מגילת גריצע

ארויסגעגעבן פון ארגון
יוצאי גרוייץ בישראל

מגילת גריצע

רעדאקטאר:

י. ב. אלטערמאן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

אַרויסגעגעבן פון ארגון יוצאי גרויץ בישראל

תל־אביב 1955

דאָס בוך איז דערשינען מיט דער מיט־
הילף פון די גריצער לאנדסמאנשאפט־
קאָמיסיעס אין ישראל, ארגענטינע, דרום
און צפון־אמעריקע און פארין.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת ארגון יוצאי גרוויץ

תל־אביב 1955

דפוס „הכרמל", לוינסקי 54, ת"א. טל. 81600.

הקדמה

וועז דער קאָמיטעט פון „ארגון יוצאי גרויץ" אין ישראל האָט מיר איבער־געגעבן די רעדאקציע־ארבעט איבער דעם יזכור־בוך „מגילת גריצע", איז מיר פשוט באפאלן א פחד פאר דער גרויסער אחריות, וואָס אזא אויפגאבע לייגט אויף מיר ארויף.

איך האָב א סך נאָכגעטראכט ווי אזוי צו אָרגאניזירן די ארבעט, אז דאָס יזכור־בוך זאָל באמת זיין אן אָפשפיגלונג פון לעבן, שאפן, שמחות, טרויער און טראגישן סוף פון קהילת גריצע.

האָבן מיר דאָך נישט אפילו קיין דאָקומענטן, אָדער באשרייבונגען, וואָס זאָלן האָבן פארפיקסירט דאָס היסטאָריש־שעפעריש לעבן פון אזא קליינער קהילה, ווי עס איז געווען גריצע. אויך די דייטשע יידן־אויסראָטונג אין גריצע האָט נאָך נישט געהאט באקומען איר אויסדרוק אין זכרונות פון דער שארית־הפליטה פון דאָזיקן שטעטל.

צוליב די דערמאָנטע סיבות האָב איך חדשים־לאנג געצווייפלט צי עס איז מעגלעך אויסצופירן אזא ארבעט פון אויפשטעלן די טראגישע מגילת גריצע און לסוף באשלאָסן אָנצוהייבן פון זאמלען גבית־עדות, ידיעות און צו באווען אונזערע בני־עיר ארויסצוברענגען זייערע זכרונות אויפן פאפיר אין וואָס פארא פאָרם עס זאָל נישט זיין.

אזוי ארום איז מיר געלונגען אויפצוזאמלען וואָגיקע מאטעריאלן, זכרונות און אָפהאנדלונגען, וועלכע דערציילן וועגן זיין און אומקום פון דער קליינער יידישער קהילה, וואָס האָט געפירט אן אייגנארטיק יידיש לעבן און פארניכטעט געוואָרן פון די דייטשן. די אויפגעזאמלטע מאטעריאלן, זכרונות, גבית־עדות, סתם־ידיעות, וואָס זענען רעדאגירט און באארבעט געוואָרן מיט דער פולער אויפהיטונג פון די אָנגעגעבענע פאקטן, וועלן אָן שום ספק דינען אלס רוי־שטאָף פארן קומענדיקן היסטאָריקער, וואָס וועט באשרייבן אונזער לעצטן חורבן.

—*—

מיט דעם יזכור־בוך „מגילת גריצע" ווילן מיר פאראייביקן דאָס לעבן און שאפן פון גריצער יידן ביז דער היטלער־אָקופאציע און די פיין און מאטער־ניש בעת דער נאצישער הערשאפט — די ליידן פון אונזערע עלטערן, קרובים, פרייַנט און נאָענטע, זייער געטאָ־לעבן און אומקום על קדוש־השם והעם פאר

זייערע „זינד" — ווייל זיי זענען געוועזן יידן.

מיט דעם בוך שטעלן מיר אויף א מצבה, לזכרון נצח, פאר אלע ברוטאל־פארפייניקטע יידן פון דער קהילה קדושה גריצע, וואס איז אפגעמעקט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע פוילישע אנטיסעמיטישע מיטהעלפער. אפילו דאס יידישע בית־עלמין, וואס די דייטשן האבן על־פי־טעות איבערגעלאזט, איז מיאוס געשענדעט געוואָרן. פרומע קאטולישע פאליאקן האבן אויפגעגראבן די קברים, פון דאָרט ארויסגעשליידערט די שוין־פארטריקנטע ביינער פון די טויטע און דאס שטיקל פעלד צעאקערט. די מצבות זענען נאך פריער פארניכטעט געוואָרן פון די דייטשן.

דאס יידישע גריצע איז אינגאנצן אפגעמעקט געוואָרן.

— * —

דער קאמיטעט פון „ארגון יוצאי גרוייץ" אין ישראל האט געהאט אומגעהויערע שוועריקייטן ביז דאס בוך איז איבערגעגעבן געוואָרן צום דרוק. א. דאנק, אבער, די איבערגעבענע ארבעט פון די מיטגלידער פון בוך־קאמיטעט, זענען אלע שוועריקייטן באזייטיקט געוואָרן.

ס׳דארפן ספעציעל דערמאנט ווערן אייניקע פערזאנען, וואס האבן פיל בייגעשטייערט צום דערשיינען פון בוך. קודם־כל דער אין גריצע־באוווסטער געזעלשאפטלעכער עסקן, לאנגיעריקער ציוניסט און גרינדער פון אייניקע אינס־טיטוציעס, ה׳ ש. מ. קעטלער, אן זיין מיטארבעט, פון אנהויב ביזן אפדרוקן ס׳בוך, וואלט „מגילת גריצע" נישט דערשינען. ער האט פאקטיש פאר דעם בוך פיל גע־אפפערט: צייט, כוח, דער עיקר — ער איז געווען דער איניציקער טרייסטער און אויפמונטערער, וואס האט מיך געמוטיקט צו דער ארבעט. עס האבן אויך פיל בייגעשטייערט די גריצער לאנדסלייט: שאול מאלץ פון אמעריקע, מחבר פון אייניקע ביכער־לידער, די משפחה רינקעוויטש און גרינפארב פון ישראל. זיי אלע, צוזאמען מיטן גאנצן בוך־קאמיטעט פון „ארגון יוצאי גרוייץ" אין ישראל, האבן א גאָר גרויסן פארדינסט פארן דערשיינען פון דעם בוך „מגילת גריצע".

י. ב. אלטערמאן

חדרה — גבעת־אולגה

יאנואר 1955

ש. מ. קטלר/תל־אביב

קהלת גריצה שנכרתה

לזכר הורי היקרים ר' מאיר אשר בן משה
חנה בת שמואל הלוי ז"ל ואחיותי מלכה
ואתס הי"ד שנספו ע"י הנאצים.

...ועכשיו גרה בגריצה משפחה יהודית אחת בלבד — כותבים לנו.

לפנים, לפני השואה ההיטלראית, היתה גריצה עיר יהודית, „עיר ואם בישראל" — עד כמה שמותר לומר זאת על עיר נכריה — שיהודים ופעילות יהודית עמדו במרכז חייה. מאות בשנים היו כאן עשרות אלפי יהודים, עבדו ויצרו, בנו וסחרו, הולידו דורות וגידלום, תוך צער ושמחה יצרו ופיתחו, ביחד עם כל יהדות פולין, חיים יהודיים, דתיים ותרבותיים, בעלי צביון מיוחד, עד שבאו קלגסי היטלר והשמידו ועקרו הכל מן השורש בצורה כה אכזרית ופראית. נשארו קבוצות קטנות של יתומים בלבד — יחידים ממשפחות גדולות, מפוזרים בכל קצוי העולם. — — — — — — — — — — — — — — — — — —
— —

אנחנו, קבוצה קטנה של גריצאים, שארית הפליטה של יהודי גריצה במולדת ישראל, בעזרת בני עירנו המפוזרים בכל העולם — רוצים בכתיבת זכרונות אלה לרשום בשביל ההיסטוריה, בשבילנו ובשביל בנינו, את החיים ואת ההשמדה האכזרית של יהודי גריצה לזכרון עולם.

בעיר זאת, במדינת פולין, ראינו את שחר חיינו, בה בילינו את שנות ילדותנו גדושי החלומות, בה תססו שנות נעורינו ובה שאפנו והתרנו לחרות לאומית ואנושית, בה גדלו געגועינו למולדת שלנו בארץ־ישראל ונתגבשו בצורות ממשיות בתנועה הציונית. את כל חלומותינו, את כל פעולותינו היפות ואת החיים הפשוטים היום־יומיים, את כל תלאותינו ואת כל דאגותינו ומאבקינו לקיומם של יהודי גריצה, — רוצים אנו להכניס לתוך אוצר ההיסטוריה של המרטירולוגיה היהודית, של פרשת הסבל הגורלי היהודי, שהגיע לשיאו בהקרבה על קידוש השם.

—*—

מה היתה גרוייץ הפולנית וגריצה היהודית?

גריצה היתה ונשארה (בלי יהודים) אחת מהעיירות הקטנות בפולין, ששימשו חוליה מקשרת בין הכפר ובין העיר הגדולה. ישובים קטנים אלו נבנו ונוצרו על־ידי יהודים. היהודים היוו בהן את היסוד של אנשי המסחר והמלאכה. הם סיפקו מוצרים וסחורות לאכרים של כל הסביבה ואת תוצרתם החקלאית של האכרים הובילו לערים הגדולות.

יתרון מיוחד נודע לגריצה בהיותה בצומת של דרכים המקשרות את הערים הגדולות של פולין. גריצה הקטנה שוכנת ממערב לנהר ויסלה, ליד אחת הדרכים הראשיות של פולין: וואַרשה—ראַדום—קילצה—קראַקוב, 42 קילומטרים מוואַרשה, 56 ק"מ מראַדום. עוד כביש ראשי עובר בעירה: כביש וואַרשה—מוגלניצה—ניישטאַט—ראַווה—לודז'. נוסף על הכבישים הראשיים מסתעפות מהעיירה דרכים לעיירות הסמוכות: גורה קלווּאַריה (גור), משצ'ונוב (אמשינוב), וואַרקה ובלנדוב. מגריצה היה קשר לוואַרשה הבירה גם במסילת הברזל הצרה, שעברה דרך פיאַסצ'נה ושנקראה „הקולייקה הגריצאית". העיירה הזאת בקשרי דרכיה למרכזיה החשובים של פולין, הוקמה על מספר גבעות נמוכות, שביניהן זרם הנחל הקטן „מולניצה" שהכביש הוואַרשאי עבר עליו ב„גשר השני". לכאן היו היהודים הולכים בראש־השנה לתשליך, ועם זרם הנחל שילחו את עוונותיהם למרחקים. לא רחוק ממרכז העיר, לרגלי הר־הכנסיה, נמצא המעין המפורסם „סטאַק", שמה היו האמהות היהודיות מוליכות את ילדיהן, לרחוץ את עיניהם במים החיים של המעין, כדי שיאירו ויתנוצצו.

מרכז העיירה הוא השוק המרובע והמרוצף שממנו מוצא לרחובות השונים, כמו: וארשבסקה, ראַדומסקה, יטקובה, וארצקי, סקארגה, מוגלניצה, משצ'נובסקה (אמשינובי), זאַטילנה, ועוד.

החיים היהודיים התרכזו בשוק וברחובות הסמוכים: בתים יהודיים, לשון יהודית, שירה יהודית וילדים יהודיים לרוב, שמילאו את הרחובות, החצרות והגנים ברעש והמולה, בשמחה ושירה. הרחוב הקטן, בו עמד בית־הכנסת הגריצאי היפה, הפולנים עצמם קראו לו בשם בוז'ניצא (רחוב בית האלהים, לאות שגם הם הכירו ביהודים ובאלהיהם, כביכול, כיציבים ובעלי־בתים בעיר). אף ברחובות הצדדיים — שפיטאַלנה, גנראַלסקי („ידנראַלסקי"), סטאַרוסטה ואחרים גרו יהודים. אף ה„דום לודובי" (בית־עם) הפולני נתיחד והיה גדוש יהודים, שערכו בו אסיפות, הרצאות, מיטינגים, הצגות תיאַטרליות ועוד.

היהודים בגריצה (גרוייץ) והתפתחות העיירה

גריצה נמנתה על אותן העיירות בפולין, שבהן היו היהודים רוב מכריע. בעת שחרורה של פולין בשנת 1918 היו 70% (שבעים אחוז) של תושבי גריצה יהודים. השלטונות החדשים של פולין, שהציבו להם למטרה לשוות לערים צביון

פולני טהור בכל האפשר, צירפו, עם ראשית פעולותיהם, לשטח העירוני של גריצה כמה מן הכפרים הסמוכים, כגון כרובוב ועוד. אך על אף צירוף הכפרים, כדי להגדיל בתושביהם את אחוז הפולנים בעיר, עוד היוו היהודים 55—57 אחוזים מהאוכלוסיה הכללית.

הישוב היהודי בגריצה נמנה על הישובים היהודיים הצעירים בפולין, אף כי העיירה כשלעצמה קיימת מתקופות קדומות, עוד מלפני קום ממלכת פולין. לפי „סלובניק גיאוגרפיצ'ני קרולבסטבה פולסקיאגו" (המלון הגיאוגרפי של מלכות פולין) מקורו של השם גרוייץ מהמלה „גרוד", היינו מבצר, ומכאן שעוד בתקופה קדומה היה כאן ישוב מבוצר. במאה ה־14 היו קוראים למקום „אסאדי גרודז'ץ" — „הישוב הגרודז'צאי", ורק בתקופה מאוחרת יותר נשתנה שמו לגרוייץ וכך נקרא גם במסמכים רשמיים יהודיים, ובסוף נשתנה שמו בפי היהודים ל„גריצה".

בשנת 1241 כבר היה הישוב גדול כל־כך, שהוקמה בו כנסיה אזורית לכל הסביבה („קושצ'ול פריפיאלני").

בשנת 1419 העניק למקום נסיך וארשה — יאַנוש הבכור — את הזכויות והמעמד הרשמי של העיר. התפתחותה של העיירה נמשכה ברציפות במאות ה־15 וה־16. הוקם בנין בשביל המועצה („ראטוש"), ששימש לצרכים צבוריים, והרחובות רוצפו. בשנת 1564 כבר היו בגרוייץ 210 בתים ושורה שלמה של בעלי מלאכה. לבירה הגריצאית יצאו מוניטין, ולמיתרים ולכלי־נגינה שנעשו כאן, נמצאו קונים גם מחוץ לגבולות הארץ. על התפתחות נוספת של העיירה מעידה הרשימה ההיסטורית, שבשנת 1618 שימשו בכנסיה האזורית של גריצה עשרה כמרים 1).

אך ישוב יהודי עדיין לא היה אז בעיירה, כפי הנראה בגלל התפתחותה העצמית במלאכות ובשרותי־דת קתוליים, שנושאיה, בעלי המלאכה והכמרים, מנעו את השתקעותם של יהודים בתוכה.

במאה ה־17 ירד מצבה הכלכלי של העיירה. ווארשה גדלה ומוצרי המלאכה שלה התחרו בתוצרת האומנים של ערי סביבתה, אך לא גדלה עד כדי לשמש שוק לתוצרת החקלאית של אזור גריצה. על זה נוספה דליקה שהחריבה את העיירה ונשארו בה 16 בתים בלבד, 2).

אחרי הדליקה נבנתה העיר מחדש, ומהעובדה, שבשנת 1744 נתקבל, לדרישת התושבים, חוק עירוני, האוסר על היהודים לדור בגריצה 3), מסתבר

---

1) באה במלון הגיאוגרפי הנ"ל, שבציוני המקורות דלהלן נקרא לו לשם הקיצור „סלובניק", עמ' 845.

2) „סלובניק", עמ' 846.

3) ייברייסקאיה אנציקלופדיה" (האנציקלופדיה היהודית ברוסית, שבציונים דלהלן נקרא לה בקיצור „אנציקלופדיה") כרך 6 עמ' 798.

שיהודים כבר החלו אז להתיישב בעיר, אך מיד נתקלו בהתנגדות התושבים הפולנים. אין בידינו רשומות כיצד ומתי בוטלה גזירה זו, אך מסתבר שבהשתדלות הנציגות המרכזית של היהודים ביטל המלך מיד, שכן היתה גרויצה עיירה סתם ולא „עיר מלכותית" בעלת הפריבילגיה „לא לסבול יהודים בתוכה", והיה המלך רשאי לבטל את הגבלותיה לגבי נתיניו היהודים. ואכן כעבור עשר שנים כבר היתה בגריצה קהלה יהודית מאורגנת, כפי שאנו רואים ברשומות מפנקס „ועד ארבע ארצות" ממושבו ביארוסלב ב־28 באוקטובר 1754 (י"ב חשון תקט"ו), שבו נחתם חוזה בין באי־כח ה„ועד" ובאי־כח גליל לובלין, אשר לפיו מחוז „עיר חדש" (ניישטאט) על קהלותיו גלאוונה, ארוחה, ז'ז'ניצה, גרוייץ וגושצ'ינה, יוצאים מכלל פולין־גדול ויצורפו לגליל לובלין, ומאותו זמן ואילך חויבו הקהלות הנ"ל לשלם את חלקן במסי המלכות לועד של מחוז לובלין. בשם הועד חתם על החוזה הנאמן אברהם מליטה, והחוזה נתאשר אחר־כך ע"י שר האוצר הפולני, הרוזן שידלינצקי, 4).

כמה יהודים היו אז לקהלה הזאת — לא ידוע. המספרים הרשמיים הראשונים על היהודים בגרוייץ הם משנת 1810. אז היתה בעיירה אוכלוסיה בת 600 נפשות, בכללה 150 יהודים 25% (עשרים וחמשה אחוז) מהאוכלוסיה הכללית, 5).

בשנים הבאות גדלה והולכת העיירה גרוייץ במהירות. כנראה הודות לזרימת התישבות יהודית לתוכה — תהליך שהתנהל אז בכל עיירות פולין.

בשנת 1827 כבר היו בגרוייץ 120 בתים ו־1601 תושבים 6). במשך 17 השנים מאז 1810 גדלה האוכלוסיה ב־266% (מאתים ששים וששה אחוזים). אף כי מספר היהודים לא נזכר, יש לשער בודאות, שגידול זה של האוכלוסיה היה בעיקר בחלקה היהודי, באשר היהודים התישבו בהמוניהם בגרוייץ. דבר זה אפשר להוכיח מהמספרים הבאים להלן על האוכלוסיה הכללית והיהודית בעיירה בשנת 1856, היינו לאחר 29 שנים. באותה שנה גרו בגרוייץ 1719 יהודים ו־717 לא־יהודים, ולפי זה היוו היהודים יותר מ־70% (שבעים אחוז) ממספר האוכלוסיה הכללית, 7). בהשוואה למספרים משנת 1810 — 150 יהודים בתוך 600 תושבים — נתרבו היהודים במשך 46 שנים פי אחד עשר וחצי, ואילו הבלתי־יהודים ב־160 אחוז בלבד. מאחר שאין להניח, שהשינויים בגדול האוכלוסיה הפולנית באותו

---

4) ישראל הלפרן „רשומות מפנקס ועד ארבעת הארצות" (הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים תש"ה), עמ' 391.

5) „סלובניק", עמ' 846.

6) שם.

7) „אנציקלופדיה" כרך 6, עמ' 798.

השנים חלו ע"י הגירה אל העיירה וממנה, עלינו להסיק, כי במשך 46 השנים הנזכרות נמשכה כסדרה זרימת ההתישבות היהודית לגריצה ובתוצאתה גדלה האוכלוסיה היהודית מ־25 אחוז של האוכלוסיה הכללית ל־70 אחוז, וגדלה והתפתחה העיירה בכללה במספר התושבים ובערכה הכלכלי כאחד.

בשנת 1861, היינו לאחר חמש שנים, היו בגרוייץ 142 בתים, בהם 20 „בתי־חומה" (היינו בתים מטפוס עירוני חדש, לפי הבניה החדישה בימים ההם). ו־2586 תושבים, בהם 1790 יהודים, ומכאן שבחמש השנים נתווספו 69 יהודים ו־79 לא־יהודים. לגבי הלא־יהודים יש לראות תוספת זו כתוצאת הריבוי הטבעי בעיקר, ואילו לגבי היהודים, כיתרתה ריבוי הטבעי על ההגירה לערים גדולות יותר. יחס שוה, בקירוב, בגידול של שני חלקי האוכלוסיה, נמשך כך עד מלחמת העולם הראשונה. בגריצה, כמו בעיירות דומות בפולין, בהן היוו היהודים רוב מכריע של האוכלוסיה, תפסו היהודים את העמדות הקדמיות בכל ענפי הכלכלה המקומית.

בשנת 1877 מנו בגרוייץ 4413 תושבים 9) גידול האוכלוסיה ב־59 אחוז (שוב אין לנו מספר היהודים). בתור סימן להתפתחות הכלכלית של העיירה עלינו לקבל את ההכנסה וההוצאה של הקופה העירונית. בשנה הנזכרת היתה לקופה העירונית הכנסה בסך 7593 רובל, ואילו ההוצאה נסתכמה ב־8200 רובל, 10). ההכנסה באה, כמובן, ממסי התושבים. העלאת גרוייץ לעיר מושב שלטונות המחוז (פוויאט) ב־1867 וצירוף נפת גורה קאלווארי (גור) למחוז גרוייץ עשו את גרוייץ למרכז מינהלי, וממילא למרכז כלכלי ומסחרי לאזור גדול של עיירות וכפרים, ודבר זה היה גורם נוסף לגידול העיר באוכלוסיה (בעיקר יהודית) ובהתפתחות 11).

בשנת 1881 קמו תושבים אחדים, יחד עם הנסיך ליובומירסקי, ובעזרתו המיוחדת של הגביר היהודי הווארשאי מ. ברסון, ליסד בגריצה בית־ספר למלאכה 12). בית־ספר זה הוקם בכפר צ'נסוטניב, 8 קילומטרים מגריצה. בשנים שלאחר כך יסדה חברת יק"א בכפר זה חוה חקלאית שלמעלה מעשר משפחות יהודיות סודרו בה בעבודה חקלאית אינטנסיבית ובהספקת מוצרי המשק לשוק העירוני. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו בחוה זו נקודות הכשרה של הנוער היהודי מהעיר, ואף חגיגת היובל של הספריה העממית היהודית נערכה כאן ביער.

---

8) „סלובניק", עמ' 846.

9) שם

10) שם

11) שם

12) שם

בסופה של המאה הי"ט נוסדו בגרוייץ מפעלי התעשיה דלהלן: בית־חרושת לעורות, שתפוקתו הגיעה לשווי 2450 רובל, בית־חרושת לסבון, שני בתי־חרושת לשמן ושני בתי־חרושת ללבנים, 13).

אמנם אין בידינו מספרים על השתתפות היהודים בבתי־החרושת הנ"ל, אבל יש להניח שלא הון פולני טהור בלבד הונח ביסודם. עד כמה שידוע לנו מהתפתחות ישובים יהודים אחרים בפולין, היוו בתי־החרושת לעורות, לסבון, ולשמן, מפעלים יהודיים בלבד ומסתבר שגם כאן היה ליהודים חלק ניכר במפעלים הללו.

— * —

החיים הכלכליים היהודיים בגריצה התפתחו בדומה לנעשה בעיירות אחרות בפולין. היהודים שהתישבו כאן עסקו במסחר וחלק ניכר מהם עסק במלאכה. סוחרים יהודיים נעשו המתווכים בין הכפר והעיר ושיוו לגריצה את האופי העירוני.

כאמור למעלה היה מרכז העיר והרחובות הסמוכים, היינו החלק המכריע של העיר, מיושב יהודים. להם היה שייך רובם של הבתים והחנויות. האוכלוסיה הפולנית גרה בפרברים של העיירה ועד מלחמת העולם הראשונה עסקה בחקלאות ובמלאכה.

אין לנו ידיעות מוסמכות על התעסקותם של היהודים בראשית הישוב היהודי בגריצה. עד כמה שידוע לנו מזכרונות התושבים הזקנים, היו היהודים בעלי־מלאכה, סוחרי־תבואה, סוחרי־יערות ו„הולכי־כפרים" (לייפער) שהובילו סחורות לכפר ותוצרת כפרית לעיר.

גריצה היתה מוקפת יערות נרחבים, גני־פרי של בעלי האחוזות ושל האכרים ושדות־תבואה פוריים, שגידוליהם ותוצרתם היו זקוקים לקונים במרחקים, ומשנשתכללה התחבורה בין העיירה ובין העיירות הסמוכות והערים הגדולות של פולין, נעשתה גריצה למרכז סחר התבואה, והיהודים התפרנסו בריוח מהמסחר בתפוקת היערות ותנובת השדות וגני עצי הפרי. חלק גדול של המסחר התנהל בעיירה עצמה. ביום השוק, בחמישי בשבת, הביאו האכרים לעיירה את תבואותיהם, עופות, בהמות ותוצרת חלב ומכרו אותם לצריכת התושבים היהודים המקומיים ולסוחרי השוק, שהובילו את הסחורות לווארשה. 2—3 פעמים בשנה — ביום „מארצ'ין הקדוש" וביום „יאדוויגה הקדושה" — התקיימו הירידים השנתיים. אז התכנסו האכרים מכל הכפרים הרחוקים והקרובים במחוז גריצה וכן סוחרים יהודים ובעלי־מלאכה מקומיים ומהעיירות הסמוכות והתנהל סחר גדול בכל השטחים. הירידים השנתיים העניקו ליהודים פרנסה ועבודה לחדשים

---

13) שם

רבים.

—*—

בראשית המאה ה־20 הוקמו בגריצה שלש טחנות מכניות, אשר שתים מהן היו שייכות ליהודים. גם טחנות המים שהיו מכבר בגלוכוב ובפשנסלוביץ, התנהלו בידי יהודים.

לגריצה היהודית בת־זמננו, היתה חטיבה ניכרת של בעלי־מלאכה. שליש אחד של האוכלוסיה היהודית התפרנס ממלאכה: חייטים, אופים, סנדלרים, תפרים, נגרים, נפחים, פחחים וכו'. לקצבים היו אטליזים למכירת בשר בשביל התצרוכת העירונית וכן היו קונים בהמות לשחיטה במקום ולשליחת הבשר לווארשה. גם בעלי־מלאכה עבדו בחלקם בשביל המקומיים, אך לפני הירידים הגדולים עבדו לפעמים לילות ארוכים, בכדי לספק סחורות מוכנות בשביל הקונים שיבואו מהחוץ.

בדומה למצב ברוב העיירות הקטנות, חיו היהודים גם כאן שנים רבות בשלום עם שכניהם הנוצרים ולא הורגש כל יחס של אנטישמיות מצד הגויים. האנטישמיות התחילה לצמוח לרגל המהפכה הרוסית של שנת 1905. תנועת החרם הפולנית נגד היהודים התחילה בשנת 1912, לאחר הבחירות לדומה הרביעית, כאשר בקולות היהודים נבחר הסוציאליסט יאגילו בתור ציר לדומה. תנועת החרם האנטישמית הזאת הגיעה גם לגריצה. אז נוסדו חנויות פולניות ונפתחו קואופרטיב וחנות גדולה למנופקטורה. נזרקה הסיסמה „סבוי דו סבגו" (בקירוב: „איש איש אל שלו", היינו לקנות ולהזמין רק אצל בני־עמו). אמנם, לפעולה הזאת לא נודעה השפעה מכרעת על הסחר היהודי בגריצה, אבל במידה מסויימת נפגע ממנה.

רק בשנות השלשים, כאשר התעמולה האנטישמית התגברה תחת הסיסמה „לקחת מהיהודים את עמדותיהם הכלכליות", בתקופת שלטון ה„סאנאציה". התחילה האנטישמיות לאיים על החיים והקיום הכלכלי של יהודי גריצה. גל של אנטישמיות אקטיבית הציף את היהודים: „משמרות חרם" לפני החנויות היהודיות, חרם נגד הסחר היהודי, התנפלויות על יהודים, שנערכו על־ידי המפלגות האנטישמיות של ה„נארודובה דמוקרטיה", ה„אנדקים", „אוזון" (אַבוז זיעד־נאַטשעניאַ נאַראַדאָוועגאָ) ואחרות.

החיים הדתיים והתרבותיים של יהודי גריצה

לצערנו אין בידינו די חומר ואסמכתאות לתיאור פני החיים היהודיים בגריצה בתקופת ראשית ישובם בה, אבל אנו יכולים לקבל מושג על המסירות וההתלהבות הדתית של יהודי גריצה במאה ה־18 מתוך הסתכלות במקום הקדוש — בית־הכנסת היפה להפליא מעץ, שיהודי גריצה הקימו אז. יהודי גריצה היו

גאים על בית־הכנסת שלהם וכשבאו לבקר בעירם אורחים מעולם הספרות והאמנות, היו מוליכים אותם לראות את בית־הכנסת. ואכן, היה לאורחים מה לראות. את יופיו של בית־הכנסת אי־אפשר היה למצות בביקור אחד — ואף אם ארך שעות שלמות, תמיד נשאר משהו לתגלית־חידוש בביקור נוסף. העין לא שבעה מראות את הפאר הארכיטקטוני האמנותי, ואת הסגנון המקורי.

בשנת 1927 ביקר בגריצה הסופר והמבקר האמנותי, מר י. מ. ניימאן (כיום בישראל). כותב הטורים האלה הראה למר ניימאן את בית־הכנסת, והוא הופתע כל כך מהעושר האמנותי ומההדר האמנותי הזה, עד שהחליט להשאר עוד יום אחד בגריצה, כדי לעמוד בסקר יסודי יותר על שכיותיו של בית־הכנסת, הארכי־טקטורה שלו, הציורים ופיתוחי העץ. מתוך מחקר ארוך בא מר ניימאן לידי מסקנה, כי בית־הכנסת הוא יצירתו של האמן היהודי המפורסם — אדריכל, צייר ופסל — דוד פרידלנדר, שחי בתקופת נפוליאון. אחר כך הרצה מר ניימאן על בית־הכנסת הגריצאי באגודת העתונאים והסופרים בווארשה. מחקרו של י. מ. נוימן על בית־הכנסת הגריצאי פתח פתח נוסף למחקר נוסף על היצירה הדתית הזאת של האמנות היהודית. בעקבותיו של נוימן ערך ידידנו, המומחה לבתי־כנסת יהודיים עתיקים ואמנות עתיקה, המהנדס מר דוד דוידוביץ, תיאור מלא של בית־הכנסת הגריצאי, וגילה פרטים על יוצרו מר פרידלנדר ועל התקו־פה בה הוקמו בתי־כנסת כאלה. לפי החישובים של מר ניימאן והמהנדס דוידו־ביץ הוקם בית־הכנסת הגריצאי במחצית השניה של המאה ה־18, ז. א. לפני קרוב למאתים שנה. אבל המסורת העממית סירבה להשלים עם גיל צעיר כזה ונתנה לו הדר־שיבה של ארבע מאות שנה. לפי המסורת הנ"ל נבנה וקושט בית־הכנסת בידי אדריכלים וציירים שהובאו במיוחד מאיטליה. המסורת הזאת אינה האגדה היחידה שקמה סביב בית־הכנסת. זקנים סיפרו, כי שלש הכיפות [illegible] את החלק העליון של בית־הכנסת ושהיו מכוסות בגג, היו נראות לכתחילה גם מבחוץ. דבר זה הרגיז את הגויים, כי הכיפות עשו רושם נהדר, ונגזרה גזרה להסתיר את כיפות בית־הכנסת ולבנות עליהן גג, והאגדה מוסיפה שהתקינו תקנה שאסרה באיסור חמור לעשות כל שינוי בבית־הכנסת ומי שיהין לעבור על האיסור וישנה משהו, יהא חייב מיתת כרת. ולהלן מספר, כי כשרצה פרנס הקהלה משה הגדול לחדש משהו בבנין, נהרג בהיותו בתוך בית־הכנסת.

כל האגדות הללו על בית־האלוקים בגריצה והמציאות עצמה — בית־הכנסת הבנוי לתפארת — מעידות על הטעם האמנותי הכרוך ברגשות דתיים עמוקים, שרחשו יהודי גריצה באותו זמן. בזמננו, בשנות 1904—1905, בזמן התסיסה המהפכנית הגדולה, נתן הגביר הגדול ופרנס הקהלה הגריצאית, ר' מאיר מרדכי פלדמן ז"ל, את היזמה לבנית בית־המדרש הגדול, בית חומה נהדר בזמנו, במקום בית־המדרש הקטן, שלפנים היו מתפללים ולומדים בו. פעולה גדולה

להשרשת הרגש הדתי היהודי בגריצה מיחסים גם למגיד המפורסם מקוז'ניץ, רבי ישראל הויפשטין זצ"ל, הידוע בשם „המגיד מקוז'ניץ" כאחד מאבות החסידות בפולין וזמן מה פעל גם בגריצה, כמסופר להלן.

בשנת תקל"ט (1778) פרצה בקוז'ניץ דליקה גדולה ונשרפו הרבה בתים ובית־הכנסת בתוכם. גם לפני השריפה לא נחשבה הקהלה בין העשירות והותיקות שבקהלות פולין וכל שכן משנתדלדלה בעקב השריפה ולא השיגה ידה לשלם למגיד אפילו את המשכורת הדלה ששולמה לו מקודם ואשר הספיקה לו בקושי למחיתו. המגיד הגדול הוכרח, איפוא, להטיל על שכמו את עול המגידות בקהלות הסמוכות: גריצה ומגנישוב. כך מסופר בספרו של צבי מאירל רבינוביץ, „המגיד מקוז'ניץ" (עמ' 37—38), ועל המגיד עצמו מסופר שם לאמור: „עוד בצעירותו נתפרסם ישראל כגדול בתורה, בעל מקובל גדול, פוסק בהלכה, וגאון בכל המקצועות, הן בהלכה והן בקבלה.

צנום־גו היה וחלוש מאד, קטן־קומה וידוע חולי, אולם מרץ־נעורים תסס בקרבו והיה קם כארי לעבודת הבורא. אף בחליו, בשכבו במיטה, היה לומד עשרים שעות במעת־לעת. ר' ישראל היה מתפרנס ממגידות. פיו הפיק מרגליות. היה דרשן מצוין, והשפיע על שומעיו במשלים לקוחים מהחיים והמציאות. שלא כדרך המוכיחים בזמנו, דרש המגיד בדברי נועם ואהבה ודבריו עשו רושם גדול על השומעים".

הדרשות של המגיד מקוז'ניץ שהיו רוויות אהבת ישראל, התלהבות דתית־חסידית, פעלו ביותר על יהודי גריצה וחיזקו את רגשותיהם הדתיים. מסתבר שהמנהג להתפלל בבית־הכנסת הגריצאי בנוסח „ספרד" במקום נוסח „אשכנז" הונהג ע"י המגיד הקוז'ניצאי זצ"ל. בזמן מאוחר יותר התישב בגריצה נינו של המגיד הקוז'ניצאי, ר' יוסף מנחם, אשר יצר כאן יצר אדמו"רית, לפי הנוהג הקוז'ניצאי.

בכלל הכתה החסידות שרשים עמוקים בגריצה, בדומה לעיירות אחרות בפולין. בגריצה הקטנה היו חסידי גור, אמשינוב, פוריסוב, קוז'ניץ, גרודז'יסק, וורקא, אלכסנדר ופיאסצ'נה, שהיו להם „שטיבלעך" משלהם, בהם למדו והתפללו בהתלהבות וערכו שמחות והילולות מלוות בניגונים וריקודים חסידיים.

—*—

יהודי גריצה התמסרו מדורות לפעולות ציבוריות בעניני דת, תורה וחסד. לפנים, כאשר אורח־החיים הדתי היה נחלת הרבים, יצרו יהודי גריצה חברות למטרות טובות, כגון „חברת תורה", „הכנסת כלה", „חברת תהילים", „לינת צדק", „בית לחם" ועוד.

„חברת תורה" היתה מוסד דתי לתפארת, וכפי המשוער נוסדה בסופה של המאה הקודמת. תפקידה הראשי היה: ללמוד בצוותא כל שבת את פרשת השבוע, לפני התפילה ואחריה. על חבריה נמנו בעלי־בתים חשובים ואנשי

העם, בעלי מלאכה חשובים, סוחרים גדולים וזעירים. כחבר נתקבל כל יהודי הגון שרצה בכך, בהמלצת 2 חברים או בהמלצת הגבאי עצמו, ואחרי שהצהיר שהוא מקבל עליו את תקנות החברה נרשם חגיגית בפנקס החברה, ובשבת הראשונה לאחר התקבלותו עלה לתורה ונתן „קידוש" לכל המתפללים. במשך עשרות שנים לימדו שם פרשת השבוע בכל שבת בבוקר ר' בנדיט רינקביץ ז"ל ור' יהודה שמוקלר. ר' בנדיט היה תלמיד־חכם גדול והיתה לו ספריה תורנית עשירה. הסברותיו היו מתובלות במשלים יפים ובפנינים מאוצרנו העתיק. שם אפשר היה לראות שנים־שלשה דורות ממשפחה אחת כשהם יושבים ולומדים בצוותא ומקשיבים להסברותיו של ר' בנדיט. בין הלומדים בחבורה נראו אנשי משפחות הזילברשטיינים, וסרמנים, אמברגים וכו'.

ר' יוסל רוטבלט (החייט הבלנדובי) ובנו גציל אחריו נתנו בביתם דירת־חינם למינהל החברה כל ימי חייהם.

חברת „הכנסת כלה" פעלה בהתאם לשמה ולמטרתה במתן עזרה לנשואי־עניות, אך לא הסתפקה בפעולה ה„עסקית", אלא עסקה גם בפעולה חברתית־תרבותית, היינו: בלימוד תורה בציבור, גם כאן מפי ר' בנדיט בכל שבת בהשכמה, אחר עלות השחר. פעיליה הראשיים היו ר' בעריל פרבר וישראל מרדכי אמברג.

ל„חברה תהילים" היה מנין מיוחד בפרוזדור של בית־הכנסת הגדול. שם נתכנסו החברים ואמרו תהילים כל יום בהתמדה גדולה. פעולות נהדרות ביצעו גם חברות „לינת הצדק" ו„בית לחם" (ראה את התמונות.....) וגם הן לא הסתפקו במעשי הסעד והחסד, אלא עסקו גם הן בפעולה חברתית ודתית, היינו: בתפילה ובלימוד תורה בחברותא.

השגשוג הגדול בחיים החברתיים והתרבותיים מתחיל בגריצה עם כניסת אורח החיים היהודי המודרני והתבטא גם הוא בפעולות לטובת הכלל היהודי, אבל בצורה חדישה, בהתאם לדרישות הזמן. שגשוג זה הגיע לשיאו בשנים שבין שתי מלחמות העולם. כל מיני זרמים חברתיים, מפלגות וכוונים, ומוסדות ואירגונים פוליטיים, כלכליים, חברותיים וסוציאליים, שיצרה יהדות פולין, מצאו להם מצדדים ופעילים בקרב האוכלוסיה היהודית בת ששת אלפי הנפשות בגריצה.

עוד בשנת 1907 נוסדה בגריצה קופת־מלווה וחיסכון. על מיסדיה נמנו: הרב מגריצה רבי אלי ליפשיץ זצ"ל, ד"ר לייפנר, ר' יעקיל קלפפיש, בייניש מיטלבאך, אברהם קרונגברג, שמואל בר מאריאנקה ואחרים. קופת המלוה והחסכון הצילה הרבה משפחות יהודיות מכליון כלכלי. הקופה תמכה גם בסוחרים ובעלי־מלאכה. בשנות מלחמת העולם הראשונה כמעט שהפסיקה את פעולתה. אך תודות ליזמה המברכת של העסקנים בעלי־המלאכה מ. אמבאראס, פ. ארטמאן וש. מ. קטלר חידש הבנק את פעולתו אחרי המלחמה והגיע למספר של 700 חברים, בהם היוו בעלי־המלאכה יותר משלשים אחוז. הבנק היה מסונף לקואופרציה של הבנ־

קים היהודיים בפולין.

בשנת 1925 נוסד ע"י מנהיגי ה„אגודה" בנק הסוחרים (באנק קופייצקי). סיבת ה„פרישה" היתה משום שבאסיפה הכללית השנתית של ה„קופה" לא קיבלו בבחירות את הנציגות שדרשו, היינו בשל עסקי „כסאות", אך בדיעבד נמצא הבנק מועיל ורצוי. בנק הסוחרים התפתח יפה, ניהל עסקים כספיים שונים ושימש כעין השלמה לפעולותיה של קופת המלוה והחסכון. בראש בנק הסוחרים עמדו: יחיאל מרגלית, ר' חיים ברוין ופנחס הרשנפוס. באותו זמן נוצרה עוד חברה לאשראי — קופת גמילת־חסד — שבראשה עמדו ד"ר הישרקורן, אברהם יעקב רפפורט וישראל קלפפיש. קופת הגמ"ח נתנה הלוואות קטנות ללא ריבית.

פעולה תרבותית מודרנית התחילה בגריצה מיד עם נסיגת הצבא הרוסי מהעיר.

בשנת 1916 נוסד „החוג לתרבות", ולאחר זמן נשתנה שמו ל„ספריה ע"ש י. ל. פרץ" שעסקה גם בפעולות תרבות אחרות, המייסדים: א. רינקביץ, רפאל קלפפיש, מרים ווייניראך־גרינברג, י. טפר, י. גולדברג, א. זנגר ואחרים.

בשנת 1917 נוסדה האגודה הציונית „התקוה". המייסדים: הרב שפירא, נתן ומרים גרינברג, מ. י. פלינט, י. קמינר, א. י. פרל ואחרים. בזמן מאוחר יותר נוצרה ביזמת י. קלפפיש וש. מ. קטלר הספריה שליד האגודה הציונית.

בשנת 1920 נוסד ארגון בעלי־המלאכה ע"י מ. בקר, דניאל דרייר, מ. אמבאראס, מ. פרידנברג, מ. שולזינגר, נ. מפן, י. ברמר, א. הכט, ואחרים. ליד ארגון בעלי־המלאכה היתה צרכניה. אחריו נוסד קואופרטיב החייטים.

בשנת 1922 נוסד ארגון הסוחרים, שבימים הראשונים עמדו בראשו ר' הרשל פלדמן, לוי קופר, רייספוס, מ. רכטמן ואחרים, ובזמן מאוחר יותר: נ. גרינברג, א. מ. המר, לוי קופר, ח. י. וויסמן והמזכיר י. טפר. באותו זמן נוסדה גם חברת „לינת צדק", שעזרה בהרבה להקל את סבלם של החולים מדלת־העם.

— * —

המוסדות התרבותיים גדלו והתרחבו. נוצרו מקהלה, תזמורת וסקציות דרמתיות. נוסדו והתפתחו מוסדות חינוך: בתי־ספר עבריים מטפוס „תרבות", בתי־ספר דתיים לבנות מסוג „בית יעקב", בתי־ספר אידישאים, וביחד עם האגודים המקצועיים של הפועלים והארגונים של בעלי־המלאכה והסוחרים, מוסדות כלכליים ופילנטרופיים ופעולות המפלגות הפוליטיות, יצרו כל אלה בגריצה חיים יהודים חברתיים רביפנים, וכל העסקנים התרבותיים והפוליטיים, מרצים, סופרים ושחקנים, שביקרו בעיירה היהודית הקטנה והתוססת, נתרשמו ממנה ונתפסו לה.

הנוער היהודי מכל הכיוונים וההשקפות חי חיים תרבותיים תוססים ותמיד היה צמא לדעת ולאמנות, להרצאה יפה ולאמן טוב. האולמות השונים בעיר: „דום ליודובי" (בית העם), אולם מכבי אש, בית התרבות ואחרים, היו בכל השבתות גדושים מאות מבקרים שבקשב מתיחות וביראת כבוד האזינו להרצאות

על נושאים ספרותיים, חברתיים, פוליטיים וגם פילוסופיים. לא היתה אף אישיות אחת של המפלגות הפוליטיות היהודיות, מוסדות תרבותיים, אירגוני חינוך מרכזיים, שחקנים של להקות התיאטראות היהודיים בפולין, שלא פקדו את גריצה בביקוריהם.

על רקע החיים הערים והתוססים של יהודי גריצה צמחו טפוסים מיוחדים ודמויות אופייניות: חיים לנגה ויהושע בריקמן — בעלי־בתים ותיקים שזקנים מכסיפים הידרו את פניהם, פני סוחרים גדולים לשעבר, שלא שכחו את יחוסם ועשירותם; „ר' אייזשעס" ו„משהל קלמנ'ס" — חסידים ומיוחסים; הטפוסים החסידיים היפים כמו ר' הניך קמינר ואברהם יצחק דרזנר; בני תורה מיוחסים, כמו יידלה שמוקלר ומאיר יחיאל קרשבוים, שהיו מתגעגעים לימים מקדם, ללילות לאור נרות של חלב בבית־המדרש, כשישבו על הגמרא וזימרו בניגונם העצוב־הערב „אמר אביי" ו„אמר רבא"; משכילים חשובים, כמו בייניש מיטלסבך ואברהם יצחק פרל, שלא יכלו להבין את התסיסה של הנוער בן־זמנם בחיפושים אחרי דרכים חדשות ואידיאות חדשות, לאחר שלדעתם כבר פתרה ה„השכלה בת השמים" את כל הבעיות; וחסידים קנאיים כמו ר' לייביש וולף מלמד ובעריש מאַלניצר, שהיו נכונים ליהרג על קוצו של יוד. על כל החיים רבי־הגוונים של יהודי גריצה ריחפה ופעלה הדמות האצילה והאישיות הכבודה של ר' אליהו ליפשיץ זצ"ל, שישב שם על כסא הרבנות במשך חמישים שנה.

בישוב היהודי בגריצה שלפני חורבנו נראו יחד שלשה דורות של חיים יהודיים: אדוקים וחסידים בני הדור הישן, אנשי עסקים מעורים בחיי ההווה ודור צעיר של מחישי המחר — הלאומי או הסוציאלי, דור של כמהי העתיד. ישוב זה כלל בתוכו את כל הדמויות של החיים היהודיים: אנשי „עמך" פשוטים, תמימי־דרך ומצניעי־לכת; שואבי מים, רוכלים המחזרים בכפרים, חברה'מנים, שוליות של חייטים, אשר היו טפוסים נועזים ספוגים אידיאות של שחרור עולמי, עגלונים עמלים כסוסיהם, שפניהם שזופי שמש ולמודי סערות וגשמים ושלגים, סבלים בעלי גופים מוצקים; סוחרי דגים חוצפניים ועסקני תרבות מרותחים ותמיד עסוקים, מנהלי מפלגות, פרנסים, יועצי העיר, מנהלי בנקים, עסקני הקרן הקיימת, מורים צנועים, ספורטאים בעלי שרירים, כדורגלנים וה„פרימדונות" החביבות של החוגים הדרמטיים.

זאת היתה גריצה, גריצה היהודית השלמה, אשר גדלה והתפתחה במרכזה של המדינה הפולנית ונשאה בחובה את סימני העירוניות של קרבת הבירה הפולנית, ויחד עמהם אף את החן והלבביות של העיירה היהודית הקטנה.

גריצה היהודית פיתחה במשך קרוב למאתים שנה חיים פרודוקטיביים וישרים, חיים דתיים ותרבותיים, היתה בשלום עם שכניה הבלתי יהודיים, עד

אשר הסתערו עליה, כסופת מדבר פראית, הקלגסים של גרמניה המתורבתת.

גורלה של גריצה היהודית היה כגורל שש מאות הקהלות היהודיות בפולין. נכחדה הקהלה הגריצאית היהודית. הושמדו בניה ובנותיה — מות קדושים מתו המאמינים והאדוקים, עסקני הציבור ועסקני התרבות והעם הפשוט.

אנחנו, שארית־הפליטה, יהודי גריצה שניצלנו בדרך נס, המפוזרים בכל העולם והבונים את המולדת החדשה, מדינת ישראל, רוצים להנציח בספר יזכור צנוע זה את זכרה של קהלתנו, קהלת גריצה הקדושה שנכרתה בידי זדים.

ש. מ. קעטלער / תל־אביב

די פארשניטענע גריצער קהלה

אריינפיר

דעם אָנדענק פון מיינע געשטאָרבענע עלטערן —
ר׳ מאיר־אשר בן משה, חנה בת שמואל הלוי ז״ל
און מיינע שוועסטערס מלכה און אסתר —
פארפייניקט דורך די נאציס הי״ד.

...„און איצט וווינט אין גריצע אן איינציקע יידישע משפחה" — שרייבט מען אונז —
— —

אמאָל, פארן היטלער־חורבן, איז גריצע געווען א יידישע שטאָט. יידיש־קייט האָט געבילדעט דעם צענטער פון לעבן פון דער דאָזיקער עיר ואם ביש־ראל. אין משך פון הונדערטער יאָרן האָבן דאָ געלעבט צענדליקער טויזנטער יידן, געארבעט און געשאפן, געבויט און געהאנדלט, דורות געבוירן און דער־צויגן, דורך לייד און פרייד געשאפן און אנטוויקלט, צוזאמען מיטן גאנצן פויליי־שן יידנטום, אן אייגנארטיק יידיש־רעליגיעז־ און קולטור־לעבן — ביז די היט־לערישע נאצי־האָרדעס האָבן אלץ פארניכטעט, צעטרעטן, פארטריבן, ארויס־געריסן און אומגעבראכט אזוי אכזריותדיק און בעסטיאַליש. געבליבן זענען בלויז קליינע גרופעס יתומים, — יחידים פון גרויסע משפחות, צעשפרייטע אין אלע וועלט־טיילן. — — — — — — — — — — — — — — — — —
— —

מיר, א גרופע גריצער, די שארית הפליטה פון גריצער יידן אינעם היים־לאנד ישראל, מיט דער הילף פון אונזערע בני־עיר, וואָס זענען צעשפרייט אויף דער גאָרער וועלט — ווילן מיט די באשיידענע, געשריבענע און בילדלעכע זכרונות פארצייכענען פאר דער געשיכטע, פאר זיך און פאר אונזערע קינדער, לזכרון עולם, פאר דער אייביקייט, דאָס לעבן, איבערלעבעניש און טראגישן אומקום פון דער קהלה קדושה גריצע.

אין דער דאָזיקער שטאָט במדינת פולין האָבן מיר דערזען די שיין פון

דער וועלט, פארבראכט אונזערע קינדער־יאָרן; דאָ האָבן מיר יוגנטלעך אויפגע־ברויזט צו נאציאָנאלע און אלמענטשלעכע באפרייאונג, דאָ איז געוואקסן אונ־זער בענקשאפט צום אלט־נייעם יידישן היימלאנד ארץ־ישראל, וואָס האָט אָנגענומען ממשותדיקע פאָרמען אין דער ציוניסטישער באוועגונג — די אלע חלומות, הערלעכע מעשים און דאָס פשוטע טאָג־טעגלעכע לעבן, פיל מיט מא־טערניש און כסדרדיקע זאָרג, ראנגלעניש, פארן פארנעפלטן מאָרגן־קיום פון די גריצער יידן — ווילן מיר אריינטראָגן אין אוצר פון אונזער יידישער מאר־טירער־געשיכטע.

—*—

וואָס, אייגנטלעך, האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דאָס פוילישע גרויען און דאָס יידישע גריצע?

גריצע איז געווען און איז וויטער געבליבן (אָן יידן) אייגע פון די קליינע פוילישע שטעטלעך, וואָס האָבן פארלייגט א בריק צווישן פוילישן דאָרף און דער גרויסער שטאָט. די דאָזיקע קליינע ישובים זענען אויסגעבויט און פאָר־מירט געוואָרן דורך יידן. זיי האָבן דאָרט געבילדעט דעם האנדלס־ און בעל־מלאכה'שן עלעמענט, באדינט מיט סחורות דאָס פוילישע פויערטום פון דער אומגעגנט און זייערע לאנדווירטשאפטלעכע פראָדוקטן געפירט אין די גרעסערע שטעט.

גריצע אונטערשיידעט זיך פון א סך אנדערע ענלעכע שטעטלעך דער־מיט, וואָס עס ליגט אין סאמע צענטער פון די וועגן, וועלכע פירן צו פוילנס גרויסע שטעט. דאָס קליינע גרויען געפינט זיך אויפן לינקן ווייסל־ברעג, אויף אייגע פון די הויפט־וועגן פון פוילן — וואַרשע—ראַדאָם—קיעלץ—קראָקע, 42 קילאָמעטער פון וואַרשע, 56 קילאָמעטער פון ראדאָם. א הויפט־שאָסיי שניידט דורך — וואַרשע—גרויען—מאגעלניצע—נייטשטעטל—ראווע—לאָדזש. חוץ די הויפט־שאָסייען שלענגען זיך וועגן, וואָס פירן אין די ארומיקע שטעטלעך: גער משטשאָנאָוו (אמשענאָוו), וואַרקא און בלענדאָוו. גריצע איז אויך געווען פאר־בונדן מיט א שמאָלע באן־ליניע, וואָס האָט געפירט דורך פיאסעטשנע קיין וואַרשע, די אזוי־גערופענע „גריצער קאָלייקע". דאָס דאָזיקע שטעטל מיט וועג־ליניעס צו אלע וויכטיקע צענטערן פון פוילן, האָט זיך פונאנדערגעבויט אויף אייניקע בערגלעך, אין וועמענס טאָלן ס'פליסט דאָס גאנץ קליינע טייכל „מאל־ניצא" און שניידט דורך דעם וואַרשעווער שאָסיי ביי דער אזוי־גערופענער „צווייטער בריק". דאָ פלעגן יידן גיין אין ראש־השנה צו תשליך און מיטן טייכל־שטראָם לאָזן אָפּפליסן די זינד ערגעץ אין דער וויטקייט. נישט וויט פון שטאָט־צענטער, צופוסנס דעם קירך־בארג, געפינט זיך דער בארימטער קוואל: „סטאָק". צו דעם קוואל פלעגן יידישע מאמעס פירן זייערע קינדערלעך

אויסצוואשן די אייגעלעך, זיי זאָלן גלאנצן און לייכטן.

דער צענטער פון שטעטל איז דער פיר־קאנטיקער שטיין־ברוקירטער מארק, פון וועלכן ס׳טיילן זיך אויס די פארשידענע גאסן, ווי: וואַרשאווסקע,

דער גריצער מארק און מאגיסטראט

ראדאָמסקע, יאטקאָווע, ווארעצקי, סקארגא, מאָגעלניצקא (מאָגלניצער), משטשנאָווסקא (אמשענאָווער), זאטילנא, א.א.ו. אינעם מארק און אין אלע ארומיקע גאסן האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס יידישע לעבן: יידישע הייזער, יידישע שטובן, יידישע שפראך, יידיש געזאנג און אזוי פיל יידישע קינדערלעך, וועלכע האָבן פיל געמאכט די גאסן, הויפן, און גאָרטן מיט זייער טומל, פרייד און געזאנג. דאָס געסל ווו ס׳איז געשטאנען די פרעכטיקע גריצער שול, האָבן די פאָליאקן אליין גערופן — באָזשניצא. אויך אין די זייטן־גאסלעך: שפיטאלנע, געגנארלסקי („יעדנגראלסקי"), סטאראָסטא און אנד. האָבן אויך געווויינט יידן. אפילו דאָס פויליש „דאָם לודאָווי" (פאָלקס־הויז) איז אויך פאר־יידישט געוואָרן. אלעמאָל איז דאָרט פול געווען מיט יידישע פארזאמלונגען, פאָרלעזונגען, וואל־מיטינגען, יידישע טעאטער־פאָרשטעלונגען אדג״ל.

די יידן אין גריצע און די אנטוויקלונג פון שטעטל

גריצע האָט געהערט צו די שטעטלעך אין פוילן, ווו יידן האָבן געבילדעט אן אבסאָלוטע מערהייט. בעת דער באפרייאונג פון פוילן אין יאָר 1918, זענען בערך זיבעציק פראָצענט איינווינער פון גריצע געווען יידן. די ניי־אנטשטא־נענע פוילישע מלוכה־מאכט, וועלכע האָט זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע צו פארפוילישן די שטעט, האָט באלד אין אָנהויב פון איר טעטיקייט אָנגעשלאָסן אין גריצער שטאָטישן שטח אייניקע דערפער פון אומגעגנט, ווי כראבאוו און אנדערע. טראָץ דעם האָט די יידישע באפעלקערונג אין דעם שטעטל נאָך אלץ געבילדעט 55—57 פראָצענט פון דער אלגעמיינער צאָל איינווינער.

דער יידישער ישוב אין גריצע האָט געהערט צו די יינגערע ישובים אין פוילן. הגם דאָס שטעטל האָט געבילדעט א פוילישן ישוב נאָך אין די גאָר עלטסטע צייטן פארן אנטשטיין פון דער פוילישער מדינה. לויט דעם „סלאָוניק געאָגראפיטשני קרולעסטוואָ פאָלסקיעגאָ" זאָל דער נאָמען גרויעץ שטאמען פון וואָרט גרוד grod נאָך אין 14־טן יאָרהונדערט האָט דאָס אָרט געהייסן „אסא־די גראָדזשעץ" — גראָדזשעצער ישוב, וואָס איז שפעטער געוואָרן געוואָרן אויף גרויעץ (יידן האָבן דאָס שטעטל געפונן גריצע).

אין 1241 איז זיך דער ישוב אזוי פונאנדערגעוואקסן, אז דאָ איז שוין אויסגעבויט געוואָרן א קאָשטשאָל פאר דער גאנצער אומגעגנט (קאָשטשאָל פאָראָפיאָלני").

אין 1419 האָט דער וואַרשעווער פירשט — יאָנוש דער עלטערער — געגעבן אָפיציעל דעם ישוב די פריווילעגיע פון א שטאָט.

אין 15־טן און 16־טן יאָרהונדערט האָט זיך דאָס שטעטל זייער גוט אנט־וויקלט. עס איז אויסגעבויט געוואָרן א פרעכטיק ראטהויז („ראָטוש"), וואָס האָט געדינט פאר געזעלשאפטלעכע צוועקן. די גאסן זענען געוואָרן ברוקירט. אין יאָר 1564 האָט שוין גרויעץ פארמאָגט 210 הייזער און א שיכט פון פאר־שידנארטיקע בעלי־מלאכות. דאָס גריצער ביר האָט געהאט אן אויסערגעווייניליכן דערפאָלג. דאָ זענען אויך אויסגעארבעט געוואָרן סטרונעס צו מוזיק־אינסטרו־מענטן, וואָס זענען עקספאָרטירט געוואָרן אין די שכנותדיקע לענדער. אין 1616 האָט דער גריצער געגנט־קאָשטשאָל געהאט 10 גלחים 1).

ווייזט אויס, אז צוליב דעם דאָזיקן בירגערלעך־קאטוילישן כאראקטער

---

1) „סלאָוניק געאָגראפיטשני קרולעסטוואָ פאָלסקיעגאָ", ז' 845.

פון דעם שטעטל, האָט זיך דאָ אין יענער צייט נישט אויסגעבילדעט קיין יידישער ישוב. די האנטווערקער און גלחים האָבן נישט אריינגעלאָזט קיין יידן.

אין 17־טן יאָרהונדערט האָט זיך דער מצב פון דעם שטעטל פארערגערט. וואַרשע איז געוואקסן און קאָנקורירט מיט די אויפגעקומענע נאָענטע ישובים. א שרפה האָט פארניכטעט דעם ישוב. עס זענען געבליבן נאָר 16 הייזער, 1).

נאָך די דאָזיקע אומגליקן און שריפה האָט גרויעץ זיך געמוטשעט צוריק אויפבויען. משמעות, אז יידן האָבן געפרווט זיך צו באזעצן אין דעם שטעטל, נאָר די פוילישע תושבים האָבן זיך קעגנגעשטעלט און אין 1744 אויסגעפועלט א פּריווילעגיע, וואָס פארבאָט יידן צו ווינען אין גריצע, 2). טראָץ דער דאָזיקער פּריווילעגיע, האָט דאָס שטעטל מיט 10 יאָר שפּעטער שוין געהאט אן אָרגאניזירטע יידישע קהילה. וועגן דער דאָזיקער קהילה ווערט דערמאָנט אין די באריכטן פון „ועד ארבע ארצות". אויף דער זיצונג פון „ועד ארבע ארצות", וואָס איז פאָרגעקומען דעם 28־טן אָקטאָבער 1754 (י"ב חשון תקט"ו) איז געשלאָסן געוואָרן אן אָפּמאך צווישן די פארטרעטער פון „ועד" און די פאָרשטייער פון קרייז (גליל) לובלין, לויט וועלכן, דער ראיאָן — נייישטאט מיט די קהילות גלאָווע, ראָווע, זשעזשניצע, גרויעץ און גאשטשינא — גייען אריס פון ועד פון גרויס־פוילן און ווערן אָנגעשלאָסן צום לובלינער קרייז. די דערמאָנטע קהילות דארפן זייערע שטיערן צאָלן דעם ועד פון קרייז לובלין. אין נאָמען פון ועד האָט דעם אָפּמאך אונטערגעשריבן — דער פארטרויאונגס־מאן אברהם מל׳טה. דער אָפּמאך איז שפּעטער באשטעטיקט געוואָרן דורכן פוילישן פינאנץ־מיניסטער, גראף שידעלניצקי, 3).

וויפל יידן די דאָזיקע קהילה האָט דאן געהאט איז נישט באוווסט. די אָפּיציעלע ציפער וועגן דער צאָל יידן אין גרויעץ שטאמט פון יאָר 1810. דעמאָלט האָט דאָס שטעטל געהאט 600 נפשות, דערונטער 150 יידן — 25 פראָצענט פון דער אלגעמיינער צאָל איינווינער, 4).

אין די וויטערדיקע יאָרן וואקסט און אנטוויקלט זיך דאָס שטעטל ראשיק שנעל. וואַרשיינלעך איז דאָס געווען צו פארדאנקען דעם צופלוס פון יידן — א פראָצעס, וואָס איז אין יענער צייט פאָרגעקומען אין אלע שטעטלעך פון פוילן.

---

1) דאָרט.

2) „יעוורעיסקאיא ענציקלאָפּעדיא", באנד 6, ז׳ 798.

3) ישראל היילפּערן, „רשימות מפנקס ועד ארבע ארצות", ז׳ 391.

4) „סלאָוניק געאָגראפּיטשני קרולעסטוואָ פּאָלסקיעגאָ", ז׳ 846.

אין 1827 פארמאַכט שוין גרויסע 120 הייזער און 1601 איינווינער, 5). אין משך פון די 17 יאָר, פון 1810, איז די צאָל איינווינער אויסגעוואקסן אויף 266 פראָצענט. הגם די צאָל יידן איז נישט אָנגעגעבן, דארף מען דאָך דעם דאָזיקן באפעלקערונגס־צוווקס צורעכענען אויפן חשבון פון די יידן, וואָס האָבן זיך מאסנווייז באזעצט אין גרויסע. דאָס באווייזן די ווייטער־געבראכטע ציפערן וועגן דער צאָל יידישע איינווינער אין דעם שטעטל אין יאָר 1856, ד. ה. מיט 29 יאָר שפעטער.

אין יענעם יאָר האָבן געווינט אין גרויסע — 1719 יידן און 717 נישט־יידן. יידן האָבן אזוי ארום געבילדעט איבער 70 פראָצענט פון דער אלגעמיינער צאָל איינווינער, 6). אין פארגלייך מיט די ציפערן פון יאָר 1810 — 150 יידן אויף 600 איינווינער, האָבן יידן אין משך פון 46 יאָר זיך פארמערט אויף עלף און א האלבן מאָל אזוי פיל און נישט־יידן נאָר אויף 160 פראָצענט. אזוי ווי עס איז נישט אָנצונעמען, אז פאָליאקן האָבן אין דעם משך צייט איין־און אויס־געוואנדערט פון שטעטל, מוזן מיר קומען צום אויספיר, אז אין משך פון די דערמאָנטע 46 יאָר איז געגאנגען כסדר אן עמיגראציע פון יידן קיין גרויסע, וואָס עס האָט געבראכט דערצו, אז אין דעם משך צייט זענען יידן אויסגעוואקסן פון 25 פראָצענט פון דער אלגעמיינער צאָל איינווינער, אויף — 70 פראָצענט.

די דאָזיקע יידישע עמיגראציע קיין גרויסע זינט אָנהויב 19־טן יאָרהונדערט און אין די ווייטערדיקע יאָר־צענדליקער, האָט פארגרעסערט דאָס שטעטל סיי אין דער צאָל איינווינער, סיי אין ווילשטאנד.

אין 1861, ד. ה. מיט 6 יאָר שפעטער, האָט גרויסע פארמאַכט 142 הייזער, דערונטער 20 געמויערטע בנינים און 2586 איינווינער, פון וועלכע 1790 זענען געווען יידן, 7). אין משך פון די פינף יאָר זענען אזוי ארום צוגעקומען 69 יידן און 79 נישט־יידן, וואָס מען דארף פארעכענען צום נאטירלעכן צוווקס פון דער באפעלקערונג. דער וווקס און אנטוויקלונג פון שטעטל, ביי א גלייכמעסיקן פארהאלטן זיך פון דער פראָצענט־פארהעלטעניש פון יידישע און נישט־יידישע איינווינער, איז אזוי געגאנגען ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין גריצע, ווי אין אלע ענלעכע שטעטלעך פון פוילן, ווו יידן האָבן געבילדעט א באדייטנדע מערהייט פון דער באפעלקערונג, האָבן זיי אויך געשפילט די הויפט־ראָל אין אלע ווירטשאפטלעכע צווייגן פון דעם קליינעם ישוב.

---

5). דאָרט.

6) „יעווריעיסקאיא ענציקלאָפעדיא", באנד 6, ז' 798.

7) „סלאָוניק געאָגראפיטשני קרולעסטוואָ פאָלסקיעגאָ", ז' 846.

אין יאָר 1877 האָט גרויסע געהאט 4413 איינווינער, 8) — א באפעלקע־
רונג־צוווואקס אויף 59 פראָצענט(ווידער האָבן מיר נישט די צאָל יידן). אלס
סימן פון דער ווירטשאפטלעכער אנטוויקלונג פון שטעטל דארף מען אָננעמען
די באדייטנדיקע הכנסה און הוצאות פון דער שטאָטישער קאסע. אין דעם דער־
מאָנטן יאָר האָט די שטאָט־קאסע געהאט הכנסה 7593 רובל, און אויסגאבן —
8200 רובל, 9). די הכנסות זענען, פארשטענדלעך, געקומען פון שטייערן, וואָס
עס האָבן געצאָלט די איינווינער. א סך מיטגעהאָלפן צו דער אנטוויקלונג פון
שטעטל האָט אויך דאָס פארוואנדלען גרויסע אין א קרייז־שטאָט (פאָוויאָט)
און איינאָרדענען דאָ די קרייז־מאכט־שטאָט (1867). גרויסע איז געווארן דער
צענטער פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער. אויך דאָס פאראיניקן גורא־
קאלווארייער (גער) פאָוויאָט צום גריצער (1879), האָט פיל פארשטארקט דעם
ווארק פון דער באפעלקערונג, האנדל און אנטוויקלונג פון דער שטאָט, 10).

אין 1881 זענען אייניקע בירגער מיט פירשט לובאמירסקי, ביי דער
הויפט־אונטערשטיצונג פון וואַרשעווער יידישן גביר מ. בערסאן, צוגעטרעטן
אויפצובויען א האנטווערקער־שול, 11). די שול האָט זיך געפונען אין טשענס־
טאניעוו, 8 קילאָמעטער פון גריצע. אין די שפעטערייקע יאָרן האָט יק״א (יידישע
קאָלאָניסטן־אָרגאניזאציע) אויפגעשטעלט דאָ קאָלאָניעס צו באזעצן יידן אויף
ערד־ארבעט. איבער א צענדליק יידישע משפחות האָבן זיך טאקע דאָ איינגע־
אָרדנט אויף לאנד־ווירטשאפט. אין פעריאָד צווישן די צוויי וועלט־מלחמות זענען
דאָ געווען הכשרה־פונקטן פון ציוניסטישע אָרגאניזאציעס. די יידישע יוגנט־
אָרגאניזאציעס האָבן דאָ געמאכט זומער־אויספלוגן. די יידישע פאָלקס־ביבליא־
טעק פלעגט דאָ, אינעם וואלד, מאכן אירע יובילייי־פייערונגען.

אין סוף פון 19־טן יאָרהונדערט האָט גרויסע פארמאָגט פאָלגנדע אינ־
דוסטריע־אונטערנעמונגען: א גארבעריי מיט א פראָדוקציע פון 2450 רובל
יערלעך, א זייף־פאבריק, צוויי בוימל־פאבריקן און צוויי צעגעלניעס, 12). הגם
אויך דאָ פעלן אונז ציפערן פון יידישער באטיליקונג אין די אונטערנעמונגען,
דארף מען דאָך אָננעמען, אז די דערמאָנטע פאבריקן זענען נישט אויפגעשטעלט
געווארן אויסשליסלעך פון פוילישן קאפיטאל. ווי מיר ווייסן פון דער אנטוויק־
לונג פון אנדערע יידישע ישובים אין פוילן, זענען גארבערייען, בוימל־ און
זייף־פאבריקן געווען כמעט אויסשליסלעך יידישע אונטערנעמונגען.

---

8) דאָרט.

9) דאָרט.

10) דאָרט.

11) דאָרט.

12 דאָרט.

— * —

דאָס יידישע ווירטשאפטלעכע לעבן אין גריצע האָט זיך אנטוויקלט אויף דעם זעלבן וועג און זעלבן אופן ווי אין אלע אנדערע קלענערע שטעטלעך אין פוילן. די יידן, וואָס האָבן זיך דאָ באזעצט, האָבן זיך געמומען צום מסחר און א באדייטנדער פראָצענט אויך צו מלאכה. יידישע סוחרים און העגדלער זענען געווארן די פארמיטלער צווישן דאָרף און שטאָט און פאקטיש געגעבן גריצע דעם שטאָטישן כאראקטער.

דער צענטער פון שטאָט און די ארומיקע גאסן, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, ד. ה. דער ווייט־גרעסטער טייל פון גריצע, איז געווען באוווינט פון יידן. צו זיי האָט אויך געהערט דער ווייט־גרעסטער רוב הייזער, קראָמען און געשעפטן. די פולישע באפעלקערונג, אין גרעסטן טייל, האָט געווויינט אויף די גאסן פון דער פעריפעריע פון שטעטל און ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה זיך באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט און מלאכה.

מיר האָבן נישט קיין געניוע ידיעות וועגן דער באשעפטיקונג אינעם אָנהויב פון יידישן ישוב אין גריצע. לויט ווי מיר ווייסן פון זכרונות פון עלטערע גריצער תושבים, זענען יידן דאָ געווען: בעל־מלאכות, תבואה־העגדלער, וואלד־סוחרים און אזוי־גערופענע „לייפער" — דאָרפס־גייער, וואָס האָבן געפירט סחורות אויפן דאָרף און דאָרפישע פראָדוקטן אין שטאָט.

גריצע איז געווען ארומגערינגלט מיט ריזיקע וועלדער, פריצישע און פויערישע סעדער און פרוכטבארע תבואה־פעלדער. נאָך דעם ווי דאָס שטעטל האָט באקומען גוטע פארבינדונגס־וועגן מיט די ארומיקע שטעטלעך און מיט די גרעסטע שטעט אין פוילן, איז גריצע געווארן דער צענטער פון תבואה־האגדל. פון די וועלדער, פעלדער און סעדער האָבן גריצער יידן געהאט א באדייטנדיקע פרנסה.

דער גרעסטער טייל מסחר איז געפירט געווארן אין שטאָט גופא. אין מארק־טאָג, דאָנערשטיק, האָבן די פויערים געברענגט אין שטעטל זייערע תבואות, עופות, פי, מילך־פראָדוקציע, וואָס זענען אָפגעקויפט געווארן דורך דער יידישער באפעלקערונג און דורך די מארק־סוחרים, וועלכע האָבן די סחורה עקספעדירט קיין ווארשע צוויי־דריי מאָל אין יאָר. אין טאָג פון „שוועטי מארטשין" און אין טאָג פון „שוועטא יאדוויגא" — זענען פאָרגעקומען די יאָרידים. דעמאָלט זענען זיך צוזאמענגעפאָרן פויערים פון אלע נאָענטע און ווייטע דערפער אין גריצער קריין, אויך יידישע סוחרים און בעל־מלאכות זענען געקומען פון די ארומיקע שטעטלעך און עס איז געפירט געווארן א גרויסער האגדל אויף אלע געביטן. די יאָר־יאָרידים האָבן געגעבן יידן פרנסה און ארבעט אויף לאנגע חדשים.

אין אָנהויב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט זענען אין גריצע אויסגעבויט געוואָרן 3 גרויסע מעכאנישע מילן, 2 פון זיי האָבן געהערט צו יידן. אויך די פון לאנג־עקזיסטירנדע וואסער־מילן אין נאָענטן גלאכאוו און פשענסלאוויץ, זענען אָנגעפירט געוואָרן דורך יידן.

דאָס יידישע גריצע פון אונזער צייט האָט אויך געהאט א באדייטנדן שיכט פון בעל־מלאכות. א דריטל פון דער יידישער באפעלקערונג האָט געלעבט פון האנטווערקעריי: שניידער, בעקער, שוסטער, שטעפער, סטאָליארעס, סטעל־מאכערס, קאָוואלעס, רימערס, בלעכער, קצבים א. אנד. די קצבים האָבן געהאט יאטקעס, ווו מ׳האָט פארקויפט פלייש פארן שטאָטישן באדארף, א חוץ דעם האָבן זיי איינגעקויפט בהמות אויף שחיטה און דאָס פלייש געפירט קיין וואַרשע. אויך די בעל־מלאכות האָבן געארבעט טיילווייז פאר די שטאָטישע איינווינער און אין די חדשים פאר די גרויסע יאָרידים האָט מען געארבעט אָפטמאָל אויך גאנצע נעכט, כדי צוצוגרייטן פארטיקע סחורה פאר די אָנגעפאָרענע קונים פון די ארומיקע דערפער און שטעטלעך.

ווי אין רוב קליינע שטעטלעך האָבן גריצער יידן לאנגע יאָרן נישט געווסט פון קיין אנטיסעמיטיזם. די פוילישע באפעלקערונג האָט געלעבט בשלום מיט די יידן. ערשט נאָך דער רוסישער רעוואָלוציע פון 1905 האָט אָנגעהויבן וואקסן דער אנטיסעמיטיזם. די פוילישע באָיקאָט־אקציע קעגן די יידן, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן אין 1912, נאָך די וואלן צו דער פערטער דומע, וועו מיט די שטימען פון די וואַרשעווער יידישע וואל־מענער איז אויסגעוויילט געוואָרן אין דומע (צאריישער כמו פארלאמענט) דער סאָציאליסט יאגעלאָ — האָט אויך גע־טראָפן גריצע. דעמאָלט זענען געגרינדעט געוואָרן פוילישע געשעפטן און עס איז געעפנט געוואָרן א קאָאָפעראטיוו מיט א גרויסער קראָם פון מאנופאקטור. עס איז געוואָרפן געוואָרן די לאָזונג — „סווּ דאָ סוועגאָ". די אקציע האָט אָבער נישט געהאט קיין דעצידירנדע ווירקונג אויפן יידישן האנדל אין גריצע, אָבער דער יידישער מסחר האָט א סך דערפון געליטן. ערשט אין די 40־ער יאָרן, וועו עס האָט זיך געשטארקט די אנטיסעמיטישע פראָפאגאנדע אונטער דער לאָ־זונג — „צונעמען פון די יידן די ווירטשאפטלעכע פאָזיציעס" — אין פעריאָד פון דער סאנאציע־הערשאפט, האָט דער אנטיסעמיטיזם געוואָנען באדראָען דאָס לעבן און מאטעריעלע עקזיסטענץ פון גריצער יידן. עס האָט א פלייץ געטאָן א כוואליע פון אקטיוון אנטיסעמיטיזם: פיקעטן ביי יידישע קראָמען, באָיקאָט קעגן יידישן האנדל, אָנפאלן אויף יידן, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די רעאקציאָנערע אנטיסעמיטישע פארטייען פון „נאָראָדאָוון" לאגער, „אָזאָן" (אָבוז זיעדנאָטשעניע נאָראָדאָוועגאָ) א. אנד.

דאָס יידישע רעליגיעזע און קולטור-לעבן

מיר האָבן ליידער נישט קיין מאטעריאלן און דאָקומענטן, אויפן סמך פון וועלכע מיר זאָלן קאָנען אויפשטעלן א בילד פון יידישן לעבן אין גריצע בעת דער ישוב האָט זיך געגרומען פאַרמירן, אָבער מיר קאָנען זיך מאכן א פאַר־שטעלונג פון התלהבותדיקן רעליגיעזן לעבנס־שטייגער פון גריצער יידן אין 18־טן יאָרהונדערט, ווען מיר ווארפן א בליק אויף דעם מקום קדוש — די וונ־דערלעכע האָלץ־שול, וואָס גריצער יידן האָבן דעמאָלט אויפגעשטעלט.

אינערלעכער אויסזען פון דער שול.

די גריצער יידן זענען געווען שטאָלץ אויף זייער שול. פיל פון די געסט פון דער שרייבערישער און קינסטלערישער וועלט, וואָס זענען געקומען אין

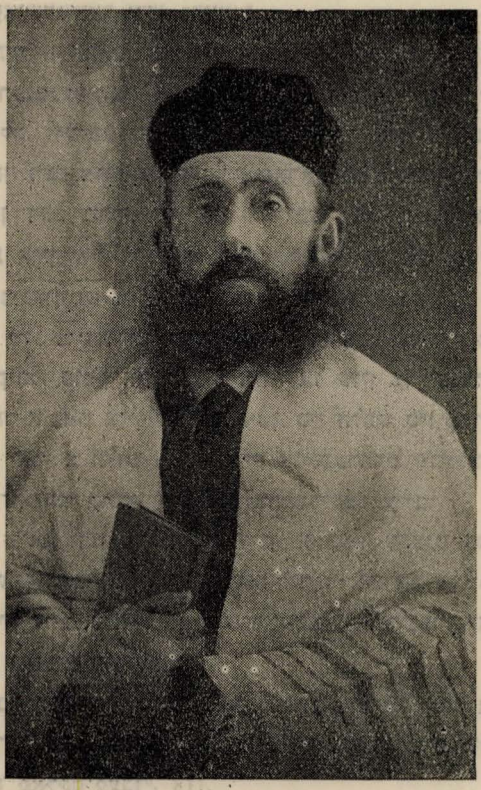
שטעטל, האָט מען געפירט ווייזן די שול. איר שיינקייט האָט מען נישט געקענט ארומנעמען מיט איין באזוך — אפילו פון שה׳ן־לאנג, שטענדיק איז נאָך געבליבן עפעס וואָס צו זען. דאָס אויג האָט זיך נישט געקאָנט אָנזעטיקן מיט דעם ארכיטעקטאָנישן־קינסטלעריש פראכט און אריגינעלן סטיל.

אין יאָר 1927 האָט דער שרייבער און קונסט־קריטיקער י. מ. נייַמאן (היינט אין ישראל) באזוכט גריצע. דער שרייבער פון די שורות האָט באקענט נייַמאנען מיט דער שול. ער איז געווארן אזוי איבערראשט מיט דעם קונסט־אוצר, אז ער איז ספעציעל געבליבן נאָך א טאָג און זיך פארנעמען מיט שטודירן די שול, איר ארכיטעקטור, די מאָלעריייען און האָלץ־שניצעריייען. נאָך א לאנגן שטודיום האָט י. מ. נייַמאן פעסטגעשטעלט, אז די שול איז דאָס ווערק פון דעם בארימטן אלזייטיקן יידישן קינסטלער — ארכיטעקט, מאָלער און סקולפטאָר — דוד פרידלענדער, וואָס האָט געלעבט אין די נאפאָלעאָנישע צייטן. וועגן דער גריצער שול האָט שפעטער דער קונסט־קריטיקער געהאלטן א פאָרלעזונג אין וואַרשעווער ליטעראטן־פאראיין.

י. מ. נייַמאנס שטודיום איבער דער גריצער שול האָט געעפנט א וועג פאר ווייטערדיקער פאָרשונג איבער דעם דאָזיקן רעליגיעזן ווערק פון יידישער קונסט. גייענדיק אין דער פאָרש־ריכטונג פון נייַמאנען, האָט אונזער פריינט און קענער פון אלטע יידישע שולן און אלטערטימלעכע קונסט, ה׳ אינזשיניער דוד דאווידאָוויטש, אויפגעשטעלט א שילדערונג פון דער גריצער שול, פון איר מייסטער פרידלענדער און פון דער עפאָכע, אין וועלכע אזעלכע שולן זענען געבויט געווארן. לויט די אויסרעכענונגען פון נייַמאַנען און אינזש. דאווידאָוויטש איז די גריצער שול געשאפן געווארן אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט, ד. ה. מיט א 200 יאָר צוריק, אָבער די פאָלקס־מסורה האָט נישט געוואָלט שלום מאכן מיט אזא יונגן עלטער פון מקום קדוש און דער שול געגעבן אן עלטער פון 400 יאָר. לויט דער דאָזיקער מסורה איז די שול געבויט געווארן פון ספעציעלע ארכיטעקטן און מאָלער, וועלכע מ׳האָט אראָפגעבראכט פון איטאליע.

די מסורה וועגן בויען די שול איז נישט די איינציקע לעגענדע, וואָס ויקלט זיך ארום דעם מקום קדוש. אזוי האָבן זקנים דערציילט, אז די דריי אינערלעכע קופאָלן, וואָס האָבן געבילדעט דעם אויבערטייל פון דער שול און געווען באדעקט מיט א דאך, זענען מתחלת געווען געווארן אויך פון אויסן. דאָס האָט גערייצט די גויים, ווייל די קופאָלן האָבן געמאכט א שטארקן אייַנדרוק, און א גזירה איז ארויסגעגעבן געווארן: די שול־קופאָלן זאָלן באהאלטן ווערן אונטער א דאך. עס איז אויך געווען אן איסור עפעס וואָס צו ענדערן אין בוי פון דער שול. פאר יעדער ענדערונג איז, לויט דער מסורה, געקומען כרת —

פארשניטענע יאָרן. עס ווערט טאקע דערציילט, אז דער דאזער, דער גרויסער משה, האָט געוואָלט עפעס מחדש זיין אין שול־בנין, איז ער געהרגעט געוואָרן אין שול גופא.

הערצקע חזן.

די אלע לעגענדעס וועגן גאָטס הויז אין גריצע און די ווירקלעכקייט אליין — די פראכטפול־אויסגעבויטע שול, באווייזט דעם פיינעם קינסטלערישן געשמאק, געבונדן מיט טיפע רעליגיעזע געפילן, וואָס עס האָבן פארמאָגט די גרי־צער יידן פון יענער צייט.

אין אונזערע צייטן אין יאָר 1904—1905 אין דער צייט פון גרויסן רע־וואָלוציאָנערן שטורעם, האָט דער גריצער גביר און דאזער ר׳ מרדכי בן מאיר פעלדמאן ז״ל געגעבן די איניציאטיוו אויפצובויען דאָס געמויערטע, גרויסע בית המדרש. פיל יאָרן פאר דעם האָט עקזיסטירט דאָס אזוי־גערופענע קליינע בית־המדרש׳ל, וווּ יידן האָבן געדאוונט און געלערנט.

דער קאָזשעניצער מגיד און חסידות אין גריצע

נישט קיין קליינע ווירקונג אין איינוואָרצלען יידישקייט אין גריצע האָט אויך געהאט דער בארימטער קאָזשעניצער מגיד, רבי ישראל הויפטשטיין זצ״ל. ווי קומט דער קאָזשעניצער קיין גריצע?

אין יאָר תקל״ה (1878) איז אין קאָזשעניץ אויסגעבראָכן א גרויסע שריפה. עס זענען פארברענט געוואָרן א סך הייזער, צווישן זיי אויך דאָס בית־הכנסת. די אָרטיקע קהילה, וועלכע האָט פאר דער שרפה אויך נישט געהערט צו די רייכסטע, איז נאָך דעם אומגליק שטארק פאראָרעמט געוואָרן און נישט געקענט אליין אויסהאלטן דעם מגיד. ער איז דעריבער געווען גצווונגען צו נעמען אויף זיך מגידות אויך אין די נאָענטסטע קהילות: גריצע און מאגנישאָוו. אזוי שרייבט צבי ראבינאָוויטש אין זיין ספר „המגיד מקוז׳ניץ״:

„נאָך גאָר יונג זייענדיק, איז ר׳ ישראל באקאנט געוואָרן אלס גדול בתורה, גרויסער בעל מקובל, פוסק, אין הלכה, אזוי, אז שוין צו יענער צייט האָט מען אים געהאלטן פאר א גאון אויף אלע געביטן, סיי הלכה, סיי אגדה און אין קבלה.

„פון אלע יאָרן א חלוש — א קליין אויסגעדארט יידעלע — פלעגט ער אָבער צו עבודת־הבורא קומען ווי א שטורעמדיקער לייב.

„אין דער צייט, ווען עף פלעגט ליגן צו בעט, פלעגט ער צוואנציק שעה אין מעת־לעת לערנען. מפרנס געווען האָט זיך ר׳ ישראל פון מגידות. ער האָט געהאט א פערלדיק מויל, געווען אן אויסגעצייכנטער רעדנער, וואָס פלעגט ווירקן אויפן עולם מיט משלים פון לעבן.

„אין קעגנזאַץ צו די מתנגדישע מגידים, פלעגט ער נישט מאָלן מיט שרעקלעכע בילדער דאָס גיהנום, נאָר משפיע געווען מיט ווארעמע ווערטער און ביישפילן פון פאָלקס־לעבן״, 13).

דעם קאָזשעניצערס דרשות, אָנגעזאפט מיט אהבת ישראל, חסידיש־רעליגיעזע התלהבות, האָט אויסערגעווייגלעך געווירקט אויף די גריצער יידן און אויף דער פארשטארקונג פון זייערע רעליגיעזע געפילן. וואַרשיינלעך איז דער מנהג צו זאָגן אין דער גריצער שול כתר אָנשטאָט נקדישן, איינגעפירט געוואָרן דורך דעם קאָזשעניצער מגיד זצ״ל. אין א צייט שפעטער איז אין גריצע געוואָרן רבי דעם קאָזשעניצער מגידס אן אור־אייניקל — ר׳ יוסף מענדעלע, וועלכער האָט דאָ געשאפן א רבישן הויף מיט קאָזשעניצער שטייגער.

בכלל האָט דאָס חסידות, ווי אין אלע שטעטלעך פון פוילן, אויך אין גריצע געשלאָגן טיפע וואָרצלען. דאָס קליינע גריצע האָט געהאט חסידים: געלערער,

---

13) צבי מאיר ראבינאָוויטש „המגיד מקוז׳ניץ״, ז״ז 37—38.

אמשינאָווער, פּאריסאָווער, קאָשעניצער, גראָדזשיסקער, וואַרקער, אלעקסאַנדע־ רער און פּיאסעטשנער, וועלכע האָבן געלערנט, געדאוונט מיט התלהבות און געפּרייט זיך אויף שמחות און חגיגות מיט חסידישע ניגונים און א חסידיש רקוד׳ל.

— * —

די יידן אין גריצע האָבן פון שטענדיק אַן געהאט גרויס פּאַרשטענדעניש פּאר געזעלשאפּטלעך לעבן און געזעלשאפּטלעכע טעטיקייט. אין די יאָרן, וועו עס האָט דאָמינירט דער פּרומער לעבנס־שטייגער האָבן גריצער יידן געשאפּן אזעלכע חברות, ווי: חברה־תורה, „חברה הכנסת־כלה", „חברה תהילים", „לינת הצדק", „בית־לחם" א. אנד.

די חברה תורה

א שיינע רעליגיעזע פאָלקס־אינסטיטוציע איז געווען די חברה־תורה, וואַרשיינלעך אנטשטאנען סוף פאָריקן יאָרהונדערט. איר הויפּט־אויפגאבע איז געווען: צו לערנען צוזאמען יעדן שבת די פּרשת השבוע פּאַרן דאוונען און שפּעטער דאוונען בציבור. צווישן אירע מיטגלידער זענען געווען שיינע בעלי־ בתים און פאָלקס־מענטשן: בכבודיקע בעל־מלאכות, סוחרים און קליינהענדלער. די מיטגלידער פלעגן אָנגענומען ווערן נאָכן באקענען זיי מיט די תקנות און האָבנ־ דיק די רעקאָמענדירונג פון צוויי חברים אָדער פון די גבאים אליין זענען זיי פּייער־ לעך אייגעשריבן געוואָרן אין פּנקס־החברה. שבת האָט דער אָנגענומענער חבר עולה לתורה געווען און געגעבן „קידוש" פּאר די מתפּללים. אין משך פון אייניקע צענדליקער יאָרן האָט דאָרט יעדן שבת פּרימאָרגן געלערנט די פּרשת־השבוע ר׳ בענדיט רינקעוויטש ז״ל און יידעלע שמוקלער. ר׳ בענדיט איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם און האָט געהאט א רייכע תורה־ביבליאָטעק. ביי זיינע דרשות פלעגט ער ברענגען שיינע משלים און פערלען פון אונזער אלטן אוצר. דאָרטן האָט מען ג׳ע־ זען צוזאמען דריי אָדער פיר דורות פון איין משפּחה ווי זיי הערן זיך אַיין צו ר׳ בענדיטס לערנען, ווי: די זילבערשטיינס, וואסערמאנס, אמבערגס א. אנד.

ר׳ יוסיל ראָטבלאט (דער בלענדאָווער שניידער) און שפּעטער זיין זון געציל, האָבן געגעבן אן אומזיסטע דירה דער חברה אין משך פון זייער לעבן.

„חברת הכנסת־כלה"

האָט א חוץ איר אונטערשטיצונג־טעטיקייט פאר אָרעמע כלות, אויך זיך פּארנומען מיט לערנען תורה. דאָ האָט געלערנט ר׳ בענדיט יעדן שבת אינדער־ פרי. אירע הויפּט־טוער זענען געווען: ר׳ בעריל פּארבער און ישראל מרדכי אמבערג.

די חברה תהלים

האָט געהאט איר שולכל אין פאָליש פון דער גרויסער שול. דאָרט זענען זיך צוזאמענגעקומען די מיטגלידער פון דער חברה און יעדן טאָג געזאָגט תהילים מיט גרויס התמדה. א שיינע טעטיקייט האָבן געפירט די געזעלשאפטן לינת־הצדק און „בית לחם". די חברות זענען נישט בלויז געווען א מיטל צו העלפן די ליידנדע — נאָר אויך אן אָרט וווּ זיך אויסצולעבן געזעלשאפטלעך און רעליגיעז.

פארוואלטונג פון בית־לחם
זיצן פון רעכטס: מענדיל פריידענברג, קלמן באמבערג, הענעך זאנגער, ישראל לענגא, העשיל ר׳ אייזשעס.

וועלטלעך יידישע קולטור־טעטיקייט

דער גרויסער אויפשוווּנג פון געזעלשאפטלעכן לעבן און קולטור־טעטיקייט הויבט זיך אָן אין גריצע מיט דעם נייעם מאָדערנעם יידישן לעבנס־שטייגער. דער אויפשוווּנג האָט דערגרייכט זיין הויפט־פונקט אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות — 1918 ביז 1939.

אלע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען, פארטייען און ריכטונגען, די פאר־שידנארטיקסטע אינסטיטוציעס — פאָליטישע, עקאָנאָמישע, קולטורעלע און סאָ־ציאלע, וואָס עס האָט געשאפן דאָס פוילישע יידנטום — האָבן אויך געהאט זייער אָרט אין 6 טויזנט קעפיקן יידישן ישוב אין גריצע.

נאָך אין יאָר 1907 איז דאָ געשאפן געוואָרן א ליי־ און שפּאָר־קאסע, וועל־מענס גרינדער זענען געווען: דער גריצער רב ר׳ אלי׳ ליפשיץ ז״ל, ד״ר לייפונער

פארוואלטונג פון לינת הצדק

פון רעכטס זיצן: אברהם אייזיק געלדבארד, אהרן יידל פרידמאן, (נאָמען נישט באקאנט), ד"ר בוים, מ. י. מאשע, י. קלעפפיש, י. טעפער, ח. מ. ניימאן, (נאָמען נישט באקאנט). עס שטייען: הענעך זאנגער, מ. באמבאלסקי, (נאָמען נישט באקאנט), איטש (חיל רבינס איידעם), בעריל ליכט, ש. האממער, בעריל אמבאראס, (נאָמען נישט באקאנט).

ר׳ יעקיל קלעפפיש, ביניש מיטלסבאך, אברהם קראָנענבערג, שמואל בער מא־ריאנקע און אנ״ד. די ליי און שפּאָר־קאסע האָט א סך יידישע משפּחות געראטעוועט פון אונטערגאנג. זי האָט אויך אונטערגעשטיצט סוחרים און האנטווערקער. אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זי כמעט אויפגעהערט טעטיק צו זיין. א דאנק דער איניציאטיוו פון די האנטווערקער־טוער: מ. אמבאראס, פ. ארטמאן און ש. מ. קעטלער, ווערט די באנק נאָך דער מלחמה ווידער טעטיק און דערגרייכט צו א צאָל פון 700 מיטגלידער פון וועלכע די האנטווערקער בילדן אי־בער 60 פּראָצענט. די באנק איז געווען א מיטגליד אין דער קאָאָפּעראציע פון יידישע בענק אין פוילן.

אין 1925 איז דורך די אָנפירער פון דער „אגודה״ געגרינדעט געוואָרן די סוחרים־באנק (באנק קופיעצקי). די סוחרים־באנק האָט זיך זייער גוט אנטוויקלט געמאכט פּארשידענע געלט־אָפּעראציעס און גוט דערגענצט די קאָאָפּעראטיוע ליי־ און שפּאָר־קאסע. בראש פון דער סוחרים־באנק זענען געשטאנען: יחיאל מר־גלית, ר׳ חיים בראהן און פיניע הערשנפוס.

אין יענער צייט בערך איז אויך געשאפן געוואָרן נאָך א נייע קרעדיט־געזעלשאפט — גמילת חסד־קאסע — בראש פון וועלכער עס זענען געשטאנען ד״ר הערשקאָרן, אברהם יעקב ראפאָפּאָרט און ישראל קלעפפיש. די גמ״ח האָט געטיילט קלענערע הלוואות אָן פּראָצענט.

אין 1916 איז געשאפן געוואָרן דער קולטור־פאריין, וואָס האָט אין א צייט שפּעטער געענדערט דעם נאָמען אויף י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק. די גרינדער: א. רינ־קעוויטש, די ברידער קלעפפיש, מאנע זאנגער, מרים ווייניריין־גרינבערג, י. טעפּער, י. גאָלדבערג און אנדערע.

אין 1917 איז געגרינדעט געוואָרן די ציוניסטישע אָרגאניזאציע „התקוה״ די גרינדער: הרב יעקב שפּירא, נתן און מרים גרינבערג, מ. י. פּלינט, י. קאמינער, א. י. פּערעל און אנדערע. אין א צייט שפּעטער איז דורך דער איניציאטיוו פון י. קלעפפיש און ש. מ. קעטלער געשאפן געוואָרן די ביבליאָטעק ביי דער ציוניסטי־שער אָרגאניזאציע.

אין 1920 איז געגרינדעט געוואָרן די האנטווערקער־אָרגאניזאציע דורך: מ. בעקער, דניאל דרייער, מ. אמבאראס, מ. פּריידענבערג, מ. שולזינגער, נ. מע־פען, י. בראמער, א. העכט און אנדערע. ביי דער האנטווערקער־אָרגאניזאציע איז געווען א שפּייז־קאָאָפּעראטיוו און שפּעטער אויך א שניידער־קאָאָפּעראטיוו.

אין 1922 איז געשאפן געוואָרן דער סוחרים־פאריין, בראש פון דער אינ־סטיטוציע זענען געשטאנען אין די ערשטע צייטן: ר׳ הערשל פעלדמאן, לוי קא־פער, רייספוס, מ. ראָכמאן און אנדערע. אין א צייט שפּעטער: נ. גרינבערג, א. מ. האמער, לוי קאפער, ח. י. ווייסמאן און סעקרעטאר י. טעפּער.

אין דער זעלבער צייט איז אויך געשאפן געוואָרן די חברה „לינת הצדק", וועלכע האָט א סך מיטגעהאָלפן צו לינדערן די ליידן פון די קראנקע פאָלקס־מאסן.

די קולטור־אינסטיטוציעס זענען זיך פאנאנדערגעוואקסן. עס איז געשאפן געוואָרן א כאָר, א בלאָז־אָרקעסטער, דראמאטישע סעקציעס, עס האָט זיך אנט־וויקלט א ברייט צעצווייגט שול־וועזן — יידישיסטישע שולן, העברעאישע „תר־בות"־שולן, „בית יעקב"־שולן און צוזאמען מיט די פראָפעסיאָנעלע און האנטווער־קער־פאריינען, סוחרים־אָרגאניזאציעס, ווירטשאפטלעכע און פילאנטראָפישע אינ־סטיטוציעס, טעטיקייט פון די פאָליטישע פארטייען — האָט זיך אויסגעבילדעט אין גריצע א פילפאכיק יידיש געזעלשאפטלעך לעבן, וואָס האָט אימפאָנירט און פארכאפט אלע קולטור־טויער, פאָליטישע טויער, רעפערענטן, שרייבער און אר־טיסטן, וועלכע האָבן באזוכט דאָס קליינע, פוילסירנדע יידיש שטעטל.

די יידישע יוגנט אָן אונטערשיד פון ריכטונג און איבערצייגונג האָט גע־לעבט א שטארק אימפולסירנדיק גייסטיק לעבן און שטענדיק געווען דורשטיק נאָך וויסן און קונסט, צו א גוטן רעפעראט און א גוטן ארטיסט.

די פארשידענע זאלן אין שטאָט: „דאָם לודאָווי" (פאָלקס־הויז) פייערלע־שער־זאל, „תרבות־הויז" און אנדערע זענען יעדן שבת געווען פול מיט הונדער־טער צוהערער, וואָס האָבן מיט געשפאנטער אויפמערקזאמקייט און יראת הכבוד אויסגעהערט די רעפעראטן אויף ליטעראריש, געזעלשאפטלעכע פאָליטי־שע און אפילו פילאָזאָפישע טעמעס.

נישט געווען קיין איין גרעסערע אָדער קלענערע פערזענלעכקייט פון די יידישע פאָליטישע פארטייען, קולטור־אנשטאלטן, צענטראלע שול־אָרגאניזאציעס. ארטיסטן פון די פארשידענע טעאטער־־אנסאמבלען, וואָס זאָל נישט האָבן בא־זוכט גריצע.

אויף דער קאנווע פון דעם דאָזיקן קאָכעדיק, צאפלדיקן יידישן גריצער לעבן האָבן זיך געצייכנט די באזונדערע טיפן און געשטאלטן פון אָט דעם ישוב: חיים לענגא און יהושע בריקמאן — אלטע בעלי בתים מיט ווייס־געזילבערטע בערד, אמאָליקע גרויסע סוחרים, וואָס האָבן נישט פארגעסן זייער יחוס און גבי־רישקייט; די חסידיש־מיוחס־דיקע „ר' אייזשעס" און „משה'ל קלמן'ס"; די שיינע חסידישע טיפן — ר' הענעך קאמינער און אברהם יצחק דרעזנער; מיוחס־דיקע בן־תורה'ס — יידעלע שמוקלער און מאיר יחיאל קירשנבוים, וועלכע האָבן געבענקט נאָך אמאָליקע צייטן, וועו ביי חלבנע ליכטלעך האָט מען אויסגעזונגען דעם „אַמַר רבא און אמר אביי"; חשובע משכילים — ביניש מיטעלסבאך און אברהם יצחק פערל, וואָס האָבן נישט געקענט פארשטיין דאָס קאָכענש און צאפלניש פון דער היינטיקער יוגנט, און חסידים־פאנאטיקער — ר' לייביש וואָלף מלמד און בעריש

מאַליניצער, וואָס זענען גרייט געווען צו לאָזן זיך און אנדערע אומברענגען פאר א קוצו של ייד.

איבער דעם גאנצן, פארשידנארטיקן, יידישן לעבן אין גריצע איז געשטאַנען און געווירקט די גרויסע געשטאלט און פערזענלעכקייט פון ר׳ אליהו ליפשיץ זצ״ל, וועלכער האָט א האלבן יאָרהונדערט דאָרט פארנומען דעם כסא הרבנות.

דריי דורות יידיש לעבן האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דער גריצער יידישער ישוב פאר זיין חורבן. נעבן די פרומע יידן, בני תורה פון אלטן דור, האָבן זיך געפונען די היינטיקע גבירים, וואלד און תבואה־סוחרים און אנדערע. די תמימות־דיקע פאָלקס־מענטשן מיט זייערע שטילע הארציקע מעשים טובים; טיפן פון עמך: וואסערטרעגער, לייפער, דאָרפס־הענדלער, ווויל־יינגלעריש יאטן, דרייס־טע שניידער־געזעלן, אָנגעזאפט מיט וועלט־באפרייערישע אידייען, שווארץ־פנים־דיקע פון זון און ווינט אָפגעברענטע בעלי עגלות, פעסט־געבויטע, בריטפלייציקע טרעגערס, חוצפה׳דיקע פישער־הענדלער און די שטענדיקע צעקאָכטע, פארשמא־יעטע קולטור־טוער, פארטיי־פירער, דאָזאָרעס, ראטמענער, באנק־דירעקטאָר, קרן־קימת־טוער, שטילע לערער, מוסקוליזעז ספאָרטלער און פוטבאָליסטן און די באליבטע „פרימאדאָנעס״ פון די דראמאטישע קרייזן.

אָט דאָס איז געווען גריצע. דאָס גאנצע יידישע גריצע, וואָס איז אויסגע־וואקסן אין סאמע צענטער פון פוילישן לאנד און האָט אין זיך געטראָגן סיי דאָס גרויסשטאָטישע פון פוילנ׳ס הויפט־שטאָט און סיי דעם חן און באהארצקייט פון קליינשטעטלדיקן יידישן לעבן.

דאָס יידישע גריצע האָט אין משך פון קרוב 200 יאָר געלעבט אן ערלעך האָרעפאשנע לעבן, אנטוויקלט א רעליגיעז־ און קולטור־טעטיקייט, געלעבט בשלום מיט די נישט יידישע שכנים, ביז עס האָבן זיך אָנגעטראָגן ווי א ווילדער מדבר־שטורעם די האָרדעס פון ציווויליזירטן דייטשלאנד.

דאָס יידישע גריצע האָט געטיילט דעם גורל פון די 600 יידישע קהילות אין פוילן. פארניכטעט איז געוואָרן די גריצער יידישע קהילה. פארטיליקט זענען געוואָרן אירע זין און טעכטער — מיט א קדושים־טויט זענען אומגעקומען די פרומע און גלויביקע, די עסקנים און קולטור־טוער און דאָס פשוטע האָרעפאשנע פאָלק.

מיר, די שארית הפליטה, די על פי נס גערעטעוועטע גריצער יידן, וועלכע זענען צעזייט איבער דער וועלט און די וואָס בויען דאָס נייע היימלאנד מדינת ישראל ווילן מיט דעם באשיידענעם יזכור־בוך פאראייביקן דעם אָנדענק פון אונזער פארשניטענער קהילה קדושה גריצע.

דאָס אלטע בית־עלמין.

דאָס נייע בית־עלמין.

אינג׳. דוד דוידוביץ

בית־הכנסת הבנוי עץ

בית הכנסת הבנוי עץ אשר בקהלת גריצה (גרוייץ). נמנה על הדוגמאות היפות והמעניינות ביותר של הבניה הדתית היהודית על אדמת פולין.

לצערנו אין לנו נתונים היסטוריים על תאריך בניתו של בית הכנסת הזה; אולם, אם נקבל את ההנחה שבין תאריכי בניתו וקישוטו הפנימי מבדיל רק פרק זמן קצר, הרי שהבית הוקם כפי המשוער במחצית השניה של המאה ה־18.

כרוב בתי־הכנסת הבנויים עץ אשר במרכזה של פולין (פולין גדול) ובדרומה (פולין קטן), לא הצטיין בית הכנסת של גריצה בחיצוניותו מבחינה אדריכלית; לא היה בו מעושר הצורות החיצוניות של בתי הכנסת הציוריים אשר בקהלות זבלודוב או וולפ (בגליל ביאליסטוק), על יציעיהם, מגדליהם וגגותיהם מרובי־הקומות, ואף לא מהחן שהיה נסוך על בית הכנסת אשר בקהלת נאשילסק הקרובה. אך לעומת צניעותו הארכיטקטונית־החיצונית, הצטיין הבית בתוך העשיר שלו, על ריהוטו בתבנית עממית, וביחוד בבימתו היפה הבנויה בצורת ביתן־גינה ובארון הקודש העשיר במוטיבים הלקוחים מעולם החי כאותם הארונות המחזיקים כתר תורה. והמעוטר משני צדדיו בעמודים ומעל דלתותיו ב„סופרפורטס" קטן, בצורת יציע זעיר המוכתר בקצהו העליון בשני לוחות הברית, שנקבעו בעומק ה„ארון" מאחורי וילון. בין רהיטי הבית ראוי לציון במיוחד אותו רהיט מיוחד במינו שכדוגמתו נמצאו רק באי־אלה בתי־כנסת עתיקים בפולין — כגון: ביהכ״נ של זאמושץ׳, לבוב, קראסניסטאב, גומבין, והוא — „המקהלה" הזעירה לילדים מוגבה, מרובע, בעל מעקה מקושט.

אולם מוניטין יצאו לו לבית הכנסת של גריצה, ושמו נודע לתהלה בעולם האמנות היהודית, בעיקר בגלל יפי קישוטיו הפנימיים, אלה ציורי הקירות, שעליהם תפארתו של בית הכנסת זעיר זה.

תולדות האמנות הדתית היהודית אינן עשירות בשמות של אמנים יהודים ורוב היצירות הכנסיתיות שלנו ממאות עברו נשארו איפוא אלמוניות. הצייר שעבד למען בית הכנסת לא היה כלל מעונין להנציח את שמו; הוא ראה את עצמו רק בחינת „פועל העוסק במלאכת הקודש". והנה זכתה קהלת גריצה הקטנה, שציורי־הפנים של בית כנסתה יגלו לנו את שמו של אחד מאמנינו ברוכי־הכשרון, מבני המאה ה־18, הלא הוא האמן המהולל דוד פרידלנדר.

דוד פרידלנדר הצטיין בכשרונו הרב־צדדי. שמו קשור לא רק ביצירות בשדה הציור (בתי־כנסיות בקהלות גריצה ופיוטרקוב) והגילוף (ארון הקודש בביהכ"נ בווישוגרוד, בו הכניס, מלבד תבליטים המתארים סצינות תנ"כיות, כלי נגינה מהנזכרים בתהלים, פרק ק"נ, גם דמויות בני אדם — את משה ואהרן; הוא ידוע גם כאדריכל בונה בתי כנסת בקהלות פיוטרקוב, דז'יאלושין וואולי גם ווישוגרוד) וחרת מצבות של אישים נודעים (מצבות משפחת זביטקובר הנודעת בבית הקברות בורשה).

— • —

הבה נתאר את ציורי הפנים של ביהכ"נ בגריצה, מעשי־ידי האמן הזה!

כיפת־הבית החביתית, שדמתה צורתה לכיפות של רוב בתי הכנסת הבנויים עץ במערבה של פולין (למשל, בדוברין על הויסלה), קושטה בפוליכרומיה המתארת את כיפת השמים התכולים. עופות השמים השולטים ברקיע זה הם הנשרים; הללו ממלאים כאן תפקיד דקורטיבי מענין, הואיל ומשמשים „מחזיקי" הנברשות של בית הכנסת. למתבונן בכיפת בית הכנסת נדמה בהשליה אמנותית משכנעת „בחוש ממש", כאילו הנשרים מחזיקים במקוריהם את קצות השרשראות במקום האחזותם בכפה.

מעל לארון הקודש, משני צדי האריות המחזיקים את כתר התורה, צוירה פוליכרומיה, אשר נושאה היו חיות אגדיות, כגון: אריות בעלי כנפים, על רקע צמחיה פנטסטית. הציור הותאם כאן יפה בתור מסגרת, בשטח הכותל המזרחי, מעל לחלונות „התאומיים" שמשני עברי הארון וכיפת הבית מצד אחד, ובין הכתלים הצפוני והדרומי של הבית מצד שני.

בין ציורי־הפנים המעניינים ביותר מבחינה אמנותית־קישוטית, נציין את הסצינה התנ"כית, על הנושא „על נהרות בבל" (תהלים, קל"ז), אשר פארה את חלקו העליון של הקיר המערבי, מתחת ל„עזרת הנשים".

סצינה מקסימה בתפיסתה האמנותית התמימה תוארה כאן בידי דוד פרידלנדר.

בקצה הימני של התמונה רואים אנו עיר, שדמויות בתיה מזכירות את בתי הערים בפולין גדול בתקופתו של הצייר. בקצה השמאלי — מגדל בן ארבע קומות, הוא מגדל בבל, ובמרכז — עצים הצומחים על גדות נהר; על הענפים תלויים כלי־נגינה שונים, רמת לפסוק: „על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו". לפנינו יצירה המעניינת כפרימיטיב אמנותי, חינני, ומאידך, כמבע סמלי יפה לסבל היהודי על אדמת נכר ולגעגועיו לארץ אבותיו. סצינה זו, הנפוצה מאד בפוליכרומיות של בתי כנסת הבנויים עץ בפולין (פשדבוז' ועוד), חביבה במיוחד על פרידלנדר; הוא חוזר עליה, אם־כי בשינויים סגנוניים קלים, אף במצבה הנהדרת של שמואל זביטקובר, אבי משפחת הברגסונים, אשר בביהק"ב בורשה. גם שם מתוארת עיר על

בתיה ומגדליה ה„בליים". וכן מגדל גבוה, המזכיר בצורתו את המגדל שבציור ביהכ"נ של גריצה; אולם במרכז התבלט השכנע לפני העצים, עליהם תלויים כלי־מעל לציור רשם האמן את הפסוקים: „על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו הנגינה, מופיע נהר ועלין אניות־מפרש, רמז למסחרו של הנפטר. בזכרנו את ציון. על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו", וכן רשם פסוק נוסף מתחת לציור:

נציין כאן פרט מענין, האופייני אף הוא לרוב ציורי הקיר בבתי הכנסת הבנויים עץ, והוא תיאום הציור למסגרות ה„טבעיות" שנוצרו במבנה הקירות; גם כאן, כמו בפוליכרומיה שמעל לארון הקודש, מופיע הציור במסגרת מלבן. אך הפעם מאחורי „המקהלה" הנ"ל, בשטח שסומן על „קיר הלבנים" (זה הרקע המצויר על כל כתלי הבית), ומתחת לשלושת הפתחים של „עזרת הנשים" העשויים עמודי־עץ קטנים, מעשי־ידי חרט.

הפוליכרומיות של ביהכ"נ בגריצה נמנות על היצירות האופייניות ביותר לדוד פרידלנדר ואולי אף לסגנון התקופה. ואל לנו לשכוח, כי אמן זה כבר שייך לאחרוני היוצאים בשדה הקישוט בבתי־הכנסת הבנויים עץ שבמחצית השניה של המאה ה־18, כלומר לתקופת השקיעה של האמנות הכנסיתית־העממית היהודית בפולין, שתקופת פריחתה היתה במאה ה־17, אותה המאה, בה נבנו בתי־הכנסת המבצריים המפוארים ואף בתי הכנסת הזעירים, החיניים, הבנויים עץ, על הפוליכרומיות הנהדרות שלהם, על ארונות הקודש עשירי הפיתוחים ועל הבימות מעשי ידי חרט עץ זריזים מכאן. ואעפ"י שרוח האפיגוניות כבר רחפה על יצירות התקופה בה חי ופעל פרידלנדר, שייכות הפוליכרומיות שלו בביהכ"נ של גריצה לדוגמאות היפות ביותר ביצירה הקישוטית־דתית של יהודי פולין.

מלבד הציורים האלה פארו את פנים ביהכ"נ בגריצה גם אורנמנטים עממיים שהופיעו פה ושם על כתלי הבית. מאלה ראוי לציון ביחוד המוטיב הקישוטי, בעל הצביון הרגיונלי, אשר בפנות הבית. מוטיב זה נעשה בצורת קונסוליות עץ, המורכבות מפרי הרמון עליו נחה יונה פורשת כנפיים ומקונכיה שמעליה. הקישוט הפלסטי והציורי הזה הצטיין בחיניותו הרבה והעיד על הרגשה אמנותית מעודנת של אדריכל בית הכנסת. יתכן שגם קישוט זה נוצר בידי דוד פרידלנדר.

ועוד נזכיר כאן את האפריז רחב־הידים ועדין־הצורה, שנמשך בפנים הבית, סביב הקירות, ושהבדיל בין הכתלים לבין הכיפה עשירת הציורים. כן ראויה לציון גם מנורת החנוכה הזקופה, הגדולה, העשויה פליז, אשר כנה נח על גבי אריות זעירים.

יצוין כאן לשם דוקומנטציה, כי ביהכ"נ בגריצה, אותו מונומנט אמנותי יהודי צנוע, שהוא אופייני כל־כך ליצירה העממית של יהודי פולין, תואר רבות על־ידי חוקרי האמנות היהודית בפולין, כגון: בלבן, זיצ'יק, שיפר, לוקומסקי (ה־

רוסי) ואחרים, ועורר התעניינות מובנת אצל שוחרי האמנות שלנו 1). גם בית־הק־ברות של קהלת גריצה נזכר בספרות האמנותית היהודית, כדוגמה של בית עלמין עליו נסוך החן הרומנטי של בתי־קברות עתיקי־יומין. 2)

עם חורבנה של יהדות פולין יהרס אוצרותיה הרוחניים והאמנותיים, נפל גם בית הכנסת הזה קרבן לתאות ההשמדה. הוא נהרס בשבועות הראשונים של המל־חמה, עפ"י פקודה שניתנה על־ידי הנאצים, יחד עם בתי־הכנסת הרבים שבכל רחבי המדינה, יחד עם בתי־הכנסת אשר בקהלות הקודש פיוטרקוב, ווישוגרוד, קימפס, דז'יאלושין. אותם בנה או קישוט „הפועל העוסק במלאכת הקודש" דוד פרידלנדר.

1) על ציורי הפנים בבתי הכנסת הבנויים עץ עיין: ד. דוידוביץ, על תחיה אמנו־תית יהודית אחת בפולין (ציורי הפנים בבתי כנסת בפולין במאות ה־17 וה־18), „גזית", חוברות יולי, אוגוסט—ספטמבר 1947, תל־אביב.

2) ד"ר א. לוי, אמנות המצבות במזרח־אירופה, „ישורון", חוברות יולי—אוקטובר 1923 ברלין (בגרמניה). בגוף המאמר תצלום ממראהו הכללי של בה"ק של קהלת גריצה.

אינזש. דוד דאוויד־אָוויטש (תל־אביב)

די אלטע גריצער שול

די אלטע גריצער שול, געבויט פון האָלץ, האָט געהערט צו די שענסטע און אינטערעסאנטסטע יידיש־רעליגיעזע בנינים אויף דער פוילישער ערד. צום באדויערן האָבן מיר נישט קיין היסטאָרישע דאָקומענטן, אויפן סמך פון וועלכע מען זאָל קאָנען פעסטשטעלן די דאָטע, ווען די שול איז געבויט געוואָרן. אויב מיר זאָלן אָבער אָננעמען די הנחה, אז פון אויפבוי פון דער שול ביז דער אינערי־לעכער באפוצונג איז אדורך א קורצע צייט — איז דאָס דאָזיקע געבעט־הויז זי־כער אויפגעשטעלט געוואָרן אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט.

ווי דאָס רוב פון האָלץ געבויטע שולן אין צענטראל־פוילן (גרויס פוילן) און אין דרום (קליין פוילן), האָט די גריצער שול זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין ספעציעלער אויסערלעכער ארכיטעקטאָניק; זי האָט נישט פארמאָגט די רייכע, אויסערלעכע קונסט־פאָרמען פון די שולן אין זאבלודאָוו און ווילף (ביאליסטאָקער ראיאָן), נישט זייערע גאלעריעס, טורעמס און קופּאָל־אר־טיקע דעכלעך, ווי אויך נישט דעם חן, וואָס איז געווען אויסגעגאָסן אויף דער שול פון דער נאָענטער נאשעלסקער קהילה. אָבער ביי דער דאָזיקער באשיידנקייט פון דער אויסערלעכער ארכיטעקטאָניק, צייכנט זיך אויס די גריצער שול מיט אינער־לעכער רייכקייט. מיט דער אויסשטאטונג און כאראקטער פון פאָלקס־מאָטיוון און באזונדערס מיט איר שיינעם באלעמער, געבויט אין דער פאָרם פון א פאוויליאָן, און דעם ארון הקודש, וועלכער איז רייך מיט מאָטיוון גענומען פון דער לעבעדיקער וועלט (לייבן, וואָס האלטן דעם כתר תורה) און האָבן פון ביידע זייטן — זיילן, אוּן איבער די טירלעך — א קליינעם „סופערפארטעס", אין דער פאָרם פון א קליינער גאלעריע. די גאלעריע פארענדיקט זיך מיט די לוחות־הברית, וואָס זענען אריינ־געשניטן אין דער טיף פון ארון און געפינען זיך אונטער א פאָרהאנג.

צווישן די באזונדערקייטן פון דער שול איז כדאי אויך ספעציעל צו באצייי־כענען יענע אייניריכטונג, איינציק אין איר מין, וואָס אן ענלעכקייט האָט מען גע־קאָנט טרעפן נאָר אין די אלטע שולן פון פוילן, ווי: זאמאָשטש, לעמבערג, קראס־ניסטאוו און גאָמבין, נעמלעך: א קליינע כאָר־שטעל פאר חדרים־קינדער, וואָס איז געבויט, ווי געווייגלעך, נאָענט צו דער מערב־וואנט פון דער שול און דער פאָרם פון אן אויפגעהויבענער פיר־קאנטיקער גאלעריע מיט א באפוצטער באלוסטראדע.

טראָץ דער אויסערלעכער באשיידנקייט איז די גריצער שול געווארן באריימט
און האָט באקומען א שם אין דער יידישער, קינסטלערישער וועלט, בעיקר צוליב

וואַנט־מאָלעריי און האָלץ־שניצעריי — פראגמענט פון א ווינקל פון דער שול.

דער שיינקייט פון די אינערלעכע דעקאָראציעס — די דאָזיקע מאָלעריען פון די וועגט, וואָס זענען א צירונג פאר דער קליינער מערקווירדיקער שול. די געשיכטע פון דער יידישער רעליגיעזער קונסט איז נישט רייך מיט קיין נעמען פון יידישע קינסטלער און דער רוב פון אונזערע שול־שאפונגען פון די פארגאנגענע יאָרהונדערטער זענען געבליבן נאָמענלאָז. דער מאָלער, וועלכער האָט געארבעט פאר דער שול איז בכלל נישט געווען פאראינטערעסירט צו פאראייביקן זיין נאָמען; ער האָט געקוקט אויף זיך, ווי אויף אן ארבעטער, וואָס פארנעמט זיך מיט א הייליקער מלאכה. די גריצער קליינע קהילה האָט אָבער זוכה געווען, אז איינער פון די באגאבטע קינסטלער, וואָס האָבן געמאָלן די אינערלעכקייט פון דער שול זאָל אונז אנטפלעקן זיין נאָמען — דאָס איז דער בארימטער קינסטלער דוד פרידלענדער,

וואָס האָט געלעבט אין 18־טן יאָרהונדערט.

דוד פרידלענדער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין פילזייטיקן טאלאנט; זיין נאָמען איז געבונדן מיט קונסט־מאָלעריישער שעפערישקייט — די שולן און די קהילות פון גריצע און פיעטריקאָוו. ער האָט זיך אויך אויסגעצייכנט אלס סקולפטאָר. זיין ארבעט איז געווען דער ארון־הקודש אין דער שול אין ווישעגראד. אין דער ארבעט האָט ער אריינגעפירט סקולפטור־בילדער, וואָס שטעלן פאָר תנ"כישע סצענעס, מוזיקאלישע אינסטרומענטן, וואָס ווערן דערמאָנט אין תהילים, קאפיטל ק"נ, און אויך די געשטאלטן פון משה און אהרן. פרידלענדער איז אויך געווען באוווסט אלס ארכיטעקט — ער האָט געבויט די שולן אין די קהילות — פיעטריקאָוו, דזשאלאָשין און מעגלעך אויך ווישעגראָד. ער האָט געקריצט די באָרימטע מצבה פון דער משפחה זביטקאָווער אויפן וואָרשעווער בית עולם.

— * —

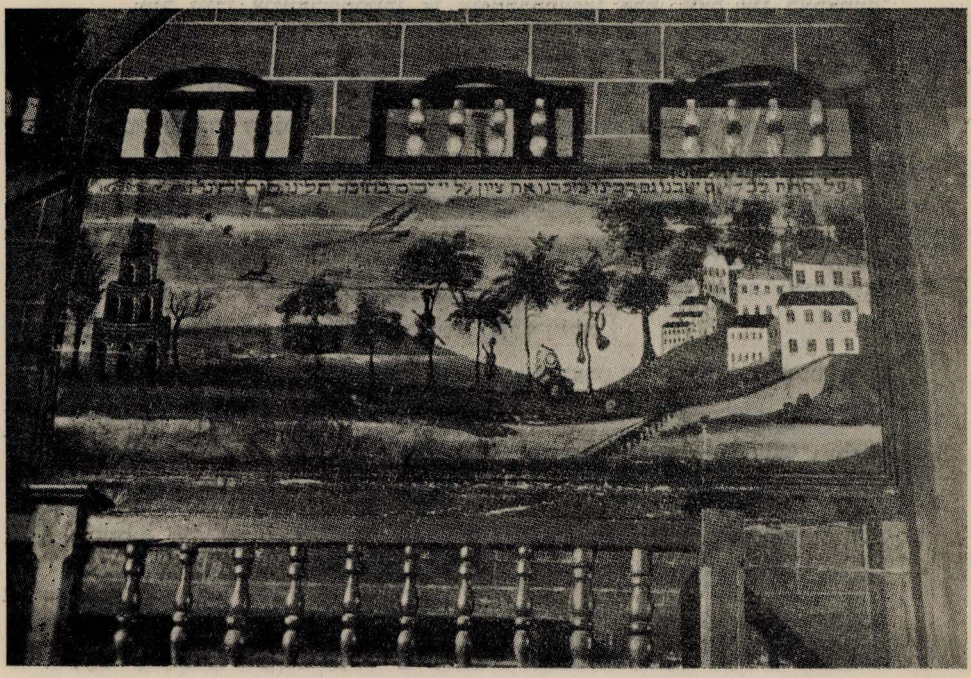
מיר וועלן פרוווון שילדערן די אינערלעכע מאָלעריי־ען פון דער גריצער שול — דאָס ווערק פון דוד פרידלענדער.

די סופיט־געווילבונג, וועמענס פאָרם דערמאָנט דאָס רוב געווילבונגען פון די שולן אין מערב־פוילן, וואָס זענען געבויט פון האָלץ (למשל אין דאָבזשין בייַ דער ווייסל) — איז באצירט מיט פאָליכראמיע, וואָס שטעלט מיט זיך פאָר די בלויע הימל־געווילבונג. דער פויגל, וואָס געווילטיקט אין הימלישן פירמאמענט איז דער אָדלער; די אָדלערס דערפילן דאָ אן אינטערעסאנטע דעקאָראטיווע פונקציע. נעמלעך: זיי דינען, ווי „אונטערהאלטער" פון די הענג־לייכטער פון דער שול — בייַ די מתפללים, וואָס קוקן זיך איין אין דער געווילבונג פון זייער שול, באקומט זיך דער איינדרוק, אז די אָדלער האלטן אין זייערע שנאָבלען די עקן פון די קייטן, אויף וועלכע עס הענגען די הענג־לייכטער.

איבער דעם ארון־הקודש, פון ביידע זייטן, ווו די לייבן האַלטן דעם כתר התורה איז פאראן א פאָליכראמיע־מאָלעריי, וואָס שטעלט פאָר אויף א פאנטאסטישער פלאנצן־קאנווע פארשידענע לעגענדארע חיות, ווי: לייבן מיט פליגל. די מאָלעריי איז דאָ גוט אריינגעפאסט אין א ראם אין שטח פון דער מזרח־וואנט—איבער די צווילינג־פענצטער פון ביידע זייטן ארון און די געווילבונג פון דער שול פון איין זייט און די צפון און דרום־וועגט פון דער אנדערער זייט. פון די אינערלעכע מאָלעריי־ען זענען פון קינסטלעריש־דעקאָראטיוון שטאנדפונקט באזונדערס אינטערעסאנט די תנ"ך־סצענעס אויף דער טעמע: „על נהרות בבל" (תהלים, קל"ז), וואָס באצירט דעם אויבערשטן טייל פון דער מערב־וואנט אונטער דער „עזרת נשים". דאָ האָט דוד פרידלענדער און זיין תמימות'דיקער, קינסטלערישער אויפפאסונג געשאפן א וווּנדערבארע סצענע.

אין סוף פון בילד, אין דער רעכטער זייט, זעען מיר א שטאָט, וואָס אירע

בנינים דערמאָנען אייגע פון די הייזער פון די שטעט אין גרויס פוילן אין דער דאָזיקער תקופה. אין דער לינקער זייט, צום סוף — א פיר־שטאָקיקער טורעם, דאָס איז דער טורעם פון בבל. אין צענטער — ביימער, וואָס וואקסן אויפן ברעג פון טייך; אויף די צווייגן הענגען פארשידענע מוזיק־אינסטרומענטן, אן אָנדייטונג אויף דעם פסוק: „על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו" (אויף די

וואנט־מאָלעריי — „על נהרות בבל".

וועלט־צווייגן האָבן מיר אויפגעהאָנגען אונזערע פידלען). די דאָזיקע שאפונג איז פאר אונז אינטערעסאנט, ווי א קונסט־פרימיטיוו, און פון דער צווייטער זייט — ווי א שיינער סימבאָלישער אויסדרוק פון די ליידן פון יידן אויף דער פרעמדער ערד און די בענקשאפט צו זייער פאָטערלאנד. די דאָזיקע סצענע, וואָס איז זייער פארשפרייט אין דער פאליכראמיע פון די שולן, וועלכע זענען געבויט פון האָלץ (פזשעדבאָזש א. אנד.) — איז באזונדערס באליבט ביי פרידלענדערן. ער קומט ווידער צוריק צו איר, הגם מיט פארשידענע לייכטע סטיל־ענדערונגען, ביי דער פראכטפולער מצבה פון שמואל זביטקאָווער, דער פאָטער פון בערגסאָן־משפחה, וואָס געפינט זיך אויפן ווארשעווער בית־עולם. אויך דאָרט ווערט פאָרגעשטעלט א שטאָט אויף א ברעג, מיט אירע הייזער, ציבל־טורעמס, א הויכער טורעם, וואָס אין זיין פאָרם דערמאָנט ער דעם טורעם אין דער מאָלעריי פון דער גריצער שול; נאָר אין צענטער פון דעם בארע־

ליעף, פאר די ביימער, אויף וועלכע עס הענגען די מוזיק־אינסטרומענטן, שפרייט זיך אויס א טייך מיט זעגל־שיפן, אן אַנדייטונג צום מסחר פון פארשטאַרבענעם שמואל זביטקאָוואר. איבער דער דאָזיקער מאַלעריי האָט דער קינסטלער געצייכנט די פסוקים: „על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון. על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו". אונטער דעם בילד איז צוגעגעבן נאָך א פסוק,

מיר ווילן אונטערשטרייכן אן אינטערעסאנטן פרט, וואָס איז כאראקטעריסטיש פאר א סך וואנט־מאַלעריין אין שולן געבויטע פון האָלץ, נעמלעך: דאָס צופאסן זיך פון בילד צו די „נאטירלעכע" ראמען, וואָס האָבן זיך געשאפן אין בוי פון די וועגט. אויך דאָ, ווי ביי דער פאליכראמיע, וואָס איבער דעם ארון הקודש דערשיינט דאָס בילד אין א פירקאנטיקער ראם, אָבער אין געגענעם פאל — אונטער דער אויבנדערמאַנטער כאָר־שטעל, אויף דעם שטח, וואָס איז באצייכנט אויף דער ציגל־וואנט (די געצייכנטע קאַנווע אויף אלע וועגט פון דער שול) און אונטער די 3 עפענונגען פון דער עזרת נשים, וואָס זענען געמאכט פון קליינע, געשניצטע האָלץ־זיילן.

די פאליכראמיע פון דער שול אין גריצע געהערט צו די כאראקטעריסטישסטע שאפונגען פון דוד פרידלענדערס דור און אפילו צום סטיל פון דער דאָזיקער תקופה. זאָלן מיר נישט פארגעסן, אז דער דאָזיקער קינסטלער געהערט צו די לעצטע, וואָס האָבן געשאפן אויפן געביט פון דעקאָראציע פון שולן, געבויטע פון האָלץ, אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט. דאָס הייסט אין דער שקיעה־צייט פון דער פאָלקסטימלעכער שול־קונסט פון די יידן אין פוילן. די בליאונג־תקופה פון דער קונסט איז געווען אין 17־טן יאָרהונדערט, דאָס יאָרהונדערט פון בויען — באפוצטע פעסטונג־שול, און די קליינע באַחנ׳טע שולן, געבויטע פון האָלץ, וואָס זייער שיינקייט ליגט אין דער פאָליכראמיע, אין דעם ארון־הקודש, וואָס איז רייך מיט שניצעריין און אין באלעמער, געמאכט פון באגאבטע האָלץ־שניצער.

הגם די עפיגאנישקייט האָט שוין געשוועבט אויף די שאפונגען פון דער תקופה, אין וועלכער עס האָט געלעבט און געווירקט פרידלענדער, געהערט דאָך זיין פאליכראמיע אין דער גריצער שול צו די שענסטע מוסטערן אין דער רעליגיעזער דעקאָראציע־קונסט פון די יידן אין פוילן.

א חוץ די אויבנדערמאַנטע מאַלעריין האָבן דער אינערלעכקייט פון דער גריצער שול אויך באצירט פאָלקסטימלעכע אָרנאמענטן, וואָס מען האָט געקאָנט זען אויף פארשידענע ערטער אויף די וועגט פון דער שול. פון זיי איז באזונדערס כדאי צו אונטערשטרייכן דעם דעקאָראציע־מאָטיוו פון רעגיאָנאלן כאראקטער, וואָס איז געווען אין די ווינקלען פון הויז. דער מאָטיוו איז געמאכט אין דער פאָרם פון האָלץ־קאָנסוליעס, צוזאמענגעשטעלט פון מילגראמען, אויף

וועלכער עס רוט א טויב מיט אויסגעשפרייטע פליגל און איבער איר א מושלע. די פלאסטישע דעקאָראציע פון דעם דאָזיקע בילד צייכנט זיך אויס מיט איר באַחנ׳טקייט און זאָגט עדות אויף דעם דעליקאטן קינסטלערישן געפיל פון ארכיטעקט פון דער שול. עס איז מעגלעך, אז אויך די דעקאָראציע איז אויסגעפירט געוואָרן דורך דוד פרידלענדער. און לאָמיר אויך דערמאָנען דאָס די ברייטע פריזן, געמאכט אין אן אידעלער פאָרם, וועלכע ציען זיך אינעווייניק אין דער שול ארום די וועגט און טיילן־אָפּ די וועגט פון דער געוועלבונג, וואָס איז רייך אין בילדער. עס איז אויך כדאי צו אונטערשטרייכן דעם גרויסן, גלייך־אויפגעהויבענעם מעשענעם חנוכה־לייכטער, וואָס רוט אויפן רוקן פון קליינע לייבעלעך.

פאר דער דאָקומענטירונג זאָל דאָס באטאָגט ווערן, אז די שול אין גריצע, דער דאָזיקער קינסטלערישער יידישער, באשיידענער מאָנומענט, אזוי כאראקטעריסטיש פאר דער פאָלקס־שאפונג פון די פוילישע יידן, איז א סך געשילדערט געוואָרן דורך די פאָרשער פון דער יידישער קונסט אין פוילן, ווי: באלאבאן, זייטשיק, שיפער, דער רוס לוקאמסקי א. אנד. און האָט ארויסגערופן א פאר־שטענדלעכע פאראינטערעסירונג ביי די ליבהאָבער פון יידישער קונסט, 1).

אויך דאָס בית־עלמין פון דער גריצער קהילה ווערט דערמאָנט אין דער יידישער קונסט־ליטעראטור, ווי א מוסטער פון א בית־הקברות, אויף וועלכן עס איז אויסגעגאָסן דער ראָמאנטישער חן פון אלטערטימלעכע יידישע בית עלמינס, 2).

מיט דעם אונטערגאנג פון די יידן אין פוילן און חורבן פון זייערע גייסטיקע און קונסט־אוצרות, איז די דאָזיקע גריצער שול געפאלן א קרבן פון דער אויסראָטונג־לוסט. זי איז חרוב געוואָרן אין די ערשטע וואָכן פון דער מלחמה דורך א באפעל, וואָס די נאצישע האָבן געגעבן. די גריצער שול איז דורך די וואנדאלן צעשטערט געוואָרן צוזאמען מיט די שולן פון גאנץ פוילן, צוזאמען מיט די שולן פון פּיעטריקאָוו, ווישעגראד, קעמפנא און דזשאלאשין. די דאָזיקע שולן האָט געבויט אָדער דעקאָרירט דער ארבעטער, וואָס איז געווען באשעפטיקט אין דער הייליקער מלאכה — דוד פרידלענדער.

---

1) וועגן די אינערלעכע מאָלעריי־ען אין די שולן, געבויטע פון האָלץ, זע: ד. דאָווידאָוויטש „וועגן יידיש קינסטלערישן רענעסאנס אין פוילן". (די אינערלעכע מאָלעריי־ען אין די שולן אין פוילן אין 17־טן און 18־טן יאָרהונדערט). „גזית", העפט פון יולי, אויגוסט, סעפטעמבער, 1947, תל־אביב.

2) ד״ר א. לוי „די מצבה־קונסט אין מזרח־אייראָפּע" — „ישורין", אין העפט פון יולי, אָקטאָבער, 1923, דייטש, בערלין. אין דעם ארטיקל איז פאראן א פאָטאָגראפיע פון דער אלגעמיינער אויסזיכט פון גריצער בית־עלמין.

דאס יידיש־געזעלשאפטלעכע לעבן אין גריצע

י. ב. אלטערמאן/חדרה—גבעת אולגה

ציוניסטישע באוועגונג

די ערשטע משכילים

אין אָנהויב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט איז כמעט די גאנצע יידישע באפעלקערונג אין גריצע נאָך געווען אָרטאָדאָקסיש־פרום. דאָס שטעטל האָט אין פוילן גע׳שמ׳ט פאר אן אָרט פון תורה מיט א סך לומדים און חסידים, אויף וועלכע ס׳האָבן געהאט א גרויסע השפעה די רבישע הויפן פון די ארומיקע שטעטלעך: גער, מאָגעלניצע, בלענדאָוו, אמשינאָוו און ווורקע.

כמעט אין אלע גריצער גאסן זענען געווען חסידים־שטיבלעך, אָפטמאָל פול־געפאקטע מיט יונגע און אלטע פרומע יידן. אין שבתים, ימים־טובים און אין וואָכנדיקע אָוונטן, פלעגט מען דאָרט התמדה׳דיק לערנען, דאוועגען מיט התלה־בות, דבקות׳דיק זינגען און פלאמיק טאנצן — מ׳האָט געדינט דעם בורא־עולם בלב ובנפש, מיט אמונה און שמחה.

הונדערטער בחורים, קעסט־יונגעלייטלעך, האָבן דאָרט געלערנט, אָדער איבערגעגעבן טיפזיניקע תורות פון זייערע רביים און דערציילט וועגן זייערע מופתים.

צווישן די־אָ לערנערס האָט זיך, אין דער צייט, אויסגעפיקט א קליינע גרופּע, וועלכע האָט אָנגעהויבן טראכטן און חלומען וועגן ענדערן זייער אָרט לעבן. אין די יונגעלייטס קעפ האָבן זיך אריינגעגנבעט פרעמדע מחשבות — רעשטלעך פון דער השכלה־באוועגונג, וואָס האָט דעמאָלט זיך אריינגעריסן אין יידיש־רעליגיעזן לעבן.

די פאָר משכילים האָבן אין געהיים געלייענט ביכער און פון צייט־צו צייט האָט מען דערהערט מאָדנע אפיקורסישע ווערטער קעגן די אלט־איינגעפונדע־וועטע יידיש־רעליגיעזע מנהגים.

פארשטענדלעך, אז מען האָט זיי פארשריגן אלס כופרים און באזייטיקט פון די שטיבלעך און בתי־מדרשים. דאָס האָט גורם געווען, אז זיי זאָלן אָפיציעל ארויסטרעטן אלס משכילים.

זייער ערשטע ארבעט איז געווען עפענען א „חדר מתוקן", אזא רעפאָר־מירט חדר האָט גריצע באקומען אין די יאָרן 1908/9. א פאָר צענדליק תלמידים

האָבן דאָרט געלערנט תנ"ך און די העברעאישע שפראך — עברית בעברית.

צווישן די חסידים און סתם פרומע יידן איז געוואָרן א טומל, זיי האָבן אין דעם טריפה'נעם חדר איינגעזעזן א גרויסע סכנה פאר יידישקייט, א געפער־לעכע סטרא־אחרא־נעסט, ווו יידישע קינדער ווערן כופרים. זיי האָבן טאקע דאָס חדר מתוקן גערופן: „חדר מסוכן".

אלע פרומע יידן האָבן זיך דעמאָלט פאראייניקט און מיטן ארטיקן רב בראש געקעמפט קעגן טריפה־פסולן חדר, וואָס מאכט קאליע דעם יונגן דור, פירט אים אראָפ פון דרך הישר.

ספעציעל זענען געווידמט געוואָרן די עלטערן פון די תלמידים, משכילים־סימפאטיקער און גרינדער פון דעם רעפאָרמירטן חדר — ביניש מיטלסבערג, אליעזר קורץ (שוועסטער פון אייזיק רינקעוויטש), שמואל בער מאריאנקע, דניאל דרייער, אברהם אייזיק געלבארדט (דער ערשטער קויפער פון אקציעס פון דער קאָלאָניאל־באנק), הערשל פינקלשטיין, אברהם רייטער, אברהם יצחק פערל און אנדערע.

איינער פון די ערשטע משכילים — ביניש מיטלסבאָך
געשטאָרבן אין ירושלים אין יאָר 1953.

א טייל עלטערן, וואָס האָבן געשיקט זייערע קינדער אין דעם חדר, זענען געלייגט געוואָרן אין חרם — מ'האָט זיי אויך געשטערט אין דער פרנסה.

אויך אין בית־המדרש און אין דער שול זענען, בעתן דאוונען, פאָרגע־קומען מחלוקות און סקאנדאלן. די שטארק־פרומע האָבן מיט כוח באזייטיקט פון די בתי תפילות די אפיקורסישע עלטערן, וועמענס קינדער האָבן באזוכט דעם חדר מתוקן.

וואָס מער אָבער די איניציאטאָרן פון דעם חדר זענען באקעמפט געוואָרן,

אלץ אייפערדיקער האָבן זיי געארבעט: פארשפרייט די השכלה־געדאנקען און אויסגעבעסערט די שול־באדינגונגען און למודים. דאָס האלב־מאָדערנע חדר, האָט זיך גאָר גיך דערוואָרבן א גוטן נאָמען, געהאט דערפאָלג ביי א סך עלטערן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן דאָרט צו שיקן זייערע קינדער. די פרומע זענען אָבער נישט אָפגעשטאנען אין קאמף קעגן די עלטערן פון די חדר־מתוקן־תלמידים.

דער הייליקער שטרייט האָט געדויערט א לאנגע צייט, ביז די צארישע מאכט, באקומענדיק כאבאר (ווי מ׳האָט געשמועסט אין שטעטל) האָט געשלאָסן די שול.

טראָץ די פארפאָלגונגען האָט דער השכלה־געדאנק דעמאָלט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין דעם יידישן לעבן אין גריצע. די קליינע, אָבער פלאמיקע משכילים־גרופע איז זיך רעשיק צעוואָקסן. זיי האָבן אָנגעהויבן געהיים פארשפרייטן דאָס יידישע בוך, עפענען קולטור־אינסטיטוציעס. זייער טעטיקייט איז געווָארן וואָס ווייטער, אלץ מער אקטיווער.

פון אָט אָ דער גרופע משכילים זענען שפעטער אויסגעוואקסן די בעסטע, באוווסטזיניקסטע, אקטיווסטע קולטור־טוער און גרינדער פון די צווייַ גרעסטע פאָליטישע פארטייען אין גריצע: ציוניסטישע אָרגאניזאציע און „בונד".

טעטיקייט פון ציוניסטישן פאראיין „התקוה"

די ציוניסטישע אידיי, וואָס האָט אין די ערשטע יאָרן פונעם צוואנציקסטן יאָרהונדערט געהאט א סך סימפאטיקער און אקטיוו־אָרגאניזירטע חברים אין די גרעסערע יידישע ישובים פון פוילן און רוסלאנד — איז אין קליינעם גריצע נאָך דעמאָלט געווען וויניק פאָפולער. א טייל פון די ערשטע משכילים, וואָס זענען באקעמפט געווָארן, צוליבן גרינדן פונעם חדר־מתוקן, האָבן געליטן נאָך מער צרות צוליבן פארשפרייטן, צווישן די גריצער יידן, די „אפיקורסישע" גאולה־געדאנקען. די רדיפות האָבן אָבער גאָרנישט אָפגעשראָקן די גריצער חובבי־ציון. מיט אידעאליזם און באגייסטערונג האָבן זיי אגיטירט פארן ציוניס־טישן פראָגראם, ווי דאָס איינציקע רעטונג־מיטל פארן געפלאָגטן יידישן פאָלק.

א סך גריצער יידן זענען טאקע באַאיינפלוסט געווָארן פון דער דאָזיקער אגיטאציע און האָבן באשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

די ערשטע עולים פון גריצע קיין ארץ־ישראל זענען געווען: אברהם רייטערס פאָטער — א גלעזער, דער געלער מלך — א שוסטער און יעקעלע „פאראסאָלניק" — א פאריסאָווער חסיד — אלע האָבן זיך באזעצט אין ירושלים.

די דאָזיקע עליה קיין ארץ־ישראל האָט נאָך מער געמוטיקט די ערשטע ציוניסטן. זיי האָבן פארשטארקט זייער פראָפאגאנדע און א דאנק זייער איבער־געגעבנקייט, ענטוזיאזם און אקטיוויטעט, האָט די ציוניסטישע אידיי געוווּנען,

וואס ווייטער אלץ מער, סימפאטיקער צווישן אלע יידישע שיכטן אין גריצע.

אין יאר 1917, ווען די גרופע האָט געציילט עטלעכע צענדליק חברים, איז געשאפן געוואָרן אין גריצע די ערשטע ציוניסטישע אָרגאניזאציע א. נ. „התקוה".

אין דער ערשטער פאַרוואלטונג פון „התקוה" זענען געווען טעטיק פאָלגנדע פערזאָנען: מרים גרינבערג — פאָרזיצערין, יוסף טעפער — סעקרעטאר, משה יוסף פלינק, ישראל קלעפפיש, יודל קאמינער און נתן גרינבערג — פאַרוואלטונג־מיטגלידער.

די פאַרוואלטונג פון דער ציוניסטישער אָרג. „התקוה" אין 1919

זיצן פון רעכטס: ווו. קוליא, חנה לענגא, נ. גרינבערג, מלכה קאָרענפעלד, י. קלעפפיש ש. מ. קעטלער. שטייען פון רעכטס: ל. קורץ, י. ח. ראָזענבערג, ה. א. קאפער, חנה קאפער, ל. צוקער, ד. פריימן, א. וואסערמאן, דוד זיידמאן

דער הויפט־אָרגאניזאטאָר פון „התקוה" איז געווען דעם בלענדאָווער רבינס, ר' משה'לעס זון — א שפירא, דער דעמאָלטדיקער גרינדער פון דער „השחר"־אָרגאניזאציע אין מאָגעלניצע. צו די אקטיוסטע חברים פון „התקוה" האָבן שפעטער געהערט די אלע, וועלכע האָבן פארלאָזט די אומפארטייאישע פרץ־ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן פארנעמען מיט פארטייאישע ענינים.

די פארוואלטונג האָט געדונגען א לאָקאל אין ראובן וועגלארסקעס הויז אויפן „רינעק" און אָנגעהויבן איר אקטיווע טעטיקייט.

די הויפט־ארבעט פון „התקוה" איז באשטאנען: אין פארשפרייטן דא ציו־ניסטישע פרעסע, פארקויפן שקלים, זאמלען געלט פאר נאציאָנאלע פאָנדן און אָרגאניזירן קולטור־אימפרעזעס.

נאָך א יאָר טעטיקייט, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט אין א סך פאָזיטיווע מעשים, אויפטוען אויף פארשידענע געביטן, האָט די אָרגאניזאציע געווונען א סך אָנהענגער. ס׳זענען צוגעקומען נייע כוחות. אין דער אָרגאניזאציע זענען אריינגעטראָטן: יוסף חיים ראָזענבערג, ש. מ. קעטלער, ל. בערגער, א. וואסער־מאן, אסתר קירשנבוים, משה פלינט, טרייטל ליפשיץ, צימע גרינבערג, חנה׳טשע דרעזנער און אנדערע.

די דאָזיקע טעמפּעראמענטפולע חברים, פול מיט ברויזנדיקע יוגנט־כוחות, זענען, נאָכן אריינטרעטן אין דער אָרגאניזאציע, נישט געווען צופריידן פון דעם פאמעלעכן טעמפּאָ, וויניק אויפטורישע ארבעט, פון די ערשטע פאראיינס גרינדער. די נייַ־צוגעקומענע האָבן אויף זיך געפונען נייע אויפגאבן, נעמלעך: אקטיוויזירן די טעטיקייט און צו ווערבירן נייע מיטגלידער פון דער ארבעטער־יוגנט און פשוטן פאָלק פון אלע קרייזן. א דאנק זייער אקטיווקייט און רירעור־דיקייט איז די גאנצע אָרגאניזאציאָנעלע ארבעט געוואָרן אויפגעלעבט.

די אלטע פארטיי־גרינדער זענען, שטילערהייט, געווען קעגן די יונגע אָפּאָזיציאָנערן. אלע נייַ־צוגעקומענע חברים האָבן זיך אָבער גרופירט ארום די יונגע אקטיוויסטן, וועלכע האָבן געוווּנען סימפאטיע א דאנק זייער ענערגיע און מוט.

אויף דער צווייטער אלגעמיינער פארזאמלונג האָט די אָפּאָזיציע־גרופּע שוין געציילט 70 חברים. זיי האָבן געהאט די מעגלעכקייט אויסצווויילן אן אייַ־גענע פארוואלטונג פון דער יוגנט. אויס מורא, אָבער, אז ס׳קען קומען צו א שפּאלטונג, האָבן זיי דערפון רעזיגנירט. עס איז געקומען צו א פארשטענדיקונג מיט די עלטערע, ערשטע פאראיינס־גרינדער און עס איז אויסגעוויילט געוואָרן א בשותפותדיקע פארוואלטונג פון ביידע גרופּן, פון פאָלגנדע פערזאָנען: נתן גרינבערג — פאָרזיצער, ש. מ. קעטלער, ישראל קלעפפיש — וויצע־פאָרזיצער, ה. צוקער — קאסיר, י. ח. ראָזענבערג — סעקרעטאר, וו. קולא, ל. קורץ, ה. א. קאפער, דוד זיידמאן, א. וואסערמאן, ד. פריימאן, מ. קאָרנפעלד — פארוואל־טונג־מיטגלידער.

די נייע פארוואלטונג איז ענערגיש צוגעטרעטן צו איר ארבעט. די אלטע חברים זענען מער אקטיוויזירט געוואָרן. מ׳האָט ווערבירט נייע מיטגלידער. בעיקר איז פארשטארקט געוואָרן די קולטור־ארבעט.

יעדן פרייטיק־צו־נאכטס זענען פֿאַרגעקומען קעסטל־אָוונטן, אויף וועלכע ס׳איז באהאנדלט געוואָרן פאַרשידענע פראָבלעמען: ליטעראַרישע, יידיש־נאציאָנאלע, פֿאָליטישע און וויסנשאפטלעכע. די קעסטל־אָוונטן, אָנגעפירט פון די באַווסטזיניקסטע חברים, זענען געווען זייער אינטערעסאַנטע, געהאט גרויס דערפֿאָלג און צוגעציגן הונדערטער צוהערער פון אלע פֿאַלקס־שיכטן. פון דער דאָזיקער טריבונע, וואָס האָט עקזיסטירט א סך יאָרן, האָבן זיך אויסגעבילדעט אייניקע שטעטלדיקע רעדנער־טאלאנטן. דאָ איז אויך צום ערשטן מאָל אויפֿגעטראָטן דער דעמאָלטדיקער בית־המדרש־לערנער י. ב. אלטערמאן.

די קעסטל־אָוונטן זענען געווען א שם־דבר אין גריצע, אין די ארומיקע שטעטלעך און אפילו אין די ליטעראַרישע קרייזן אין וואַרשע. אָפטמאָל זענען זיי אין דער יידישער פרעסע דערמאָנט און געריממט געוואָרן פון אָנגעזעענע יידישע שרייבער.

די קולטור־ארבעט האָט זיך, וואָס ווייטער אלץ מער פארשטארקט. די פארוואלטונג האָט אויף אירס א זיצונג, נאָכדעם ווי די ציוניסטן האָבן פארלאָזט די פרץ־ביבליאָטעק, אקצעפטירט דעם פֿאַרשלאג פון ש. מ. קעטלער, צו גרינדן אן אייגענע ביבליאָטעק. דער באשלוס איז שנעל געוואָרן רעאליזירט: חברים האָבן צונויפגעזאמלט 1200 ביכער און די ביבליאָטעק איז פייערלעך געעפנט געוואָרן. צו דער פייערונג איז, ספעציעל, אייַנגעלאדן געוואָרן דער דעמאָלטדיקער רעדאקציע־מיטגליד פון וואַרשעווער „מאָמענט", שפּעטער רעדאקטאָר פון „הבקר" און פֿאַרזיצער פון „אגודת העתונאים" אין ישראל — ה׳ יוסף העפטמאן. (געשטאָרבן אין תל־אביב דעם 18־טן יאנואר 1955.)

די ביבליאָטעק האָט געהאט א סך לייענער. פון אירע הכנסות איז געדעקט געוואָרן כמעט דער גאנצער פאראיינס־בודזשעט.

די קולטור־קאָמיסיע פון „התקוה" האָט אויך יעדן שבת אייַנגעאָרדנט פֿאַרלעזונגען אויף אקטועל־פֿאָליטישע און ליטעראַרישע טעמעס. פיל אָנגעזעענע ציוניסטישע טויער האָבן באזוכט דאָס יידיש־קולטורעלע גריצע.

דראַמאַטישער קרייז

דעם קרייז האָט פאקטיש געגרינדעט ה׳ רייכנבאך. נאָך א קורצער צייט האָט די אָנפֿירונג איבערגענומען יחיאל רעכטמאן, א ברודער פון א. רעכטמאן. ווער ס׳האָט נאָר געהאט א ביסל פעאיקייט און א נייגונג צו טעאַטראַלער קונסט, האָט דאָרט געפונען זיין גייסטיקע באפרידיקונג.

אין דעם דראַם־קרייז האָבן זיך באטייליקט פֿאָלגנדע חברים, טעאַטער־אמאטאָרן: דוד פריידנבערג (איצט אין תל־אביב), יעקב וואטמאן און זיין שוועסטער (פינסקער), ד. ראָזנבערג, ש. מ. קעטלער, זכריה זילבערבערג, ידידיה קליין, פרידמאן, ביילה גראָסמאן, אסתר קעטלער און באשע באמבאלסקע (איצט

אין תל־אביב, די פרוי פון א. גרינפארב).

במשך פון דער צייט פון זיין עקזיסטענץ, האָט דער דראַם־קרייז אויס־

אסתר קעטלער, אין איר הויפט־ראָל אין דער „שחיטה" פון י. גאָרדין

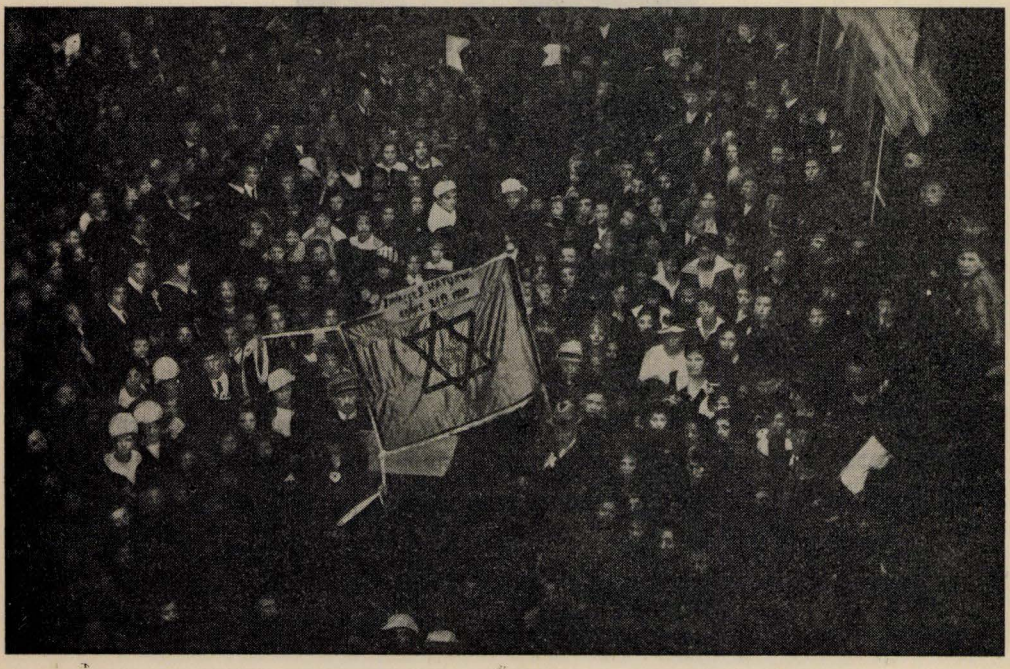
געפירט ערנסטע איינאקטערס און אייניקע פיעסן, ווי: בימקעס „גנבים" און „די שחיטה". מיט די דאָזיקע פיעסן איז דער קרייז אויפגעטראָטן אין די שכנות־דיקע שטעטלעך: גער און פיאסעטשנע. די באטייליקטע קרייז־מיטגלידער האָבן נישט באקומען קיין שום האָנאָראר פאר זייער שפילן. די גאנצע הכנסה פון אלע פאָרשטעלונגען איז באשטימט געוואָרן פאר דער ביבליאָטעק, מיטן צוועק אייניצוקויפן נייע־דערשינענע ביכער.

ציוניסטישע מאַניפעסטאַציע

איינס פון די שענסטע, גאָר־געלונגענע אקציעס, איז געווען די גאָסן־מאניפעסטאציע, לכבוד דאָס באשטעטיקן די באלפור־דעקלאראציע אין סאן־רעמאָ.

פֿאַרגעקומען איז די מאניפעסטאציע אין א זומערדיקן דאָנערשטיק נאָכ־מיטאָג, אין טאָג וועו אין גריצע איז געווען דער וואָכן־יאריד. די פויערים האָבן זיך נאָך געפונען אין שטאָט, ארומגעזוכט עפעס וואָס צו קויפן. פלוצים האָבן יידן, פריער ווי יעדן דאָנערשטיק, פארפאקט די סחורות, צענומען די בייד־לעך און שנעל אהיים געגאנגען. די פוילישע באפעלקערונג האָט געקוקט און געשטוינט, נישט פארשטאנען וואָס פאר א יום־טוב ס׳איז ביי יידן און וואָס איילן זיי זיך אזוי אהיים אינמיטן העלן טאָג.

אין אייניקע שעה ארום האָט זיך באוויזן אן אימפאָזאנטע מאניפעסטאציע. הונדערטער יידן, יונגע און אלטע, האָבן ארויסמארשירט פון תרבות־שול אויף וואַרשצקע־גאס. די מאניפעסטאנטן האָבן געטראָגן א בלוי־וויים פאָן און פיל טראנספאָרענטן מיט נאציאָנאלע לאָזונגען. די פוילישע גריצער איינווינער און דאָרפס־פויערים האָבן מיט דרך־ארץ נאָכגעקוקט די שטאָלץ־מארשירנדע יידן, וועלכע האָבן מאניפעסטירט די גרויסע נאציאָנאלע דערגרייכונג. זיי האָבן דורכ־מארשירט אלע גאסן ביזן שול־הויף.

די ציוניסטישע מאניפעסטאציע נאָך דעם היסטאָרישן באשלוס אין סאן־רעמא

אין דער שול, איבערפולט מיט א טויזנט־קעפיקן עולם, איז פאָרגעקומען א באמת־גראנדיעזער מאסן־מיטינג. מעניני דיומא האָבן גערעדט אייניקע רעד־

נער, צווישן זיי: ה׳ ש. מ. קעטלער. דער באגייסטערטער עולם האָט ממש געווינט פאר שמחה. אלע זענען געווען דורכגענומען מיט דער האָפענונג, אז ענדלעך וועלן מיר אויך ווערן א פאָלק מיט גלייכע רעכטן ווי אלע פעלקער און אויך האָבן אן אייגענעם היים.

די רעדנער האָבן אין רירנדע ווערטער געפרופן דער יידישער באפעלקערונג, זיך אָנצושליסן אין דער ציוניסטישער באוועגונג, מיטהעלפן אין אלע אירע אקציעס. די פראכטפולע מאניפעסטאציע און דער אימפאָזאנטער מאסן־מיטינג האָבן אויף גריצער יידן געמאכט א גרויסן רושם. וועד ס׳האָט דעמאָלט בייגעווינט די פייערונגען, וועט קיינמאָל נישט פארגעסן יענעם גרויסן יום־טובדיקן טאָג אין גריצע.

תרבות־שול

אין יאָר 1922 האָט די פארוואלטונג פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע געגרינדעט א העברעאישע „תרבות־שול" מיט א „גן־ילדים" (קינדער־גאָרטן). אין דער שול האָבן הונדערטער שילער באקומען א נאציאָנאלע דערציאונג. א חוץ אלע נאָרמאלע שול־למודים אין דער העברעאישער שפראך איז דאָרט אויך געלערנט געוואָרן תנ״ך, יידישע געשיכטע און פאלעסטינאָגראפיע. אייניקע גריצער יידן, וועלכע האָבן געענדיקט די „תרבות־שול" און עולה געווען קיין ארץ־ישראל, זענען היינט אָנגעזעענע באאמטע אין דער מדינה.

די גאָר טיכטיקע שול־לייטונג (מרים גרינבערג, חיים יענקל ווייסמאן, פרוי לעננא, מוטער פון קיפא לענגער), האָט אויסגעבויט א הילצערן הויז אויף כראָבאָווער גאס. אין די שול־צימערן איז, אין די אָוונטן, געפירט געוואָרן די טעטיקייט פון אלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאניזאציעס: „גורדוניה", „הנוער הציוני", השומר הלאומי און בית״ר.

בכלל איז די „תרבות־שול" געווען די קרוין פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטעטל.

התאחדות

אין זעלבן פעריאָד ווערט אין דער אָרגאניזאציע געגרינדעט א נייע גרופירונג: „התאחדות של הפועל הצעיר וצעירי ציון". מיט דער גרופע האָבן אָנגעפירט די חברים: א. וואסערמאן, ל. בערגער, ש. מ. קעטלער א. אנדערע. לויט א באשלוס פון צענטראל־קאָמיטעט ווערט שפעטער אויך דער נאָמען פון דער אָרגאניזאציע „התקוה" — פארביטן אויף „התאחדות".

די אזוי־גערופענע עלטערע גרופע, אָנגעפירט פון גרינבערג, אָרגאניזירט זיך אין דער גרופירונג „עת לבנות". זייער ארבעט באגרענעצט זיך בעיקר מיט שטיצן די העברעאישע „תרבות־שול".

תרבות־שול, 2־טע קלאס, אין יאָר 1924.

גן־ילדים ביי דער תרבות־שול, אין יאָר 1931.

די אנדערע ציוניסטישע אקציעס ווערן אויסגעפירט פון דער „התאחדות״־פארוואלטונג, וואָס איז באשטאנען פון פאלגנדע פערזאנען: ש. מ. קעטלאר — פאָרזיצער, ל. בערגער — סעקרעטאר, יחיאל ברוין — קאסירער, וו. קולא

פארוואלטונג פון התאחדות של צעירי־ציון והפועל הצעיר 1923

פון רעכטס: צ. גרינבערג, י. בראהן, ש. מ. קעטלאר, ל. בערגער, וו. קוליא.

און צימה גרינבערג — פארוואלטונגס־מיטגלידער.

א גרויסע צאָל „התאחדות״־חברים ווערן שפעטער סימפאטיקער פון דער „על־המשמר״־באוועגונג, בראש פון וועלכער עס איז געשטאנען דער דעמאָלטיקער פירער פון פוילישן יידנטום — יצחק גרינבוים, וועלכער איז געזונען קעגן דער פארברייטערונג פון דער יידישער אגענטור.

אויף דער לאנד־קאָנפערענץ, אין וואַרשע, אין יאָר 1923, האָבן די דריי גריצער דעלעגאטן טאקע פארטיידיקט דעם „על־המשמר״־שטאנדפונקט.

אויף דער זעלבער קאָנפערענץ האָט געטראָפן א גרויס אומגליק: דער געטרייער חבר, און סעקרעטאר ל. בערגער איז פלוצים געשטאָרבן אין עלטער פון 21 יאָר. נאָך דעם גרויסן פארלוסט האָבן געטרויערט אלע מיטגלידער פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע און דאָס גאנצע יידישע גריצע. זיין אייַ־דעלע געשטאלט, מסירות־הנפשדיקע ארבעט פאר דער ציוניסטישער באוועגונג, וועט אייביק פארבלייבן אין אונזער זכרון.

—*—

אין יאָר 1924 איז אייַנגעאָרדנט געוואָרן א פייערלעכער באנקעט, לכבוד דעם אקטיוון פארוואלטונגס־מיטגליד פון „התאחדות״ וו. קולא, צו זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

צו דעם אַוונט זענען געקומען די אקטיוווסטע פארטיי־חברים פון די ארו־מיקע שטעטלעך: גער, פיאסעטשנע, מאַגעלניצע און א סך מיטגלידער פון כמעט אלע ציוניסטישע אַרגאניזאציעס אין גריצע.

דער געזעגענונגס־באנקעט האָט געדויערט ביז די פרימאַרגן־שעה'ן און איבערגעלאָזט א רושם אויף אלעמען, ספּעציעל אויף די, וואָס האָבן זיך גע־גרייט אויך עולה צו זיין.

נישט־געלונגענע באַדן־טראַנזאַקציע פון גריצער אין ארץ־ישראל

א דאנק דער איניציאטיוו פון גריצער רב מיט א גרופּע חסידישע און סתם יידן, איז אין גריצע געגרינדעט געוואָרן א קאָמיטעט מיט דער אויפגאבע צו שאפן א געלט־פאָנד, אויף צו קויפן באַדן אין ארץ־ישראל. אין יאָר 1924 פאראייניקט זיך דער גריצער קאָמיטעט מיט אן ענלעכן קאָמיטעט אין סקער־ניעוויץ. ביידע קאָמיטעטן טרעטן־צו אינטענסיוו צו רעאליזירן זייער פלאן.

אין א קורצער צייט ווערט, אין גריצע, געזאמלט א באדייטנדיקע געלט־סומע. א סך יידן, ציוניסטן און נישט־ציוניסטן, האָבן בייגעשטייערט זייער מיט־הילף: אליין געגעבן און געהאָלפן זאמלען געלט.

נאָכדעם ווי די געלט־אקציע איז פארענדיקט געוואָרן מיט דערפאָלג, זענען אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל דער גריצער רב און יענקל רעכטמאן (יענקל פיניעס).

ס'זענען שפּעטער אָנגעקומען פריילעכע ידיעות, אז די גריצער דעלע־גאציע האָט, אינעם חיפה'ער געגנט, געקויפט 2000 דונאם באַדן. די שמחה האָט אָבער לאנג נישט געדויערט. מ'האָט זיך דערוווסט, אז די קויפער זענען אָפּגע־נארט געוואָרן פון א פיפיקן באַדן־שווינדלער.

אָנשטאָט צו קויפן באַדן ביים „קרן קימת לישראל", האָט די דעלעגאציע געמאכט א טראנזאקציע מיט עפּעס א פריוואטן באַדן־הענדלער, וועלכער האָט פארקויפט דער גריצער דעלעגאציע ערד, וואָס איז נאָך נישט געווען איבערגע־שריבן אויפן נאָמען פון פארקויפער... א סך יאָרן זענען אדורך און דער ערד־„סוחר" האָט אלץ נישט געהאט קיין רעכט „זיין" באַדן איבערצושרייבן אויף די נעמען פון די גריצער קויפער.

צען יאָר האָבן זיך געפירט משפּטים מיט דעם מכלומרשטן ערד־אייגן־טימער. נאָך אין יאָר 1934 האָט אדוואָקאט אייזן צוזאמען מיט ש. מ. קעטלער, אלס באפולמעכטיקטע פון גריצער רב, זיך פארנומען מיט די געריכט־אָנקלא־געס קעגן דעם פיפיקן ערד־סוחר.

דער דאָזיקער טרויעריקער פאל האָט צעשטערט די פלענער פון א טייל גריצער יידן, וואָס האָבן זיך געגרייט עולה צו זיין אויף אייגענער ערד. זיי האָבן זיך, דערווייל, געלערנט בוי־מלאכות און לאנדווירטשאפטלעכע ארבעט,

כדי צו קומען קיין ארץ־ישראל שוין צוגעגרייטע מיט פאכן, וואס וועלן פאר־לייכטערן דאס באזעצן זיך אויף דעם באדן, וועלכער האט געוואלט שפעטער פארוואנדלט ווערן אין א קאלאניע פון גריצער עולים.

הכשרה־פונקט אין טשענסטאניעוו

גריצער ציוניסטישע טוער האבן באאיינפלוסט דעם ה' זינגער — לייטער פון י.ק.א.־באדן (יידישע קאלאניסטן־ארגאניזאציע) אין טשענסטאניעוו — צו גרינדן אין יענעם דארף א הכשרה־פונקט.

ווי נאר דער ה' זינגער האט מסכים געווען מיטן פארשלאג פון דער „התאחדות"־פארוואלטונג (הפועל הצעיר און צעירי־ציון), איז דארט געשאפן געוואָרן דער אין פוילן באווסטער הכשרה־פונקט, וווּ 100 יוגנטלעכע חלוצים און חלוצות האבן באקומען נאציאנאלע אויסבילדונג, געארבעט אין דער אייגענער לאנדווירטשאפט, אויפן י.ק.א.־באדן; געלעבט אין חברישער קאמונע, צוגרייטנדיק זיך צו א ניי פויעריש לעבן אין ארץ־ישראל.

די י.ק.א.־לייטונג האט זיך באצויגן מיט פאטערלעכער ליבע צו די יונגע חלוצים. זיי האבן דער קבוצה אוועקגעגעבן אלע צימערן פון דער געווענענער האנטווערקער־שול אין טשענסטאניעוו. פון דעם וויכטיקן הכשרה־פונקט זענען ארויס א סך אויסגעשולטע לאנדווירטן, וועלכע האבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. א דאנק דעם הכשרה־פונקט האבן גריצער ציוניסטישע טוער געהאט א מעגלעכקייט צו קומען אין נאענטע, פערזענלעכע קאנטאקטן מיט אייניקע „התאחדות"־אנפירער פון צ.ק. אין פוילן, וואס פלעגן באזוכן דאס יידיש־געווענענע טשענסטאניעוו און אפגעשטעלט זיך אין גריצע, צו באקענען זיך מיטן דארטיקן יידישן לעבן און ציוניסטישער טעטיקייט. ס'פלעגן קומען ה' לעווינסאן — איצטיקער רעדאקטאר פון דער ליטעראריש־פערטל־יאר־שריפט: „די גאלדענע קייט", ד"ר העלער און משה טצה.

דער הכשרה־פונקט האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער גריצער יוגנט. די טעמפעראמענטפולע חלוצים האבן אויך געמוטיקט די גריצער ציוניסטישע אקטיווויסטן, וואס האבן נאך מער אקטיווויזירט זייער טעטיקייט אין די ארגאניזאציעס. זיי האבן אויך באאיינפלוסט סתם־יידן, וועלכע זענען געווארן מיטגלידער אין ציוניסטישע פארטייען. די מערהייט פון די הכשרה'יסטן האבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

ציוניסטישע השפעה אויף די האנטווערקער און דער קאמף קעגן צעכן־געזעץ

אין דעם בשעתו באווסטן, אנטיסעמיטישן צעכן־געזעץ־פראיעקט, וואס איז באהאנדלט געווארן אין פוילישן סיים (פארלאמענט), האבן יידישע בעל־

מלאכות געזען א סכנה פאר זייער עקאָנאָמישן קיום. אלע יידישע האנטווערקער אין פוילן האָבן געקעמפט קעגן דעם אנטי־יידישן געזעץ. די פארוואלטונג פון גריצער האנטווערקער־פאראיין האָט אָפגעשאצט די סכנה און געטומען אקטיווי־זירן אירע מיטגלידער, צום קאמף קעגן אנטי־יידישן צעכן־געזעץ. פאר די האנט־ווערקער איז געוואָרן אויפגעקלערט אלע פרטים פון דער נייער גזרה, וואָס קען צוגעמען די נעבעכדיקע פרנסות ביים רוב יידישע האָרעפאשנע בעל־מלאכות.

אויף פארוואלטונגס־זיצונגען איז איינשטימיק באשלאָסן געוואָרן זיך צו וועגדן צו דער אָרטיקער, גאָר אקטיווער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, זי זאָל מיטהעלפן, וועו ס׳וועט זיין נויטיק, צו פירן א בשותפותדיקע פראָטעסט־אקציע.

דער באשלוס איז איבערגעגעבן געוואָרן דער פארוואלטונג פון דער ציו־ניסטישער אָרגאניזאציע דורך א דעלעגאציע, וואָס איז באשטאנען פון פאָלגנדע פערזאָנען: מ. אמבאראס, נ. מעפן, מ. טאובער. די ציוניסטישע טוער האָבן זיך צו דעם פראָבלעם באצויגן גאָר ערנסט. ס׳איז געוואָרן באשלאָסן צו העלפן, מיט אלע מעגלעכקייטן, די האנטווערקער און זייער געראטטן עקזיסטענץ־קאמף.

די פארוואלטונג האָט באשטימט, אז יחיאל בראן און ש. מ. קעטלער זאָלן זיך פארנעמען מיט דעם ענין. באלד איז געופן געוואָרן אין גרויסן בית־המדרש אן אלגעמיינע פארזאמלונג פון די האנטווערקער. פארן גרויסן פאר־זאמלטן עולם איז געוואָרן אויפגעקלערט די נויטיקייט פון זיין אָרגאניזירט.

די פארזאמלטע האָבן אויסגעוויילט א נייע פארוואלטונג: מ. אמבאראס — פאָרזיצער, ש. מ. קעטלער — ערן־סעקרעטאר, פ. ארטמאן, נ. מעפן, יצחק ברו־מער און געצל ראָטבלאט — פארוואלטונגס־מיטגלידער.

די נייע פארוואלטונג, א דאנק איר פאָפולאריטעט אין שטעטל און פאק־טישע אויפטוען פארן האנטווערקער־פאראיין, האָט צוגעציגן כמעט אלע בעל־מלאכות, וועלכע זענען געוואָרן פאראיינס־מיטגלידער.

עס איז געדונגען געוואָרן א נייער, באקוועמער, שיינער לאָקאל, אויף סקארגע גאס. טאָג־טעגלעך זענען דאָרט זיך צוזאמענגעקומען די בעל־מלאכות, זיך אָפרופן נאָך זייער שווערן ארבעטס־טאָג און צו כאפן א שמועס וועגן זייער מצב. ס׳איז אויך אין דער צייט רעאָרגאניזירט געוואָרן די ליי־ און שפּאָר־קאסע, וועלכע איז אנטשטאנען נאָך פארן ערשטן וועלט־קריג און זיך געפונען אין דער פריוואטער וווינונג פון ה׳ באשעוויטש. אלע פאראיינס־מיטגלידער זענען געוואָרן מיטגלידער אין דער קאסע.

אויף דער יערלעכער, אלגעמיינער פארזאמלונג פון דער ליי־ און שפּאָר־קאסע איז אויסגעוויילט געוואָרן א פארוואלטונג אין פאָלגנדן צוזאמענשטעל: פאָרזיצער: אהרן גאָלדמאן, וויצע־פאָרזיצער — ש. מ. קעטלער, קאסירער — מ. אמבאראס. אין ראט זענען אריין: פאָרזיצער — פ. ארטמאן, וויצע־פאָרזי־

צער — מ. א. אלעקסאנדראָוויטש, ראט־מיטגלידער — י. גראמאן, נ. מעפן, ס. לעווקאָוויטש און קלמן בראָמבערג.

די נייע אינסטאנצן האָבן א סך געטאָן פאַרן יידישן בעל־מלאכה, אים געהאָלפן אין א סך נויט־פאלן.

די וואַלן צום גריצער שטאָט־ראַט

די ציוניסטישע טוער האָבן דורך זייער אקטיוואר טעטיקייט דערוואָרבן סימפאטיע ביי גריצער יידן און באקומען א השפעה אויפן יידיש־ געזעלשאפט־לעכן לעבן אין שטעטל.

דאָס האָט זיך אַרויסגעוויזן בעת די וואלן צום גריצער שטאָט־ראט אין יאָר 1926, וווּ א דאנק די פאָפולערע קאנדידאטן האָבן די ציוניסטן געהאט א נצחון.

עס איז כדאי צו פארצייכענען אייניקע עפיזאָדן, כאראקטעריסטישע פארן דעמאָלטיקן פראָווינציאָנעל יידישן, פאָליטישן לעבן.

די ציוניסטישע טוער האָבן זיך דעמאָלט באמיט צו שאפן א פאראייניקטן יידישן בלאָק. דער ציל פון דעם בלאָק איז געווען: בעת און נאָך די וואלן זאָלן אלע יידישע ראטמענער געמיינזאם קעמפן פאר יידישער גלייכבארעכטיקונג אויף אלע מוניציפאלע געביטן. צום באדויערן איז דער גאנצער פלאן נישט רעאליזירט געוואָרן צוליב פראָווינציאָנעלע איינשטעלונגען פון געוויסע פארטיי־פאָרשטייער.

נאָך פיל אָנשטרענגונגען איז דאָך געלונגען צו שאפן א בלאָק פון פאָלגנדע פארטייען און אינסטיטוציעס: ציוניסטישע אָרגאניזאציע, „אגודת ישראל", סוחרים־פארבאנד, האנטווערקער־פאראיין און אנדערע קלענערע הילפס־אינסטיטוציעס. אָבער אויך דער מיט מי צוגויפגעשטעלטער בלאָק האָט געהאט וויניק גליק: א פאָר טעג פאר די וואלן האָבן זיך די צדדים צעקריגט... נאָך א סך באמיאונגען זענען, ערב די וואלן, אריינגעטראָגן געוואָרן נייע ליסטעס. ס׳זענען אויסגעוויילט געוואָרן אלס ראטמענער: סוחרים־פארבאנד — נתן גרינ־בערג, לוי קאפער; ציוניסטן־האנטווערקער — ש. מ. קעטלער, מ. בעקער; פער־זאָנען־ליסטע — א. קראָנענבערג; סאָציאליסטישע האנטווערקער — פ. ארטמאן; אגודת ישראל — י. מארגאָליס. נאָכדעם ווי נתן גרינבערג איז געוואָרן לאוניק, האָט אים פארטרעטן א. מ. האמער.

אלע אויבנדערמאָנטע ראטמענער האָבן מיט נאציאָנאל־יידישן שטאָלץ פאר־טיידיקט די יידישע אינטערעסן.

א דאנק זייערע מוטיקע ארויסטריטן איז געלונגען צו באקומען פון דער שטאָט־פאָרוואלטונג יערלעכע סובסידיעס פאר די גריצער יידישע שולן פון דער

צענטראלער יידישער שול־אָרגאניזאציע („צישא") און תרבות־שולן אין דער הויך פון 2500 זלאָטעס. שפעטער האָבן אויך באקומען סובסידיעס (500 זלאָטעס) די גמילת־חסד־קאסע און די ביבליאָטעק בײַ דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע.

די יידישע אַרויסטריטן אין שטאָט־ראַט האָבן געוועקט בײַ אלעמען דרך־ארץ פאר די יידישע מוניציפאלע פאָרשטייער, וואָס האָבן אלע ווי איינער פאר־טיידיקט דעם יידישן כבוד. זיי האָבן מוטיק געפאָדערט, אז גריצער יידן, וועלכע האָבן אויסגעפירט אלע מלוכה׳שע און מוניציפאלע פליכטן, זאָלן אויך גענישן פון די רעכט אזוי ווי דער פוילישער בירגער.

די ארץ־ישראל־געשעענישן אין יאָר 1929 און דער פראָטעסט פון גריצער יידן

ווי נאָר ס׳איז אין שטעטל באוווסט געוואָרן די גוט־באקאנטע אראבישע פאָגראָמען אויף די יידישע ישובים אין ארץ־ישראל אין יאָר 1929, האָט זיך באלד אָרגאניזירט א פאראיניקטער קאָמיטעט פון אלע ציוניסטישע אָרגאני־זאציעס. ס׳איז געפופן געוואָרן א פראָטעסט־פארזאמלונג, אין וועלכער ס׳האָט אָנטיילגענומען א טויזנט־קעפיקער עולם.

אלע יידישע סוחרים האָבן געשלאָסן זייערע קראָמען, בעל־מלאכות און אר־בעטער האָבן נישט געארבעט. ס׳איז אויך געזאמלט געוואָרן א באדייטנדיקע געלט־סומע פאר די פאָגראָמירטע יידן און צעשטערטע ישובים.

מנדב געווען האָבן אלע יידן אָן אויסנאם. גריצער יידן האָבן אויסגעדריקט ברידערלעך מיטגעפיל די געליטענע יידישע ישובים און פראָטעסטירט קעגן דער דעמאָלטדיקער ארץ־ישראל׳דיקער מאנדאט־מאכט, וואָס האָט תמיד אינספירירט קלענערע און גרעסערע בלוטיקע געשעענישן.

די טעטיקייט לטובת קרן־קימת

יאָר־יערלעך זענען פאָרגעקומען אימפאָזאנטע פארזאמלונגען און אקא־דעמיעס, אייגעאָרדנטע דורכן פאראיניקטן קרן־קימת־קאָמיטעט אין גריצע. צו די פייערונגען פלעגט אָפטמאָל אראָפקומען דער וואַרשעווער בלאָז־אָרקעסטער פון מכבי. פאר יעדער אקאדעמיע זענען פאָרגעקומען גאסן־מאניפעסטאציעס. דורך גריצער גאסן האָבן מוטיק דורכמארשירט די שטאָלצע ציוניסטישע יוגנט און מיטגלידער פון אלע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס. די מאניפעסטאנטן האָבן געטראָגן פארטיי־פענער און טראנספאָראנטן מיט נאציאָנאלע לאָזונגען. גאָר אימפאָזאנט האָבן אויסגעזען די צוגן פון די יוגנט־אָרגאניזאציעס מיט די ברענענדע פאקעלן.

די ציוניסטישע מאניפעסטאציעס זענען גוט באקאנט געווען אין גריצע

און אויך אין אלע ראיאָן־שטעטלעך. זיי האָבן תמיד געמאכט א רושם אויף דער יידישער און אפילו פוילישער באפעלקערונג פון שטעטל.

אין דעם קרן־קימת־קאָמיטעט האָבן זיך ספעציעל אויסגעצייכנט די גאָר אקטיווע חברים: יחיאל ברוין — אלגעמיינער ציוניסט; א. פריד, ש. זילבערשטיין — „דת ועבודה"; יעקל דרעזנער — „גורדוניה"; בעלזשיצקא — „פועלי ציון", שליאמבערג און אנדערע.

קרן־קימת־קאָמיטעט אין יאָר תרצ"ה

זיצנדיק פון רעכטס: י. קלעפפיש, מ. אמבאראס, שמעון זילבערמינץ.

עס שטייען: שמוקלער בראהן.

די קרן־קימת־ארבעטן האָבן, אויסער זייערע געלט־זאמלונגען, געהאט א גאָר גרויסע באדייטונג פאר דער אלגעמיינער ציוניסטישער טעטיקייט. דאָס איז געווען דאָס איינציקע אָרט, וווּ ס'האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן די טויזנטער פון אלע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס, פון בית"ר ביז „פועלי־ציון". אלע פארטייען האָבן דאָ בשותפותדיק געארבעט פאר איין געמיינזאמען ציל — דאָס איז געווען דער גייסטיקער צעמענט, וואָס האָט זיי פארבונדן, דערמאָנט, אז אלע ארבעטן פאר איין הייליקע זאך: אויסלייזן דעם ארץ־ישראל־באָדן פון פרעמדע באזיצער, העלפן שאפן א נאציאָנאלע היים פארן געפלאָגטן יידישן פאָלק.

מזרחי און צעירי מזרחי

אין יאָר 1918 איז אין גריצע אויך געגרינדעט געווארן א מזרחי־אָרגא־

ניזאציע. אירע אקטיוום מיטגלידער זענען געווען: יחיאל פלינט, מענדל פיא־סעטשנערס א זון, ווויינט איצט אין חיפה, שלמה האמער, אליעזר קורץ, אברהם רייטער, מיכאל בעקער, מאטל האכבערג און אנדערע.

שפעטער איז אויך געגרינדעט געווארן א צעירי מזרחי־ארגאניזאציע, בראש פון וועלכער עס זענען געשטאנען: אלימלך פייטשער — מענדל בודזשי־נערס אן איידעם, ווויינט איצט אין ירושלים, רופט זיך היינט בן פורת און אברהם זיידמאן. ה' פייטשער איז געווען פאַרזיצער און אברהם זיידמאן — סעקרעטאר.

אין דער מזרחי־ארגאניזאציע האבן אנגעהויבן זייער געזעלשאפטלעכע טעטיקייט די דעמאלטדיקע חסידישע בחורים: יוסף חיים ראזענבערג, אלי וואי־סערמאן, ד. ראזענבערג, יחיאל בראן און נאך בית־מדרש־בחורים, וואס האבן שפעטער געשפילט א וויכטיקע ראל אין געזעלשאפטלעכן לעבן. זייער הויפט־ארבעט איז באשטאנען אין פארשפרייטן דעם ציוניסטישן געדאנק צווישן די רעליגיעזע יידן. דאס איז געווען א גאר שווערער ענין. אפטמאל זענען זיי באי־קעמפט געווארן דורך זייערע עלטערן און הייסע חסידים, וואס האבן זיך באי־צויגן צו דער ציוניסטישער אידיי נעגאטיוו.

די געטרייע מזרחי־חברים זענען אבער נישט געווארן אנטמוטיקט, אומי־דערמידלעך זענען זיי טעטיק געווען אין כמעט אלע ציוניסטישע אקציעס.

„גורדוניה"

לויט די באקומענע ידיעות פון אונזער לאנדסמאן י. דרעזנער, איז די „גורדוניה"־ארגאניזאציע געגרינדעט געווארן אין יאר 1929.

אין אנהויב האבן געהערט צו דער ארגאניזאציע א גאנץ קליינע צאל נאך גאר יונגע חברים: פון 12 ביז 15 יאר. מיט דער צייט צעוואקסט זיך די ארגא־ניזאציע — די צאל חברים דערגרייכט ביז 150.

די הויפט־טעטיקייט פון „גורדוניה" איז באשטאנען אין זאמלען געלט אויף ציוניסטישע פאנדן, געבן די יונגטלעכע חלוצישע אויסבילדונג, שיקן אויף הכשרה און שפעטער עולה צו זיין.

די ארגאניזאציע איז געווען פונאנדערגעטיילט אין גרופן: מגשימים, צופים און מתעוררים.

א דאנק דער מיטהילף פון גריצער „התאחדות", האט זיך די חלוצישע „גורדוניה" גיך אנטוויקלט. אמערסטן האט פאר דער ארגאניזאציע געלייסטעט זכריה זילבערבערג. אין די ערשטע יארן פון איר עקזיסטענץ איז „גורדוניה" געווען אנגעשלאסן אין „התאחדות". שפעטער איז זי געווארן זעלבסטשטענדיק מיט אן אייגענע הנהגה הראשית. נאכדעם ווי די בעסטע „התאחדות"־חברים האבן

א גרופע חברים פון דער גורדוניה־קבוצה „חולדה" אין יאָר 1933

דער ערשטער פון רעכטס זיצט אברהם דרייער, וואָס האָט אָנטייל גענומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאנד

א גרופע „גורדוניה"־חברים אין יאָר 1936.

פארוואלטונג פון גורדוניה

זיצן פון רעכטס, 1־טע רייִ: י. דרעזנער, ח. מעפען, ש. זילבערשטיין, חיה עלין.
2־טע רייִ: מלכה ליקווערמאן, נעמי הערמאן־הירשבערג, הינדע לאנגע, מרים ווינשנאָבל
וועראהייזער, מלכה ווינשנאָבעל. עס שטייען: הינדע ליפשיץ, (נאָמען נישט באוווסט),
י. זילבערשטיין, וואנכאצקא. מעפען, זאלצמאן.

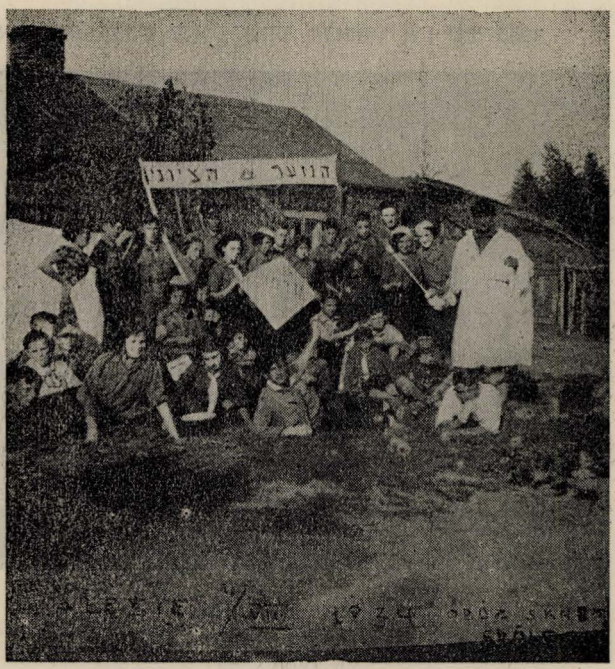
עולה געווען און די איבערגעבליבענע האָבן א ביסל פארנאכלעסיקט די ארבעט און צום סוף פארלאָזט די אָרגאניזאציע, איז כמעט די גאנצע ציוניסטישע טעטיקייט אויסגעפירט געוואָרן דורך די „גורדוניה"־חברים. זיי האָבן געמוזט זאמלען געלט פארן קק"ל, אָרגאניזירן דעם „החלוץ" און געווען טעטיק אין דער ליגע פארן ארבעטנדן ארץ־ישראל. וואָס ווייטער אלץ מער אקטיווער איז געוואָרן זייער טעטיקייט.

די „גורדוניה"־לייטונג האָט געשיקט אירע מיטגלידער אויף הכשרה און שפעטער קיין ארץ־ישראל. אין דער אָרגאניזאציע זענען אויסגעוואקסן באוווסט־זיניקע און איבערצייגטע חברים, וואָס האָבן דאָרט באקומען ציוניסטישע דער־ציאונג. כמעט אלע עולים, וועלכע זענען געקומען אין לאנד דורך „גורדוניה"־סערטיפיקאטן, זענען אריינגעטראָטן אין קבוצים.

די אין פוילן־איבערגעבליבענע „גורדוניה"־חברים, וועלכע האָבן זיך גע־גרייט עולה צו זיין און צוליבן מלחמה־אויסברוך געבליבן אין נאצי־קלעם, האָבן אקטיוו אָנטיילגענומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאנד. איינער פון די בא־ווסטע געטאָ־העלדן, וועלכער האָט געקעמפט קעגן די דייטשע רוצחים ביז דער לעצטער רגע פון זיין יונג לעבן, איז געווען דער אין גריצע גוט־באקאנטער טייערער ייד און מענטש אברהם דרייער.

„הנוער הציוני" — „השומר הלאומי"

די נאציאָנאל־ציוניסטישע יוגנט־אָרגאניזאציע „הנוער הציוני" — „השומר הלאומי" איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1929. צו די אקטיווסטע שומרים האָבן געהערט א גרופּע יוגנטלעכע (די מערהייט תלמידים אין די תרבות־שולן): זעליק לענגא, צבי זעלצער, י. ווינטרויב, אפרים גיסערמאן, אסתר שולזינגער, מרים ראָזנבלום, שמואל ווייסמאן און שליאמבערג.

„הנוער הציוני"־אָרגאניזאציע אין יאָר 1934

די אָרגאניזאציע האָט זיך בעיקר פארנומען מיט נאציאָנאל־דערציערישער אויפקלערונגס־ארבעט, ספּאָרט און מיטגעהאָלפן זאמלען געלט פאר די ציוניס־טישע פאָנדן. די יוגנטלעכע זענען געווען איינגעטיילט אין גרופּן: צופים, בוגרים און זאבים.

דער „הנוער" האָט געפירט זיין טעטיקייט אין די לאָקאלן פון דער תרבות־

א גרופּע חברים פון „השומר הלאומי" אין יאָר 1933

די קבוצה „צופים"

שול, וו ס׳איז יעדן אָוונט געווען לעבעדיק: מ׳האָט געזונגען, געטאַנצט און געמאכט גימנאסטישע איבונגען.

אָרטס־מדריכים און ספּעציעל־געקומענע לערער פון דער הנהלה הראשית אין ווארשע, האָבן, אָפּטמאָל, געגעבן דער יוגנט לעקציעס פון ציוניסטישע גע־שיכטע, און פּאָלעמיקאָגראפיע. א ספּעציעלע אכט איז געלייגט געווארן צו באקענען די קינדער מיטן לעבן און שאפן פון די ציוניסטישע מנהיגים.

צווישן די אקטיוויסטע חברים דארף ספעציעל דערמאָנט ווערן דער טאלאנטירטער, יונגער מאָלער דוד האמער — ווײַל איצט אין אמעריקע. שוין דעמאָלט האָט ער ארויסגעוויזן זיינע מאָלעריש־ע און דעקאָראטיווע פעאיקייטן. ער האָט צוזאמענגעשטעלט די אילוסטרירטע וואנט־צייטונג, אין וועלכע ס׳האָבן זיך באטיליקט די הנוער־הציוני־מיטגלידער: לאָטקע פרייַמאן, פייגע גראמאן, דוד האמער, הנה אלטערמאן, אפרים גיסער און אנדערע.

די אָרגאניזאציע איז שנעל באקאנט געוואָרן אין שטעטל מיט אירע אייניגעאָרדנטע פארווייַלונגען, פילמאָליקע אויספלוגן און זומער־קאָלאָניעס אין די דערנעבנדיקע דערפער: טשענסטאָניעוו, זאלעשע, גלאָכאָוו און אין סעראצק, הינטער וואַרשע.

א באזונדערן רושם האָט געמאכט אויף דער גאנצער גרייַצער באפעלקערונג די באטייליקונג פון דער „הנוער־הציוני״־יוגנט אין די אימפּאָזאנטע גאסן־מאניפעסטאציעס, וואָס זענען, יעדעס יאָר, פאָרגעקומען אין דעם ל״ג־בעומר־טאָג.

אין יאָר 1930 האָט די הנהלה געשיקט אויף הכשרה אייניקע מיטגלידער: צבי זעלצער, אסתר שולזינגער, שמואל ווייסמאן און מינדל ראָזנבלום. נאָכן ענדיקן די הכשרה האָבן זיי, אין יאָר 1933, עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

בית״ר

לויט די ידיעות פון אסטווינד איז אין יאָר 1934 אין אונזער שטעטל געגרינדעט גענואָרן א סניף „ברית־טרומפּלדור״. מיט דער אָרגאניזאציע, וואָס האָט שפּעטער געציילט 80 מיטגלידער און מיטגלידערינס, האָבן אָנגעפירט די יוגנטלעכע: משה גאָלדבערג, משה גרינבערג. משה אסטווינד, שלום רעכטמאן, יעקב לענגא און אנדערע. די הויפּט־פּאראנטוואָרטלעכע — פּאטראָנען — זענען געווען צוויי עלטערע ציוניסטן: אדוואָקאט לייב נאבאָזשנע, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער קולטורעל־דערציערישער ארבעט און ד״ר הערשקאָרן, וועלכער האָט געלייטעט מיט די מדרי־כים פאר ספּאָרט און מיליטער־איבונגען.

מיט דער צייט האָט זיך די צאָל מיטגלידער פארגרעסערט. אויך עלטערע פערזאָנען האָבן זיך פארשריבן אין ברית הצה״ר און „ברית החייל״.

ביי דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאניזאציע איז געוואָרן געגרינדעט א קליינע ביבליאָטעק. ס׳זענען אויך, אָפטמאָל, איינגעאָרדנט געוואָרן פארשידענע פאָרווייַלונגס־ און קאָנצערט־אימפּרעזעס און ל״ג־בעומר־צוזאמענקונפטן.

די אָרגאניזאציע איז געווען פארטרעטן אין פיל ציוניסטישע שטאָט־אינסטיטוציעס. אין שטאָט־ראט האָט די רעוויזיאָניסטישע אָרגאניזאציע רעפּרעזענטירט ד״ר הערשקאָרן.

אין די פּאר־מלחמה־יאָרן, ווען דער רעוויזיאָניסטישער מנהיג, זאב זשאַבּא־

טינסקי, איז ארויסגעטראָטן אין פּוילן און מיט דער לאָזונג — „אויב איר וועט נישט ליקווידירן דעם גלות, וועט ער אייך ליקווידירן" — און אויפגעפאָדערט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, האָבן אויך אייניקע גריצער בית־ר־מיטגלידער זיך צוגעהערט צו זשאבאָטינסקיס רייד און עולה געווען אין יידישן לאנד זייערע נעמען זענען: שלום רעכטמאן, יחזקאל רעכטמאן, יעקב לענגא און משה אסטווינד.

דת ועבודה

די האלב־געהיימע גרינדונגס־פארזאמלונג פון דער רעליגיעז־סאָציאליס־טיש־ציוניסטישער אָרגאניזאציע א. נ. „דת ועבודה" איז פאָרגעקומען אין אווינטערדיקן שבת־צונאכטס, אין יאָר 1930, אין דער ווינונג פון דעם אין גריצע גוט־באקאנטן געהער חסיד און תלמיד־חכם הענעך קאמינער.

דער באלעבאָס פון דער ווינונג איז דעמאָלט נישט געווען אין גריצע. די דאָזיקע געלעגנהייט איז אויסגענוצט געוואָרן און בסוד־סודות איז אייניגע־אָרדנט געוואָרן א מלוה־מלכה־סעודה... צו וועלכער מ'האָט אייניגעלאדן עטלעכע צענדליק חסידישע בחורים. וועגן זיי האָט מען שוין געהערט אין שטעטל, אז זיי גייען אין שלעכטע וועגן: לייענען, רחמנא לצלן, אפיקורסישע מעשה־ביכלעך פון גאָט־אָפשפּעטעריש „שראבער־יונגען".

צווישן די גרינדער פון „דת ועבודה" און איניציאטאָרן פון דער מלוה־מלכה־פארזאמלונג זענען געווען די פאָלגנדיקע בית־המדרש־לערנער: שמואל זילבערשטיין, אליעזר פריד, ישראל בער אלטערמאן, דער באליבטער תמימות־דיקער שלמה בראן און קאמינערס צוויי יינגסטע זין.

פון דער „דת ועבודה"־צענטראלע אין ווארשע זענען ספעציעל אראָפגעקו־מען קיין גריצע די בעסטע צוויי טאלאנטירטע רעדנער: שמואל האלבערשטאט און שלמה ווייסבוים. ביידע זענען געווען פייערדיקע חסידים, גרויסע לומדים, באהאוונטע אין עקאָנאָמיש־וויסנשאפטלעכע פראגן און די פאקטישע גרינדער און טעאָרעטיקער פון דער „דת ועבודה"־באוועגונג אין פוילן.

אימפּאָזאנט־פייערלעך איז געווען דער צוזאמענטרעף פון די חסידישע בחורים, וואָס האָבן געטראכט וועגן ענדערן זייער לעבנס־שטייגער. צו די געפילן פון די דאָזיקע שוין א ביסל אויפגעקלערטע יונגעלייטלעך, האָבן געהערט די וואַרשעווער געסט. זייערע חריפות'דיקע רעפעראטן האָבן ביידע רעדנער בא־גרינדעט מיט תנ"ך־פסוקים, גמרא־מאמרים, משלים'דיקע פאָלקס־מעשה'לעך און ציטאטן פון סאָציאליסטישע טעאָרעטיקער. דער עיקר האָבן זיי מסביר געווען די אידייען פון פראָפעסאָר שטיינבערגס שריפטן.

די אידעאָלאָגישע רעדעס פון דעם שארפזיניקן האלבערשטאט און למדן ווייסבוים, האָבן אויף די גמרא־ און פוסקים־לערנער געמאכט אן אויסערגעווייני־

שמעון וויסבורם ז"ל — מיטגליד פון צענטראל־קאָמיטעט פון „דת ועבודה"
פארפֿיניקט דורך די נאצי'ס.

לעכן רושם. א טייל פון די אָנוועזנדיקע האָבן זיך אויפן אָרט דעקלארירט אין דער „דת ועבודה"־פארטיי.

צומאָרגנס, זונטיק פרי, ווען מען האָט זיך דערוווסט פון דער אסיפה מיטן „באל" איז געוואָרן לעבעדיק אין שטעטל. אין קליינעם בית־המדרשל פון רבין ר' ירחמיאל משה'לע זצ"ל און אין חסידים־שטיבלעך, האָבן פרומע יידן געשטו־רעמט קעגן דעם נייעם „דאָאיס־עבודה־אָנשיקענישׁ" רחמנא לצלן. פרומע יידן האָבן געשווירן „אייניצולייגן וועלטן" און נישט צו דערלאָזן, אז די כופרים זאָלן זיך געפינען צוזאמען מיט די רעשט לערנערס. די אסיפה־מאכערס האָט מען געדראָט, אז מ'וועט זיי „אָנלערנען" פאר דעם מלוה־מלכה־שפיצל... אין די שטובן פון די נייע „דת ועבודה"־חברים איז אויך געווען היימלעך. די פרומע עלטערן האָבן זייערע קינדער „געלערנט שכל" מיט פארשידענע שטראָפן פאר ווערן „ציוניסטישע בונדיסטן".

דאָס אלץ האָט אָבער וויניק וואָס געפועלט. די „דת ועבודה"־אקטיוויסטן האָבן געדונגען א קליינטשיק צימערל ביי אלעזר משה'ס איידעם אויף פילסודס־קיעגאָ־גאס. די גמרא־לערנערס, וואָס זענען געוודפט געוואָרן אין בית־המדרשל און אין די שטיבלעך, האָבן דאָרט געפונען אן אָרט, וו זיי האָבן געהאט א מעג־לעכקייט צו לייענען ביכער און דיסקוטירן וועגן פארשידענע רעליגיעזע און

וועלטלעכע פראָבלעמען. אין דעם שטיבל זענען פאָרגעקומען אָפטע שמועסן וועגן די דאָרט געהיים־געלייענטע ביכער פון שפּינאָזא, מארקס, בערגסאָן, מאקס נאָרדוי, אחד־העם, הערצל א. אנד. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן „קעסטל־אָוונטן", אָנגעפירט פון אליעזר פריד.

די זייער אינטערעסאנטע און באלערנדיקע צוזאמענטרעפונגען פון די חסידיש־געקליידעטע בחורים אין דעם קליינטשיקן צימערל, האָט מיט דער צייט זיך פארשאפט א גרויסע פאָפולאריטעט אין שטעטל. לסוף, וועו די פרומע עלטערן האָבן שוין שלום געמאכט מיט דער דאָזיקער „אפיקורסישקייט" פון זייערע קינ־דער, האָט די אָרגאניזאציע פון די חסידישע בחורים זיך אָפיציעל אָנגעשלאָסן אין דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע אלס באזונדערע „דת־ועבודה"־גרופע.

זיי האָבן אינטענסיוו אָנטייל־גענומען אין אלע ציוניסטישע אקציעס, ארויס־געטרעטן מיט רעפעראטן אויף עפנטלעכע פארזאמלונגען און זיך באטייליקט אין די ציוניסטישע אינסטיטוציעס. פון די „דת ועבודה"־חברים האָבן עוֹלה געווען קיין ארץ־ישראל: אליעזר פריד, שמואל זילבערשטיין און שלמה בראן.

אין יאָר 1949 איז געקומען אין לאנד דער געוועזענער „דת ועבודה"־חבר דער שרייבער פון די שורות.

—*—

בכלל האָבן אלע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס, רעכטע און לינקע (מיט דער מיטהילף פון די יוגנט־אָרגאניזאציעס: „גורדוניה", „פרייהייט", „דת ועבודה", „השומר הלאומי" — „הנוער הציוני" און בית"ר) געפירט אן אינטענסיוו־לעבעדיקע טעטיקייט אויף אלע געביטן. זיי האָבן פארשפרייט דעם ציוניסטישן געדאנק און אים רעאליזירט אין מעשים, געזאמלט געלט אויף אלע נאציאָנאלע פאָנדן, אָרגא־ניזירט א בריי־פארצווייגטע קולטור־טעטיקייט, געשיקט חברים און אליין אויך

א גרופע ציוניסטישע חברים

עס שטייען פון רעכטס: א. האק, שמוקלער, ווייניריך, י. ב. אלטערמאן, נתן זעלצער, ש. זילבערשטיין, מנחם בעלזשיצקי, מרדכי גרינבערג. עס זיצן פון רעכטס: גורט, ראָזענבלום, בראן, א. פריד, ש. מ. קעטלער און ידידיה קליין

געפֿאָרן אויף הכשרה און שפּעטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

אויסער פּאַרטייִאישע און ציוניסטישע ארבעט, האָבן די נאציאָנאלע עסקנים צוזאמען מיט די ארבעטער־טוער געמוזט טאָג־טעגלעך קעמפֿן קעגן דער פּינצטערער פּוילישער רעאקציע, וואָס האָט מיט זיך געטראָגן דעם שמוציקן שטראָם פון אויפֿ־וואָבעדיקן בלוט־דורשטיקן אנטיסעמיטיזם.

(אינפֿאָרמאציעס פון: הנה אלטערמאן, י. דרעזנער, מ. אסטווינד, ש. ווייסמאן און וויינשנאָבל).

דער אָפּפֿאָר פון וו. קולא קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1924.

אָפּפאָר פון א. גרינפארב קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1925.

א גרופּע ציוניסטישע טוער אויפן וואַרשעווער באן־הויף ביים אָפּפאָרן פון ח' ש. מ. קעטלער קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1933.

זיצן פון רעכטס: ד. אלבערג, אסתר קעטלער, ש. מ. קעטלער, חנה ליפשיץ־קעטלער, מרים גרינבערג, יחיאל. שטייען: מ. קארים, מ. שולזינגער, אלי וואסערמאן, א. ליפשיץ, ישראל קלעפפיש, געצל ראָטבלאט, בונם לעווקאָוויטש, י. קליין.

א. גרינפארב — תל־אביב

די טעטיקייט פון פועלי ציון (צ.ס.)

אין יאָר 1922 האָבן זיך אין דעם גריצער ציוניסטישן פאראיין „התקוה" אַנגעהויבן אָפטע און לעבעדיקע וויכוחים, וועגן פארשידענע פראָגראמען פון די שוין דעמאָלט עקזיסטירנדיקע פארטייען אינערהאלב דער ציוניסטישער באַוועגונג.

גאָר אייפעריק איז דאָרט דיסקוטירט געוואָרן וועגן דער פועלי־ציון־אידיי, דעם חלוציש־סאָציאליסטישן ציוניזם, באגרינדעט פון בער באָראָכאָוו און פון אנדערע סאָציאליסטיש־ציוניסטישע טעאָרעטיקער.

פון די באָראָכאָוויסטישע אידייען זענען באַאיינפלוסט געוואָרן א באדייטנדיקע צאָל „התקוה"־מיטגלידער. צו די אקטיווסטע פון זיי האָבן געהערט די חברים: הערשל האמער, אליעזר ליפשיץ, א. גרינפארב, הנה זיידמאן, חנה ראָטבלאט און אנדערע. די דאָזיקע גרופע האָט אַנגעהויבן פירן א לעבהאפטע אגיטאטאָרישע אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די „התקוה"־חברים, בכדי צו געווינען סימפאטיקער פאר דעם פועלי־ציון־פראָגראם. דאָס האָט ארויסגערופן א שטארקע קעגנערשאפט מצד יענע „התקוה"־אקטיווויסטן, וואָס האָבן געהאט בירגערלעך־ציוניסטישע אָנשויאונגען.

עס איז געקומען צו שארפע וויכוחים, אפילו צו גאנץ שטורמישע קאָנפליקטן, בעת די לינק־געשטימטע חברים האָבן אויף עפנטלעכע פארזאמלונגען פאָרמולירט און פארטיידיקט די סאָציאליסטיש־ציוניסטישע אידיי.

נאָך א פאָר־חדשים'דיקן אידייאישן שטרייט, האָט די גרופע פועלי־ציוניסטן אייגעזעזן, אז אלע באמיאונגען וועיטער צו פירן זייער אויפקלערונגס־ארבעט אין דעם „התקוה"־פאראיין איז צוועקלאָז. זייער צאָל איז דאָרט געווען קליין און האָבן זיך ביי אלע אָפשטימונגען געפונען אין דער מינדערהייט. ס׳איז דערי־בער באשלאָסן געוואָרן ארויסצוטרעטן פון דעם „התקוה"־פאראיין און צו גרינדן אין שטעטל אן אָרטיקע גרופע פון דער סאָציאליסטיש־ציוניסטישער ארבעטער־פארטיי.

די גרינדער פון דער גרופע האָבן, ווי אקטיווע פארטיי־חברים, זיך אויס־געצייכנט מיט אויסערגעווייגלעכן ענטוזיאזם, איבערגעגעבנהייט פאר די פארטיי־אויפגאבן.

די ערשטע חברים פון פועלי־ציון צ. ס. אין גריצע זענען געווען ארבעטער און קינדער פון אָרעמע היימען. צונויפזאמלען געלט בכדי צו דינגען א צימער פאר דער פּארטיי איז פאר זיי געווען א חלום. האָבן זיי זיך טאקע, אין די ערשטע צייטן, פארזאמלט אין הערשל האמערס בעקעריי און אין דער ווינונג פון ח׳ בענדיט בול, אויף מאָגעלניצער גאס.

טראָץ אָבער אלע שוועריקייטן און פיל שטערונגען מצד פארשידענע גורמים, האָבן די גריצער פועלי־ציון־אידעאליסטן אנטוויקלט א גאָר־לעבהאפטע טעטיקייט אויף אלערליי אָרגאניזאציאָנעלע און פּראָפעסיאָנעלע געביטן. זיי האָבן, מיט דערפאָלג, דורכגעפירט פילמאָליקע געלט־זאמלונגען פאר קרן־קימת און פארן דעמאָלטדיקן פאלעסטינער ארבעטער־פאָנד. זיי האָבן זיך אויך אקטיוו באטייליקט אין אלע אקציעס פונעם שטעטלדיקן פראָפעסיאָנעלן ארבעטער־פאר־איין און דאָרט אָנגעפירט מיט אייניקע פאך־סעקציעס. מיט דער צייט איז די צאָל חברים געוואקסן. זייער ארבעט האָט זיך אויך פילפאכיק פארשטארקט.

אין יאָר 1924 איז מיט אויסערגעווייניליעך גרויסע אָנשטרענגונגען געדונגען געוואָרן א גאנץ קליינטשיק בוידעם־צימערל אויף אמשינאָוועג גאס. אין דעם ד׳ על ד׳־שטיבל איז די גאנצע פּארטיי־ארבעט געוואָרן רעאָרגאניזירט. די אק־טיוע חברים האָבן פאר דער פּארטיי אוועקגעגעבן זייער מי און צייט. נאָך דעם אזוי שווערן, פיל־שעה׳דיקן ארבעטס־טאָג זענען זיי געקומען אין דער פּארטיי, וואָס איז געוואָרן זייער היים.

אין דעם פיצלדיקן דאך־שטיבל איז אָבער אנטוויקלט געוואָרן אן אינ־טענסיוע קולטור־ארבעט: ס׳זענען אָרגאניזירט געוואָרן זעלבסט־בילדונגס־קרייזן, מען האָט געלערנט אלגעמיינע, יידישע און ציוניסטישע געשיכטע, פאָלי־טישע עקאָנאָמיע. עס זענען געהאלטן געוואָרן לעקציעס וועגן מארקסיזם, היס־טאָריש מאטעריאליזם און באָראָכאָוויזם („קלאסן־אינטערעסן און די נאציאָנאלע פראגע") און עס איז באהאנדלט געוואָרן דאָס ווערק פון נחמן סירקין — „די יידן־פראגע און די יידישע סאָציאליסטישע מדינה".

עס זענען אויך אָרגאניזירט געוואָרן עפּנטלעכע רעפעראטן מיטן אָנטייל פון אָנגעזעענע פועלי־ציון־טוער, באוווסטע שרייבער און זשורנאליסטן. אלע קולטור־אימפרעזעס זענען אדורך מיט גרויסן דערפאָלג.

די פועלי־ציון־חברים האָבן אויך גאָר אקטיוו מיטגעארבעט מיט דער ליי־טונג פון דער יידישער שול אין שטעטל. מיר האָבן זיך באטייליקט אין אלע געלט־אקציעס לטובת דער שול, מיטגעהאָלפן אייניאָרדענען קאָנצערטן און א דאנק די זייער געלונגענע אויפטריטן פון דער חברטע באשע באמבאלסקא, האָט די דראמאטישע סעקציע ביי דער שול־אָרגאניזאציע תמיד געהאט דערפאָלג. דאָס האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דער פארבעסערונג פון דער שלעכטער מאטעריעלער

לאגע פון דער שול.

די פועלי־ציון־פארוואלטונג האָט געשאפן א יוגנט־אָרגאניזאציע א. נ. „פרייהייט". די ארבעט איז אָנגעפירט געוואָרן פון די חברים: יאנקל בול, אברהם לעשנא, שלמה גאָלדנבערג און אנדערע.

די עלטערע חברים האָבן די יוגנט דערצויגן אין חלוציש - ציוניסטישן גייסט. עס זענען פאר דער יוגנט געהאלטן געוואָרן לעקציעס אויף געשיכטלעכע און דערציאונגס־טעמעס. די יוגנט־אָרגאניזאציע „פרייהייט" האָט זיך שנעל דער־ווָרבן א גוטן נאָמען אין שטעטל און א דאנק איר לעבעדיקייט און אקטיוויטעט איז איר צאָל חברים ראשיק געוואקסן.

די „פרייהייט"־לייטונג האָט אָפטמאָל איינגעאָרדנט פארשידענע פארוויילונגען, אויספלוגן און טרעפונגען מיט „פרייהייט"־גרופן אין די ארומיקע שטעטלעך. די יוגנטלעכע האָבן אין זייער אָרגאניזאציע באקומען א סאָציאליסטיש־ציוניסטישע דערציאונג. זיי זענען שפעטער געוואָרן די טרייעסטע און בעסטע פועלי־ציון־חברים. און אין גריצע זענען זיי געווען גוט באקאנט אלס איבערגעגעבענע ציוניסטן און ארבעטער־טוער. די פארטיי האָט אין זיי אנטוויקלט אן אויסערגעוויינלעכע ליבע צום יידישן פאָלק, צו דער יידישער און העברעאישער שפראך און צו דעם זיך בויענדן, ארבעטנדיקן ארץ־ישראל.

א סך פון די דאָזיקע יוגנטלעכע האָבן נאָכן ענדיקן די הכשרה עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

אין די דרייסיקער יאָרן האָט שוין די פ.צ.־אָרגאניזאציע אין גריצע געציילט מער ווי הונדערט מיטגלידער און זיך געפונען אין גאנץ־באקוועמען, גרויסן לאָקאל אויף סקארגע־גאס. דאָרט איז געפירט געוואָרן א גאָר־לעבהאפטע, אקטיווע פארטיי־טעטיקייט. ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1939, האָבן די פועלי־ציון צ.ס. אין גריצע מיטגעארבעט אין פיל יידישע אינסטיטוציעס און זיך באטייליקט אין אָפצווייגונגען פונעם יידיש־געזעל־שאפטלעכן לעבן אין גריצע.

קאָמיטעט פון פועלי־ציון און „פרייהייט"

זיצנדיק פון רעכטס: פיקמאן, מ. בעלזשיצקי, י. לעשנא, ב. באָמבארסקי־גרינפארב, יוסף קעטלער. עס שטייען: פיקמאן, ל. שפייזמאן־זילבערבערג, אייזענבערג, ש. גאָלדבערג

א גרופע פון דער אָרגאניזאציע „פרייהייט"

די אגודה און אירע אינסטיטוציעס

די רעליגיעזע פארטיי־פירער פון „אגודת ישראל" אין גריצע האָבן צו־ פארצייכענען גרויסע פארדינסטן: קודם־כל אין פרט פון אַרגאניזירן דעם רעליגיע־ זן טייל יידן, ספעציעל דעם חסידישן, וואָס האָט אריינגעבראכט אין די פרומע שטובן א ביסל וועלטלעכקייט, אויפקלערונג, פאָליטישע אקטיוויטעט און געזעלשאפט־ לעכע דיסציפלין. ספעציעל זענען די גריצער „אגודת־ישראל"־טוער געווען טע־ טיק אין די לעצטע יאָרן פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיי האָבן געגרינדעט יוגנט־אָרגאניזאציעס: „פועלי אגודת־ישראל", „צעירי אגודת־ישראל", „בנות" און א מאָדערנע שול פאר מיידלעך א. נ. „בית־יעקב".

לויט ידיעות פון גריצער לאנדסמאן ש. ראָזנטאל פון ארגענטינע, האָט די „אגודה" אויך געגרינדעט אין גריצע, אין יאָר 1925, א ליי־ און שפאָר־קאסע — „באנק קופיעצקע". מיטגלידער פון דער באנק האָבן געקענט זיין נאָר פרומע יידן. די באנק איז טאקע מתחלת פארוואנדלט געוואָרן אין איינס פון די שטארק־ סטע „אגודה"־פעסטונגען. א דאנק דער פינאנסיעלער הילף, האָט די „אגודה" געוווּנען א סך מיטגלידער, אויף וועלכע זי האָט אויסגעווירקט איר פאָליטישע השפעה און געצוווּנגען זיי אויסצופירן פארטייאישע און אָרטיקע קהילה־באשלוסן.

די באנק־מיטגלידער האָבן באקומען לאנג־טערמיניקע הלוואות ביז 1000 זלאָטעס — א גאָר באדייטנדיקע סומע, וואָס האָט, דעמאָלט, דערמעגלעכט פיל יידן צו דערהאלטן זייער עקאָנאָמישע עקזיסטענץ. די באנק־לייטונג האָט געמאכט פאר אירע מיטגלידער די ווייטגייענדיקסטע הנחות: אויב איינער האָט נישט געהאט פונקט קיין געלט צו צאָלן די ראטע אין דעם באשטימטן טערמין, האָט מען אים פראָלאָנגירט דעם חוב. ס׳האָט קיינמאָל נישט געטראָפן, זינט די באנק האָט עקזיסטירט, אז א יידיש וועקסל זאָל געשיקט ווערן צום פראָטעסט.

אין יענע יאָרן, וועו דער יידישער האנדל איז אָפיציעל באקעמפט געוואָרן פון דער פולישער רעגירונג און דער אויפגעהעצטער קריסטלעכער באפעלקע־ רונג, האָט זיך די עקאָנאָמישע לאגע ביי יידישע סוחרים פיל פארערגערט. האָבנ־ דיק וויניק געלט, זענען יידן געווען געצוווּנגען צו מסחרן אויף וועקסלען און די באנק האָט געדינט מיט דיסקאָנטע. א דאנק דעם גאָר גוטן נאָמען פון דער אינסטיטוציע, איידעלע באנעמונג צו זייערע קליענטן, האָבן 60 פראָצענט יידן דיסקאָנטירט וועקסלען אין דער באנק. אָבער אויך אין דעם פאל האָט די באנק־ לייטונג געמאכט די ווייטגייענדיקסטע הנחות.

די דאָזיקע באנק־טעטיקייט האָט ארויסגערופן אָנערקענונג ביי גריצער יידן צו די איידעלע באנק־לייטער. פיניע הערשנפוס, יוסף אליעזר זילבערשטיינס איידעם, איז דאָרט געווען דער אָפיציעלער קאסירער און פארטרויאונגס־מאן. זיין וואָרט איז געווען וואָגיק און ערלעך. פרעזעס איז געווען חיים ברוין. ער איז אויך געווען פרעזעס אין דער גריצער „אגודה״־אָרגאניזאציע. חיים ברוין פלעגט גאנצע טעג ווידמענען פאר דער באנק. פון גאנץ פרי ביז די שפעטע אָוונט־שעה׳ן איז ער דאָרט געזעסן און מיטגעהאָלפן ארבעטן אומזיסט.

אין דער באנק האָט געארבעט א גאָר פעאיקער סעקרעטאר — א דייטשער פּליט, וועלכער איז ארויסגעטריבן געוואָרן פון זיין היים, נאָך היטלערס קומען צו דער מאכט.

דער־אָ דייטשער פּליט האָט געהאט א וואָרעם יידיש הארץ און קלאָרן מוח. ער האָט געקענט יעדן ייד אין שטעטל, געוווסט זיין עקאָנאָמישן מצב. חוץ די הנחות, וואָס ס׳האָט געמאכט די באנק־לייטונג, פלעגט ער נאָך יעדן צוהעלפן — סיי מיטגלידער סיי סתם־יידן — מיט פריינטלעכע עצות. ער האָט געזוכט פאר־שידענע פארלייכטערונגס־מיטלען, וועו ער האָט איינגעזען, אז עס האָט נישט וועד קיין געלט צו באצאָלן דעם וועקסל. ער איז באקאנט געווען אין שטעטל אלס איבערצייגטער און פלאמיקער „אגודה״־מיטגליד. אויך אין דער פארטיי איז ער טעטיק געווען אין אלע געביטן. פאר סיים־ און קהילה־וואלן האָט ער אָנגעפירט מיט דער גאנצער פראָפאגאנדע־ארבעט.

די „אגודה״ האָט אויך געגרינדעט אין זעלבן לאָקאל א גמילת־חסד־קאסע. ביז 7 אָוונט האָט דאָרט געארבעט די באנק. שפעטער האָבן די זעלבע פערזאָנען אָנגעפירט מיט דער גמ״ח־קאסע. בראש פון דער אינסטיטוציע זענען געשטאנען: ד״ר הערשאָרן, אברהם יעקב ראפאָפּאָרט און ישראל קלעפּפיש. ס׳איז דאָרט ארויסגעבאָרגט געוואָרן געלט בלויז אָרעמע יידן, וועלכע האָבן פּשוט געהונגערט. די הלוואות — מ׳קען אָנרופן נדבות, וויייל צענדליקער געלט־באָרגער האָבן נישט אָנגעהויבן אפילו צאָלן די ראטעס — זענען באשטאנען פון 100 ביז 200 זלאָטעס.

די „אגודה״ האָט אונטערשטיצט אינסטיטוציעס, וואָס זענען אפילו געליי־טעט געוואָרן דורך ארבעטער־פארטייען. מיט געלט און טעטיקייט האָט זי מיט־געהאָלפן אין דער קינדער־קיך, קינדער־קאָלאָניע און אנדערע ווויילטעטיקע אק־ציעס פון פארשידענע אינסטיטוציעס.

די „אגודה״ האָט אויך געעפנט אין גרויסן בית־המדרש א האלב־מאָדערנע תלמוד־תורה פאר בלויז אָרעמע קינדער, וועמענס עלטערן האָבן נישט געהאט קיין געלט צו צאָלן שכר־לימוד.

א דאנק דער דאָזיקער, פילזייטיקער, געזעלשאפטלעכער טעטיקייט האָבן די „אגודה״־טויער אין גריצע זיך דערוואָרבן א סך פריינט און פארערער. גריצער

יידן האָבן טאקע געשענקט זייער פארטרויאונג די ערלעכע, איידעלע אגודה־עסקנים און זיי געשיקט אלס פאָרשטייער אין דער קהילה, ווו זיי האָבן באקומען א מערהייט.

זייער פראקציע אין דער קהילה איז פאר דער מלחמה געווען די גרעסטע און שטארקסטע.

אינפאָרמאציעס פון ש. מ. ראָזנטאל

„בית יעקב"־שול און „בנות־ארגאניזאציע"

שוין זייענדיק אין ישראל צוואנציק יאָר, איז מיר שווער זיך צו קאָנ־צענטרירן און דערמאָנען זיך אלע פריידיקע, יוגנט־איבערלעבונגען. פאראן אָבער פאקטן, וואָס האָבן זיך גוט אייגעקריצט אין זכרון: די אומפארגעסלעכע שרה שענירער ז"ל איז געווען די ערשטע גרינדערין פון אלע בית־יעקב־שולן אין פוילן. זי פלעגט פאָרן פון שטאָט צו שטאָט און אומעטום ארגאניזירט רעליגיעזע פרויען־קאדרען פאר די בית־יעקב־שולן. אויך קיין גריצע איז געקומען שרה שענירער. מיר האָבן שוין פון איר געהאט געהערט. איר נאָמען איז געווען באַ־וווסט און באליבט אומעטום.

אויף א ספעציעלער קבלת־פנים־פארזאמלונג האָט אונזער גאסט שרה שענירער רעפערירט וועגן דער ראָל פון דער מאָדערנער רעליגיעזער פרוי און קינדער־דערציאונג. אירע רייד האָבן אלעמען באגייסטערט.

ס'האָט זיך געשאפן א קאָמיטעט, וועמענס אויפגאבע איז געווען אויפצו־שטעלן א פרויען־אָרגאניזאציע פון „אגודת ישראל", און עפענען א בית־יעקב־שול.

פלייסיק האָבן זיך אייניקע אקטיווע פרויען געגומען רעאליזירן דעם גע־דאנק. זיי האָבן געדונגען א לאָקאל ביי דער פאמיליע וואסערמאן, אויף אמשי־נאָוועך גאס און דאָרט איז געעפנט געוואָרן די רעליגיעזע שול פאר מיידלעך — „בית־יעקב".

מתחילת איז בלויז געווען דריי קלאסן. די רעליגיעזע עלטערן זענען אָבער געווען צופריידן פון די למודים און האָבן דאָרט געשיקט זייערע קינדער. דאָס אָרט איז צו קליין געוואָרן פאר אלע, וועלכע האָבן געוואָלט דאָרט לערנען.

די פארוואלטונג האָט באשלאָסן צו בויען אן אייגן הויז. נויטיקנדיק זיך אין געלט און אין טוער אויף צו רעאליזירן דעם פלאן, איז דעמאָלט צו דעם צוועק אָרגאניזירט געוואָרן די „בנות".

אויף דער ערשטער גרינדונגס־פארזאמלונג האָבן אָנטיילגענומען 25 רעלי־גיעזע מיידלעך. פאר די פארזאמלטע זענען ארויסגעטראָטן מיט רעפעראט הרב זישע פרידמאן ז"ל און שרה שענירער. די רעפערענטן האָבן באגרינדעט דעם אגודה־פראָגראם און געפאָדערט פון די רעליגיעזע יונגע מיידלעך צו נעמען בייישפילן פון די פאטריאָטישע תנ"ך־פרויען, וואָס האָבן אוועקגעגעבן זייער לעבן

פאר גאָט און יידישן פאָטערלאנד. דעמאָלט איז געגרינדעט געוואָרן די „בנות — אגודת־ישראל״־אָרגאניזאציע אין גריצע.

די חברות זענען געווען טעטיק אויף א סך געביטן, ספעציעל האָבן זיי מיטגעהאָלפן זאמלען געלט אויפצושטעלן דאָס הויז פאר דער בית־יעקב־שול.

וועז ס׳איז אויסגעפארטיקט געוואָרן דאָס הויז האָט די „בנות״־אָרגאניזאציע אָנגעהויבן איר נאָרמאלע טעטיקייט. ס׳זענען פאָרגעקומען פארזאמלונגען, רעפעראטן, חברות־שמועסן. אויסער דעם פלעגן יעדן אָוונט זיך צוזאמענקומען חברות צו דיסקוטירן איבער פארשידענע טעמעס, לייענען ביכער, טאָג־צייטונגען.

א גרויסן דערפאָלג האָט געהאט די אָרטיקע וואָנט־צייטונג, צוזאמענגעשטעלט פון אייגענע חברות. די „בנות״ האָבן געהאט א גרויסע ביבליאָטעק מיט 1000 ביכער.

די טעטיקייט פון דער בנות־אָרגאניזאציע האָט זיך אויסגעברייטערט. עס האָט זיך כסדר פארגרעסערט די צאָל מיטגלידער. ס׳זענען צוגעקומען נייע יוגנט־כוחות. דאָס איז געווען א וווּנדערפול מענטשן־מאטעריאָל. פאר מיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1934, איז די „בנות־אָרגאניזאציע געווען אין איר בלי־ענדיקסטער תקופה.

פורים־פאָרשטעלונג פון בנות יעקב

פון לינקס: שרה גרינפארב (אחשורוש), פאָזנאנסקי (אסתר המלכה), קארק (המן).

איך געדענק, אויף דעם געזעגענונגס־אָוונט האָב איך מיינע פּאַרטיי־חברות געווונטשן, זיי זאָלן נאָכגיין מיין וועג און אויך עולה זיין. צום גרויסן באַדויערן זענען זיי געבליבן אין גריצע און צוזאַמען מיט אלע אונזערע נאָענטע פּאַרפּייניקט געוואָרן דורך די היטלער־בעסטיעס.

טובה ניימאַן

די בנות אגודת ישראל

ל. קולא — בונאס איירעס

די טעטיקייט פון „בונד" אין גריצע

די סאציאליסטישע אידיי, וואס דער „בונד" האט אין די ערשטע יאָרן פונעם צוואנציקסטן יאָרהונדערט אָנגעהויבן פארשפרייטן צווישן די יידישע ארבעטער, האט אויך געהאט א גרויסע השפעה אויף א גרופע משכילים אין גריצע. צוזאמען מיט א סך יידישע ארבעטער און פאָלקס־מענטשן, זענען פרומע יונגעלייט אויך מיטגעריסן געוואָרן מיטן שוונג פונעם אויפוואכנדיקן פוילישן און רוסישן פראָלעטאריאט, וואס האָט געקעמפט קעגן צארישן רעאקציאָנערן רעזשים.

די סאציאליסטיש־געשטימטע משכילים האָבן, בעת שמועסן און אָפטע דיסקוסיעס, פארטיידיקט דעם רעוואָלוציאָנערן קאמף פון די ארבעטער, אלס גאָר גערעכטן און פאר יידן אלס זייער נויטוועندיקן. זיי זענען געווען איבערצייגט, אז מיטן אראָפוואַרפן דעם צאר און אויפשטעלן א דעמאָקראטיש רוסלאנד, וועט במילא אויך גלייזט ווערן דאָס אייביקע יידן־פראָבלעם.

די סאציאליסטיש־רעוואָלוציאָנערע אידיי האָט די משכילים אזוי באגייסטערט, אז זיי האָבן, אין יאָר 1905, אקטיוו אָנטיילגענומען אין דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג און שפעטער, מורא האָבנדיק פאר פארפאָלגונגען, האָבן זיי אויסגעוואנדערט קיין אמעריקע.

די רעשט בונדיסטן, וואס זענען פארבליבן אין גריצע, האָבן וויטער פאָרגעזעצט זייער אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די שטעטלדיקע יידישע ארבעטער און געווען טעטיק אויף פארשידענע קולטור־געביטן צוזאמען מיט די משכילים־ציוניסטן. ציוניסטן און סאציאליסטן האָבן מיט מסירות־נפש פארשפרייט דאָס יידישע בוך געגרינדעט א געהיימע יידישע ביבליאָטעק, וואס האָט זיך געפונען ביים מצבה־קריצער אהרן יודל (פארפייניקט געוואָרן דורך די דייטשן).

געהיים זענען געקויפט געוואָרן ביכער און געהיים זענען זיי פארשפרייט געוואָרן צווישן די ערשטע לייענער. דאָס בוך איז, אָפטמאָל, איבערגעגעבן געוואָרן פון איינעם צום צווייטן. די לייענער האָבן מורא געהאט פאר דער פאָליציי און זייערע עלטערן עפנטלעך ארויפצוגיין אין דער ביבליאָטעק טוישן א בוך.

די געהיימע ביבליאָטעק האָט עקזיסטירט ביזן מאָמענט, וועו די צארישע מאכט האָט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה פארלאָזט גריצע. אין יאָר 1916 האָבן די דייטשן פארנומען פוילן. די דעמאָלטיקע דייטשן, וועלכע האָבן נאָך

געהאט א מענטשלעך פנים און געקומען קיין פוילן אלס „באפרייער" און „קולטור־פארשפרייטער", האָבן נישט געשטערט די טעטיקייט פון די יידישע קולטור־אַרגאניזאציעס. אין אלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן איז די יידישע קולטור־טעטיקייט ארויס אין דער עפנטלעכקייט. אויך די געהיימע קולטור־טוער אין גריצע האָבן באשלאָסן צו עפענען א לעגאלע ביבליאָטעק. די איניציאטאָרן פון דער לעגאלער ביבליאָטעק זענען געווען: יחיאל גאָלדבערג, (לעבעדיק באגראָבן געווארן דורך די דייטשן), מ. זאנגער, דוד ווייסמאן, יהושע כעלעמער, א. פינקל־שטיין, יוסף האמער, אייזיק און יעקב רינקעוויטש, רפאל קלעפפיש, אברהמ'ל רייטער, פייוול ארטמאן, לאה בריקמאן, חנה רבקה ביטער, שלמה וואראהפטיק, משה'לע גאָלאָמבעק, מאָטקע בערגער, ברידער רפאל און ישראל קלעפפיש, מלך ביטער, מאנעס זאנגער און אנדערע.

נאָך א סך מיזאמע ארבעט איז געעפנט געווארן, אויף כראָבאָוער גאס, די ערשטע לעגאלע יידישע ביבליאָטעק א. נ. „יוגנט־ביבליאָטעק".

אויף דער ערשטער פארוואלטונגס־זיצונג איז אויסגעוויילט געוואָרן א ספעציעלער קאָמיטעט, וועמענס אויפגאבע איז געווען אויסצומעבלירן די ביבליאָטעק. צו דעם קאָמיטעט האָבן אויך געהערט: מאנעס זאנגער און מאָטקע בערגער, וועלכע האָבן אליין געשפענדעט דאָס גאנצע האָלץ־מאטעריאל און יעקב רינקעוויטש, וואָס האָט אומזיסט געמאכט די סטאָלער־ארבעט.

די פיין־איינגעאָרדנטע ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין דריי צימערן. אין איין צימער האָט מען געטוישט ביכער און אין די איבעריקע איז געווען א קלוב און לייען־זאל. די יוגנט, וואָס האָט פריער געמוזט לייענען א בוך אין די פעלדער, צווישן תבואה־זאנגען אָדער אין א וועלדל, מורא האָבנדיק, ווי שוין דערמאָנט, פאר זייערע עלטערן, האָט מיט פרייד אויפגענומען די ידיעה, אז עס האָט זיך געעפנט אן אָרט, ווו מ'וועט פריי קענען לייענען א בוך און אויך פאר־ברענגען.

אין די ערשטע צייטן האָבן פרומע עלטערן געפרווט שטערן זייערע קינ־דער צו באזוכן די „אפיקורסישע" ביבליאָטעק מיט די „טרפה פסול'ס". אין א סך היימען זענען פאָרגעקומען שארפע שטרייטן צווישן עלטערן און קינדער. א גרויסע צאָל ביכער זענען צעריסן געוואָרן. טייל טאטע־מאטע האָבן פארן הויז פון דער ביבליאָטעק אָפגעווארט זייערע קינדער און זיי גוט צעשלאָגן.

טראָץ דעם אלעם איז די ביבליאָטעק געוואָרן א גייסטיקע היים פאר דער יידישער יוגנט. אין אָוונטן, ספעציעל אין שבתים און אין ימים־טובים, זענען די ביבליאָטעקן־צימערן געווען איבערפולט און לסוף געוואָרן צו קליין אריינצונעמען אלע באזוכער. א ספעציעל־געשאפענע קולטור־קאָמיסיע האָט געארבעט מיט ליבע און איבערגעגעבנהייט פאר דעם יידישן בוך און יידישער קולטור.

די קאָמיסיע איז באשטאנען פון די באווסטזיניקע קולטור־טוער, וועמענס אויפגאבע איז געווען צו עקזאמינירן די לייענער ביים אָפּברענגען ס׳בוך, בכדי צו וויסן צי מ׳לייענט ממש, אָדער מ׳טוישט בלויז גיך די ביכער.

יעדן אָוונט זענען דאָרט פאָרגעקומען דיסקוסיעס, אויף פארשידענע טעמעס: ליטעראַרישע, טעאַטראַלע, סאָציאלע און פּאָליטישע. די מערהייט באזוכער און מיטגלידער זענען געווען אומפּארטייאישע, מ׳האָט בכלל דאָרט קיינמאָל נישט געערעדט וועגן די יידישע פּאָליטישע פּארטייען, וואָס האָבן דעמאָלט אין די יידישע שטעטלעך אויפגעוואכט צום לעבן. אויך די ציוניסטישע און סאָציאליסטישע קולטור־טוער האָבן זיך דאָרט נישט פארנומען מיט פּארטיי־טעטיקייט. זיי האָבן געמיינזאם נאָר געזאָרגט פאר דער אנטוויקלונג פון דער ביבליאָטעק.

די דאָזיקע אידיליע־צייט האָט אזוי לאנג געדויערט, ביז ס׳האָט זיך דער־נענטערט דער טערמין פון ווייטן א נייע פארוואלטונג. די אלטע פארוואלטונג, וועלנדיק פארזיכערן אירע ערטער, האָט צווישן זיך אָנגעהויבן קעמפן. זי האָט זיך צעטיילט אין קעמפערישע צדדים מיט אויסטערלישע נעמען: „ווייסע" און „שווארצע". די ערשטע גרופּע איז אָרגאניזירט געוואָרן פון די שטעטלדיקע אינטעליגענטן: מאניס זאנגער, ברידער ווייסמאן, יחיאל גאָלדבערג (אלע אומגעקומער). מיט דער צווייטער גרופּע האָבן אָנגעפּירט די קולטור־טוער: אייזיק רינקעוויטש, איטשע פינקעלשטיין, יהושע כעלעמער און מלך ביטער.

דער קאמף פון ביידע צדדים האָט געדויערט חדשים. אלע פארזאמלונגען זענען אויפגעריסן געוואָרן. עס איז אוממעגלעך געווען, וועלכע עס איז פשרה־פארשטענדעניש.

נאָך לאנגע דיסקוסיעס איז מען געקומען צו א הסכם: ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן א קאָמיסיע, וועלכע האָט געדארפט צוגרייטן די אלגעמיינע פארזאמלונג מיטן אָנטייל פון א וואַרשעווער פאָרשטייער...

צו דער באשטימטער אלגעמיינער פארזאמלונג איז געקומען דער „וואַרשעווער פאָרשטייער": יוסף ליפשיץ. אָדער ווי מ׳האָט אים געפון „יוסף באָסאָק". פיל פון אונז האָבן דעמאָלט נישט געווסט, צו וואָס פאר א ריכטונג ס׳געהערט חבר ליפשיץ. ס׳איז גאָרנישט איינגעפאלן, אז ער איז דאָס דער סעקרעטאר פון וואַרשעווער לעדער־פאראיין און איינער פון די בונדישע אקטיוויסטן. א דאנק זיין אָרגאניזאציאָנעלע פּראקטיק און טאקטפולע האלטונג, איז אים געלונגען אדורכצופירן די פארזאמלונג אָן שום שטערונגען. ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן א נייע פארוואלטונג. נאָך דער פארזאמלונג האָט יוסף ליפשיץ געפון אלע „שווארצע" אויף א ספּעציעלע דרינגענדע בראטונג, אויף וועלכער ער האָט דערקלערט, אז אלע „שווארצע", ד. ה. ארבעטער, געהערן, אין וואַרשע, צום „בונד". פאר א טייל גריצער איז נאָך דאָס וואָרט „בונד" אין יענער צייט געווען א פרעמדער באגריף.

זיינע גרונט־אידייען און צילן האָבן זיך די־א פשוטע ארבעטער ערשט דערוווסט פון דעם רעדנער יוסף ליפשיץ. די פארזאמלטע האָבן באלד איינגעשטימט מיטן פראָגראם און ח' יוסף האָט געשאפן די בונדישע אָרגאניזאציע אין גריצע.

אין די ערשטע חדשים איז קיין ספעציעל־פאָליטישע ארבעט נישט געפירט געוואָרן. האלב אין געהיים זענען פאָרגעקומען אָפטע פארזאמלונגען. מ'האָט זיך געהיטן פאר דער דייטשער מאכט און מוסרים. אזעלכע מוסרים האָבן זיך געפונען אין שטעטל. דאָס האָבן מיר זיך דערוווסט, ווען נאָך א געהיימער בראטונג פון די אקטיוויסטן, האָט די דייטשע פאָליציי געהאט ידיעות, ווער ס'האָט זיך דאָרט באטייליקט און ארעסטירט אייניקע חברים.

כ'געדענק א פאל:

בעת א פארזאמלונג אין גער זענען ארעסטירט געוואָרן א גרופע חברים. מ'האָט דעמאָלט געשמועסט, אז דאָס איז א פראָוואָקאציע. די פארטיי האָט באשטימט, אז ל. קולא און יבדל בין החיים יוסף דרייער (אומגעקומען אין ביאליס־טאָק בעתן אויפשטאנד) זאָלן אויספאָרשן די זאך. דער חשד איז געפאלן אויף א געוויסן היימלאָזן יונגערמאן פון פינסק. שפעטער האָט זיך טאקע ארויסגעוויזן, אז ער איז א פראָוואָקאטאָר.

די גאנצע צייט פון דער דייטשער אָקופאציע האָבן מיר די פארטיי־טעטי־קייט געפירט אין געהיים און תמיד מורא געהאט: אָט ווערן מיר ארעסטירט.

די לעגאלע טעטיקייט פון דער בונדישער אָרגאניזאציע אין גריצע האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פוילנס באפרייאונג. די צאָל מיטגלידער אין דער פארטיי איז דעמאָלט שטארק געוואקסן און עס האָט זיך אָנגעהויבן א פאקטישע פארטיי־ארבעט. די הויפט־ארבעט איז באשטאנען אין אייניאָרדענען קולטור־אימפרעזעס און אָנפירן מיט דער ביבליאָטעק, וואָס האָט שוין דעמאָלט נאָך דער שפאלטונג געהאט א צווייטן נאָמען, די „פרץ־ביבליאָטעק", מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט דער „בונד".

די פרץ־ביבליאָטעק

א דאנק די מיזאמע ארבעט פון די בונדישע חברים אין דער ביבליאָטעק, האָט זיך די צאָל ביכער פארגרעסערט ביז 6000. עס איז אויך געוואקסן די צאָל מיטגלידער און לייענער. עס איז ענג געוואָרן אין די דריי צימערן, אויף כרא־באָוער גאס. די פארוואלטונג האָט געמוזט איבערפירן די ביבליאָטעק אין א נייער גרעסערער דירה אויף אמשינאָוער גאס, ביי יצחק ברוין.

אין דער גאָר באקוועמער ווינונג האָט די פארוואלטונג געהאט א מעג־לעכקייט צו רעאָרגאניזירן די קולטור־ארבעט.

ס'איז געגרינדעט געוואָרן א כאָר, מיט וועלכן עס האָט דיריגירט יצחק באָרנשטיין, מיטארבעטער פון ספאָרט־אָפטיילונג אין וואַרשעווער „מאָמענט".

שפעטער האָט מיט דעם כאָר אָנגעפירט דער באגאבטער קאָמפאָזיטאָר און דירי־
גענט מ. שניאור. דאָס כאָר, וואָס איז געווען באוווסט אין פוילן און איז אָפטמאָל
געריזט געוואָרן אין דער יידישער פרעסע, איז מיט דערפאָלג אויפגעטרעטן אין
גריצע און אין אייניקע ארומיקע שטעטלעך. ס׳זענען אויך אייגעאָרדנט געוואָרן
סטאבילע וואָרט־ און געזאנג־קאָנצערטן, אין וועלכע ס׳האָבן זיך באטייליקט די
בעסטע ארטיסטן: גארבארזש, מאָרעווסקי, ז. טורקאָוו, אידא קאמינסקא, יאָנאס
טורקאָוו, גראסבארט, רחל האָלצער, וועמענס קומען קיין גריצע איז פארוואנדלט
געוואָרן אין א יום־טוב. זי איז שטארק באליבט געווען ביי דער גריצער יוגנט,
וואָס האָט זי ממש נישט אראָפגעלאָזט פון די בינע־ברעטער. עס זענען אויך
אויפגעטרעטן: וואָלפשטאט, יאָסעלע קאָלאָדנע, קיפניס־זעליגפעלד און רודע־
ניאור־לעוויאש.

בעתן אויפטריט פון רודעניעוו איז פאָרגעקומען אן אינטערעסאנט גע־
שעניש:

צווישן די איינגעלאדענע ח׳ געסט האָט זיך אויך געפונען דער אָרטיקער
סטאראָסטע מיט זיין פרוי. וועז דער קינסטלער האָט געזונגען דאָס לידל „גייט
א גוי אין שענקל אריין״, האָט דער סטאראָסטע מיט זיין פרוי פארלאָזט דעם
זאל. נאָך דער מעשה האָט ער באלד צוריקגעצויגן די לעגאליזאציע פון דער
ביבליאָטעק. זי איז אָבער אויפסניי געפונט געוואָרן אונטערן נאָמען יידישע
פאָלקס־ביבליאָטעק.

די יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק און דער „מאָרגנשטערן״

די זעלבע קולטור־טוער האָבן זיך צוריקגענומען צו דער ארבעט. ס׳איז
געגרינדעט געוואָרן א ספאָרט־קלוב א. נ. „מאָרגענשטערן״. די הויפט־ארבעט
פון דעם קלוב איז באשטאנען אין אָרגאניזירן א פוטבאָל־מאנשאפט, וועלכע
האָט דורך געלונגענע מעטשן זיך שנעל פארשאפט א גוטן נאָמען און בארימט
געוואָרן אין דער גאנצער געגנט.

צו דער מאנשאפט האָבן געהערט פאָלגנדיקע פערזאָנען: מענדל בלאשע־
ויטש, חיים דניאל זילבערשטיין, אברהם קאפער, שימעלע פרידמאן, חיים לייזער
טויבער, יוזשו הירש, יאנקל קורץ און חנה׳לע ראָזענטאל.

ס׳איז אויך געגרינדעט געוואָרן א דראמאטישע סעקציע, און בכלל האָט
אין דער ביבליאָטעק זיך גרופירט דאָס כמעט גאנצע געזעלשאפטלעכע
און קולטורעלע ארבעטער־לעבן פון שטעטל.

אין די אָונטן איז דאָרט געווען רוישיק און גאנץ לעבעדיק. מ׳האָט גע־
ארבעט מיט איבערגעבנקייט און מ׳איז צופרידן געווען, אז מ׳שאפט עפעס
שיינס און ווערטפולס.

צום גרויסן באדויערן איז די ארבעט שפּעטער א ביסל געשטערט געוואָרן. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן אידייאישע שטרייטן; צווישן די יידישע ארבעטער האָבן זיך באויזן קאָמוניסטן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן מתחילת בלויז דיסקוטירן, שפּעטער גענומען א הויכן טאָן ביז מ׳האָט זיך אָפּטמאָל געכאפּט צו קלעפּ. דער פּארטיי־קאָמף האָט זיך וואָס אמאָל אלץ מער פּארשטארקט. דאָס האָט געשטערט דער וויטערדיקער אנטוויקלונג פון דער ביבליאָטעק. וואָס איין ריכטונג האָט געפּלאנט, איז די צווייטע געווען קעגן. דער פּארטיי־שטרייט האָט וויידער דערפּירט צו א שפּאלטונג אין דער ביבליאָטעק. דער „בונד״ האָט געעפּנט אן אייגענע ביבליאָטעק א. נ. „קולטור־ליגע״.

קולטור-ליגע, „צוקונפּט״ און „סקיף״

איבערגייענדיק אין א נייעם באקוועמען לאָקאל, הויבט־אָן דער „בונד״ צו ווערבירן נייע חברים אין דער „קולטור־ליגע״, צו וועלכער ס׳האָבן שוין געהערט א סך בונדיסטן און סימפּאטיקער, די געווענטע מיטגלידער אין דער נייער ביבליאָטעק.

די בונדישע טוער האָבן אָנגעהויבן זיך ספּעציעל פּארנעמען מיטן אָרגאניזירן די יוגנט. עס וואקסט זיך פּונאנדער די יוגנט־אָרגאניזאציע „צוקונפּט״ און עס ווערט אָרגאניזירט דער „סקיף״ — סאָציאליסטישער קינדער־פּארבאנד, בראש פון וועלכן עס שטייען: יענקל פּריידנרייך (געשטאָרבן אין רוסלאנד) און דער בונדישער ראטמאן, דער באליבטער רפאל קלעפּפיש (פּארפּיניקט דורך די דייטשן). פון דער יוגנט־אָרגאניזאציע זענען אויסגעוואקסן די באוווסטזיניקע בונדישע טוער: יענקל באל, יאנקל פּריידנרייך, זיין ברודער יחיאל פּריידנרייך, שימעלע פּרידמאן, לייביש לעמבערגער, בלומע דרייער, יהודית קוליא, רוזשקע קלעפּפיש, מאניע קורץ, פּעסעלע דרייער, ברידער ראָזנהאָלץ, שרה איטע ביטער, באלטשע הימלשטיין, אייזיק זילבערשטיין, חנה און טאָבע בראמער, זעליק מאשער, משה מענדל זילבערשטיין, מאניע פּערלמאן, לייזער ביטער, מרים בלאנקע און אנד. אין „צוקונפּט״ זענען אָרגאניזירט געווארן פּארשידענע קרייזן א. נ. ליכטנשטיין, מיכאלעוויטש, כמורנער און אנדערע.

די בונדישע טוער האָבן זיך בכלל דעמאָלט געשטעלט אן אויפגאבע צוריק צו שאפן דאָס, וואָס זיי האָבן פּארלוירן, פּארלאָזנדיק די גרויסע „פּאלקס־ביבליאָטעק״. זיי האָבן אָרגאניזירט א נייעם דראם־קרייז, א מאנדאָלין־אָרקעסטער און א כאָר, דיריגירט פונעם באוווסטן, מוזיקאליש־באגאבטן גלאטשטיין.

כמעט יעדן שבת זענען איינגעאָרדנט געווארן רעפּעראטן פון די פּירער פון „בונד״: ערלעך, פּאט, מענדעלזאָן, אושעראָוויטש און אלטער. אלע רעפּעראטן און קאָנצערטן זענען דורכגעפּירט געווארן מיט גרויס דערפּאָלג. מיר האָבן

געהאט א גייסטיקע הנאה און אויך מאטעריעלע פארדינסטן.

א שול מיט דער יידישער אונטעריכט-שפראַך

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן אין פוילן זיך געשאפן וועלטלעכע שולן מיט דער יידישער אונטעריכט־שפראך, וואָס האָבן זיך שפעטער אָרגאניזירט אין דער צענטראלער יידישער שול־אָרגאניזאציע (ציש"א).

אין יאָר 1924 זענען אויך מיר אין גריצע צוגעטרעטן צו אָרגאניזירן אזא מאָדערנע שול מיט דער יידישער אונטעריכט־שפראך. אין א שבת נאָכמיטאָג זענען זיך צוזאמענגעקומען, אין דער ווויונג פון זלאָטאָגורסקע, א גרופע עלטערן צו באהאנדלען די פראגע וועגן גרינדן אזא שול.

אין דער ערשטער פארזאמלונג האָבן אָנטיילגענומען: ס. יאָזעפאָוויטש, מ. נייפאן, ר. קלעפפיש, יוסף דרייער, ש. כעלעמער, מ. בערגער, ד"ר קאשער (אלע אומגעקומען) און ל. קוליא. די זיצונג האָט געעפנט ד"ר קאשער. ער האָט רעפעריִרט וועגן דער נויטיקייט צו עפענען א יידיש־וועלטלעכע שול אין גריצע. די אָנוועזנדע זענען געוואָרן גאָר באגייסטערט פון דעם געדאנק און זיי האָבן, אויפן אָרט, מנדב געווען 600 זלאָטעס לטובת דעם צווועק (דעמאָלט א גאָר באַדייטנדיקע סומע). ד"ר קאשער איז אריינגעקומען אין התלהבות. ער האָט געגעבן

די פארוואלטונג פון דער יידישער שול־אָרגאניזאציע אין גריצע

פון רעכטס שטייען: ד"ר קאשער, שיע כעלעמער, אנקערמאן, לייבל קוליע, יוסף דרייער.

זיצן: סאלע בלומענטאל (די לערערין פון שול), רפאל קלעפפיש, בלומע דרייער, סאמועל יוזעפאָוויטש.

א פאַרשלאג צוצוטרעטן בויען אן אייגענעם בנין פאר דער שול. ער האָט גע־
גלויבט, אז פאר דעם צוועק וועלן גריצער יידן, באזונדערס ארבעטער, געבן
גרעסערע סומעס, וואָס וועלן דערמעגלעכן אויפצושטעלן אן אייגענעם בנין.

מיר האָבן פארשטאנען, אז דאָס איז פארבונדן מיט קאַלאָסאלע אויסגאבן.
ס׳איז געווארן באשלאָסן זיך, דערווייל, אָפצוהאלטן פון רעאליזירן ד״ר קאשערס
פאַרשלאג.

אייניקע טעג נאָך דער פארזאמלונג האָבן מיר געדונגען א לאָקאל, אויף
אמשינאָוער גאס 18, און געעפנט א קינדער־גאָרטן מיט אן ערשטן קלאס. אלס
דערציערין איז אנגאזשירט געווארן ח־טע בלומענטאל, נחמן מייזלס שוועסטער.
די צאָל קינדער אין דעם דערציאונגס־אנשטאלט האָט זיך פארגרעסערט. אין יאָר

פרוי הילער פון אמעריקע באזוכט די יידישע שול אין גריצע

1931 איז דאָרט שוין געווען פיר קלאסן. ס׳זענען באשעפטיקט געווען צוויי לע־רערינס און א געהילף. יעדע לערערין האָט געלערנט אין צוויי קלאסן. שפעטער האָבן געארבעט 5 לערערינס פון דער צענטראלע, איין גריצער לערער, משה ליפשיץ — דעם גריצער רבס זון, און בלומע דרייער — ישראל דרייערס טאָכטער.

אלע באזוכער אין דער שול האָבן באוונדערט די היגיענישע באדינגונגען פון דעם לערן־אנשטאלט און פעדאגאָגישע קרעפטן, און דער עיקר די ליבע, ריינע מאמע־ליבע, פון די לערערינס צו די שילער.

ס׳דארף אויך דערמאָנט ווערן די הארציקע און איבערגעגעבענע רוימערין ח־טע גארענצווייג. זי האָט געארבעט גאָר פלייסיק. אָפטמאָל, ענדיקנדיק די ארבעט, פלעגט זי איבערבלייבן און צוהעלפן די לערערינס.

קינדער־היים ביי דער יידישער שול־אָרגאניזאציע אין יאָר 1929

א גרופּע קינדער פון דער ערשטער קלאס פון דער יידישער פּאָלקס־שול אין יאָר 1929

א גרופּע ציש"א־טורע

זיצנדיק פון רעכטס: י. דרייער, ס. בלומענטאל, ד"ר קאשער, (נאָמען נישט באוווסט), ט. יוזעפאָוויטש. עס שטייען: יענקל בול, ל. קוליא, י. גורנצייג, רפאל קלעפּפיש, (נאָמען נישט באוווסט), מאָטקע בערגער, (נאָמען נישט באוווסט). לעצטע ריי — עס שטייען: מ. ווייסמאן, י. זיידעמאן, ח. מ. ניימאן, איטשע פינקעלשטיין.

אויסגעהאלטן האָט זיך די שול א דאנק דעם מינימאלן שכר־לימוד אונ פון דער שווער־אויסגעקעמפטער, נעבעכדיקער סובסידיע פון דער שטאָט־פאר־וואלטונג. די גרעסטע הכנסה איז איינגעפלאָסן פון די שטענדיק־גיעלונגענע אימפרעזעס, וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן מיט דערפאָלג. מיר האָבן מיט איבערגעגעבנהייט געארבעט, אז די שול זאָל עקזיסטירן.

בכלל זענען אלע געשאפענע קולטור־אינסטיטוציעס געהיטן געוואָרן, ווי דער גרעסטער אוצר. מיר האָבן פאר זיי אוועקגעגעבן די בעסטע יאָרן, אלע יוגנט־כוחות, אונזער גאנצער ענערגיע. ס׳איז אָבער ווערט געווען. מיר זענען געווען שטאָלץ מיט די קולטור־אינסטיטוציעס, מיט דער פיינער, באוווסטזיניקער יוגנט — דאָס איז געווען אונזער רום.

כ׳וועל קיינמאָל נישט פארגעסן דעם טאָג, ווען כ׳בין געוואָרן איינגעלאדן אין דער יידישער שול, צו געזעגענען זיך מיט די קינדער, פאר מיין אָפפאָר קיין ארגענטינע. ס׳זענען צו מיר צוגעקומען צוויי קינדער און דערלאנגט א טאָוול, אויף וועלכן ס׳איז געווען אויסגעמאָלט א גרין ביימעלע מיט ליליע־בלעטער. דאָס בילדל איז געווען איבערגעבונדן מיט א גרין זיידן בענדל. אויפן טאָוול איז געווען א גרויסע אויפשריפט:

„דעם פאָרזיצער ל. קוליע — א גליקלעכע רייזע".

איין קינד האָט זיך דעמאָלט צו מיר געוואָנדן מיט די ווערטער: חבר לייבל! אין נאָמען פון די קינדער פון אונזער שול וועלן מיר זיך צו אייך, אז איר זאָלט נישט פארגעסן אין דעם, וואָס איר האָט געהאָלפן אויסבויען און גיט דאָרט איבער א גרוס אונזערע גריצער.

שיינע, פארגאנגענע טעג!

—*—

איך בין אוועק קיין ארגענטינע. אויך אונזערע אנפירער פון דער קולטור־ארבעט זענען אהין אָנגעקומען. פון ווייטן ארגענטינע האָבן מיר געבענקט צו אונזער שטעטל, צו יענעם אוועקגעגאנגענעם יידישן לעבן, צו די אויספלוגן אין די טשענסטאָניעווער י.ק.א.־וועלדער, צו די פריילעכע אָוונטן, פארבראכטע אין דער יוגנט־ביבליאָטעק, פרץ־ביבליאָטעק, פאָלקס־ביבליאָטעק, אין שול, צו די דיסקוסיע־אָוונטן און אויך צו די פארטיי - רייסעריינען אין פראָפ.־פאראיין. מיר האָבן געחלומט אמאָל אהיימצוקומען און נאָך זען דאָס אלץ, וואָס מ׳האָט אליין געהאָלפן אויפבויען. מיר האָבן געבענקט נאָך די נאָענטע און תמיד געהאָפט זיך נאָך צו טרעפן מיט טאטע־מאמע, משפחה, חברים, פריינט און סתם באקאנטע. די דייטשע יידן־אויסראָטונג האָט צונישט־געמאכט אָט־אָ די אלע חלומות. איבערן לייב גייט דורך א ציטער, ווען מ׳דערמאָנט זיך אין די אומגעקומענע יידן פון מיין היים־שטעטעלע גריצע.

צי קען מען דאָס אלץ פארגעסן?

ניין! אוממעגלעך. קיין איין לעבנגעבליבענער קען נישט פארגעסן זיינע נאָענטע און באקאנטע, וועלכע זענען אזוי מערדערלעך פארפיניקט געוואָרן. אויך מיר איז אוממעגלעך צו פארגעסן מיינע טייערע און ליבע משפחה, מיינע חברים און טייערע פריינט: דעם ליבלינג רפאל קלעפפיש — בונדישער ראטמאן, דעם שטילן און רואיקן סמואל יוזעפאָוויטש, יהושע כעלעמער, יחיאל גאָלדבערג און דעם, וועלכער האָט אזוי עקשנותדיק געקעמפט אין גריצער שטאָטראט פאר סובסידירן די יידישע שול און פאר סאָציאלע ערעכטיקייטן — יוסף דרייער, וואָס איז אקטיוו געווען אין אנטי־פאשיסטישן קאָמיטעט אין ביאליסטאָק און איז אזוי העלדיש געפאלן אויף זיין פאָסטן.

ניין, דאָס וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן. 1)

---

1) א טייל נעמען און פאקטן האָבן מיר געזומען פון די ג. ע. פון ש. מ. ראָזנטאל (רעד.)

לעאָן אלער (פראבוס) ניו־יאָרק

די גריצער בונדישע באוועגונג און אירע פירער

דעם 12־טן יוני 1952 איז אין ניו־יאָרק געשטאָרבן אייזיק רינקעוויטש, וואָס איז אמאָל געווען די צענטראלע פיגור פון דער בונדישער באוועגונג אין גריצע און אינעם גאנצן ראיאָן ארום.

אייזיק רינקעוויטש

ער איז אוועק אין דער אייביקייט און מיטגענומען מיט זיך א סך זכרונות, פאקטן און איבערלעבונגען, וואָס זענען געווען פארבונדן מיט די שטורמישע יאָרן אין לעבן פון די גריצער יידן — יאָרן פון קולטורעלן, סאָציאלן און פאָליטישן אויפברויז: די יאָרן 1917—1921. דער, וואָס וואָלט אמייסטן געקענט דער־

ציילן וועגן דער דאָזיקער צייט, דער שעפער און פונאנדערבויער פון דער דאָזי־קער פרעכטיקער, בונדישער באוועגונג — אייזיק — האָט דאָס אָבער נישט באוויזן צו טאָן. אין די לעצטע חדשים פון זיין שוועכער קרענק האָט ער א סך מאָל דערמאָנט, ווי נויטיק עס איז צו פאראייביקן אין שריפט דאָס וויכטיקסטע פון דעם, וואָס עס איז דעמאָלט געטאָן געווארן און אויך ווי נויטיק עס איז, אז די, וואָס האָבן זייערע בעסטע כוחות און יוגנט־ענטוזיאזם אוועקגעגעבן דעם קאמף פארן סאָציאליזם — זאָלן נישט פארגעסן ווערן.

גריצע האָט זיך פארשריבן מיט אומפארגעסלעכע שורות אין דער געשיכטע פון דער יידישער, סאָציאליסטישער באוועגונג — אין דער געשיכטע פון „בונד" אין פוילן. שוין בעת די ערשטע שטאָט־ראט־וואלן אין פוילן, אין יאָר 1919, האָבן גריצער יידישע ארבעטער און פאָלקס־מענטשן זיך געזאמלט ארום דעם „בונד". שפעטער רינגלט זיך א לאנגע קייט פון בונדישע מעשים, אזוי, אז די געשיכטע פון דער בונדישער באוועגונג אין דעם שטעטל איז אזא אויסערגעווייניגלעכע דערשיינונג, אז זי וואָלט פארדינט א ספעציעלע באארבעטונג, א גרעסערע מא־נאָגראפיע. דערצו וואָלטן נויטיק געווען דאָקומענטן און ארכיוון, זכרונות און מעמוארן פון די אלע, וועלכע האָבן געקענט עפעס דערציילן, אָדער איבערגעבן אין שריפט וועגן דער דאָזיקער תקופה.

געהערט דאָך אָבער גריצע צו די הונדערטער יידישע ישובים, וואָס זענען פארניכטעט געווארן בעת דעם לעצטן, גרויסן חורבן. צוליב דעם וועלן מיר זיך אין דאָזיקן ארטיקל, וואָס זאָל אויך גלייכצייטיק זיין א דערמאָנונג אָן אייזיק רינקעוויטשן, מוזן שטיצן נאָר אויף דעם, וואָס דער זכרון מיינער האָט באהאלטן אין זיך, און אויף דעם, וואָס דאָס הארץ טראָגט אין זיך: סענטימענטן און געפילן פון אמאָליקע איבערלעבענישן.

— I —

וועו איך בין געקומען קיין גריצע אין 1919, האָב איך שוין דאָרט גע־טראָפן א ברויזנד געזעלשאפטלעך־פאָליטיש לעבן. דאָס דאָזיקע יאָר האָט זיך אייגעקריצט אין מיין זכרון, ווייל אלץ, וואָס כ׳האָב געזען און געהערט דאָרט, אין דעם קליינעם שטעטל, האָט אויף מיר שטארק געווירקט, נישט געקוקט דערויף, וואָס כ׳בין געקומען פון דעם ברויזנדן וואַרשע.

קיין גריצע האָט מיך אראָפגעבראכט אייזיק. כ׳בין געפאָרן אהין צו פאר־טייאישער און געזעלשאפטלעכער ארבעט. און ס׳האָט נאָר געדויערט עטלעכע טעג, ווי כ׳האָב זיך איבערצייגט וואָס פארא ראָל עס האָט געשפילט דער אמא־ליקער ישיבה־בחור, דער זון פון גרויסן למדן און שטעטלדיקן גמרא־מלמד, בענדיט רינקעוויטש. ער איז גייסטיק געוואקסן אין משך פון אייניקע יאָרן און

צוזאמען מיט אים, פונקט אזוי שנעל און רעשיק, איז אויך געוואקסן דאָס שטעטל.

דאָס שטעטל גריצע, 44 קילאָמעטער פון ווארשע האָט נישט פארמאָגט קיין אינדוסטריע. ס׳האָט אָבער פארמאָגט א היפשע האָרעפאשנע מאסע, : בעלי־מלאכות : כאָמעט־ און זאָטל־מאכער, שניידער־ און שוסטער־טאנדעטניקעס, וואָס פלעגן זייערע אויסגעפארטיקטע סחורות פארקויפן אויף די מערק און באזאָרגן די ארומיקע פויערים. זיי און זייערע געזעלן, צוזאמען מיט די בעקער און טרע־גער, האָבן דאָס גענילדעט דעם ארבעטס־עולם, דעם פראָלעטאריאט פון שטעטל.

דאָס איינציקע אָרט, ווו זיי פלעגן זיך זאמלען, איז געווען דאָס בית־מדרש, אָדער שענק. שפעטער האָט זיך אָנגעהויבן א קולטור־באוועגונג צווישן דער באלעבאטישער יוגנט. די געוועזענע ישיבה־בחורים האָבן זיך ארויסגעריסן פון דעם בית־מדרש און אווען צו א נייעם רבין : צו פרצן. דער ערשטער צווישן זיי איז געווען אייזיק, וואָס האָט נישט איינמאָל דערציילט וועגן דעם רושם, וואָס ס׳האָט אויף אים געמאכט פרצ׳ס לויה. אייזיק איז פארבליבן אין גריצע און האָט באשלאָסן, אז אויך אין גריצע מוז, פונקט ווי אין ווארשע, געלייענט ווערן פרץ און אנדערע יידישע שרייבער. די ערשטע אינסטיטוציע, וואָס איז דאן געשאפן געוואָרן, אין די יאָרן 18־1917, איז געווען די ביבליאָטעק און ביי דער ביבליאָטעק איז שפעטער געגרינדעט געוואָרן דער כאָר און דראמאטישע סעקציע.

דאָס גאנצע שטעטל איז אויפגערודערט געוואָרן, און קודם־כל די יוגנט. אָן אונטערשיד פון סאָציאלער שיכטונג. צו דער ביבליאָטעק, כאָר און צו דער דראמאטישער סעקציע האָבן דאן געהערט אלע: דעם רבס טעכטער און דעם שוסטערס זון, די טעכטער פון די שענסטע חסידישע משפחות און די קינדער פון די טאנדעטניקעס.

איינאָרדענען א קולטור־אָוונט מיט א דראמאטישער אינסצעניזאציע און אן ארויסטריט פון כאָר, איז געווען ממש א רעוואָלוציע אינעם שטעטל. און דער איניציאטאָר, דער אָרגאניזאטאָר און אדורכפירער איז געווען אייזיק רינקעוויטש.

כ׳גלויב, אז ס׳זענען נאָך פאראן ערגעץ־ווו אמאָליקע מיטגלידער פון דער ביבליאָטעק־פאראוואלטונג, פון כאָר, אָדער דראמאטישן קרייז, וואָס געדענקען די דאָזיקע יאָרן, ווען שניאור, דער באווסטער פאָלקס־דיריגענט, און יוסף שידלא, דער יידיש־פוילישער ארטיסט, פלעגן קומען וואָך־אין וואָך־אויס קיין גריצע, געברענגט אהין דורך אייזיקן. צו די קולטור־אָוונטן פלעגט קומען כמעט די גאנצע שטעטלדיקע יוגנט.

נישט לאנג אָבער האָט זיך אייזיק און זיין גרופע פון אקטיוות מיטארבעטער באגונגט בלויז מיט קולטור־ארבעט. נישט ווייט, אין ווארשע, האָט זיך פונאנדערגעבליט א פארצווייגטע פראָפעסיאָנעלע און פאָליטישע טעטיקייט. די דאָזיקע טעטיקייט האָט נישט געקענט בלייבן אָן אָפקלאנג אין גריצע. אייזיק

האָט באשלאָסן צו שאפֿן פֿראָפּ־פּאראיינען. ער האָט אָרגאניזירט די גאַרבער־ארבעטער, די בעקער, שניידער־ און שוסטער־געזעלן, די טרעגער אין די מילן. אין 18־1919 האָט די גאנצע שטעטלדיקע ארבעטערשאפט געהערט צו דעם פּראָפּ־פּאראיין. אזוי שנעל און אזוי אלזייטיק איז די אָרגאניזאציע־ארבעט אדורכגעפירט געוואָרן, אז דער פּאראיין איז געוואָרן דער אומבאשטרייטבארער באשטימער פון די ארבעטס־באדינגונגען אינעם שטעטל. זייער שנעל האָט דאָס געפיל פון פּראָלעטאריישער סאָלידאריטעט ענג פּארבונדן די ארבעטער פון די באזונדערע פּאכן. נישט זעלטן זענען דאָס געווען די טרעגערס און בעקער, ווָאס פלעגן ווארפן זייער ארבעט, בכדי צו העלפן די שוסטער־ אָדער שניידער־ ארבעטער אין זייערע שטרייקן.

פּאר דער שטעטלדיקער יוגנט איז ווייניק געווען בלויז קולטור־ארבעט. דער אָפּהילף פון די וועלט־געשעענישן און רעוואָלוציעס האָבן גאָר שנעל דער־ גרייכט גריצע. פּאָליטישע אָרגאניזאציעס — סיי פון דער יוגנט, סיי פון דעם עלטערן דור — זענען אנטשטאנען, ווי פון זיך אליין. אָבער בראש פון ביידע — פון דער פּארטיאישער, בונדישער אָרגאניזאציע, און פון דער יוגנט־אָרגאניזא־ ציע „צוקונפט", איז ווידעראמאָל געווען אייזיק.

ער האָט אין משך פון עטלעכע יאָר באוויזן צו ווערבירן און אריינציען אין אקטיוער מיטארבעט דאָס בעסטע פון דער שטעטלדיקער יוגנט. צוערשט זענען דאָס געווען פּארוואלטונגס־מיטגלידער אין דער ביבליאָטעק: מאנעס זאנ־ גער, יחיאל גאָלדבערג, שיע כעלעמער, לאה בריקמאן, חנה־רבקה ביטער און אנד.

שפּעטער זענען געקומען די טוער אין דער פּראָפּעסיאָנעלער באוועגונג און אין דער פּארטיי — די אקטיווערע, ווָאס האָבן זיך נישט געקענט באגנוגענען מיט זייער ראָל אלס קולטור־טוער, זיי זענען געוואָרן די ערשטע מיטגלידער פונעם בונדישן פּארטיי־קאָמיטעט אין גריצע: מאנעס זאנגער, ישראל ליקווער־ מאן, חנה־רבקה ביטער און פינקעלשטיין דער בלאכער. ארום דער דאָזיקע גרופּע פון א צוויי צענדליק מענטשן האָט זיך געזאמלט אן עולם פון עטלעכע הונדערט, דאָס כמעט אקטיווסטע, רירעוודיקסטע פון דער שטעטלדיקער ארבעטער־באפּעל־ קערונג. סיי די יוגנט און סיי דער עלטערער דור, ווָאס האָט א סך געלייענט, א סך דיסקוטירט און א סך געלערנט אויף די זעלבסטבילדונג־קרייזלעך, אויף לייען־ קרייזן און פּאָרלעזונגען.

ווארשע איז געווען נאָענט און זייער אָפּט פלעגט די אָרגאניזאציע אראָפּ־ ברענגען לעקטאָרן פון דאָרט. אייזיק פלעגט שטענדיק זאָרגן, אז אין די שבתים זאָלן פּאָרקומען פּאָרלעזונגען. מ׳פלעגט די לעקטאָרן מער צאָלן מיט ברויט און אנדערע שפּייז־ארטיקלען, ווי מיט געלט. דאָס זענען געווען די יאָרן פון גרויסן שפּייז־מאנגל, אָבער אויך די יאָרן פון גרויסן גייסטיקן הונגער.

ביי דער ביבליאָטעק האָט עקזיסטירט אן אָוונט־שול, לעקציעס און קורסן האָבן געהאָלפן דער יוגנט צוצוגרייטן זיך צו דער שול, צו דער מיטל־שול אין ווארשע. ס׳איז אָבער געלייגט געוואָרן מער אכט אויף דער פאָליטישער דער־ציאונג און אויפקלער־ארבעט.

מיט וויפל ענטוזיאזם פלעגט די שטעטלדיקע יוגנט אויפנעמען די לעק־טאָרן און רעדנער, וואָס פלעגן קומען צו זיי. אזוי אויפריכטיק איז געווען דאָס חבריש געפיל פון די צוהערער, אזוי טיף זייער דאָנקבארקייט, אז די רעפערענטן פלעגן זיין גערירט.

נישט בחינם האָט דער בונדישער פירער וולאדימיר מעדעם גוט געדענקט דאָס שטעטל גריצע, ווו אהין ס׳האָט אים אראָפגעבראכט אייזיק. מעדעמ׳ס קומען קיין גריצע האָט זיך פארוואנדלט אין א פאָלקס יום־טוב, כמעט דאָס גאנצע שטעטל איז אים געקומען הערן. און די יוגנט האָט אים מקבל־פנים־געווען מיט בוקעטן בלומען.

די דאָזיקע טיפע, אלזייטיקע קולטור־ און אויפקלער־ארבעט האָט דערנאָך געגעבן אירע רעזולטאטן, בעת די ערשטע שטאָט־ראט־וואלן אינעם אומאָפהענ־גיקן פוילן — האָט דער בונד געהאט א גרויסן נצחון.

— II —

מיר מוזן נאָך וועגן איין געביט דערמאָנען, און דאָס גאָר א וויכטיקן:

אינעם ערשטן יאָר פון פוילנס אומאָפהענגיקייט איז דאָס פראָוויאנטירן, באזאָרגן די באפעלקערונג מיט די נויטיקסטע ארטיקלען — ברויט, צוקער, נאפט און קוילן — געווען שווער, זייער באשווערט.

די פוילישע באפעלקערונג אין גריצע האָט געהאט אירע ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן די פונקציעס איבערגענומען — דאָס זענען געווען די „ספולקעס״ און קאָאָפעראטיוון. אייזיק האָט באשלאָסן, לויטן מוסטער פון ווארשע, אויך אין גריצע צו שאפן א קאָנסום־קאָאָפעראטיוו. גאָר אינגיכן איז דער קאָאָפעראטיוו געוואָרן דער איינציקער פארטיילער פון די ראציאָנירטע פראָדוקטן צווישן דער יידישער באפעלקערונג. דער צוטרוי צום קאָאָפעראטיוו איז געווען אזוי גרויס, אז דער סטראָסטע פונעם גריצער באצירק האָט איבער־געגעבן דעם קאָאָפעראטיוו דאָס רעכט אייגצוקויפן אָדער רעקווירירן תבואות אין די ארומיקע פריצישע הויפן פאר די נויטן פון דער באפעלקערונג.

אויך צו דער דאָזיקער ארבעט האָט אייזיק באויזן צוציען מענטשן, וואָס האָבן אָפפערוויליק געארבעט, געגעבן זייער צייט און מי. נישט איינער פון זיי האָט אויף זיינע פלייצעס געשלעפט זעק מיט פראָדוקטן און דערנאָך שפה׳ן גאנצע געשטאנען ביים פארטיילן זיי — זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן לייביש מיטן קליינשטעטלדיקן צונאָמען — „טשיפ־טשיפ״, פינקעלשטיין דער בלעכער, שיע

כעלעמער.

ווי כ׳האָב שוין פריער דערמאָנט, האָט זיך די קולטור־ארבעט אין שטעטל, א ריר־געטאָן פון אָרט אין די יאָרן 1916—1917, דעם הויך־פונקט האָט די בא־ווענונג דערגרייכט אין די יאָרן 1919—1921. אין דעם דאָזיקן קליינעם אָרט האָט זיך אנטפלעקט דאָס כאראקטעריסטישע אין דער בונדישער באווענונג. פונקט ווי אין די גרויסע צענטערן — וואַרשע און לאָדזש — האָבן אויך אין גריצע, די זעלבע מענטשן, די זעלבע טוער, פירער און פשוטע מיטגלידער פון דער אָרגא־ניזאציע, געקענט זיך אָפגעבן מיט די וויכטיקסטע פראָבלעמען פון דער אינטער־נאציאָנאלער ארבעטער־באווענונג. זיי האָבן געקאָנט ליידנשאפטלעך דיסקוטירן וועגן דער רעוואָלוציע אין רוסלאנד און אין דייטשלאנד, געשטרייט וועגן דעם מאָרגן פון א פראָלעטאריש פוילן, און אין דער זעלבער צייט נישט פארלוירן דעם חוש פארן רעאלן טאָג־טעגלעכן לעבן און באדערפענישן. די זעלבע התלהבות האָבן זיי אריינגעלייגט אין דער פאָליטישער ארבעט, ווי אין דער פראָפעסיאָ־נעלער און עקאָנאָמישער טעטיקייט. די מענטשן האָבן דאָן נישט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן „גרויסע" אויפגאבן און די קליינע טאָג־טעגלעכע זאָרגן פון ארבעטס־מענטש און האָרעפאשניק. און ווייל די דאָזיקע ארבעט איז געטאָן גע־ווארן מיט איבערגעגעבנקייט און עקשנות, איז געוואקסן דער דערפאָלג פון בונד.

ס׳זענען געקומען צום בונד א סך יוגנטלעכע. ס׳האָבן זיך אויך אומגע־קערט צו אים די, וואָס האָבן אין 1905 געזען אָדער אָנטיילגענומען אין דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע.

יאָרן פון מיזאמער, פולזייטיקער, עקשנותדיקער ארבעט האָבן געגעבן זייער שניט — דער בונד איז געווארן די אָרגאניזאציע פון דער יידישער האָרע־פאשנער באפעלקערונג פון שטעטל. און אפילו די רדיפות פון דער פוילישער רעגירונג האָבן נישט געהאט קיין שום איינפלוס אויף דער שטימונג פון דער ארבעטנדיקער יידישער באפעלקערונג.

אין יולי 1920 האָט די פוילישע רעגירונג דעלעגאליזירט דעם בונד. אין גריצע, פונקט ווי אין א סך אנדערע ערטער, זענען ארעסטירט געווארן: אייזיק, שיע כעלעמער. מעגלעך, אז נאָך אנדערע האָבן זיך געפונען אונטערן שלאָס. ליידער, געדענק איך נישט מער נעמען. אגב איז מיר אליין אויסגעקומען זיך אויסצובאהאלטן און אנטלויפן פון גריצע. און כ׳מוז דערמאָנען, אז דער, וואָס האָט איינגעשטעלט זיך אליין און מיך פון שטעטל ארויסגעפירט, איז געווען פּרץ לאנגער — אן אומפארגעסלעכער טיפ, וועגן וועלכן ס׳איז כדאי צו דערמאָנען:

פּרץ לאנגער — א גארבער־ארבעטער, וואָס האָט מיט שטאָלץ פאָראַדירט איבערן שטעטל אין די שיך, געמאכטע פון לעדער, וואָס ער אליין האָט אויסגע־

ארבעט, איז געווען מיט לייב און לעבן אן איבערגעגעבענער בונדיסט און זיך אויפמערקזאם צוגעהערט צו די ליידנשאפטלעכע דיסקוסיעס אויף די לאנג־שעה׳דיקע פארטיי־פארזאמלונגען. אמת, נישט אלע מאל האט ער געקאנט אויס־האלטן און פלעגט אויסשיסן אין א הילכיקן געלעכטער, אריינברענגענדיק הייי־טערקייט אין דער צו ערנסטער אטמאספערע. ער האט זיך געזומען טיף צום הארצן דאס, וואס מ׳האט דאן אים געזאגט וועגן דער רוסישער רעוואלוציע, און לסוף אוועק דאָרט, מיט זיינע אייגענע אויגן זען די „נייע וועלט".

נישט נאָר ער, אן אנדער חבר זיינער, א מיטגליד פון בונדישן קאָמיטעט, א געווען־בחור און שפעטערער עקסטערן — ישראל ליקווערמאן, איז אויך אוועק דאָרט זוכן בילדונג און ארבעט לטובת דער רעוואָלוציע. זיי זענען אוועק און גאָר שנעל איז יעדער שפור פון זיי פארלוירן געוואָרן...

— III —

די דאָזיקע זכרונות קענען נישט איבערגעבן דעם גאנצן קאָלאָריט פון דער בונדישער טעטיקייט אין גריצע, אויב כ׳זאל כאָטש נישט דערמאָנען, אין געציילטע שורות, אייניקע אָרטיקע כאראקטעריסטישע טיפן:

משה מיכאל ביטער, א מיליטערישער זאָטל־ און כאָמוט־מאכער, האָט געהינקט אויף א פוס און יעדן אייגעם געזאָגט, אז זיין קאליקע פוס האָט ער צו פארדאנקען א קויל, וועלכע ער האָט באקומען אין 1905 אלס א יונגער בונדיסט. ער איז געווען א סך עלטער ווי די איבעריקע מיטגלידער פון דער פארטיי און נישט געקענט באנעמען פארוואָס מ׳שטרייט אזוי ליידנשאפטלעך און אייגע־שפארט וועגן פאָרמולירונגען און לאָזונגען. מ׳האָט אמאָל דיסקוטירט: גענף אָדער מאָסקווע. האָט ער אויסגערופן מיט אמאָל: איידער גלייך מאָסקווע — לאָמיר פריער אָפטרעטן אין גער... גער איז נאָענטער. ביי אים אין די אויערן האָט גענף געקלונגען ווי גער.

גאָר פון אן אנדער שניט איז געווען פייוול ארטמאן, א באלעבאטישער, רואיקער מענטש אין די מיטעלע יאָרן. א פאָטער פון צוויי קינדער, וואס האָט געהאנדלט מיט תבואה און מיט פריצים. ס׳איז געווען אין דער צייט פון די וואלן. מ׳האָט באדארפט שיקן אין שטאָט־ראט איינעם, וואס זאָל קאָנען אויף דער ער־שטער זיצונג לייענען די דעקלאראציע פון דער בונדישער פראקציע, א דעק־לאראציע, וואס האָט באדארפט אנטהאלטן סיי אלגעמיינע פראָגראמאטישע פאָר־מולירונגען פון א סאָציאליסטישער פארטיי, סיי קאָנקרעטע ציילן, וועלכע א סאָציאליסטישע שטאָט־אדמיניסטראציע וואָלט געשטעלט פאר זיך. אָן שום קוועלקלעניש האָט ער דעם מאנדאט אָנגענומען, שפעטער זיך געמוזט אויסבא־האלטן בשעת די פארפאָלגונגען, און ווייטער געבליבן אומבויגזאם.

פינקלשטיין, דער בלעכער, וועמען מ׳פלעגט לייכט אראָפשלעפן פון דאך,

ווי ער פלעגט אפט ארבעטן, בכדי עו' זאל גיין אין די שטאטישע אמטן — אינ־טערוועניר, פלעגט גערן, אפילו נאך דעם שווערסטן טאג ארבעט אוועק צו זיצונגען פון די פארשידענע קערפערשאפטן, צו וועלכע ער האט געהערט. א מענטש פון א קלאסן, געזונטן שכל, געפיל און פארשטענדעניש פאר ווירטשאפט־לעכע ענינים — איז ער געווען דער קאסיר פון קאנסום־קאאפעראטיוו און פון דער פארטיי. נישט איינמאל פלעגט ער א זאג טאן מיט א גוטמוטיקן שמייכל: „מיין חנה וועט מיר שוין געבן א גאב, פאר קומען אהיים אזוי שפעט — זי וועט מוזן וויידער אויפווארעמען די וועטשערע".

חנה־רבקה ביטער — א מיטגליד פון ערשטן קאמיטעט פון בונד אינעם שטעטל — איז געווען משה'ל ביטערס טאכטער. אים האט מען גערופן משה „גוי". וועו כ'בין געקומען אינעם שטעטל, איז ער שוין געווען א פופציקער, פונעם עלטערן דור משכילים. א ייד א מנגן, וואס האט געהאט זיין אייגענעם כאר און קאפעלע: אלע קינדער, זין און טעכטער, האבן געזונגען און געשפילט. און אן עונג־שבת איז ביי אים געווען! — וועו די שטעטלדיקע אינטעליגענץ: דער לערער, דער דאקטאר, דער אדורכפארנדער געזעלשאפטלעכער אדער קול־טור־טויער, פלעגן זיך צונויפזאמלען ביי אים אין שטוב, דעמאלט איז געווען דער אמתער יום־טוב. פון זיין גאסטפריינטלעכן טיש פלעגט מען גענישן פון א טאפלטן כיבוד: מאכלים און נאך געשמאקערן געזאנג. א פארגעשריטענער מענטש, האט ער זיין שטוב געהאלטן אפן פאר אלץ, וואס איז פריש און נייי. זיין עלטסטע טאכטער — חנה־רבקה, א לערערין, איז זייער פרי געווארן פאליטיש אקטיוו, יונג געווארן א מיטגליד פון קאמיטעט פון דער פארטיי. זי איז שפעטער אוועק פונעם שטעטל, אויך קיין רוסלאנד — און דארט פארשוווונדן געווארן.

פון דער דאזיקער שטוב קומט אויך ארויס דער בן־יחיד, מלך, איצט מארק ביטער, דער אנטלאפענער פון מיידאנעק, היינט א קאמוניסטישער טוער אין פוילן. די גאנצע משפחה: גיטל און איר מאן הערשל, דער זון שאנאן, הינדע און איר מאן, פרימעט און איר מאן און קינד זענען אומגעבראכט געווארן דורך די דייטשן.

כאטש נישט קיין גריצער, מוז דאך דערמאנט ווערן שלמה ווארהאפטיק, דער שפעטער־באקאנטער בונדישער טוער אין ביאליסטאק, וואס האט עטלעכע יאר פארבראכט אין גריצע און זיך זייער אקטיוו באטייליקט אין דער ארטיקער ארבעט.

און לסוף וויל איך א פאר שורות ווידמען דעם אומפארגעסלעכן רפאל קלעפפיש, א זון פון א רעליגיעז־אויפגעקלערטער משפחה, זיין פאטער איז געווען דער דאזאר אינעם שטעטל. נאך אלס יונגערמאן האט ער זיך דער־נענטערט צו דער סאציאליסטישער באווענונג, פארמאגט א שטארקן ווילן און

אמביציע — געוואלט שטודירן. מיט התמדה האָט ער זיין גאנצע פרייע צייט אוועקגעגעבן דעם לערנען. געוואָרן אן עקסטערן און אָנגעקומען אינעם וואַרשע־ווער אוניווערסיטעט. פונקט אזוי איינגעשפּאַרט איז ער געבליבן אין זיין סאָציא־ליסטישער ארבעט. שפּעטער, ווען דאָס שטעטל האָט אדורכגעמאכט די שוועריע צייט פון שפּאלטונג, ווען אייזיק און א סך פון זיינע מיטארבעטער זענען אוועק, איז ער געבליבן דער געטרייער בונדיסט, דער פירער און דער טוער. ער איז אומגעקומען מיט א מארטירער־טויט. דעם לעצטן גרוס וועגן אים האָב איך געהאט דורך דעם חבר גאָטאיינער, וואָס האָט אים געטראָפן אין א וואגאָן אָנגעפּאקט מיט יידן, געשלעפּט צו א דייטשן לאגער. צופעליק האָט זיך דאָרט באוויזן א שטיקל צייטונג, אן אָפּגעריסן בלעטל — רפאל איז דורשטיק צו אים צוגעפּאלן און געשלונגען יעדע שורה.

יידישע בעלי־מלאכות און יידישע הענדלער פלעגן קומען אין קאָנטאקט מיט דער פּוילישער באפּעלקערונג פונעם שטעטל און פון דער סביבה. דאָס איז אָבער געווען בלויז אן עקאָנאָמישער קאָנטאקט. ערשט די בונדישע באוועגונג האָט דערנענטערט די ארבעטער פון ביידע פעלקער, וואָס האָבן אין אָט דעם שטעטל געלעבט בשכנות א סך צענדליקער יאָרן.

שוין דער בונדישער קאָנסום־קאָאָפּעראטיוו האָט פארבונדן די גריצער יידישע ארבעטער מיט דער פּוילישער צענטראלע פון קאָאָפּעראטיוון — מיט דעם „ספּאָלעם" אין וואַרשע. אָבער ערשט אין פּארטיי־אָרגאניזאציע און די וואל־קאמפּאניע האָט דערנענטערט די יידישע און פּוילישע סאָציאליסטן. די יונגע פּוילישע סאָציאליסטישע אָרגאניזאציע אינעם שטעטל — די פּ.פּ.ס, האָט נישט געהאט קיין אייגענע טוער, דעם נאָטאריוס טאָכטער און דעם אפּטייקערס זון האָבן אָנגעפּירט מיט דער באוועגונג אינעם שטעטל, וואָס האָט אָבער געהאט אויסער דער שטאָט א קאָלאָסאלע צאָל פון סימפּאטיקער.

ווען די שטאָט־ראט־וואלן האָבן באוויזן, אז די בונדישע אָרגאניזאציע אין גריצע איז שטארק, האָט זיך די פּ.פּ.ס. צו איר דערנענטערט און דער דעמאָלט־דיקער סיים־דעפּוטאט דאָבראָוואָלסקי, האָט איבערגעגעבן דעם בונדישן קאָמיטעט די אויפּזיכט איבער דער פּ.פּ.ס.׳אישער אָרגאניזאציע: געבעטן די בונדישע טוער צו העלפן מיט ראט און טאט דער פּ.פּ.ס.

ס׳איז אויך פּריינטלעכער געווארן די באציאונג פון דער פּויערים־באוועגונג צו דער האָרעפּאשנער מאסע אין שטאָט.

כ׳דערמאָן זיך אין ערשטן מאי אין 1920. דער שטעטלדיקער מארק איז געווען געפּאקט מיט טויזנטער פּויערים, וואָס זענען געקומען פון די ארומיקע דערפער מיט קאָסעס „נא שפּיץ", באצירט מיט גרינע און רויטע בענדער. הונ־דערטער רויטע פענער און פענער פון די ארבעטער פון די ארומיקע צוקראָווניעס

אין יושענין. דער בונדישער צוג פעסט איינגעגלידערט אינעם ריזיקן עולם, עס האָט געדעדט דער פ.פ.ס.׳אישער דעפוטאט דאָבראָוואָלסקי, נאָך אים האָט גע־זאָלט רעדן דער פירער פון דער אָרטיקער פ.פ.ס., ד״ר טשאַרנעצקי, וועלכער איז אָבער נישט געקומען. ס׳איז מיר דאן אויסגעקומען צו רעדן אין נאָמען פון ביידע אָרטיקע אָרגאניזאציעס סיי אויפן מארק און סיי אינעם פאָלקס־הויז.

מיר איז אין מיין לעבן נישט איינמאָל שפּעטער אויסגעקומען ארויסצו־טרעטן אויף פאַרזאַמלונגען פון טויזנטער פוילישע און יידישע ארבעטער. דאָך ביז היינט האָט זיך מיר טיף אין הארצן איינגעקריצט מיין איבערלעבונג, וועלכע טויזנט מיילער האָבן הויך אויסגעשריען זייער צושטימונג צו דעם, וואָס ס׳האָט צו זיין גערעדט אויף פוליש און יידיש דער יונגער, צוואנציק־יעריקער יידישער סאָציאליסט.

נאָך דער רעדע האָט זיך אינעם פאָלקס־הויז אויפגעשטעלט אן אלטער פריי־הייטס־קעמפער, וועמענס פאָטער האָט אמאָל געקעמפט קעגן צאר און מיט א געריטער שטימע באגריסט דעם יונגן יידישן סאָציאליסט, וואָס קעמפט צוזאמען מיטן פוילישן ארבעטס־מענטש פאר א בעסער, ליכטיקער פוילן.

אויב עס פלעגט מיר אמאָל קומען אויפן זכרון א וואָרט פון אומגלויבן און צווייפל, וואָס האָט זיך ארויסגעריסן ביי א יונגן יידישן סטודענט, אז די יוגנט איז אָן א ציל און אָן א מאָרגן — פלעגן באלד פאר מיר אויפשווימען בילדער פון א פול־געפאקטן זאל מיט א יוגנט פול מיט גלויבן און מוט — א יוגנט א שטרייטנדע און שטרעבנדע; ס׳פלעגט זיך באווייזן אין מיין דמיון דער גרין־רויט־באצירטער מארק, אין וועמענס מענטשן־כוואליעס ס׳האָבן זיך אויך געפונען די מחנות פון דער בונדישער פארטיי מיט איר יוגנט.

— —

כ׳האָב זיך נישט אונטערגענומען צו געבן א פרטיותדיקע געשיכטע פון גריצער בונד און כ׳האָב אויך נישט געטראכט צו געבן סילוועטקעס פון אלע, וואָס האָבן אקטיוו געווירקט אין גריצע.

כ׳האָב נאָר געוואָלט אָנווארפן עטלעכע שטריכן און זיך באמיט אויפצו־לעבן, אויפצופרישן זכרונות ביי די, וואָס זענען געבליבן לעבן און געדענקען יענע צייט.

רפאל ברוין

דער פראפעסיאנעלער ארבעטער־פאריין

אין יאָר 1917 האָט זיך אין אונזער שטעטל געגרינדעט א פראָפעסיאָנעלער ארבעטער־פאריין. די גריצער יידישע ארבעטער האָבן געלייגט א סך האָפענונגען אויף דער פראָפ. אָרגאניזאציע, וואָס וועט פאר זיי אויסקעמפן בעסערע ארבעטס־באדינגונגען, העכערן דעם דעמאָלט נידעריקן לוין און פארקלענערן די ארבעטס־שעהן אין טאָג. מתחילת האָבן אלע פאך־סעקציעס געארבעט צוזאַמען אונטער דער לייטונג פונעם סעקרעטאר שמואל גייער. שפעטער, וועו די צאָל מיטגלידער האָט זיך פארגרעסערט, האָט יעדעס פאך געהאט איר סעקציע און געפירט אירע אקציעס גאנץ באזונדער.

במשך פון א קורצער צייט איז דער פאריין געוואָרן א וויכטיקער פאקטאָר אין לעבן פון די גריצער יידישע ארבעטער, וואָס פלעגן קומען אין זייער ארגאניזאציע יעדן אָוונט. אין פאריינס־לאָקאל איז געווען היימלעך: מען האָט דיסקוטירט וועגן וועלט־פראָבלעמען, דער עיקר, ווי אזוי צו ראטעווען די מענטשהייט. די דיסקוסיעס זענען געווען הייסע, פיל מיט אמונה אין נשמה־ערלעכקייט. דאָ אין דעם פאריין האָבן זיך טאקע אויסגעפיקט אלע פאָליטישע ארבעטער־פארטייען פון שטעטל.

אויפן פראָפעסיאָנעלן געביט האָט דער פאריין פארהעלטניסמעסיק פול אויפגעטאָן, דערליידיקט ארבעטס־סכסוכים, געמוטיקט דעם דעמאָלט גייסטיק־דער־שלאָגענעם יידישן ארבעטס־מענטש און געהאָלפן א ביסל פארבעסערן זיין גאָר נידעריקן לעבנס־מצב. א קורצע צייט נאָר האָט דער פאריין געפירט זיין טעטיקייט ביז די פאָליצייי האָט אים פארמאכט.

די גריצער ארבעטער־טוער האָבן אָבער נישט געוואָלט זיך אָפזאָגן פון זייער פראָפעסיאָנעלן פאריין. נאָך א פאָר וואָכן האָבן זיי געעפנט א נייעם פאריין אויף ווארשעווער גאס, טאקע פונקט אנטקעגן דער שטאָט־טורמע....

אין דעם נייעם פאריין זענען אקטיוו געווען די ארבעטער פון די פאכן: האָלץ, שניידער און לעדער.

די ערשטע הויפט־אקציע פון דעם נייַ־געעפנטן פאריין איז געווען — אויס־קעמפן א צען שעה'דיקן ארבעטס־טאָג. אויך דאָס איז דעמאָלט געווען א גרויס גע־

ווינס. נישט אזוי לייכט האָט מען דאָס דערגרייכט: הארבסט־צייט, פארן סעזאָן, פון כמעט אלע בראנזשעס, האָט דער פאריין דערקלערט א שטרייק פון עטלעכע טעג־ציעס. די ארבעטער האָבן געוווּנען: באקומען הוספות אָבער נאָך ניי־יאָר, נאָכן סעזאָן, האָבן די באלעבאטים צוריק רעדוצירט די פרייזן.

די אקטיוויסטן אין פאריין האָבן מיט אנטשלאָסנקייט געקעמפט קעגן די רע־דוקציעס. אויך דער קאמף אייניצופירן אן אכט־שעה׳דיקן ארבעטס־טאָג איז געווען גאָר א שווערער און געדויערט א סך צייט. דאָס ערשטע פאָר, וואָס האָט געוווּנען דעם קאמף, זענען געווען די רימאזשעס. זייער סעקציע האָט געציילט ווייניק מיטגלידער אָבער געווען גוט אָרגאניזירט.

אנדערע פאכן: שניידערס, סטאָלערס, שוסטער, קאמאשנמאכער האָבן דע־מאָלט נישט געקענט געווינען אן אכט־שעה׳דיקן ארבעטס־טאָג, ווייל מיט די פרא־פעסיעס האָבן זיך באשעפטיקט מער פאָליאקן און עס איז זייער שווער געווען צו געפינען א בשותפות׳דיקע פארשטענדיקונגס־שפראך צווישן דעם יידישן און פוילישן ארבעטער. אויך מוז באמערקט ווערן, אז עס איז כמעט נישט געווען מיט וועמען צו קעמפן. די באלעבאטים אליין, די ארבעטס־געבער זענען געווען קבצנים אין „זיבן פאָלעס", אליין נישט פארמאָגט דאָס מענטשלעך־עלעמענטארסטע פאר זייערע משפחות.

עס האָט זיך אויך אָרגאניזירט א בעקער־סעקציע. דאָס איז געווען פאר פסח. די מצה־בעקער־ארבעטער האָבן אויסגענוצט דעם סעזאָן, געפירט אן אקציע און עפעס געוווּנען. א חוץ דער טעטיקייט אויפן עקאָנאָמישן געביט האָט דער פראָפע־סיאָנעלער פאריין זיך אויך פארנומען מיט קולטור־ארבעט. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן לעקציעס, רעפעראטן און דיסקוסיעס אויף פארשידענע טעמעס.

אויך די האנטווערקער־באלעבאטים האָבן געהאט זייער האנטווערקער־פא־ריין. די גרינדער האָבן דערקלערט, אז זייער פאריין איז נויטיק נישט אזויפיל צו־ליב די אָפטע שטרייקן פון די ארבעטער. נאָר צוליב פארבעסערן די ארבעט־באדינ־גונגען פון בעל־מלאכה. אָבער פאקטיש האָט דער האנטווערקער־פאריין זיך פאר־נומען מיט ארבעטער־סכסוכים. ביידע אָרגאניזאציעס זענען געווען שטארק טע־טיק. צוליבן פארשפרייטן זיך פון אנטיסעמיטיזם און כוליגאנישע אָנפאלן אויף יידן איז פאָרגעקומען א פארשטענדיקונג צווישן ביידע פאריינען און עס איז ge־שאפן געוואָרן א זעלבסטשוץ־אָרגאניזאציע, אָנגעפירט פון יוסף דרייער.

אין דער זעלבסטשוץ האָבן זיך אָנגעשלאָסן יידן פון אלע שיכטן מיט איין אויפגאבע: פארטיידיקן זיך קעגן כוליגאנישע אָנפאלן. די פארטיידיקונגס־אָרגא־ניזאציע האָט טאקע פארהיטן, אז אין גריצע זענען נישט פאָרגעקומען קיין פאָג־ראָמען ווי אין אנדערע שטעטלעך אין פוילן.

יעקב קריסטאל/תל־אביב

די גרינדונג פון דער האנטווערקער־ארגאניזאציע

ביז דעם יאָר 1912 האָט דער באלעבאטישער עלעמענט צווישן יידישע בעל־מלאכות אין פוילן בכלל נישט געהלומ׳ט פון פאראייניקונג אָדער געזעלשאפטלעכע טעטיקייט. ערשט אין 1912 איז דורך אינזש. יאן קירשראָט געגרינדעט געוואָרן אין לאָדזש דער ערשטער האנטווערקער־קלוב — אזוי האָט ער זיך געמוזט רופן צוליב די צארישע געזעצן, וואָס האָבן געמאכט כלערליי שוועריקייטן דער עקזיס־טענץ פון געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס. א ביסל שפעטער האָט זיך אזא ענלע־כער קלוב געשאפן אין ווארשע אויך זשימנע גאס.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און באלד נאָך דעם קריג, האָט זיך דער יידישער בעל מלאכה אין ווארשע אָרגאניזירט, אנטוויקלט א געזעלשאפטלעכע טעטיקייט און געשיקט זיינע פֿאָרשטייער אין פארשידענע פֿאָליטישע און געזעל־שאפטלעכע קערפערשאפטן. נאָך אין יאָר 1916, האָבן די האנטווערקער־טוער אין ווארשע געטראכט וועגן ארומפֿאָרן איבער דער פֿראָווינץ, בכדי דאָרט אויפצוקלערן דעם בעל מלאכה די נויטיקייט פון אייניקייט און אָרגאניזאציע, אָבער צוליב דער מלחמה, האָבן מיר נישט געהאט קיין מעגלעכקייט זיך פריי צו באוועגן. אויך דאָס צוזאמענטרעפן זיך מיט דעם יידישן בעל־מלאכה אין דער פֿראָווינץ איז געווען שווערלעך. דער יידישער האנטווערקער איז דעמאָלט געווען דערשלאָגן פון דער שווערער מלחמה־איבערלעבונג און לאנגן ארבעטס־טאָג.

אין יאָר 1920, ווען עס איז פארענדיקט געוואָרן די פוילישׂ־סאָוויעטישע מלחמה, האָבן די צענטראלע האנטווערקער־טוער זיך אוועקגעלאָזט אין דער פרא־ווינץ, בכדי אויפצומונטערן דעם יידישן, נידערגעשלאָגענעם בעל־מלאכה צו גע־זעלשאָפטלעכער טעטיקייט.

וואָס מער דאָס לעבן האָט זיך נאָרמאליזירט, אלץ רעגלמעסיקער, האָבן מיר באזוכט די יידישע שטעטלעך. איך בין געווען איינער פון די באזוכער און אָרגא־ניזירט א גרויסן טייל פון די פֿראָווינצער בעלי־מלאכות.

אין יאָר 1920, שבת דעם 5־טן נאָוועמבער האָב איך מיטן חבר אברהם גאָלד־בערג ז״ל, באזוכט דאָס שטעטל גריצע. איך דערמאָן זיך דעם ווארעמען קבלת־פנים, וואָס גריצער בעלי־מלאכות האָבן אונז געמאכט. דאָס שטאָטישע פֿאָלקס־הויז

איז געווען איבערפולט מיט יידישע האנטווערקער. נידערגעשלאָגענע, מיט יאוש־בליקן אין די אויגן, זענען זיי געזעסן שטיל, אויסגעהערט נייגעריק די פארשפריי־טער פון א נייער האנטווערקער־„תורה".

מיר האָבן פאר זיי אויפגעקלערט אונזערע אידייען און שטרעמונגען: „דער בעל־מלאכה מוז אריינגעציגן ווערן אין פאָליטיש־געזעלשאפטלעכן לעבן און פארנעמען דאָרט א חשוב אָרט". עס איז באשלאָסן געווארן צו גרינדן א האנטווער־קער־פאריין אין גריצע.

איינשטימיק איז געווארן אויסגעוויילט א פארוואלטונג פון די פאָלגנדע חב־רים: מ. בעקער, י. פריידנרייך, ח. אמבערג, א. העכט, נ. מעפן, א. ביטער, י. זיידי־מאן, מ. אמבאראס, י. טאָפער, י. ברומער, א. מארגנפעלד, פ. מערקער, י. מעסינגער. די פארוואלטונג האָט אויסגעוויילט דעם ח' גאָלדבערג אלס פאָרזיצער.

עס איז דעמאָלט אויך באשלאָסן געווארן צו גרינדן א קאָאָפעראטיוו.

אין יאָר 1927 דעם 28־טן מאי, האָב איך ווידער באזוכט גריצע. די האנט־ווערקער זענען שוין דעמאָלט געווען פארטרעטן אין דער קהילה, שטאָט־ראט, געהאט אייגענע באנק־דירעקטאָרן און אָנפירער פון פארשידענע געזעלשאפטלעכע און סאָציאָלע אינסטיטוציעס. אין דעם שטעטל האָט פולסירט און געשפרודלט א יידיש לעבן.

הילף פאר יידישע קינדער

אין דער מלוכה׳שער פאלקס־שול האבן געלערנט 900 יידישע קינדער. זיי זענען אונטערריכט געווארן אין דער פוילישער שפראך און אין פוילישן גייסט. די מערהייט שילער זענען געווען פון ארעמע היימען. ווי עס האט אין יאר 1934 מיט־געטיילט דער ליבעראלער פוילישער שול־דירעקטאר, זענען ס׳רוב קינדער געקו־מען אין דער שול אן עסן און געווען שלעכט געקליידעט.

בכדי צו העלפן די ארעמע קינדער איז ביי דער שול געשאפן געווארן א יידי־

עלטערן־קאמיטעט פון די יידישע מלוכה־שולן

שע הילף־קאמיסיע פון פאלגנדיקע פערזאנען: ד״ר בוים, יוסף טעפער, בערעלע זילבערבערג, ד. הערשנפוס, מרים גרינבערג, מאטעלע האכבערג, הערשל פינקעל־שטיין, ראזנטאל, סמואל יאזעפאוויטש און זיין פרוי, זלאטאגורסקע מיט זיין פרוי חוה׳טשע, פייגע לאה ראזענטאל, שיעלע געלבארדט, דוד בערמאן און זיין פרוי פרומטשע, שרה׳לע ניימאן, דבורה דרייער, שרה׳לע גראמאן און רבקה זייפמאן.

דער קאמיטעט האט איינגעארדנט א קאנצערט לטובת די ארעמע קינדער. נאכן קאנצערט איז באשלאסן געווארן צו געבן יעדן טאג די קינדער א פרישטיק: זעמל מיט מילך, עס איז אויך געקויפט געווארן מלבושים, וואס זענען פארטיילט געווארן פאר די נויט־באדארפטיקע. א דאנק אן אינטערוועניר, ביים שטאטישן בויר־גער־מייסטער, האט דער מאגיסטראט געשפענדעט קרייד, טינט, בלייפעדער, העפטן און אנדערע קליינע שרייב־געצייג.

דער עלטערן־קאָמיטעט האָט זיך אויך געוואָנדן צו די יידישע קולטור־אינ־סטיטוציעס און זיי האָבן בייגעשטייערט זייער מיטהילף.

די יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק מיטן הילף פון „בונד" האָט איינגעאָרדנט א קאָנצערט אויף וועלכן עס איז אויפגעטרעטן איר כאָר פון 50 פערזאָן מיטן מאנדאָ־לין־אָרקעסטער. דיריגירט האָט קאַפלאן. די גאַנצע הכנסה איז געגאנגען פאַרן שול־קאָמיטעט. אויך דער יידישער בלאָז־אָרקעסטער האָט געגעבן א קאָנצערט לטובת די אָרעמע קינדער.

דער קאָמיטעט האָט פארבריטערט זיין ארבעט. עס איז געגרינדעט געוואָרן א קיך פאר 300 שילער. פאקטיש האָבן דאָרט באקומען עסן אויך אָרעמע קינדער, וועלכע האָבן נישט באזוכט די שול. אפילו דערוואקסענע אָרעמע לייט פלעגן אָפט־מאָל אויך דאָרט עסן. די אויפזעער פון דער קיך זענען געווען: מאָטעלע האָכבערג און פעלי ראָזענטאל. די קיך האָט זיך געפונען אין דער „תרבות"־שול אויף כרא־באָוער גאס. עס איז אויך געקויפט געוואָרן שיך פאר די קינדער.

עס דארף דערמאָנט ווערן, אז דער איבערגעגעבענער ד"ר בוים האָט בחינם אונטערזוכט די קינדער. אויב ער האָט איינגעזען, אז א קינד איז קראנק, האָט ער באלד אלארמירט אין קאָמיטעט, פאָדערנדיק הילף.

אין די פאר־מלחמה־יאָרן האָט זיך די עקאָנאָמישע לאגע פון די גריצער יידן פארערגערט. דאָס האָט גורם געווען, אז א סך שוואך־דערנערטע קינדער זענען קראנק געוואָרן. דער קאָמיטעט האָט געזוכט אן עלטערן־פארזאמלונג מיטן צוועק צו ראָטעווען די אָרעמע, קראנקע קינדער. עס איז געוואָרן באשלאָסן צו גרינדן א קאָלאָניע אין א וואלדיקער געגנט, אין טשענסטאָניעווו, א דאָרף נעבן גריצע.

מיט דער קאָלאָניע האָט זיך פארנומען א ספעציעלע קאָמיסיע: בערל זיל־בערבערג, ש. מ. ראָזנטאל, מאָטל האָכבערג, הערשל פינקעלשטיין, מאָטקע בער־גער און אויך דער עלטערן־קאָמיטעט.

גאָר אינטענסיוו האָט געארבעט די קאָמיסיע. ביי א פויער האָבן זיי געדונגען צוויי צימערן און א גרויסע „סטאָדאָלע" (א שייער). עס איז אנגאזשירט געוואָרן א לערערין, 2 קעכינס. עס האָבן זיך דעמאָלט געמאָלדן טישלער, וועלכע האָבן אומזיסט געמאכט בעטלעך. האָלץ און אייזן האָבן מנדב געווען ד. ווייסמאנס און מאָטקע בערגער.

גיך איז אלץ פארטיק געוואָרן. די ערשטע גרופּע 100 קינדער האָט א געוויסע צייט באַקומען אין דער קאָלאָניע פולע אומזיסטיקע אויסהאלטונג.

נישט בלויז יידן האָבן באוונדערט די מסירת נפש׳דיקע ארבעט פון דעם קאָמיטעט, אפילו פאר פּאָליאקן איז דאָס געווען א מוסטער־אינסטיטוציע. זיי האָבן קריטיקירט זייערע דירעקטאָרן פארוואָס די פוילישע שולן נעמען נישט אראָפּ א מוסטער פון די יידן.

דער קאָמיטעט האָט געהאט באשלאָסן, אז יעדן אָוונט מוזן נעכטיקן אויף דער קאָלאָניע צווישן קאָמיטעט־מיטגלידער. דאָקטאָר בוים איז יעדן טאָג, אומזיסט אראָפגעפאָרן קאָנטראָלירן די היגיענישע באדינגונגען און דעם געזונטהייטס־מצב פון די קינדערלעך. ס׳איז צוריקגעקומען די ערשטע פּארטיע פון 100 קינדערלעך. זייער אויסזען איז פון אלעמען געווָארן באוונדערט. זיי זענען געווען מונטער, פרייִדיק.

עס איז ארויסגעשיקט געווָארן די צווייטע גרופּע פון 100 קינדער. אויך זיי זענען צוריקגעקומען פריילעכע און צופרידענע. וועז מען האָט זיך געגרייט ארויסצושיקן די דריטע גרופּע, איז אויסגעבראָכן די מלחמה. אונזער פלאן איז צעשטערט געווָארן. די דאָזיקע שול־קינדער צוזאמען מיט אלע יידישע קינדער אין גריצע זענען געווען די קרבנות פון די דייטשע מאָסן־מערדער. 1)

1) די פאקטן פון דעם קאפּיטל האָבן מיר געזומען פון די צוגעשיקטע מאטעריאלן פון ש. מ. ראָזנטאל.

דער ווירג שאפטלעך־אנטיסעמיטי־ שער קאמף קעגן יידן

ווי מיר שרייבן אויף אן אנדער אָרט, האָבן ס׳רוב יידן אין גריצע זיך באשעפטיקט מיט האנדל און א קליינער טייל אויך מיט מלאכה. די בעלי־מלאכות האָבן קוים, קוים פארדינט אויף חיונה. זיי פלעגן ארבעטן מיט זייערע משפחות א סך שעהן אין מעת לעת, כדי זיך אויסצושלאָגן די בידנע פרנסה. קעגן דעם דאָזיקן פראָדוקטיוון טייל האָט דאָס פוילישע בירגערטום אויפגעהויבן א פארביטערטן, אנטיסעמיטישן קאמף.

באלד נאָכן אנטשטיין פון אומאָפהענגיקן פוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אין גריצע, ווי אין דער גאנצער מדינה זיך געפונען שטארק פאנאנ־דערוואקסן דער ווירטשאפטלעכער אנטיסעמיטיזם. אין די דרייסיקער יאָרן איז דורכן פוילישן סיים אָנגעפונען געווָארן דאָס יידן־פיינטלעכע צעכן־געזעץ. יעדער פאכמאן האָט געמוזט האָבן א ספעציעלע דערלויבעניש (פאך־קארטע) צו קאָנען פירן זיין ווערקשטעל. אזעלכע דערלויבענישן זענען ארויסגעגעבן געווָארן דורכן פוילישן, אנטיסעמיטישן צעך, וואָס האָט געמאכט יידן גרויסע שוועריקייטן ביים באקומען די דאָזיקע צייגענישן.

דער לייטער פונעם גריצער צעכן־פאריין, ראוויגסקי, איז געווען באקאנט פאר א גרויסן יידן־פיינט. טראָץ דעם וואָס פאָרמעל זענען דאָרט געווען פארטרעטן צווישן די בייזיצערס יידישע פאָרשטייער פון פארשידענע פאכן, ווי: געצל ראָט־בלאט, (שניידער), לייבל קורץ, יאָסל ווייגטרויב (סטאָלערס), האָבן זיי אָבער געהאט א קליינע השפעה, ווען עס האָט זיך געהאנדלט ווענן ארויסגעבן א דיפלאָם א יידישן בעל־מלאכה.

די קאנדידאטן האָבן געמוזט דורכגיין א פאכמענישן עקזאמען. אויסער פראָ־פעסיאָנעלע פראגן, פאקטישע פאך־עקזאמענס, פלעגן די עקזאמינאטאָרן, אויך צווינגען די עלטערע יידישע בעלי־מלאכות, זיי זאָלן ענטפערן אויף פראגן פון דער פוילישער געשיכטע, געאָגראפיע און אנדערע קענגשטאנדן, אויף וועלכע די פשוטע בעלי־מלאכות האָבן נישט געקאָנט ענטפערן. דאָס אלץ האָט געהאט איין ציל: צונעמען ביים יידישן בעל־מלאכה די מעגלעכקייט צו קאָנען זעלב־שטענדיק פירן אַ וואָרשטאט.

די באאמטע פון דעם צעך, זענען שפעטער א ביסל ווייכער געווָארן. זיי

האָבן געגעבן אָנצוהערן די יידישע ביזיצער, אז אויב מען וועט „שמירן" וועלן די עקזאמענס ווערן לייכטער. האָט זיך אָנגעהויבן א נייע כאבאר־פרנסה.

ערגער איז געווען אין שטייער־אמט. די דאָרטיקע יידישע פאָרשטייער: משה אמבאראס (האנטווערקער), ישראל בינעם גיסער און משה ראָכמאן (סוחרים) האָבן כמעט נישט געהאט קיין שום דעה ביים באהאנדלען און באשטימען די שטיי־ערן. אנדערש זענען געווען די שטייער־אויסמעסטונגען פאר פאָליאקן פון דער זעלבער בראנזשע און גאנץ אנדערש פאר יידן, אפילו, ווען זיי זענען געווען פיל אָרעמער פון די פוילישע סוחרים. פון דעם שטייערן־סיסטעם האָבן ספעציעל גע־ליטן די אָרעמע קליינהענדלער. די רייכערע האָבן ווי עס איז, דערליידיקט זייערע ענינים אין די פריוואטע ווויננונגען פון די שטייער־באאמטע...

די גריצער יידישע קליינהענדלער און האנטווערקער, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָבן קוים זיך אויסגעשלאָגן די בידנע פרנסה. פארשטענדלעך האָבן 80 פראָצענט יידן נישט געהאט קיינמאָל קיין געלט צו באצאָלן די געפאָדערטע שטייערן אין די באשטימטע טערמינען.

די שטייערן זענען געוואָרן אויפגעמאָנט דורך ספעציעלע פון דער פרעמד אנגאזשירטע סעקוועסטראטאָרן און אָרטיקע יונגע פאָליאקן, גוט־באקאנטע יידן־פיינט. זיי האָבן פארשריבן סחורות, מעבל און באלד צוגעשריבן פראָצענטער און שטראָפן. ביים צווייטן מאָל קומען האָבן זיי קאָנפיסקירט די פארשריבענע זאכן.

בעתן צונעמען די סחורות און שטוב־זאכן זענען פאָרגעקומען הארצרייסנדע סצענעס. יידן האָבן געווויינט, סקאנדאלעווען, געבעטן זיך אָפלייגן דאָס צונעמען די חפצים, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. די באאמטע זענען ארומגעגאנגען אויפמאָנען שטייערן ספעציעל אין די מארק־טעג. האָבן זיי באמערקט קונים אין א יידישער קראָם, אָדער מארק־ביידל, זענען זיי דאָרט אריין, פארטריבן די קויפער, באזוכט דעם יידס קעשענעס און פון דאָרט צוגענומען דעם גאנצן פדיון מיט די סחורות.

בעת אזעלכע פאלן האָבן די רעשט יידישע קרעמער שנעל פארפאקט די קרעמלעך, פארשלאָסן די געוועלבלעך און זיך צעלאָפן.

פון דעם שטייערן־סיסטעם האָט געליטן דער יידישער ארבעטער, וואָס האָט נעלעבט פון די קליינהענדלער און האנטווערקער, ווען האָבן נישט געהאט אָפטמאָל, קיין געלט צו באצאָלן די נעבעכדיקע לוינען.

דאָס אויספרעסן געלט ביי יידן, דורך ספעציעל אויף זיי ארויפגעלייגטע שטייערן, האָט גורם געווען אן אלגעמיינעם קריזיס אין די יידישע וואָרשטאטן און אפילו אין די יידישע בענק און אנדערע פינאנס־אינסטיטוציעס האָט אויסגע־פעלט געלט. דער לעבנס־ניוואָ פון די שטעטלדיקע יידן איז געוואָרן א נידעריקער. מען האָט איינגעשפאָרט פיל אויסגאבן, ווינציקער געגעסן, ערגער זיך געקליי־

דעט. מען האָט אויפגעהערט קויפן ביכער, אפילו צייטונגען, פאַרלעזונגען און קאָנצערטן זענען ווינציקער באזוכט געוואָרן. די עקאָנאָמישע לאגע האָט זיך פארערגערט פון טאָג צו טאָג. צו דעם אלעמען האָבן ענדעקישע פראָפאגאנדיסטן געהעצט, אז יידן האָבן פארכאפט דעם גאנצן האנדל.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן באווייזן אויפן מארק פוילישע קרעמער און „סטראָגאנעס". (הענדלער אין בוידן). זיי זענען פינאנסיעל אונטערגעשטיצט געוואָרן פון פוילישע יידן־פיינטלעכע אָרגאניזאציעס. די נייע קרעמער האָבן אויך באקומען פון דער פוילישער „באנק קרעדיטאָווי" לאנג־טערמיניקע געלט־הלוואות אָן פראָצענט. דאָס איז אלץ געמאכט געוואָרן בכדי די נייע סוחרים זאָלן זיין קאָנקורענץ־פעאיק מיטן יידישן קרעמער.

עס זענען פאָרגעקומען קאָנפליקטן צווישן די יידישע און נייע פוילישע קרעמער, וואָס פלעגן פארכאפן די יידישע מארק־פלעצער. אָפטמאָל האָט געמוזט אינטערוועניրן די פאָליציי, וואָס האָט תמיד בארעכטיקט די טאטן פון זייערע „פאָלקס־גענאָסן".

די פוילישע קרעמער האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך, ווי א פעסט, שנעל פארשפרייט אין אלע פוילישע שטעט און שטעטלעך. דאָס באוווסטע פיקעטירן יידישע געשעפטן איז אויך פאָרגעקומען אין גריצע.

פוילישע שקצים פלעגן גאנצע טעג שטייען פאר יידישע געשעפטן, האָבן זיי דערזען א פוילישן קויפער, האָבן זיי אים געוואָרנט נישט צו קויפן ביי יידן און אויך דערלאנגט העצעריש פראָקלאמאציעס. עס זענען פיל מאָל פאָרגעקומען געשלעגן פון יידישע סוחרים מיט די „סוואָי דאָ סוועגאָ"־שרייער.

נאָך ערגער איז געוואָרן נאָכן פשיטיקער פאָגראָם. יידן האָבן מורא געהאט צו פאָרן אויף ירידים. דערווייל האָט מען נישט פארקויפט און נישט פארדינט. אויסער דעם עקאָנאָמישן קאמף, האָט די אָרטיקע פוילישע מאכט אויסגעטראכט נייע גזירות: דער מאגיסטראט האָט ארויסגעשיקט „רייניקייטס"־קאָמיסיעס, וואָס האָבן באזוכט געשעפטן און ווינונגען דווקא ביי יידן, כמעט אין אלע באזוכטע ערטער האָבן זיי אפילו ביי דער אממערסטן אָפגעהיטענער רייניקייט פארשריבן פראָטאָקאָלן. ס'זענען אויך ארומגעגאנגען פרייזן־קאָנטראָלערן, וואָס האָבן געטראָפן נאָר די יידן. פאר דעם מינדסטן טעות זענען ארויפגעלייגט געוואָרן שווערע שטראָפן.

די יידישע קרעמער האָבן אָפטמאָל מער געלט באדארפט באצאָלן פאר שטראָפן, וויפיל עס איז געווען זייער פדיון. דאָס איז געוואָרן א גאָר גוט געשעפט פאר דער פאָליציי און אלע קאָנטראָלערן. זיי זענען געוואָרן די פאקטישע הערשער איבער דער יידישער באפעלקערונג. די אָרטס־פאָליציי פלעגט אלע צוויי וואָכן איינארדענען בעלער. זיי זענען ארומגעגאנגען אין יידישע געשעפטן פאר־

קויפן בילעטן און געפֿאַדערט די טייערסטע פרייזן. קיינער האָט נישט געטאָרט און נישט געוואגט זיי אָפּצוזאָגן, מורא האָבנדיק פאר זייערע שטראָף־פּראָטאָקאָלן. עס זענען אויך ארומגעגאנגען נאָך נדבות פארשידענע פוילישע פאַרלעך: פון רויטן קרייץ, לופט־שוץ, פּייערלעשער און אנד., וואָס האָבן פשוט געמאכט געלט ביי יידן אויף „ווילטעטיקע" צוועקן. פון אלע זייטן אויף אן אָרגאניזירטן אופן האָט מען אויסגעפּרעסט געלט ביי יידן.

מיר האָבן געזען אונזער מצב. יידישע געשעפטס־לייט האָבן באנקראָטירט, דער האנדל איז געוואָרן פאראליזירט, די ארבעטסלאָזיקייט איז געוואקסן. אָבער די ענדעקישע פאַליאקן האָבן נישט אויפגעהערט העצן, אז יידן זענען רייך, האָבן פארכאפט ס׳גאנצע פוילישע פאַרמעגן.

אפילו די לעצטע וואָכן פארן קריג, ווען אויך אין גריצע האָבן יידן אויס־געקויפט די הלוואה־אָבליגאציעס פארן „לאָפּ" (לופט־פארטיידיקונג), האָבן פאַ־ליאקן געמאכט ווילד־אנטיסעמיטישע בלבולים, אז יידן זענען פאראינטערעסירט אין א מלחמה, בכדי צו מאכן גוטע געשעפטן.

פון טאָג צו טאָג איז אונזער לאגע געוואָרן טרויעריקער. נישט געווען צו ווען צו אפּעלירן. די אָפּיציעלע מאכט האָט וועלנדיק געפּעלן די שכנישע היט־לער־דייטשן, האלב־אָפּיציעל אונטערשטיצט אלע אנטיסעמיטישע אקציעס און קנאפּ באשטראָפט אפילו אָפּיציעלע רויב־ און מאָרד־אָנפאלן.

אונזער לעבן און פארמעגן איז געוואָרן הפקר. 1)

---

1) די פאקטן האָבן מיר גענומען פון די צוגעשיקטע מאטעריאלן פון ש. מ. ראָזנטאל.

טיפן און געשטאלטן

יוסף העפטמאַן

דאס שטעטעלע גריצע

יוסף העפטמאן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1888 אין בריאנסק, בעלסקער קרייז. פֿון האָט באקומען א רעליגיעזע דערציאונג און וועלטלעכע לימודים געלערנט אין גימנאזיע. צו 12 יאָר אַנגעהויבן שרייבן און אין די ווייטערע יאָרן פֿארשפּנטלעכט לידער, דערציילונגען און פּעליעטאָנען. אין עלטער פון 22 יאָר געוואָרן א שטענדיקער מיטארבעטער פון „הצפירה", וואָס איז דערשינען אונטער דער רעדאקציע פון נחום סאָקאָלאָוו. אין יאָר 1912 איז ער געוואָרן איינער פון די הויפּט־רעדאקטאָרן פון דער וואַרשעווער צייטונג „מאָמענט".

אין 1933 איז העפטמאן געקומען קיין ארץ־ישראל און געבליבן שוין דאָ תושב. זייט 1936 ביז זיין טויט געווען דער שטף־רעדאקטאָר פון „הבקר". ער איז געשטאָרבן דעם 18טן יאנואר 1955 אין תל־אביב.

—•—

יוסף העפטמאן איז געווען איינער פון די פירנדע פערזענלעכקייטן אין דער ציוניסטישער באוועגונג. ער האָט זיך באטייליקט אין די ציוניסטישע קאָנגרעסן, געגרינדעט דעם „החלוץ" און געשאפן די ציוניסטישע גרופּירונג אין פוילן — „עת לבנות". ער איז אויך געווען טעטיק אין ארץ־ישראל נאָך פאר זיין שטענדיקן באזעצן זיך אין לאנד. ער האָט רעדאגירט א גאנצע רייַ ציוניסטישע צייטשריפטן אין העברעאיש און יידיש.

אין שייכות מיט זיין געזעלשאפטלעך־ציוניסטישער טעטיקייט איז יוסף העפטמאן ארומגעפאָרן מיט פאָרלעזונגען איבער שטעט און שטעטלעך פון פוילן. זייער אָפט האָט ער באזוכט דעם גריצער יידישן ישוב. די קולטור־טעטיקייט אין דעם שטעטל האָט זיך גוט איינגעקריצט אין זיין זכרון. אויף אונזער וועגדונג איז ער גלייך נאָכגעקומען די בקשה צו שרייבן פאָרן יזכור־בוך וועגן יידישן גריצע. 4 חדשים פאר זיין טויט האָט ער אַנגעשריבן דעם דאָזיקן פּרעכטיקן עסיי — „דאָס שטעטל גריצע", וואָס מיר ברענגען ווייטער.

נעמען פון יידישע שטעטלעך אין אמאָליקן פוילן זענען נישט נאָר בא־

צייכענונגען פון געוויסע געאָגראפישע פונקטן אויף דער מאפע: אין א יידישן אויער קלינגען זיי ווי א ווייטע מוזיק, ווי א ראָמאנטיש ליד פון פארשוווונדענע קינדער־יאָרן. ווייל פונקט ווי די קינדער־יאָרן געהערן זיי שוין צו יענעם געביט, וואָס מיר רופן: „פארגאנגענהייט", צו וועלכן מיר וועלן שוין קיינמאָל נישט קומען צוריק.

פונקט אזוי ווי די גאָלדענע פארגאנגענהייט פון קינדער־יאָרן איז פאר־שלאָסן פאר אונז אויך יענע צייט, וועו די נעמען פון יידישע שטעט און שטעט־לעך האָבן באדייט פאר אונז פולסירנד לעבן, וועו וואַרשע און לאָדזש, און לעמ־בערג און קראָקע, און די הונדערטער־הונדערטער שטעט און שטעטלעך צווישן זיי, זענען געווען ברויזנדע פונקטן פון יידישער טעטיקייט, פון דראנג צום לעבן און שעפערישער ארבעט. אָט די דאָזיקע מאפע עקזיסטירט נישט מער פאר אונז יידן. אָבער מיר מוזן פון צייט־צו־צייט צוריקקערן צו איר, כדי אויפצולעבן אין זכרון יענע קוואלן פון ענערגיע און טרוימעריש־קייט, וואָס האָבן געשפייזט אונ־זער גייסט. אָן זיי וואָלט נישט געווען דער חלוציזם, וואָלט נישט געווען קיין יידישע טראדיציע און ס׳וואָלט שוין לאנג אומגעקומען אונזער קולטור.

כאראקטעריסטיש אממערסטן זענען געווען די קליינע יידישע שטעטלעך, וואָס זענען געלעגן אין דער נאָענטקייט פון די גרויסע שטעט. אנדערש זענען געווען די שטעטלעך פון דער אלגעמיינער פראָווינץ, ווו די פארבינדונג מיט די גרויסע צענטערס איז געווען שווער, און ווו די אנטוויקלונג איז איבערהויפט געגאנגען זייער לאנגזאם. און גאנץ אנדערש האָבן אויסגעזען די שטעטלעך ארום וואַרשע, למשל, וועלכע זענען געווען ענגער פארבונדן מיט דער גרויסשטאָט. אין געוויסע הינזיכטן זענען די דאָזיקע שטעטלעך געשטאנען פיל העכער ווי די פאָרשטעט פון דער גרויסער שטאָט. און אזוי, למשל, איז ג ר י צ ע געווען העכער אין איר קולטור־ניוואָ ווי פאָוואָנזעק, אָדער מאָקאָטאָוו, שוין נישט רעדנדיק וועגן די פראגער פאָרשטעט. ווייל א פאָרשטאָט זאמלט־אריין אָפטמאָל אין זיך דעם אָפּפּאָל פון דער גרויסער שטאָט, די אָפגעשטאנענע, אויך די קאליע־געוואָרענע עלעמענטן. בעת דאָס קליינע שטעטל, וואָס לעבט פאר זיך, אין דער אומגעבונג פון דער גרויסער שטאָט, באמיט זיך נאָכצוטאָן דאָס שענסטע פון דער גרויסשטאָט, די ריינלעכקייט, דעם שיינעם אויסזען, די עלעגאנץ, די פיינע מאניערן. א שטעטל, וואָס געפינט זיך נישט וויט פון דער גרויסער שטאָט, פילט זיך כמעט פאָראַנטוואָרטלעך פאָר איר שכנות׳שאפט, פונקט ווי זי זאָל זיין פאָר־פליכטעט צו האלטן זיך אָנשטענדיק, קולטורעל און ציכטיק, כדי נישט צו פאר־שעמען איר גרויסע, בכבודיקע שכנה.

פארוואָס קומט מיר אויפן זינען גראָד ג ר י צ ע, וועו איך דערמאָן די דאָזיקע שטעטלעך אין דער אומגעבונג פון וואַרשע? — ווייל גריצע האָט ווירק־

לעך געמאכט אויף מיר אַז דעם אייגדרוק וויי א ווירדיקע שכנה פון דער הויפט־שטאָט. וויפל מאָל איך האָב באזוכט דאָס דאָזיקע שטעטל, כדי צו האלטן א רעפעראט איבער ציוניזם אַדער ליטעראטור, האָט מיך איבעראשט די פיינקייט און די באזונדערע „בעל־הבית־ישקייט", מיט וועלכער די איינווווינער האָבן זיך אויסגעצייכנט. ס׳איז געווען גלייך צו מערקן, אז זיי זענען אייגנטלעך „גרויס־שטעטישע" מענטשן, וואָס ווויגען צופעליק אין א קליין שטעטל, אין א פאַר־אָרט פון א גרויסן כרך.

איך וויל דאָ נישט איבערגעבן דעם אייגדרוק, וואָס איך פלעג שטענדיק באקומען פון דעם דראנג צו וויסן, לערנען און זיך באקענען מיט דער וועלט און וויסנשאפט. וועג איך פארמאך די אויגן און פרווו זיך אריבערצוטראָגן אין יענע פארגאנגענע יאָרן — זע איך שטענדיק די טייערע יידישע יוגנט פון אמאָליקן פוילן, וואָס האָט שטענדיק אָנגעפולט די זאלן, וווּ ס׳פלעגן פאָרקומען רעפעראטן און פאָרלעזונגען, ליטעראריש שמועסן און דיסקוסיעס, פאָליטישע מיטינגען און וואל־פארזאמלונגען. ס׳איז געווען ברויזנד און טעמפעראמענטפול, און ס׳האָט זיך געפילט הארץ און נשמה אין יעדן אימפולס, מיט וועלכן דער עולם האָט רעאגירט אויף רעדעס און רעפעראטן. אין גריצע, נאטירלעך, האָט פאסירט דאָס זעלבע, און דאָך איז עס געווען א ביסל אנדערש. אפשר דוכט זיך מיר איצט אזוי, אָבער א פאקט איז עס, אז שטענדיק האָב איך געהאט דאָס געפיל, אז דאָ, אין דעם דאָזיקן קליינעם שטעטל מיט גרויסשטעטישע מאניערן, זענען די מענשטן באזאכטער און טיפער. אז נישט דאָס וואָרט איינער אינטערעסירט זיי, ווי שיין און שטארק עס זאָל נישט זיין, נאָר דער אינהאלט, דער טיפער זין, וואָס באהאלט זיך הינטער דעם אויסדרוק. מען קאָן עס דערקלערן פשוט דערמיט, וואָס מען זאָגט, אז דאָס פובליקום איז געווען אינטעליגענטער, צוליב דעם אָפטן פארקער מיט דער גרויסער שטאָט. אָבער דאָס איז נישט די עכטע דערקלערונג. פיל מער איז עס געווען צוליב דעם ערנסט, מיט וועלכן די גריצער יוגנט האָט זיך באצויגן צו אלע באווגונגען און געשעענישן פונעם יידישן לעבן. שטענדיק נאָענט צום צענטער פון דער גרויסער יידישער טעטיקייט, — אויפן פאָליטישן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן באָדן, — האָט זי נישט באטראכט די אלע ראנגלענישן בלויז אלס א מין אבסטראקטע אידיי, אלס א גייסטרייכן פלפול צווישן פירנדע פערזענלעכקייטן, נאָר אלס א קאָנקרעטע אויפגאבע, וואָס מוז אזוי אַדער אנדערש ווערן געלייזט.

דעריבער דערמאָן איך זיך אָן די שפאצירן און שמועסן מיט דער דאָר־טיקער יוגנט נאָך די רעפעראטן. ווייל דאָס איז געווען פיל וויכטיקער. די שבת־פארנאכטן נאָך דעם אָפגעהאלטענעם רעפעראט אינדערפרי. ווי שיין זענען געווען דעמאָלט די שפאצירן אויסער דער שטאָט, מיט רירעוודיקע, הומאָרפולע יוגנט־

לעכע חברים, וואָס האָבן געטראָגן אין זיך דאָס פייער פון התלהבות און די קלוג־שאפט פון אלע דורות! אין טונקעלן הימל האָבן זיך געצונדן שטערנס, און אין די הערצער זענען אויפגעקומען טרוימען, אז נישט נאָר מיר, די קליינע גרופּע, וואָס שפּאציירט דאָ, צווישן פרעמדע פעלדער, זענען פארזונקען אין טרוימען, — נאָר גלייך מיט אונז פולסירן מיליאָנען יונגע הערצער מיט דעם זעלבן טרויס, מיט דער זעלבער האָפענונג.

—*—

דאָס אלץ איז מער נישטאָ. אלץ איז געוואָרן אָפּגעווישט. אָבער די נעמען פון די דאָזיקע שטעטלעך, הונדערטער אזעלכע גרויסע, מורמלען אומאויפ־הערלעך אין אונזערע אויערן, ווי אלטע מוזיק, ווי הארציקע טענער פון א יוגנט־לעכע ליד.

י. מאסטבוים

גריצע פון אמאל

פון די אלע שטעט, וואָס זענען געלעגן אין דער סביבה פון ווארשע, איז גריצע — אָדער ווי מען האָט זי אויף פויליש געהרופן, גרויץ — געווען די שטאָט, וואָס האָט געלעבט מער מיט ווארשע ווי אלע אנדערע שטעט. גריצע איז מיר באקאנט געווען פון דער צייט, וועו איך בין געווען א פריקאזשטשיק אויף דער פראנצישקאנער און פלעג שלעפן די יידעלעך פון גריצע, וואָס פלעגן קומען נעמען אויף טשאפ פויערשע בורקעס, טשעכאָוער טוך און צייג פאר פויערישע הויזן. זיי פלעגט מען רופן די „טאנדייטערס". מיינע פרינציפּאַלן פלעגן האָבן גרויס צוטרוי צו זייערע גריצער קונים. א גריצער האָט קיינמאָל נישט געלאָזט פאַלן קיין פראָטעסט אויף זיין וועקסל. פון מיינע קינדערישע יאָרן געדענק איך די שטאָט ווי א גרויס דאָרף מיט הילצערנע טישלעך און מיט יידן אָנגעטוענע אין צייגענע כאלאטלעך און צייגענע הויזן. און וועו איך פלעג קומען אהין, געשיקט פון מיין פרינציפּאַל, אָפצונעמען אמאָל געלט פאר א וועקסל נאָך פאר דער צייט, פלעגט מען אנטקעגנקומען מיט די רוסישע רובלס און מיט ביר־גלעלט און נאָך מיט א קניפּ אין בעקל. א גוט פשוט פאָלק איז געווען אין גריצע, וואָס האָט אָבער אויך געהאט אירע משכילים און אנשי תורה, א שטאָט, וואָס אירע גייסטיקע־גרונטשטיינער האָבן שפעטער געגעבן דאָס באקאנטע שפרודלדיקע גריצע, מיט איר ציוניסטישער אָרגאניזאציע, מיט דעם „בונד", פועלי ציון, אגודת ישראל א. א. וו. די, וואָס האָבן געקענט די שטאָט, האָבן געוווסט, אז גריצע איז אן אָדער פון ווארשע. גריצע האָט לגמרי נישט געוווסט פון קיין פראָווינציאליזם און קליינשטעטלדיקייט, ווייל אלץ וואָס עס האָט זיך געפילט גרויס אין דער גרויסער שטאָט האָט זיך אויך געפילט גרויס אין גריצע מיט אירע וויכוחים ארום פארטיי־פראגן, קאָנפערענצן און שמועסן. שטענדיק האָסטו דאָרט געזען ווארשעס צענטראלע פיגורן און יעדער האָט געוואָלט גריצע איינגענעמען פאַר זיך.

און פונקט אזוי האָט אויסגעזען די שטאָט גרויסשטעטיש אין מסחר, אין טעם פון אָרדענען דעם מסחר. א שיינע, ריינע שטאָט מיט געסלעך און א דאָפלגאס און מיט שיינע בא׳טעמ׳טע שוי־פענצטער. איך פלעג א סך מאָל זיך אָפשטעלן ביי די שוי־פענצטער פון הוטן־פוצערינס, נייטאָרינס, פריזירערינס. דער געשמאק פון ווארשע איז געלעגן אויף גריצע נאָך אפילו אין די רוסישע יאָרן.

וואָס איך האָב ספּעציעל צו דערציילן פון די אלע שטעט ארום ווארשע, איז מיר געבליבן אין געדאַנק גריצע, ווי אַ שטאָט, וואָס האָט געלעבט מיט טעאטער־לעבן. עס איז פאקטיש נישט געווען קיין אייַן גוטע פּיעסע, וואָס האָט אויסגענומען אין ווארשע, אַז זי זאָל בּאַלד נישט קומען קיין גריצע, און מער פון אלץ — דאָס מוזיקאליש לעבן. און אז מיר פלעגן באגעגענען דאָס קיפּניס־זעליגפּעלד־פּאַרל און מען פלעגט זיי פרעגן: וווהין פּאָרט איר? — פלעגן זיי ענטפערן: „אין דער ערשטער היים אָפּגעבן אונזער קאָנצערט". ווייל די צווייטע היים איז ביי זיי געווען ווארשע. און שניאור מיט זיין כאָר האָט אלע שווערסטע רעציטאציעס געמאכט אין גריצע, און קיין ווארשע איז ער שטענדיק פון דאָרט געקומען א פארטיקער.

די ווארשעווער פילהארמאָניע האָט אַ דאַנק גריצע געהאַט איר גוטן עולם, היימישע קינסטלער, וואָס פלעגן ארויסטרעטן אין פילהארמאָניע, האָבן שוין שטענדיק דאָרט דערקענט זייערע צוהערער, דורך זייערע וואַרעמע אפּלאָדיסמענטן.

אין די צייטן פון דער אָקופּאציע האָבן די גריצער מענטשן שטארק אונטערגעהאלטן דאָס יידישע וואָרט, יידישע אינסטיטוציעס, קינדער־היימען, פּליטים א. א. וו. אזוי ארום איז מיר פארבליבן אין מיין דערַאינערונג גריצע פון יענע יאָרן ווי אַ שטאָט, וואָס איז געווען גייסטיק זייער שטאַרק פאַרבונדן מיטן וואַרשעווער גייסטיקן לעבן.

הרב שמחה אלברג

הרב מגריצה

גריצה, עיירה דומה לעיר, סמוכה לווארשה, היתה מתגדרת ביחסנותה. יהודי גריצה ראו את עצמם כבני־כרך, לא כקרתנים. כי מי מיהודי גריצה לא היה מבקר פעמים אחדות בשנה בווארשה הבירה? המרחק שבין גריצה לווארשה לא היה גדול ביותר, וביחוד משהופעלה הרכבת הזעירה בקו זה נעשתה הנסיעה לווארשה קלה

הרב אליהו ליפשיץ זצ"ל

עוד יותר. מאז נעשו נסיעות יהודי גריצה לווארשה מרובות ותדירות עוד יותר. והיו יהודים נוסעים מי לשם מסחר ומרכולת, מי לשם שידוכין ומי לרבי: כולם היו נוסעים לווארשה. אבל הללו היו נוסעים על מנת לחזור אחרי סידור ענייניהם, ואילו הצעירים היו מתייחסים לעיירתם רבת החן כמו לכלוב צר, שלהם, לבני־הנשרים אין בו מרחב לפרוש כנפים ולהשיג את כל העושר והאושר של העולם הגדול, אשר ווארשה הבירה שימשה לכל אלה חלון־ראוה וחנות כאחת. והיו הצעירים חולמי מנעמי העולם הגדול פונים עורף לקן משפחתם ולעיירת ערש ילדותם ועורקים ועוקרים לווארשה רבתי. אך משנתאכזבו מהכרך, שהשביעם הרבה תלאות במקום

תקוות, היו חוזרים לעיירתם הנכספת, שתמיד היתה מקבלת את ילדיה־שביה בזרועות פתוחות.

והיו לה לגריצה מגינוני עיר גדולה, אבל מעולם לא טושטש הימנה חינה המיוחד של עיירה קטנה, המלאה כיסופים וחלומות בלתי ממומשים ומוגשמים בחיים.

ומתפארת ומתייחסת היתה גריצה ברבניה הגדולים, שבפירסומם היו מפיצים את שמה הטוב בכל רחבי המדינה. וזכתה גריצה לרבנים גדולים בתורה, בחסידות ובחכמה. החסידות האלכסנדראית הכתה שרשים עמוקים בפולין. השושלת האלכסנדראית הוציאה מתוכה אישים מזהירים באופק החסידי שבפולין. ר' יחיאל מאלכסנדר היה אחד מהאישים המסגוניים ביותר שבעולם החסידות. בעל ה„ישמח ישראל" נודע ומפורסם היה בכל רחבי פולין. ומי הוא זה שירה אבן הפינה הראשונה לאותה השושלת המסועפת? הלא הוא ר' פייביל מגריצה. הוא היה הבנין־אב וה־שורש, ממנו התענפו והסתעפו עצים רמים ונישאים, שבצילם מצאו אלפי נשמות משתוקקות את סיפוקן הרוחני ומרגוען העילאי.

כשנסתלק ר' פייבלה מגריצה קיבלה הקהלה לרבה את מחברו של הספר קטן הכמות בשם „יד־קטנה", שדפיו אמנם מועטים היו, אך מאיכותו הגבוהה של תכנו נשתקפה גדולתו העצומה של מחברו. כי קדוש היה בחייו, ובחייו המקודשים קידש גם את העיר בה שכן. בפרישותו ובטוהר מדותיו שימש דוגמה לכל סביבותיו. בהסתלקותו נתיתמה כל העדה ונתעוררו בה געגועים צורבים ליד אבהית המימה, למישהו שיעודד ויקל את נטל הצער. והתחילה גריצה — עיר מלאתי לומדים וגבירים — לחפש אחר מישהו ראוי לכתר הרבנות שלה. היא ביקשה אדם שיהא מוכשר למלא את תפקיד „עין העדה", עין הרואה והתופשת את כל המתרחש, עין שתהיה פקוחה על מהלך כל עניני העדה ואשר תכוון את העדה הזאת לדרכי ה'. חיפשו וחיפשו עד שמצאו אחד אברך, אב בחכמה ורך בשנים, ר' אלי' ליפשיץ מעיר סקירניביץ שמכבר יצאו לו מוניטין בכל הסביבה וברחבי המדינה בתור חכם בעל שכל חריף וסגולות תרומיות, היוצרות מה שנקרא אישיות. ואישיות זו גדלה ושגשגה עד היותה לאחד הענקים שבעולם הרבנות והאצילה מהודה על כל הקהלה.

הרב ר' אלי' ליפשיץ נולד בין השנים תרכ"ב — תרכ"ה בעיר סקירניביץ שבפולין לאביו ר' משה. ר' משה ליפשיץ מפורסם היה בכל הגליל כיהודי פקח, אליו נהרו מכל העיירות הסמוכות להיוועץ בבעיות המסובכות ביותר. ר' משה היה מפאר בעלי־הבתים שבעיר, חסיד גרודז'יסקאי נלהב וכמובן שברוח זו גידל וחינך את בניו. הוא היה יהודי אמיד, ניהל עסקים רבים, וגם מעסק־היערות לא הניח את ידו. והקב"ה שלה את הברכה במשלח ידו של ר' משה, וביתו נעשה פתוח לכל ת"ח וחסיד. והיו לו לר' משה שלשה בנים: ישעי', אלי' ונתן, וגם שתי בנות: טויבה ולאה. כל בניו של ר' משה ירשו את חכמתו העמוקה וכולם עלו וגדלו למעלת

אישיות, כל אחד בחוגו ובסביבתו, וכל אחד נתברך בשכל בהיר ובריא.

ר' אלי', בנו האמצעי, הצטיין במיוחד בכשרונותיו המפליאים. עוד בילדותו נתפרסם כבעל שכל חריף והתקדמותו העצומה בלימודי התורה היתה לפלא ולשיחת רבים בסביבה הקרובה והרחוקה. בבחרותו נתפרסם עוד יותר בעולם הלמדנים בתור חריף ועמקן גדול, וגם בתור חסיד־חכם, ולעתים קרובות היה נוסע בצוותא עם אביו להאדמו"ר מגרודז'יסק. אך הפרסום והתהלה רחשו רק מסביבו, ואליו לא הגיעו, ואותו לא הטו אף לרגע להתנשאות וליציאה מן המסלול של לימוד שקדני להוספת דעת וביקוש השלימות הנפשית שבקרבת אלקים.

בגיל צעיר מאד השיאוהו הוריו, בהסכמת הרבי ובברכתו, את אשתו דינה בת ר' זליג פריידנרייך, בעל־בית נכבד ואמיד ממולגניצה, עיירה קטנה סמוכה לוואר־שה. בשנים שלאחר חתונתו, בהיותו סמוך על שולחן חותנו וחפשי מטרדות הפר־נסה, היה יושב על התורה ועל העבודה יומם ולילה, ובגודל כשרונו ושקידתו הגיע למעלה רמה בלמדנות. בלע מסכת אחרי מסכת, עם הראשונים והאחרונים והפוסקים וכל הקשור בה, ותוך לימוד היה מעלה על הכתב את הגיונותיו בהרבה חידושי תורה. אך לא על התורה לבדה יחיה האדם, ור' אלי' הקדיש מזמנו גם לספרי יראים וחסידות לשיפור איכותו ומדותיו של האדם מישראל, ומפעם לפעם היה בודק את עצמו, עד כמה מקיים זה מה שכתוב בזה. והואיל והלימוד ה„אכסטרני", ה„אוטו־דידאַקטי", אינו מספיק להעלאת האדם לדרך השלימות הנכספת, ויש צורך במורה ומדריך חי, היה נוסע אחת לכמה חדשים לשבת או ליו"ט לרבי שבגרו־דז'יסק, נכדו של המגיד ר' ישראל מקוז'ניץ, הוא ר' חיים מאיר יחיאל שהיה מקובל ו־דוע לצדיק גדול וחכם ביראה, כפי שהיו אומרים בגרודז'יסק שהרבש"ע בכבודו ובעצמו אינו חובב שוטים. ר' אלי' היה מעריץ את הרבי מגרודז'יסק עוד מנעוריו, וגם עתה, בהיותו כבר קרוב לגיל השלשים, גדול בתורה ובחסידות בעיון ובמעשה, לא פחתה הוקרתו כלפי רבו, והיה נוהג בו ביראת־הרוממות — בחינת „את ה' אלקיך תירא — לרבות תלמידי־חכמים", — ודבר הרבי היה לר' אלי' כדבר ה' וכפסק הלכה שאין לערער עליו, אך סיפוק שלם לא מצא כאן לנפשו השוקקת והכמהה להישגים של ממש, להתחדשות בחתירתה לקרבת אלקים, ואילו הרבי הג־רודז'יסקאי הלך בדרך הסלולה של שיטת החסידות הקוז'ניצאית ללא נטיות וסטיות. ור' אלי' צמא היה למלה חדשה, לדיבור חדש שיסעירנו. זקוק היה ר' אלי' למשהו יותר מאשר לרבי המדבר אליו ברמיזת אי־אלו משפטים מקוטעים. מבקש היה ר' אלי' חבר שלפניו יוכל לגלות את כל סערת לבו, חבר שיטה שכם אתו במאמץ משותף לחפש ולמצוא דרך חדשה לעליה רוחנית ולהשגת שלימות בעבו־דת השם. ואכן מצא בגרודז'יסק את מבוקשו זה, בהצליחו לרכוש לו שם חבר יקר ונאמן, ושניהם כרתו ברית ידידות נצחית, ברית שלא פג תקפה אף אחרי היות חברו לרבם של אלפי יהודים אחרים. חברו זה היה הרבי מאוסטרובצה, שבאותו זמן עוד

היה רבה של קהלת סקירניביץ, עיר מולדתו של ר׳ אלי׳.

ואכן אם זכה ר׳ אלי׳ להיותו לאותו ר׳ אלי׳ הגדול, שהקדיש את כל חייו לתורה, חסידות ועסקנות, שאהבתו לכל אחד מישראל היתה בוערת ממש בלבו, כל זה יש לזקוף לזכותו של חברו־רבו האוסטרובצאי, שהשפעתו על ר׳ אלי׳ פעלה עוד לפני התגלותו והופעתו בתור צדיק עולמים למורת בכינוי „הרבי מאוסטרוב־צה״, בהיותו עוד בבחינת „נחבא אל הכלים״ בתור הרב בסקירניביץ... בטרם ידע העולם הגדול איזו נשמה עילאית גנוזה בהרב מסקירניביץ, שעתידה להכניס מהפכה בדרך עבודת השם ולהתגלות כאישיות עילאית, שכל גדולי הדור עמדו לפניה ברגשי השתוממות ודרך־ארץ.

בצלו של האוסטרובצאי מצא לו ר׳ אלי׳ את בצרונו הרוחני, ביחוד אחרי פטירתו של הגרודז׳יסקאי, משנעשתה אוסטרובצה למרכז התורה, החסידות וה־לומדות גם יחד ומשכה אליה את כל ה„עידית״ הרוחנית של חסידי גרודז׳יסק. באופן מקביל לשיחה החסידותית השתרע קו הלומדות בפלפולים חריפים בהלכה, הישובים מתמטיים וחשבונות נפלאים. בדרך זו עלתה אוסטרובצה, ובדרך זו עקבו והתהלכו בדייקנות ובנאמנות כל תלמידי אסטרובצה — ור׳ אלי׳ היה מלהקת ה־תלמידים, אולם הוא כבש לו עמדה מיוחדת וחשובה. אכן היה ר׳ אלי׳ מנסה להעמיק את החריפות ולעתים היה נוטה מהקו המותווה. אבל בתוך תוכו, בגישתו לכל בעיה ושאלה נשאר אוסטרובצאי גמור. ובהגיע השעה כשהאוסטרובצאי פנה פת־אום עורף לחיי העולם והתחיל מתעסק בסיגופים ובתעניות, חיקוהו תלמידיו גם בזה, ואף ר׳ אלי׳ פנה לדרך זו. מטבעו היה ר׳ אלי׳ אדם בעל בריאות מוצקת ונחשב לגברתן, כמו שחשבו את האוסטרובצאי, שהבריאות היתה כאילו מתיזה ניצוצות מגופו על כל סביבותיה, ועיניו השחורות והלוהטות מבהיקות היו מתוך התלהבות חסידית חמימה. אך כשהחליט שצריך לשבור את החומר על־ידי תעניות, התחיל גם ר׳ אלי׳ להתענות והמשיך בכך במשך מיטב שנותיו, עד שגופו החסון התחיל להתרופף.

עוד בהיותו אברך גדל ועלה ר׳ אלי׳ למעלת אישיות רב־צדדית ונשתבח בהרבה מעלות: למדן, חסיד, פיקח, וביתר שאת בלטה בו מדת החסד. עשיית טובה ליהו־די היתה לו צו קדוש ובה בשעה גם עונג גדול, ובהיותו מפורסם כאיש אשכולות, פנו אליו מעשרות ערים, ביניהן אף ערים גדולות, שיקבל בהן את הרבנות, אך הוא בחר בגריצה, שהיתה סמוכה למוגלניצה, שבמשך שנים אחדות היה מתושביה, כשהיה סמוך על שלחן חותנו.

בגריצה היה מקובל ומכובד על כל שכבות הציבור. פרנסתו הובטחה וניתנה ביד נדיבה והודות לכך נתאפשר לו להתמסר כולו לטובת הכלל והפרטים, וזמן מועט אחרי שהתחיל לשרת בקודש בתור מרא ואתרא כבד הוקירוהו כולם בתור „אבי־העיר״. דברו ודעתו הכריעו בכל וכולם רחשו לו אמון רב מאד, בידעם שר׳

אלי׳ מתעמק ומעיין יפה במצבו ובגורלו של כל אחד ואחד.

ככה נעשה ר׳ אלי׳ לאישיות המרכזית של כל הסביבה, ומכל עיירות הסביבה היו באים אליו להתייעץ בעניני כלל ופרט ולבקש טובה. ר׳ אלי׳ שרת לא רק בתור רב גריצאי מקומי, כי מצודתו היתה פרושה על כל הגליל, ומקובל היה ר׳ אלי׳ גם על פקידי הרשות, וכל הנכרים שבאו במגע אתו כיבדוהו מאד ובהשפעתו זו היה פועל הרבה טובות לישראל. בבעיות מסובכות ביותר, כעירוניות, כמשפחתיות היו פונים אליו, ותמיד היה מצליח לכבות את מדורת המחלוקת ואף להשכין שלום בין משפחות עוינות.

העסקן והשתדלן הקרתני עלה במשך הזמן למעלת עסקן פוליטי בקנה מדה גדול. סמוך לייסודה של אגודת ישראל הופיע בתור אחד האישים הפעילים בתנועה זו. ובהווסד ע״י אגודת ישראל הרשות הרבנית שלה בשם „מועצת גדולי התורה״, נבחר הוא לאחד מחבריה הנכבדים. שמו הופיע בכל מפעל ציבורי, לקח חבל בכל מיני כינוסים ואספות. ואף שבפומבי לא נראה ביותר, בכל זאת היו מתחשבים תמיד בחוות דעתו באופן רציני מאד. מטבעו היה בעל הצנע לכת והוגה מעמיק ומסתתר, ושונא היה בתכלית השנאה את הרעשנות, את ההמוניות הרגשנית ואת הרברבנות שבמלל. בכל ענין וענין היה מסתכל ומעיין ברצינות, וכל בעיה היה שוקל בכל כובד האחריות, ורגיל היה להרצות לפני מקורביו את תמצית עיוניו ותוצאותיהם, וברוב המקרים היו מסכימים להנחותיו. לעתים נדירית מאד היו רואים אותו מרצה ומתפלמס על בימת־נואמים — אך אף כששתק היתה מקיפה אותו התענינות כללית, באשר תמיד היו מוכנים להתחשב בדעתו של הרב הגריצאי בענינים העומדים על הפרק.

תמיד היה נבחר, פה אחד, לכל משלחת או מלאכות או ועדה לשם טיפול בענינים צבוריים חשובים. בשנת 1922 שלחה אגודת ישראל מלאכות מורכבת מהאישים הרבניים הנכבדים ביותר, כדי לבקר בכל מרכזי היהודים באירופה וגם באמריקה ולהחדיר ביהדות החרדית בעולם את הרעיון של אגודת ישראל ולהדק בדרך זו את הקשרים בין כל חלקיה. ובמשלחת זו—הראשונה להפצת רעיון אגודת ישראל בעולם — תפש הרב הגריצאי אחד המקומות המכובדים ביותר. יתר חברי המשלחת היו: הרב מאיר דן פּלאָצקי, אב״ד דאוסטרובי, מחבר הספרים המפורסמים כלי חמדה וחמדת ישראל, הרב מרדכי מנחם מנדל זילברשטיין, אב״ד בווארקה, הרב יוסף לעוו, דיין בווארשה והד״ר נתן בירנבוים.

אגב, כדאי לומר כאן מלים אחדות על הרב הוורקאי. הוא היה יד ימינו של הגריצאי. שתי הערים גריצה ו־וארקה סמוכות זו לזו וידידות רבה נקשרה בין שני הרבנים הנ״ל, ידידות עזה במעלת אהבה שאינה תלויה בדבר. שניהם היו בעלי קוי אופי דומים: שניהם נתברכו במדה גדושה של חכמה ולבות שניהם היו לוהטים באהבה היהדות. שניהם היו משתווים בהשקפותיהם והערכותיהם בבעיות שונות

ושניהם כאחד נמנו על הצמרת של אגודת ישראל. וכשנסתלק הוורקאי בגיל צעיר, נסתלק גם מן הגריצאי הרבה הרבה מחדוות חייו. הרבה ידידים נוספו לו לגריצאי אחר כך, אבל מקום הוורקאי לו נתמלא לו עוד לעולם.

מלאכות האגודה נתפלגה בדרך. בגלל ענינים משפחתיים נאלצו שני הרבנים הללו, הגריצאי והוורקאי, אחרי עשותם חדשים מספר בבלגיה ובאנגליה, לחזור לבתיהם ולא יכלו להשתתף במסע המשלחת לאמריקה. אך ליהודי אמריקה ניתנה אחר־כך הזדמנות אחרת ליהנות ממאור פניו ומאור תורתו. באופן מקביל לעבודתו של הרב מגריצה באגודת ישראל, היה פעיל גם בפיתוחה של אגודת הרבנים, שהיה מראשוני מיסדיה ובמשך כל זמן קיומה היה חבר הנשיאות שלה. בשמה של אגודת הרבנים היה מבקר לעתים תכופות במיניסטריון הפולני לתרבות, ובהשתדלויות שונות הצליח להביא להרמת כבוד התורה ולעידוד ההשפעה הדתית.

בשנת 1928 נסע לאמריקה בשליחות מיוחדת של אגודת הרבנים בפולין. בזרם המנוסה מערי פולין במלחמת העולם הראשונה נתפרדו הרבה משפחות יהודיות, הבעלים נעלמו בנתיבי הפליטים והבורחים ושבויי המלחמה, ולנשותיהם צפויה היתה סכנת העיגון. אגודת הרבנים פתחה משרד מיוחד והצליחה למצוא את עקבותיהם של מאות בעלים כאלה ולשחרר את נשיהם על־ידי השגת גם או אישור למות הבעלים. והואיל והרבה בעלים כאלה נתגלגלו לאמריקה, קיבל על עצמו הרב מגריצה את עול העבודה הקדושה הזאת ונסע לאמריקה, ובשנה וחצי שעשה שם בעבודה מסורה הצליח להתיר את נשיהם של הבעלים הללו מכבלי העיגון.

בבואו לאמריקה נתקבל בכבוד גדול. מיד הכירו בו את הרב הגדול ואת האישיות רבת הצדדים. אגודת הרבנים באמריקה ערכה לכבודו קבלת פנים מיוחדת בה השתתפו מגדולי הרבנים, וככל שהוסיף לשהות באמריקה ובא במגע עם אנשים נוספים, כן נתרחב חוג מוקיריו ומעריציו, באשר אישיותו ואורח־חייו ומגעו עם הבריות עוררו התפעלות שעלתה על כל השבחים שפיזרו לו בנאומים ובעתונות, ומוקיריו אנשי התורה, רבנים ובעלי־בתים למדנים ויראי ה', מספרים עד היום על דבר מדרגתו הגבוהה בעבודת הבורא.

בהיותו באמריקה ביקשו ממנו כמה קהילות ובתי־כנסיות, על ידי משלחות של אנשים נכבדים, שיהיה להם לרב והציעו לו תנאים מצויינים וגם מוכנים היו לכל ההוצאות להבאת בני־ביתו מפולין לאמריקה. אך הוא דחה את כל ההצעות הללו, כי יקרה היתה לו גריצה, וגם בהיותו באמריקה עסוק בשליחותו הקדושה היו עיניו ולבו לקהילתו החביבה ולבני קהילתו, וגם שם דאג להם. חיפש ומצא את כל אלה שהיו להם קרובים בגריצה ודרש מהם עזרה לקרוביהם.

ולא רק באמריקה הציעו לו משרות־רבנות נכבדות. גם בפולין פנו אליו לעתים קרובות בהצעות כאלו. ראדום, עיר גדולה ומרכז תעשיה, הזמינה אותו לרב הקהילה. ובהיותו בתקופת המלחמה הראשונה בווארשה נתחבב על האוכלוסיה

היהודית, עד שהציעו לו שם כסא רבנות וביקשו ממנו שישאר שם. היו לו כמה וכמה הזדמנויות להתמנות בתור חבר רשמי של הרבנות הוואַרשאית, אך תמיד דחה את ההצעות. ידידים ובע"ב נכבדים הפצירו בו שיישאר בוואַרשה, בה היו לו סיכויים מצויינים וגם בניו התחננו לפניו שיקבע את דירתו בעיר הבירה — והוא נשאר איתן בסירובו, באשר אהב מאד את גריצה, וגם גריצה אהבה אותו. למרות הרוחות החדשות שהתחילו לנשב גם בגריצה, מימין ומשמאל כאחד, התיחסו אליו אף המתנגדים המפלגתיים ביותר במדה גדושה של יראת הכבוד, ואיש לא ההין להתנגד לחוות־דעתו של הרב, אף אם היתה בניגוד לקו המפלגתי. ואכן הרגיש הרב מגריצה את הקשר הנאמן ואת המסירות הנאמנה שהעיר הגתה אליו, אף רכש לו חסידים נלבבים, ידידים נאמנים, ומובן מאליו מפני מה לא קסמו לו שום הצעות נכבדות אחרות. בגריצה התפתחה כל אישיותו ואת גריצה איווה למושב לו במשך חמישים שנה, ואף בשעות הנסערות ביותר נשאר עם קהלתו, עד בוא היום המר והוא גורש יחד עם כל עדתו מן העיר.

יחסו לארץ־ישראל

ארץ־ישראל מילאה פרק עשיר מאד בחייו של הרב מגריצה. משחר נעוריו היתה לו תשוקה עזה להתיישב ולהשתקע בא"י, שנוסף לקדושתה ולאפשרות להגיע בה למדרגות גבוהות בעבודת הבורא — הי קשור אליה גם בקשרי משפחה. אחותו הבכירה טויבה גרה בירושלים, והיא העריצה את אחיה עד מאד. הדודה טויבה, ככה קראוה בחוג המשפחה, מפורסמת היתה בירושלים בתור אשת חיל, צדקת וחכמה, ושמה הטובה נישא בפי הירושלמיים בהוקרה רבה.

בשנת 1924 התחילה בפולין — בלחץ התנאים הכלכליים — פעילות רבה בין היהודים למען העליה לא"י. בכל עיר ועיירה נוסדו ועדים לשם רכישת נחלאות בא"י, וכמובן גם גריצה לא נחשלה בנידון זה. ביזמתו של הרב התחילו יהודי גריצה האמידים והעניים להתאגד לשם קנית נחלה בא"י. הועד הגריצאי התאחד עם הועד שבעיר סקירניביץ והיו לארגון אחד, והועד המאוחד שלח מלאכות לא"י כדי לחקור את המצב וגם לקנות נחלה, ובראש המלאכות הועמד הרב מגריצה.

למעלה מחדשיים עשה הרב בא"י, ובשובו היה מלא התלהבות מכל אשר ראו עיניו שם. בארץ נפגש עם כל גדולי התורה וגם השתתף בכמה אספות נכבדות. התידד מאד עם הרב קוק זצ"ל, ואף ניסה בהשפעתו להשקיט את אש המחלוקת שהתלקחה אז ופילגה את היהדות החרדית. אך כוחו של יצר המחלוקת גבר על כוחו המוסרי של הרב האורח המכובד מפולין והשתדלויותיו היו ללא הועיל. גם רכישת נחלה בשביל יהודי שתי הערים הנ"ל לא יצאה לפועל. אך כל אלה היו פרטים טפלים. העיקר נשאר בעינו, שמאז גברה השתוקקותו של הרב לא"י ביתר שאת, ובשובו הביתה היה משנן ואומר לכל בני משפחתו ומכיריו: מקומי הוא

בא״י. ברם נסיבות רבות, משפחתיות ואחרות לא נתנוהו להגשים את משאת־נפשו מיד, והחליט שאחרי שישיא את כל בניו יעלה ארצה. כך היה דוחה את עליתו והתיישבותו בא״י משנה לשנה.

מיותר להגיד, שכאשר נודע לה לקהלת גריצה, שרבה אומר לעזבה, התנגדה לכך בכל תוקף. כל העיר, למקטן ועד גדול, לא יכלה לתאר לעצמה את גריצה מבלעדי הרב. וכך צפו ועלו עיכובים מכל הצדדים, אך הרב אמנם דחה את עליתו עד בוא המועד הנכון, אבל אף רגע לא ויתר על שאיפתו.

בשנת 1930 מתה עליו אשת נעוריו. ההפרעות נתרבו והוא נשאר בגריצה. בשנת 1938 נפטר בנו הבכור הרב יצחק ניסן ז״ל, שהיה בגריצה דיין במשך 25 שנים, נקרא בפי הבריות ר׳ איציל והיה נודע לאיש קדוש, צדיק העיר. הוא הרבה בתעניות, למרק את עוונות הדור, ולילות כימים היה עוסק בתורה. היה יהודי בעל אופי מיוחד. מטופל בילדים רבים, חי כל ימיו בדחקות, אבל פניו היו קורנים תמיד מאושר וחדווה. איש צנוע ונחבא אל הכלים, כלוא ומסוגר בתוך עצמו. אהב להתבודד והיה מרחף בעולמות העליונים. מרוב תעניותיו נחלש גופו ובגיל צעיר חלה בלבו. בגלל מצבו הכלכלי הקשה לא היה ביכלתו לקבל את הטיפול המתאים. כחייו התמוטט מיום ליום עד שחטפהו פתאום המוות בהיותו בגיל 54.

מות בנו היקר והחביב מוטט את הרב מגריצה עד היסוד. צר מאד נעשה לו המקום בעירו. מעתה התמסר ביתר זריזות לגמירת הכנותיו להתיישב בא״י. אין שום דבר שיוכל לעכבו עוד ולמרות גילו הישיש הרגיש די כח להאבק בהפרעות החומריות הכרוכות בצעד כזה. אך בהיותו בגריצה למעלה מארבעים שנה ובהיותו בקשר מתמיד עם מאות אנשים ועם מוסדות פוליטיים, וברצותו לסדר את כל העניינים לבל ישאיר אחריו ערבוביה לטרחתם של אחרים, נתגבבו עוד ועוד הפרעות קטנות, שדחו את גמר הכנותיו מיום ליום. תוך סידורים אחרונים אלה היה עומד ומונה את הימים והשעות... עד מעט והוא נוסע... החלום הממושך יתגשם. עוד שעה קלה ויעזוב את פולין ויתיישב בא״י. והנה בא היום הראשון לחודש ספטמבר 1939 וכל החלומות התנדפו פתאום ובבת אחת.

פרצה מלחמת העולם השניה.

באחד בספטמבר הייתי בביתו של הסבא בגריצה. בשעה תשע בבוקר התחילה הצפירה להשמיע את האזעקות הראשונות, ותחרד כל העיר, אף כי לא ידעו אל נכון אם אזעקה זו היא קול ענות מלחמה שפרצה כבר, או אולי רק ניסוי צופר האזעקה. אזעקה יבבה אחר אזעקה וחיש מהר נודע, כי אכן התחוללה השואה. במהירות הבזק נתפשטו הידיעות שהגיעו מווארשה, כי ההפצצה הראשונה כבר הפילה חללים.

הוא ישב אז לפני ספר פתוח שעל שלחנו. מבטו כאילו הוכה בקפאון, וכולו נדהם ומחריש ללא הוצאת הגה מפיו במשך שעה ארוכה. גם אני הייתי כמהומם

ומשותק מכל המתרחש, ואחת ידעתי, שימי בקרבת הסבא ספורים הם, כי צו־הגיוס ישיגני חיש מהר. לפני פרוץ המלחמה בליתי הרבה שנים מחוץ לפולין לרגל השׂתלמותי. המגור מפני המלחמה העלולה לפרוץ מנעני כל הזמן לשוב לפולין, ואך בלחץ הורי וזקני באתי הנה לביקור קצר, והנה נתברר שבאתי ישר לתוך להבות המלחמה, ועוד לפני שהספקתי לשמח מעט את קרובי באה הסערה שדרשה ממני ומאחרים כמוני להגן על ה„מולדת". כנראה שסבי ז"ל קרא מהבעת פני מורת־רוח על בואי לפולין, שהוא הרגיש את עצמו אשם בכך. הוא שכתב לי ועודדני לבוא... ועכשיו מה עלה לי, העולם נסגר על שבעה מנעולים. סבי סגר את הספר וקראני להתקרב אליו ויאמר אלי: — נסתרו דרכי השם, הכל בידי ההשגחה, ומובטחני שכאן בפולין הנך מוגן ובטוח לא פחות מאשר בצרפת. כבר עברה עלי, בני יקירי, מלחמה אחת, ויודע אנכי עד כמה שהמצבים נתונים לשינויים. עכשיו מתחוללת הסערה כאן ובצרפת שקט, אבל מי ידע מה יביא המחר. מתפלל אני בעדך, שתינצל מכל הרוחות הרעות. הרבש"ע לית אתר פנוי מניה, אף גם בחזית המלחמה, וגם שם ישמרך.

סבא השתדל אצל הרשות שימנוני לרב צבאי ולא הצליח. כל הדלתות ננעלו. הבהלה גירשה את כולם מן העיירה. בית הסבא נתמלא המון אנשים. אמהות של ילדים, שבעליהן נלקחו לצבא באמצע הלילה, התעלפו, ובכיין המר נישא למרחוק. הסבא לא איבד את עשתונותיו אפילו לרגע אחד, ניחם ועודד את כולם. רבונו של עולם — זכורני איך קרא הסבא מנהמת לבו — תנחומין לכל כך הרבה צרות מנין יימצאו?

ללא אומר ודברים נפרדתי מהסבא. כלום לא אמר, אלא הושיט לי את ידו וברכני בקצרה שנזכה להיפגש בקרוב, ואת צערו דיכא והסתיר בקרבו, לבל יפיל את רוחי לבהלה, וילווני במורד המדרגות.

אני נסעתי לווארשה והסבא נשאר בגריצה. בבואי לווארשה נתברר לי, של־חזית כבר לא ישלחוני. בכל רגע ורגע הולכת ומתמוטטת חזית אחרת. הערבוביה איומה וכל המשרדים מוגפים.

כעבור ימים אחדים מעת עזבי את גריצה, נקלע אל המרתף, בו התחבאתי מפני ההפצצות, בן דודי משה והוא סיפר לי שגם הסבא נמצא בווארשה ברחוב גז׳יבובסקה יחד עם הרבנים ר׳ צבי פערקאל מסוכאצ׳וב ור׳ יעקב זילברשטיין מפראגה ועוד אחרים. רק חמשה ימים עברו משנפרדתי מהסבא, ומה רבו השינויים שנתחוללו בפרק־זמן קצר כזה. באמצע הלילה קיבל הסבא ידיעה מראש העיר, שעליו לעזוב את העיר, משום שבעוד שעות אחדות יפלשו הגרמנים לתוכה. נפחד ונרעש עזב הסבא את הבית, ובהשאירו הכל מאחוריו, תפש הוא את ילקוט הטלית־ותפלין ואף את הכובע לראשו לא הספיק לחבוש. עד כדי כך גדלה הבהלה. בכל זמן המצור של ווארשה נשאר הרב מגריצה שם. היה לן במרתף, וצם כל הזמן וכל נושא

דיבורו היה רק ארץ־ישראל.„מי יודע אם עוד אזכה לעלות לא״י״, „בכל ימי חלדי רצוני היה לנסוע ולא נסעתי ! אוי ואבוי...״.

אחרי פלישת הגרמנים לווארשה התאכסן הרב מגריצה שבועות אחדים ברחוב קרוכמלנה אצל מכיר אחד מגריצה. אחרי חג הסוכות באנו אני וגיסי נתן אש לקבל ממנו ברכת הפרידה. הסבא נסע חזרה לגריצה. לכל הפצרותי ובקשותי שיישאר בווארשה לא הטה אוזן קשבת.„ אסור לי לעזוב את עדתי בעת צרה, מבנים יקרים אין לברוח״, היתה תשובתו, והוא שב לגריצה. גיסי ואחותי רחל נשארו בווארשה ואני הטלתי את עצמי על גלי הטלטולים והנדידות... מווארשה לראדזימיז, למאלקין ולווילנא. בווילנא ובקובנה ואח״כ גם ביאפאן הייתי מקבל מכתבים פעוטים וקצרים כתובים בפולנית. לא ידוע לי את אשר עבר עליו במשך שנות גלותו האחרונות עד פטירתו. מכתבו האחרון היה מביאלובז׳ג, עיירה סמוכה לגריצה. על יסוריו ולבטיו בכיבוש הגרמני אין לי ידיעות ברורות. הגיעוני שמועות שונות שמהימנותן לא נתאשרה לי, לפיהן היה כלוא זמן־מה בבית־הסוהר הגריצאי, ושוחרר הודות להש־ תדלותם של מוקיריו הפולנים שהעריצוהו מאד כשל חכמתו וקדושת אורח־חייו. מגריצה גורש לביאלובז׳ג והתגורר בביתו של הרב דמתא הרב בלומנפלד. למעלה מחמשה עשר חודש בילה בביאלובז׳ג תחת שבט הנוגש של כיבוש היטלר. ידידיו ומעריציו לא עזבוהו בשעותיו המרות. אף בימות הרעב הנורא לא שכחו את הרב מגריצה, עד שביום י״ט באלול תש״א יצאה נשמתו, וכל קהל הגיטו ליווה אותו לבית עולמו. מכל משפחתו הגדולה, שהיתה מפוזרה ומפורדה בגיטאות השונות שבפולין, עמדה על ערש מותו רק בת אחת, חנה, שהיתה גרה בא״י ובאה לפולין לביקור ושם מצאה בתלאות המלחמה את מותה.

אלה תולדות חייו של הרב מגריצה.

— * —

הרב מגריצה היה אב לא רק לבניו, אלא לכל המשפחה, ומדת אהבתו ודאגתו לנכדיו ולניניו היתה לא פחותה מאשר לבניו. בירכהו ה׳ וזכה לראות בנים ובני בנים שילשים וגם ריבעים. ואת כל אחד מהם היה נושא על לבו, לכל אחד ואחד דאג, לזה במובן הגשמי ולזה במובן הרוחני. לעתים נדירות אפשר למצוא נאמנות ומסירות עמוקה כזו שהיתה מציינת את הרב מגריצה בתור אב וראש בתי־אבות שהסתעפו ממנו, ובעיקר לנכדיו. ואכן ידעו הנכדים, שבכל דבר חשוב צריך לשאול בעצת הסבא. ואף כי לעתים תכופות נמצא, שהסבא ונכדיו חיים בשני עולמות נפרדים, תמיד השכיל הסבא לנסח את חוות־דעתו בצורה כזו, שתהיה מקובלת גם על העולם החדיש בו נמצאו כבר כמה מנכדיו. הרמוניה מלאה שררה בין הסבא ונכדיו. בכל לבו ומאודו היה מתאמץ לעזור להם.

הסבא היה הדמות המרכזית שבמשפחה, שאיחדה את כולם. למרות טרדותיו הרבות מצא לו שעות כושר להתפנות לשחק מעט עם נכדיו. ואכן היה לו לסבא

סיפוק־מה בחייו. הרב מגריצה זכה לראות במו עיניו דור ישרים יבורך של בנים ובני בנים תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה. והיה לו לסבא מי שימלא את מקומו אחר מאה ועשרים שנה. ולולא החורבן, ודאי שאחד מבניו היה מפאר את כסא הרבנות בגריצה, כממשיך ראוי לו.

כל ימיו היה שואף ומצפה לראות את בנו ר׳ איציל ז״ל, את הצדיק והחסיד, יושב על כסא הרבנות. ואח״כ משנסתלק בנו זה מן העולם, לא הואיל לעזוב את גריצה עד שיזכה להושיב שם את נכדו, חביבו מאד. אך משאלתו לא נתקיימה. חרבה גריצה יחד עם רוב בניו ונכדיו. רק חלק קטן ממשפחתו שרד לפליטה.

מבניו של הרב מגריצה ניצלו: בנו ישראל וששת בניו, בתו מרים, נכדיו הרב שמחה אלברג, ישעי׳ ופנחס בני חתנו הרה״ח ר׳ אהרן שמעון ז״ל ובתו הצדקת גיטל, ה׳ ינקום את דמם. נכדיו: שלום ורוחמה, בני בנו הרב ר׳ איציל ז״ל.

— * —

בגריצה עיירתי... הנני כותב „גריצה עיירתי״ אף שלא נולדתי בה, בכל זאת גריצה היא עיירתי, שם מלך זקני בתור רב כיובל שנים, ותחת כנפיו מצאתי לי נופש משפריר נעורי עד גילי המבוגר. עוד מגיל רך, בהיותי בן שש ועד שנת החורבן, הייתי מבלה שם ימים, ירחים ואף שנים. במשך תקופה ארוכה הייתי נושם ושואף אל קרבי את הבושם הגריצאי. במשובה ילדותית הייתי ממלא את נחירי וריאתי בימות הקיץ הארוכים בריח הרענן של החציר שהיו קוצרים בצ׳ינסטינוב, באחוזת הפריץ, לא רחוק מגריצה, במקום שמשפחת הסבא היתה נוסעת אליו לנופש הקיץ. זכורים לי גם לילות החושך הארוכים כשהייתי בוסס עם הסבא בבוץ ובמשקעי־הרפש לאור פנס־נפט קטן כדי להגיע לאיזה מקום. זכורים לי כל הטפוסים הגריצאים: המלמד, השמש, הגביר, האביון, החסיד, המשכיל, הדתי האדוק והאפיקורס. שונים היו ארחות חייהם, וכל אחד היה מסתייג בסביבתו. ויש שמחיצה עבה היתה חוצצת ביניהם, אך המות האיום האחרון איחדם וליכדם לאחדות גמורה. חרבה גריצה עיירתי, ובחורבנה של גריצה העיירה משתקף ומתגלה לפני חורבנו של עולם גדול. על מפת העולם היתה גריצה נקודה אפסית כמעט, ואף בפולין לא היתה אלא אחת מהעיירות הרבות, אך לגריצאים היתה טבור העולם, טבורו של עולמם הם.

— * —

ששה מיליוני יהודים תמו ונכרתו, ואתם יחד שקעו מאות ערים ועיירות בכל העולם האירופי הגדול. יקרה ונכבדה לי כל עיירה שנכרתה, ברם יקרה לי ומקודשת מכל היא גריצה עיירתי. לא יפה ולא טובה היתה גריצה מכל העיירות כדוגמתה, אבל יקרה לי ולבי עלי דווי ביותר על גריצה עיירתי.

והיתה לה לגריצה עדה קדושה של אלפי יהודים, צעירים וזקנים, נשים וטף — ומנהיגם וקברניטם היה שם זקני.

יקרים לי ודבוקים בנפשי הם יהודי גריצה, וכואב לבי על אבדנם. ופי־אלף כואב אנכי על אבדן זקני, הרב מגריצה, שחי חיי עדתו, שבששונם היה שש ובצערם היה מצטער ובכליונם כלה גם הוא ונדם לנצח.

ששה מיליונים נשמדו, שליש האומה היהודית נכרת ביד שטנית אכזריה. ויש כי דמה אדמה שלא לעם ישראל בלבד כגוף שלם אבד שליש מקיומו הכמותי, אלא שגם בתוך־תוכה של כל נפש מישראל שנשארה בחיים נקטע חלק שלישי מאיכותה, נפגם ונעדר משהו מהנקודה היהודית הפנימית, ואין לך בימינו יהודי שלם בנפשו. ומשום־כך לא רק על חורבן היהודים שהיו ואינם אנו מקוננים, כי גם על החורבן שנעשה בתוכנו, השרידים שנשארו בחיים. עם השמדת גריצה על כל עדתה, גם משהו בלתי נראה שבקרבי הושמד ונעלם. חורבן הזולת תופשים מהר, אבל את החורבן וההתמוטטות העצמית קשה לגלות, כי מכוסה הוא חורבן שכזה באלפי גרגירי אבק מאחזי עינים ומוצנע באלפי מחיצות נסתרות.

הרב שמחה עלבערג/ברוקלין

דער גריצער רב

גריצע, דאָס קליינע שטעטל ביי ווארשע, האָט זיך דווקא געהאלטן גרויס שטאָטיש, מיוחס׳דיק. גריצער יידן האָבן זיך נישט באטראכט פאר קיין פראָווינצער, וויל וועלכער גריצער ייד איז נישט געווען א פאָר מאָל אין יאָר אין דער הויפט־שטאָט ווארשע? דער מרחק איז אויך נישט געווען קיין גרויסער און זינט ווען עס האָט אָנגעהויבן קורסירן די „קאָלייקע" איז דאָס אריינכאפן זיך קיין ווארשע געווארן גאָר לייכט. די אָפטמאָליקע נסיעות קיין ווארשע האָבן „גרויס" געמאכט דאָס שטעטל און יעדער איינער האָט אראָפגעבראכט קיין גריצע עפעס פונעם גרויסשטאָטישן שטייגער. יידן זענען געפאָרן קיין ווארשע האָנדלען, א שידוך־טאָן און צום רבין — אלע וועגן האָבן געפירט קיין ווארשע. פון דעם יונגווארג איז דאָך שוין אָפגערעדט. זיי פלעגן דאָך ממש פארשעמען דאָס שטעטל. טויזנט חנ׳ען האָט דאָס שטעטל פארמאָגט אָבער דאָס יונגווארג האָט געצויגן קיין ווארשע — זיי זענען אנטלאָפן פון שטעטל. ווארשע האָט געלאָקט מיט איר גרויס שטאָטישן צויבער. איין קלייניקייט: ווארשע! דאָרט קאָן מען דאָך אלץ דערגרייכן. גליק און פרייד און אלץ וואָס דאָס הארץ גלוסט. און אז ווארשע האָט זיי מיד געמאכט, אנטוישט זייערע האָפענונגען, אראָפגעפירט פון דרך הישר, איז מען צוריקגעקומען אהיים און דאָס שטעטל האָט תמיד אויפגענומען מיט אָפענע אָרעמס די אנטוישטע, וועלכע זענען צוריקגעקומען זוכן ביי אים טרייסט.

גריצע האָט פארמאָגט זייער פיל גרויסשטאָטישקייט. אָבער עס איז נישט פארווישט געווארן איר ספעציפישער חן — דער חן פון א קליין שטעטל, פול מיט חלומות און נישט דערפילטע בענקשאפטן...

גריצע האָט שטאָלצירט און זיך געיחוס׳ט מיט אירע גרויסע רבנים, וואָס האָבן בארימט געמאכט דאָס שטעטל אין גאנץ פוילן. גריצע האָט זוכה געווען צו האָבן ביי זיך רבנים גדולים אין תורה, חכמה און חסידות.

דאָס אלעקסאנדערער חסידות האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין פוילן. דער אלעקסאנדער שטאם האָט ארויסגעגעבן גרויסע געשטאלטן, וואָס האָבן באלויכטן דאָס פוילישע חסידות. ר׳ יחיאל פון אלעקסאנדער האָט מיט זיך פאָר־געשטעלט א באדייטנדיקע און אלזייטיקע פערזענלעכקייט אין דער חסידישער וועלט. דער „ישמח משה" איז געווען בארימט איבער גאנץ פוילן און ווער איז

געווען דער ערשטער, וועלכער האָט געלייגט דעם יסוד פאר דער דאָזיקער ברייט פארצווייגטער דינאסטיע? — ר׳ פייוול פון גריצע! ער איז געווען דער שטאם, פון וועלכן עס זענען ארויסגעוואקסן די גרויסע צווייגן און טויזנטער זוכנדיקע נשמות האָבן געפונען זייער גייסטיקע באפרידיקונג, זייער דערלייכטערונג און לייטערונג אין זייער שאָטן.

יוען ר׳ פייוועלע איז נסתלק געווארן, האָט גריצע אויפגענומען אלס רב דעם מחבר פון א קליין ספר׳ל א. נ. „יד קטנה". קליין אין פארנעם איז געווען דאָס ספר׳ל אָבער גרויס איז געווען זיין מחבר, ער איז געווען א קדוש און מיט זיין קדושה־לעבן אריינגעבראכט הייליקייט אין זיין שטאָט. מיט זיין פרישות און מידות איז ער געווען א מוסטער פאר ארומיקע. וועז ער איז נסתלק געווארן, איז פאר׳יתומ׳ט געווארן די שטאָט און ווי א יתום האָט גריצע אָנגעהויבן אויסקוקן אויף עמעצן, וואָס זאָל זי צערטלען מיט א פאָטערלעכער האנט, וואָס זאָל דער־מוטיקן און לייכטער מאכן דעם צער. און גריצע — א שטאָט פול מיט לומדים און יידן בני־תורה, האָט אָנגעהויבן זוכן א רב, וועלכער זאָל זיין ראוי פאר דעם גרי־צער כתר־רבנות, זאָל פעאיק זיין צו דערפילן די ראָל פון אן „עין העדה", א וואכ־זאם אויג, וואָס זעט און כאפט־אויף אלץ וואָס עס געשעט אין שטעטל, זאָל האלטן אן אויג אויף דער עדה און פירן זי אין גאָטס וועגן. גריצע האָט געזוכט א וועכ טער, א טרייען פאסטוך, וואָס זאָל שטיין אויף דער וואַך און באשיצן די יידישע עדה פון אלדאָס בייז.

האָט מען אזוי לאנג געזוכט ביז מען האָט געפונען איינעם א יונגערמאן פון סקיערניעוויץ, וואָס איז אין דער סביבה און איז גאנץ פוילן שוין פון לאנג בא־רימט געווען אלס גרויסער חכם און „שארפער קאָפּ" און האָט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט מיט יענע דערהויבענע אייגנשאפטן, וועלכע שאפן די פערזענלעכ־קייט. דער דאָזיקער יונגערמאן איז געשטיגן העכער־העכער, ביז ער איז געווארן א ריז אין דער רבנישער וועלט. אזוי ארום איז גריצע בארימט געווארן מיט איר רב און די ארומיקע שטעט און שטעטלעך זענען געשטעלט געווארן אין שאָטן וויל גריצע האָט זוכה געווען, אז איר גייסטיקער פירער זאָל זיין הרב ר׳ אלי ליפשיץ. א דאנק זיין דינאמישער פערזענלעכקייט, שארפן מוח, וואַרעם הארץ און מידות טובות, איז גריצע דערהויבן געווארן און איר כסדר׳דיקע עליה האָט אָנגעהאלטן ביז צום טראגישן טאָג פון 1־טן סעפטעמבער 1939.

הרב ר׳ אלי׳ ליפשיץ איז געבוירן געווארן אין סקיערניעוויץ, בערך אין די יאָרן תכ״ב — תכ״ה. זיין פאָטער, ר׳ משה ליפשיץ, איז געווען באקאנט אין דער סביבה אלס א ייד א פקח צו וועמען מען פלעגט קומען פון די שכנות׳דיקע שטעט־לעך באראטן זיך וועגן די קאָמפליצירטסטע ענינים. ר׳ משה האָט געהערט צום „פאר" פון שטאָט. א הייסער גראָדזשיסקער חסיד איז ער געווען און אין דעם גייסט

האָט ער דערצויגן זייגע קינדער.

ער איז געווען פארמעגלעך, געפירט גרויסע געשעפטן און ווי דער שטייגער פון א טייל יידישע סוחרים אין די קליינע שטעטלעך — אויך געהאנדלט מיט וועלדער. ער האָט מצליח געווען און די געשעפטן זענען געגאנגען נישט שלעכט. ר׳ משה׳ס הויז איז שטענדיק געווען אָפן פאר יעדן תלמיד־חכם און חסיד. דריי זין האָט ער געהאט — ישעיה, אליהו און נתן, און צוויי טעכטער: טויבע און לאה. די קינדער האָבן געירשנ׳ט פון אים זיין טיפע לעבנס־חכמה און יעדער איינער פן זיי — אין זיין סביבה — האָט עולה לגדולה געווען און געווען געשעצט און באליבט. „ר׳ משה׳ס קינדער זענען חכמים״ — האָט געווסט יעדער איינער, וועלכער האָט נאָר געקענט די משפחה.

ר׳ אלי׳, דער מיטלסטער זון, האָט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיינע אויסערגעווויינלעכע פעאיקייטן. ער איז נאָך געווען א קינד און שוין באריימט געוואָרן מיט זיין „אָפענעם קאָפ״. ר׳ אלי׳ איז כסדר געשטיגן אין לערנען און איז שנעל באריימט געוואָרן אין דער גאנצער געגנט. אין א קורצער צייט איז שוין אלי׳ געווען באריימט אין דער לומדות־וועלט אלץ חרוץ און טיפער לערנער, א חסיד־חכם און זייער אָפט איז ער צוזאמען מיטן פאָטער געפאָרן צום גראָדזשיסקער רבין.

ר׳ אלי׳ איז געווען באהערשט פון אן אינערלעכן אומרו. שוין אין די יונגע יאָרן איז ער געווען באקאנט אלס גאָט־זוכער, א טיף־דענקנדיקער מענטש, וואָס ווייסט, אז ער איז נאָך ווייט פון שלימות. אז עפעס־וואָס פעלט אים נאָך, וואָס זאָל באראיקן זיין בענקנדיקע נשמה. ער איז נאָך געווען זייער יונג, ווען ער האָט חתונה געהאט מיט דינה פריידענרייך, די טאָכטער פון א רייכן און אָנגעזעענעם בעל־בית, ר׳ זעליג פון מאָגעלניצע, א קליין שטעטעלע נעבן גריצע.

נאָך דער חתונה, זייענדיק אויף קעסט ביים שוויער, איז ר׳ אלי׳ געזעסן על התורה ועל העבודה טאָג און נאכט. זייענדיק באפרייט פון לעבנס־זאָרגן, האָט ער געקאָנט זיך אינגאנצן אָפגעבן מיט תורה־לערנען און חסידות. און ער איז כסדר געשטיגן אין לערנען. ער האָט געשלונגען איין מסכתא נאָך דער צווייטער, געשריבן חידושי תורה. ווי געזאָגט איז ער געווען א שלמות־זוכער. זייענדיק שוין א יונגערמאן פון 28 יאָר, האָט זיך דאָס דאָזיקע געפיל ביי אים נאָך מער פאר־שטארקט. מען דארף דאָך אָנהויבן ווערן א מענטש... מען דארף כסדר שטייגן, א שטאפל נאָך א שטאפל אין תורה־לערנען און ווי קאָן מען דערצו דערגרייכן, אז מען טרעפט אזוי פיל מכשולים אין וועג! און אזוי איז ער געזעסן און געלערנט לאנגע חדשים און פון צייט צו צייט פלעגט ער זיך אראָפכאפן אויף א שבת אָדער יום־טוב, קיין גראָדזשיסק, צום רבין.

און אין גראָדזשיסק ביים קאָזשעניצער מגיד׳ס אייניקל האָט ער זיך ממש

דערפֿרישט. דער גראָדזשיסקער רבי, ר׳ חיים־מאיר־יחיאל, איז געווען באקאנט אלס גרויסער צדיק און חכם. אין גראָדזשיסק פלעגט מען זאָגן, אז אויך דער רבונו של עולם בכבודו ובעצמו האָט נישט ליב קיין שוטים און דער גראָדזשיסקער איז געווען א גרויסער חכם. ר׳ אלי׳ האָט אים גוט פֿאַרשטאַנען און נאָך אין די יונגע יאָרן אים ליב באקומען. געווען באהערשט פון א טיפן דרך ארץ און יראת הכבוד, ממש מורא געהאט פאר אים בבחינת „ויראת מאלקיך" — לרבות תלמידי חכמים. דעם רבי׳נס וואָרט איז פאר אים געווען א דבר ה׳ און פסק הלכה, וועלכן מען דארף שטרענג מקיים זיין. אָבער ר׳ אלי׳ס גייסט האָט זיך נישט בארואיקט, טראָץ דעם רבי׳נס גרויסקייט. ר׳ אלי׳ האָט מורא געהאט פאר גראָדזשיסק אָבער ער האָט דאָ קיין סך נישט געלערנט. דער יונגערמאַן מיטן שאַרפן מוח און טיף פילנדיקן הארץ האָט כסדר געזוכט עפעס נייעס, דערפֿרישנדיקעס, און אין גראָ־דזש־סק האָט מען נישט מחדש געווען, האָט מען נישט דערהערט דאָס נייע וואָרט. גראָדזשיסק האָט געהאט איר אויסגעטרעטענעם דרך, וואָס האָט נאָכגעפאָלגט די „קאָזשעניצער" שיטה. און מען האָט זיך דאָרט באמיט צו גיין מיט דעם דאָזיקן אויסגעטראָטענעם וועג, אָן אָפּנויגונגען.

אָבער ר׳ אלי׳ האָט געגארט נאָך א ניי וואָרט, וואָס זאָל אים באגייסטערן. ער האָט זיך געניטיקט אין עפעס מער פון א רבין, וועלכער רעדט צו אים מיט אָפּגעהאַקטע זאַצן, מיט רמזים. ער האָט געזוכט א חבר, פאַר וועמען ער זאָל קענען עפענען זיין צעשטורעמט הארץ, זיין פלאטערנדיקע נשמה. עס האָט אים געפעלט א חבר פאר וועמען ער זאָל זיך קענען פארטרויען, אראָפּרעדן זיך פון הארצן און דערציילן אים וואָס באָאומרואיקט אים, א חבר, וואָס זאָל אים בייהילפיק זיין אינעם זוכן א בשותפות׳דיקן וועג צו גייסטיקער דערהויבונג און שלימות און אויב דער פּראָנענער אלטער וועג באפרידיקט נישט, זאָלן זיי זיך באמיען צו געפינען מיט גאַטס הילף א נייעם וועג צו דערגרייכן די שלימות.

און ר׳ אלי׳, האָט אין גראָדזשיסק געפונען מער ווי א רבין. עס איז אים געלונגען צו געפינען א טייערן, טרייען חבר. ביידע האָבן געשלאָסן א בונד פון אייביקער ידידות, וואָס איז נישט איבערגעריסן געוואָרן אויך, ווען זיין חבר איז געוואָרן דער רבי פון נאָך טויזנטער יידן. דער דאָזיקער טייערער חבר איז געווען דער אָסטראָווצער רבי, וועלכער איז נאָך דאן געווען רב אין סקיערניעוויץ — ר׳ אלי׳ס געבורט־שטאָט.

און ווירקלעך — אויב ער איז געוואָרן דער גרויסער ר׳ אלי׳, וועלכער האָט געווידמעט זיין גאנץ לעבן פאר תורה, חסידות און עסקנות, אין וועמענס הארצן עס האָט געברענט א פייער פון אהבת ישראל, איז דאָס א דאנק זיין רביז און חבר — דעם אָסטראָווצער. און מעגלעך, אז די השפּעה אויף ר. אלי׳ פונעם אָסטראָווצער נאָך זיין התגלות, ווען ער איז בארימט געוואָרן אלס גרויסער צדיק

און אָסטראָוועצער רבי, איז נישט געווען אזוי שטארק ווי אין דער צייט, ווען ער איז געווען סקיערניעוויצער רב, ווען די גרויסע וועלט האָט נאָך נישט געאנט וואָס פאר א גרויסע נשמה עס איז באהאלטן אינעם סקיערניעוויצער רב, וועלכער וועט מיט דער צייט אריינברענגען אן איבערקערעניש אינעם שטייגער פון עבודת השם, וועט באשענקען די וועלט מיט זיין צדקות און גאונות און ווערן א דער־הויבענע פערזענלעכקייט פאר וועלכער די גדולי הדור זענען געשטאנען מיט דערשטוינונג און דרך־ארץ.

אין אָסטראָווצע האָט ר׳ אלי׳ געפונען זיין תיקון אין דער טיפער און באהאלטענער פריינטשאפט צווישן אים און דעם רבין, אין דער דאָזיקער פריינט־שאפט און גרענעצלאָזער פאַרערונג צום אָסטראָווצער האָט ר׳ אלי׳ געפונען דעם וועג צו זיך. אינעם שאָטן פון אָסטראָווצער רבין האָט ר׳ אלי׳ געפונען זיין גייס־טיקע פעסטונג, ווייל דאָס שטעטל האָט צוגענומען די „פני״ די מזרח־וואנט פון גראָדושיסק.

נאָך דער פטירה פונעם גראָדזשיסקער איז אָסטראָווצע געווארן א צענ־טער פון תורה, חסידות און לומדות. פאראלעל צו חסידישע שמועסן איז געגאנגען דער לומדות־וועג. פלפולים און חריפות „אויפן שארף מעסער״, מאטעמאטישע אויפטוען און וווּנדערלעכע חשבונות. מיט דעם דאָזיקן וועג איז דאָס שטעטל געווארן אן געשטיגן און מיט דעם וועג זענען געגאנגען טריי און ערלעך אלע אָסטראָווצער תלמידים. ר׳ אלי׳ האָט געהערט צו זיי. אָבער ער האָט זיך דער־ווארבן אן אייגענע, וויכטיקע פאָזיציע.

אמת, ר׳ אלי׳ האָט זיך באמיט צו פארטיפן די חריפות און צייטנווייז אָפ־נויגן פון דער אָנגעצייכנטער ליניע. אָבער בתוך תוכו, מיט זיין צוגאנג צו יעדן ענין, איז ער געבליבן אן „אָסטראָווצער״. און ווען עס איז געקומען די שעה און דער אָסטראָווצער רבי האָט זיך אָפגעקערט פון דער וועלט און האָט זיך אָנגע־הויבן אָפגעבן מיט סיגופים און תעניתים, האָבן אים זיינע תלמידים נאָכגע־פאָלגט. פארשטייט זיך, אז ר׳ אלי׳ איז געווען אייגער פון זיי אויף דעם דאָזיקן וועג. ר׳ אלי׳ איז געווען פיזיש געזונט און שטארק און מען האָט אים — ווי דעם אָסטראָווצער — געהאלטן פאר א גברן. פון זיין קערפער האָט געשפרודלט מיט געזונטקייט און פרישקייט, זיינע פלאמענדיקע שווארצע אויגן האָבן געפינקלט מיט התלהבות און חסידישן ברען. אויך ר׳ אלי׳ האָט באשלאָסן, אז מען דארף ברעכן דעם חומר, און ווי זיין רבי האָט ער אויך אָנגעהויבן פייניקן זיין גוף. אזוי האָט ער אָנגעהאלטן פיל יאָרן ביז זיין געזונטער קערפער האָט זיך אָנגעהויבן צר־זאמענברעכן. זיינע בעסטע יאָרן זענען אדורך אין תעניתים.

נאָך זייענדיק יונג, איז ר׳ אלי׳ געשטיגן און אויסגעוואקסן אן אינטערע־סאנטע און קאָלירפולע פערזענלעכקייט. ר׳ אלי׳ איז געווען א שם דבר. ער האָט

פארקערפערט אין זיך פיל מעלות: למדנות, חסידות, פקחות און אמבולטסטן איז געקומען צום אויסדרוק זיין גוטהארציקייט, זיין מידת החסד. א טובה טאָן א ייד איז געווען פאר אים א הייליקער געבאָט און גלייכצייטיק — א גרויס פארגעניגן. פון צענדליקער שטעט און שטעטלעך האָט מען זיך צו אים געוואָנדן און פאָר־ געשלאָגן דאָס רבנות. גרויסע קהלות האָבן אים געוואָלט האָבן פאר זייער רב. אָבער ר׳ אלי׳ האָט אויסגעקליבן גריצע, נעבן מאָגעלניצע, ווו ער איז אייניקע יאָרן געווען אויף קעסט ביי זיין שוויער.

אין גריצע איז ער געווען באליבט און געשעצט פון אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג. זייענדיק פארזיכערט מיט פרנסה, וואָס ער האָט באקומען מיט א ברייטער האנט, האָט זיך ר׳ אלי׳ אפגעגעבן לטובת דער שטאָט. א קורצע צייט איז בלויז אריבער פון זיין איבערנעמען דאָס רבנות און שוין האָבן אלע ווי אייי־ נער אנערקענט זיין איבערגעגעבנקייט אין אויפטאָן און געזען אין אים דעם פאָטער פון שטעטל. עס איז נישט געווען קיין איין יידיש הויז אין גריצע צו וועלכן עס האָט נישט דערגרייכט דעם רבינס וואָרט. זיין מיינונג האָט דעצידירט אין א סך פראגן און אלע האָבן צו אים געהאט צוטרוי, וויסנדיק, אז ר׳ אלי׳ באטראכט גוט דעם מצב און גורל פון יעדן איינעם באזונדער און יעדער ענין איז אים נאָענט.

אזוי איז ר׳ אלי׳ געוואָרן די צענטראלע פערזענלעכקייט אין דער גאנצער סביבה. פון אלע ארומיקע שטעטלעך פלעגט מען קומען קיין גריצע זיך באראטן מיט אים וועגן ענינים פון כלל און פרט און בעטן א טובה. ר׳ אלי׳ איז געווען נישט בלויז גריצער רב, זיין השפעה האָט זיך אויסגעברייטערט אויך אויפן גאנצן קרייז. און ער איז אויך געווען אנערקענט און געשעצט ביי דער מאכט, אויך קריסטן וועלכע זענען געקומען מיט אים אין קאָנטאקט האָבן אים פארערט און ער האָט דאָס אויסגענוצט אויף צו טאָן יידן א סך טובות. אזוי איז געוואקסן זיין נאָמען און אָנזען. אין די קאָמפליצירטסטע ענינים — שטאָטישע ווי משפחה׳דיקע — האָט מען זיך געוואָנדן צו אים און ער האָט שטענדיק מצליח געווען, איינצו־ שטילן יעדע מחלוקת און ברענגען צו א שלום צווישן צעקריגטע משפחות.

דער שטאָטישער עסקן און שתדלן איז במשך פון דער צייט געוואָרן א פאָ־ ליטישער טוער. פאר דער אנטשטייאונג פון „אגודת ישראל" באווייזט ער זיך אלס איינער פון די אקטיוווסטע פערזענלעכקייטן אין דער דאָזיקער באוועגונג. און ווען עס איז דורך דער „אגודת ישראל" געגרינדעט געוואָרן דער גרויסער רבנים־ פארבאנד א. נ. „מעצת גדולי התורה", ווערט ער איינער פון זיינע חשובסטע מיטגלידער. ער באטייליקט זיך אין פארזאמלונגען און קאָנפערענצן. הגם עפנט־ לעך איז ער וויניק דערשינען, פלעגט מען פונדעסטוועגן זיך שטענדיק רעכענען מיט זיין מיינונג און ערנסט באטראכטן זיינע ווערטער.

פון זיין נאטור איז ער געווען א באשיידענער און א באהאלטענער. ער האָט פיינט געהאט דעם ליארם, דאָס שיין־רעדן און אַראָגאַרישע זשעסטן. יעדן ענין האָט ער באטראכט ערנסט און מיט טיפער פאראנטוואָרטלעכקייט. ער פלעגט רעפערירן פאר זיינע נאָענטסטע דעם תמצית פון זיינע באטראכטונגען און די מסקנות. פארשטייט זיך, אז כמעט אין יעדן פאל האָט מען מסכים געווען מיט זיינע אויספירן. זייער זעלטן פלעגט מען אים זעען אויף דער רעדנער־טריבונע רעפערירן אָדער פאָלעמיזירן און פונדעסטוועגן איז מען געווען פאראינטערע־סירט צו וויסן זיין שטעלונג אין יעדער פראגע. ער איז שטענדיק אויסגעווייזלט געווארן, איינשטימיק, אין יעדער דעלעגאציע אָדער קאָמיסיע, וואָס האָט גע־דארפט זיך באשעפטיקן מיט וויכטיקע געזעלשאפטלעכע ענינים.

אין 1922 האָט די „אגודת ישראל" געשיקט א דעלעגאציע, וועלכע איז באשטאנען פון די גרעסטע רבנים צו באזוכן די יידישע צענטערן אין אייראָפע און אמעריקע, כדי צו פארשפרייטן צווישן די רעליגיעזע יידן דעם געדאנק פון „אגודת ישראל" און אזוי ארום איינשטעלן א קאָנטאקט צווישן אלע טיילן פונעם רעליגיעזן יידנטום אין דער וועלט. אין דער דאָזיקער דעלעגאציע — די ערשטע צו פארשפרייטן דעם רעיון פון „אגודת ישראל" אויף דער וועלט — האָט דער גריצער רב פארנומען א וויכטיקע פאָזיציע. די דעלעגאציע איז באשטאנען פון פאָלגנדיקע פערזענלעכקייטן: הרב מאיר דן פלאָצקי, רב אין אָסטראָוו, דער מחבר פון די ספרים „כלי חמדה" און „חמדת ישראל", הרב מרדכי מנחם זילבער־שטיין, ווורקער רב, הרב יוסף לעוו, דיין אין ווארשע און ד"ר נתן בירנבוים. אגב, איז כדאי צו דעמאָנען אייניקע ווערטער וועגן וווּרקער רב.

ער איז געווען די רעכטע האנט פונעם גריצער רב. די ביידע שטעט — גריצע און וווּרקע — זענען געווען נאָענט איינע צו דער צווייטער און א שטארקע פריינטשאפט האָט זיך פארבונדן צווישן די צוויי רבנים — א ידידות וואָס איז דערגאנגען צו א גרויסער קעגנזייטיקער ליבשאפט, אן אהבה שאינה תלויה בדבר. ביידע האָבן פארמאָגט פיל געמיינזאמע כאראקטער־שטריכן. ביידע זענען געווען באשאָנקען מיט חכמה און ליבשאפט צו יהדות. ביידע פלעגן האָבן די זעלבע השקפה און מיינונגען אין פארשידענע פראגן און ביידע זענען געשטאנען אין שפיץ פון „אגודת ישראל". ווען דער וווּרקער איז נסתלק געווארן, זייענדיק נאָך יונג, איז אויך פונעם גריצער אוועק פיל פון זיין לעבנס־פרייד. ר' אלי' האָט געהאט נאָך פיל ידידים, אָבער קיינער האָט שוין קיינמאָל נישט געקאָנט פארטרעטן פאר אים דעם פלאץ פונעם וווּרקער.

גלייכצייטיק מיט זיין ארבעט פאר „אגודת ישראל" האָט זיך דער גריצער רב אקטיוו באטייליקט אין דער ארבעט פון „אגודת הרבנים", פאר וועלכער ער האָט א סך געלייסטעט זינט איר אנטשטייאונג. ער איז געווען איינער פון אירע

בעסע און פעאיקסטע מיטבויער און במשך אלע יאָרן פון איר עקזיסטענץ געווען א מיטגליד אין פרעזידיום און פארנומען א וויכטיקע פאָזיציע אין דעם פארבאנד. אין נאָמען פון „אגודת הרבנים" פלעגט ער אָפט באזוכן דאָס קולטור־מיניסטעריום פון דער פויליש־ער רעגירונג און א דאנק זיינע באמיאונגען זענען דערגרייכט געוואָרן פיל זאכן, וועלכע האָבן בייגעטראָגן צו הרמת כבוד התורה און פאר־שטארקונג פון דער רעליגיעזער השפעה אין פוילישן יידנטום.

אין 1928 איז דער גריצער רב געפאָרן קיין אַמעריקע אלס ספעציעלער שליח פון „אגודת הרבנים" אין פוילן. די ערשטע וועלט־מלחמה, וועלכע האָט חרוב געמאכט צענדליקער יידישע שטעט און שטעטלעך האָט אויך צעשטערט דאָס לעבן פון פיל יידישע משפחות — צוליבן פארשווינדן וועלן אויפן שלאכט־פעלד אָדער אנטלויפן קיין אמעריקע פון יידישע פארהייראטע מענער און זייערע פרויען האָט געדראָט די סכנה פון עגינות. די „אגודת הרבנים" האָט געעפנט א ספעציעלן אמט, א דאנק וועלכן טויזנטער פרויען זענען ניצול געוואָרן פון איינזאמקייט. פיל מענער זענען נישט צוריקגעקומען אין זייערע שטעט און זענען אוועק קיין אמעריקע, דער גריצער רב האָט געזומען אויף זיך די שווערע און הייליקע מיסיע און געפאָרן קיין אמעריקע, וווּ ער האָט פארבראכט אנדערט־האלבן יאָר. זיין איבערגעגעבענע ארבעט איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג.

אין אמעריקע איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כבוד. מען האָט גלייך דערזען אין אים דעם גרויסן רב און אלזייטיקע פערזענלעכקייט. די „אגודת הרבנים" אין אמעריקע האָט פאר אים איינגעאָרדנט א ספעציעלן קבלת פנים, אין וועלכן עס האָבן זיך באטייליקט די חשובסטע רבנים פון יענער צייט. דער גריצער רב איז שנעל פאָפולער געוואָרן אויך אין די פאראייניקטע שטאטן. ער האָט צו זיך דערוועקט א טיפן יראת הכבוד ביי יעדן איינעם. זיין אויפפירונג האָט דאָרט ארויסגערופן באוווּנדערונג. ביז היינט דערציילט מען אין די רבנים־קרייזן, וועגן זיין הויכער מדרגה און עבודת השם.

אייניקע קהילות אין אמעריקע האָבן אים פאָרגעשלאָגן ער זאָל ביי זיי אָננעמען דאָס רבנות. פון פארשידענע שולן זענען געקומען צו אים דעלעגאַציעס און פאָרגעלייגט די בעסטע באדינגונגען, זיי זענען אויך גרייט געווען צו דעקן הוצאות פאַר ברענגען זיין משפחה פון פוילן קיין אמעריקע. אָבער דער גריצער רב האָט אפילו נישט געוואָלט הערן וועגן דעם, ווייל גריצע איז אים געווען טייער און ער האָט געבענקט נאָך זיין שטעטל. זייענדיק אין אמעריקע האָט ער אויף קיין וויילע נישט פארגעסן זיין באליבטע קהילה. ער האָט נאָכגעזוכט און אויסגעפונען די אלע, וועלכע האָבן געהאט משפחה אין גריצע און באקומען פון זיי הילף פאר זייערע קרובים.

נישט בלויז אין אמעריקע האָט מען אים פאָרגעשלאָגן הויכע רבנות־שטע־

לעס. אויך אין פוילן איז מען אפט געקומען צו אים מיט ענלעכע פאַרשלאָגן. ראדאָם, א גרויסע אינדוסטריע־שטאָט, האָט אים איינגעלאדן אלס רב. זייענדיק אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין וואַרשע, איז ער זייער באליבט געוואָרן ביי דער יידישער באפעלקערונג. און מען האָט אים געבעטן בלייבן. ער האָט געהאט פֿיל געלעגנהייטן נאָמינירט צו ווערן אלס אָפּיציעלער מיטגליד פון ווארשעווער ראבינאט, אָבער יעדעס מאָל האָט ער אָפּגעוואָרפן די פאַרשלאָגן. פריינט און חשובע בעלי־בתים האָבן אים געבעטן ער זאָל בלייבן אין ווארשע, ווו ער האָט געהאט גלענצנדיקע אויסזיכטן און אויך זיינע קינדער האָבן אים געבעטן ער זאָל זיך אריבערקלייבן אין דער הויפט־שטאָט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט. פעסט געהאלן זיך ביי זיין באשלוס נישט צו פארלאָזן גריצע.

ער האָט זייער ליב געהאט גריצע און דאָס שטעטל האָט אים ליב געהאט. טראָץ די פּארטיי־שטרעמונגען — פון רעכטס און לינקס — וואָס האָבן אָנגעהויבן ווירקן אויף גריצער יידן, האָבן אויך זיינע שארפסטע פּארטייאישע קעגנער באַצויגן זיך צו אים מיט גרויס דרך ארץ און יראת הכבוד. קיינער האָט נישט געוואגט קעגנצושטעלן זיך דעם רב, אויך ווען זיין מיינונג איז געווען קעגן זייער פּארטייאישער ליניע. דער גריצער רב האָט געפילט די צוגעבונדנקייט און אי־בערגעבנקייט פון דער שטאָט צו אים, ער האָט זיך דערוואָרבן הייסע אָנהענגער חסידים, טרייַע ידידים, און דעריבער איז זעלבסטפארשטענדלעך, פארוואָס ער האָט נישט געוואָלט הערן וועגן אנדערע, הגם חשובע, רבנות־שטעלעס. אין גריצע האָט זיך אנטוויקלט זיין פערזענלעכקייט און דאָ האָט ער געוואָלט פארבלייבן.

ארץ־ישראל אינעם לעבן פון גריצער רב

ארץ־ישראל — דאָס איז א באזונדער קאפּיטל אינעם לעבן פון גריצער רב. פון זיינע יונגסטע יאָרן האָט ער געשטרעבט קיין ארץ־ישראל און ג׳חלומ׳ט וועגן דער גליקלעכער מינוט, צו קענען זיך באזעצן דאָרט. אויך משפחה־באציאונגען האָבן אים פארבונדן מיטן הייליקן לאנד. זיין עלטערע שוועסטער, טויבע, האָט געווינט אין ירושלים און זי האָט זייער ליב געהאט איר ברודער. „די מומע טויבע״ — אזוי האָט מען זי גערופן אין דער משפחה — איז געווען באקאנט אלס אשת־חיל, א צדיקת און חכמה. מען האָט זי געקענט אין ירושלים און מען פלעגט רעדן וועגן איר מיט גרויס פארערונג.

אין 1924, וועו עס האָט זיך אין פוילן — אונטערן דרוק פון עקאָנאָמישע באדינגונגען — פארשטארקט די טעטיקייט פאר ארץ־ישראל און אין יעדער שטאָט און שטעטל האָבן זיך געשאפן קאָמיטעטן פאר קויפן דאָרט באָדן, איז פאר־שטייט זיך, אויך דער גריצער רב נישט געבליבן הינטערשטעליק. לויט זיין אי־ניציאטיוו האָבן גריצער יידן — פאַרמעגלעכע און אַרעמעלייט — אָנגעהויבן זיך

צו אַרגאניזירן כדי צו קויפן א נחלה אין ארץ־ישראל. ביידע קאָמיטעטן אין גרי־צע און אין סקיערניעוויץ האָבן זיך פאראייניקט און געשיקט א דעלעגאציע קיין ארץ־ישראל, צו באקענען זיך מיט דער לאגע אויפן אָרט און קויפן א נחלה. אין שפּיץ פון דער דעלעגאציע איז געשטאנען דער גריצער רב.

צוויי חדשים האָט דער גריצער רב פארבראכט אין ארץ־ישראל. צוריקקו־מענדיק איז ער געווען פול מיט התפּעלות פון דעם אלעם, וואָס ער האָט דאָרט געזען. ער האָט זיך געטראָפן מיט די גרעסטע פערזענלעכקייטן פונעם ישוב און אויך זיך באטיילויקט אין וויכטיקע אסיפות. ער האָט זיך זייער באפריינדעט מיט הרב קוק זצ״ל, באמיט אויסצואיבן זיין השפּעה פאר איינשטיללן די שארפּע מחלו־קת, וואָס האָט דאן צעשפּאָלטן דאָס רעליגיעזע יידנטום צוליב די צוויי שיטות פון הרב זאָנענפעלד זצ״ל — פון איין זייט און פון הרב קוק זצ״ל פון דער צוויי־טער זייט.

נאָך זיין ערשטן באזוך איז נאָך שטארקער געווארן זיין באגער צו באזעצן זיך אין ארץ־ישראל. ער פלעגט כסדר זאָגן זיין משפחה און באקאנטע: מיין אָרט איז אין הייליקן לאנד. זיין ענד־ציל איז געווען ארץ־ישראל. אָבער פארשידענע משפּחה־אָנגעלעגנהייטן האָבן אים נישט דערמעגלעכט צו פארווירקלעכן זיין חלום. ער האָט דאן באשלאָסן, אז ווי נאָר ער וועט חתונה מאכן אלע זיינע קינ־דער וועט ער עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אזוי האָט ער אָפּגעלייגט די עליה פון יאָר צו יאָר.

עס איז איבעריק צו זאָגן, אז ווען מען האָט זיך אין גריצע דערווווסט, אז דער רב וויל פארלאָזן דאָס שטעטל, האָט מען אפילו נישט געוואָלט שלום מאָכן מיט דעם געדאנק. די גאנצע שטאָט, קליין און גרויס, האָבן זיך נישט געקענט פאָרשטעלן גריצע אָן דעם רב. טראָץ דעם, וואָס ער האָט געהאט א סך שוועריקייטן און אָפּהאָלטן פון אַלע זייטן. האָט דער רב נישט געוואָלט רעזיגנירן פון זיין געדאנק. ער האָט אים נאָר אָפּגעלייגט אויף א פאסיקן מאָמענט, נישט אָפּזאָגנדיק זיך אויף קיין איין מינוט פון זיין שטרעבונג.

אין 1930 איז קראנק געוואָרן זיין פרוי און ער האָט נישט געקענט פארלאָ־זן דאָס שטעטל — אין זעלבן יאָר איז זי געשטאָרבן. אין 1938 איז נפטר געוואָרן זיין עלטסטער זון הרב יצחק־ניסן״ל, דיין אין גריצע במשך 25 יאָר. מען האָט אים גערופן ר׳ איצל און באטראכט אים פאר א הייליקן. ער איז באמת געווען דער צדיק פון דער שטאָט. זיין גאנץ לעבן האָט ער געפראָווען תעניתים. טאָג און נאכט עוסק געווען בתורה. א מטופל מיט קינדער האָט ער אלע זיינע יאָרן אָפּגע־לעבט אין דחקות, אָבער תמיד געשפּרודלט מיט פרייד און צופרידנקייט. ער איז געווען א באשיידענער, ליב געהאט התבודדות, זיך אָפּזונדערן און שוועבן אין די עולמות עליונים. די אָפּטע תעניתים האָבן אים אָפּגעשוואכט און זייענדיק נאָך

יונג האָט ער אָנגעהויבן ליידן פון א הארץ־קראנקהייט. צוליב זיינע שוועכע עקאָ־נאָמישע באדינגונגען האָט ער נישט באקומען די נויטיקע מעדיצינישע באהאנד־לונג. פון טאָג צו טאָג איז ער שוואכער געוואָרן און אין עלטער פון 54 יאָר אויס־געהויבט זיין נשמה.

דער טויט פון זיין באליבטן זון האָט צעבראָכן דעם רב. עס איז אים ענג געוואָרן אין שטאָט. ער האָט ענערגיש אָנגעהויבן מאכן די הכנות צו זיין עליה קיין ארץ־ישראל. קיין זאך וועט אים שוין מער נישט אָפּהאלטן. טראָץ זיין עלטער, האָט ער געפילט, אז ער האָט נאָך גענוג כוח גובר צו זיין די שוועריקייטן, וואָס זענען פארבונדן מיטן מאכן אזא געוואגטן שריט. אָבער נאָכן אָפּזיין אין גריצע העכער 40 יאָר און זייענדיק פארבונדן מיט הונדערטער מענטשן און גע־זעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס, זענען ווידער אנטשטאנען שוועריקייטן, וועלכע ער האָט נישט געקאָנט אזוי לייכט גובר זיין. ער האָט געדארפט מאכן טעכנישע הכנות און אויך פסיכיש צוגרייטן זיך צו זיין עליה. דער געדאנק עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל איז שוין רייף געוואָרן, אָבער למעשה גייט אלץ מיט פאָמעלעכע טריט. דער גריצער רב זיצט און ציילט די טעג און די שעהן... אָט־אָט לאָזט ער זיך אין וועג אריין, דער יאָרן־לאנגער חלום וועט פארווירקלעכט ווערן. אָט פאר־לאָזט ער שוין פוילן און באזעצט זיך אין ארץ־ישראל. אָבער — אָט קומט דער טאָג פון 1־טן סעפטעמבער 1939 און דער חלום ווערט אויס. עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה.

דער גריצער רב בעת דער מלחמה ביז זיין טראגישע פטירה

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 בין איך געווען ביי מיין זיידן, דעם גריצער רב. 9 אינדערפרי האָבן זיך דערהערט די ערשטע סירענעס־אלארמען, וואָס האָבן אָנגעזאָגט א לופט־אָנגריף. די שטאָט האָט אויפגעציטערט. הגם מען האָט נישט געוווסט צי דאָס איז בלויז אַ פרווו־אלארם אָדער די מלחמה האָט זיך טאקע שוין אָנגעהויבן. איין אלארם נאָכן צווייטן און עס איז גלייך קלאָר געוואָרן, וואָס עס איז געשען. בליץ־שנעל האָבן זיך פארשפרייט די ידיעות וואָס זענען אָנגעקומען פון ווארשע, אז עס זענען שוין פאראן קרבנות פון ערשטן לופט־אָנגריף.

דער גריצער רב איז דאן געזעסן ביים טיש און מעין געווען אין א ספר. זיין בליק איז ווי פארגליווערט געוואָרן. א לאנגע ווייל האָט ער געשוויגן. אויך איך בין ווי פארשטיינערט געוואָרן פון די ידיעות. איינס האָב איך געוווסט, אז די טעג פון מיין זיין נאָענט צום זיידן זענען געציילטע, וויל באלד וועל איך געפון ווערן אין דער ארמיי.

פיל יאָרן האָב איך פארבראכט אויסער די גרענעצן פון פוילן צוליב מיין שטודיום. די מורא פאר א מלחמה־אויסברוך האָט מיך אָפּגעהאלטן, צוריקצוקערן זיך קיין פוילן. נאָר אונטערן דרוק פון מיינע עלטערן און זיידן בין איך געקומען

אויף א קורצן באזוך און גלייך אריין אין מלחמה־פייער. איך האָב קוים באוויזן צו פרייען זיך א ביסל מיט די קרובים מיינע און עס איז געקומען דער שטורעם, און גערופן מיך, און פיל אנדערע ווי איך, צו פארטיידיקן דאָס „פאָטערלאנד".

ווייזט אויס, אז דער זיידע ז"ל האָט פון מיין פנים אראָפגעלייענט א פאר־דרוס און חרטה, פארוואָס איך בין געקומען קיין פוילן. ער האָט זיך הפנים געפילט שולדיק, ווייל ער האָט מיך געבעטן קומען — און איצט וואָס וועט מיט מיר געשען? די וועלט איז פארשלאָסן געוואָרן אויף זיבן שלעסער. דער זיידע האָט פארמאכט דאָס ספר, צוגערופן מיך צו אים נענטער און געזאָגט: „גאָטס וועגן זענען פארבאָרגן, אלץ איז אין די הענט פון דער השגחה און איך בין זיכער אז דאָ אין פוילן, ביסטו נישט ווייניקער זיכער און באשיצט ווי אין פראנקרייך. איין מלחמה האָב איך שוין דורכגעמאכט, מיין טייער קינד, און איך ווייס, וואָס עס געשעט אין מלחמות. איצט בושעוועט דער שטורעם דאָ אין פוילן און אין פראנקרייך איז רואיק, אָבער ווער ווייסט, וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. איך בין פאר דיר מתפלל, אז דו זאָלסט ניצול ווערן פון אלעם בייזן. דער רבונו של עולם איז פאראן אומעטום — אויך אויפן שלאכט־פעלד — און וועט דיר הֵיטן אור־מעטום".

דער זיידע האָט זיך באמיט ביי די מאכט־אָרגאנען מען זאָל מיך באשטי־מען אלס מיליטערישער רב, אָבער עס איז אים נישט געלונגען. אלע טירן זענען געווען פארשלאָסן. די קהילה האָט אלעמען ארויסגעטריבן פון שטעטל. דעם זיי־דנס הויז איז געווען פול מיט מענטשן. מוטערס פון קינדער, וועמענס מענער זע־נען פארופן געוואָרן אין מיליטער אין מיטן נאכט, האָבן גע׳חלש׳ט און גיאָמערט. דער זיידע האָט אויף קיין ווייליע זיך נישט פארלוירן. ער האָט זיי געטרייסט און דערמוטיקט. „רבונו של עולם" — געדענק איך ווי דער זיידע האָט אויסגערופן — וון נעמט מען טרייסט פאַר אזויפיל צרות?".

שווייגדיק האָב איך זיך געזעגנט מיטן זיידן. ער האָט גאָרנישט געזאָגט. ער האָט מיר דערלאנגט די האנט און געבענטשט, אז מיר זאָלן נאָך זוכה זיין צו זען זיך. דער זיידע האָט ,ווי איך, דערשטיקט אין זיך דעם צער, כדי נישט צו פארשטאָרקן מיין ווייטיק און באגלייט מיך פון די טרעפ.

איך בין אוועק קיין וואָרשע און דער זיידע איז געבליבן אין גריצע. קומע־דיק קיין וואָרשע האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אויפן פראָנט וועט מען מיך שוין נישט שיקן. יעדע ווייליע איז זיך צעפאלן אן אנדער פראָנט־אָפשניט. אלע אמטן זענען געווען געשלאָסן. א מהומה האָט געהערשט איבעראַל.

אייניקע טעג נאָך מיין פארלאָזן גריצע איז אין קעלער, ווו איך האָב זיך אויסבאהאלטן פון די קוילן, געקומען מיין קוזין משה און ער האָט מיר דערציילט, אז אויך דער זיידע געפינט זיך אין וואָרשע אויף גזשיבאָווסקע גאס, צוזאמען מיט

די רבנים ר׳ צבי פּערקאל פון סאַכאטשעוו, ר׳ יעקב זילבערשטיין פון פּראגע און אנדערע. פּינקט טעג זענען אריבער זינט איך האָב זיך געזעגנט מיטן זיידן און וואָס עס האָט שוין אלץ פּאסירט אין דער קורצער צייט! אין מיטן נאכט האָט דער זיידע באקומען א באפעל פונעם בירגערמייסטער, אז ער זאָל גלייך פּארלאָזן די שטאָט. ווייל אין אייניקע שעה ארום וועלן די דייטשן פּארנעמען גריצע. א דער־שרעקענער האָט דער זיידע פּארלאָזט דאָס הויז און איבערלאָזנדיק אלץ, געגומען דעם טלית און תפילין און אפילו נישט באוויזן אָנצוטאָן זיין הוט אזוי גרויס איז געווען די בהלה.

די גאנצע צייט פון דער באלאגערונג פון וואַרשע איז דער גריצער רב געווען אין וואַרשע. ער האָט געגעכטיקט אין א קעלער, געפאסט און נישט אויפגעהערט רעדן וועגן ארץ־ישראל. „וער ווייסט צי איך וועל נאָך זוכה זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל! אלע מיינע יאָרן האָב איך געשטרעבט דערצו און בין נישט געפאָרן. אוי וויי!״.

נאָכן פּארנעמען וואַרשע דורך די דייטשן האָט זיך דער גריצער רב אויפ־געהאלטן אייניקע וואָכן אויף קראַכמאלנע ביי א באקאנטן פון גריצע. נאָך סוכות זענען מיר — איך און מיין שוואָגער, נתן אש — געקומען זיך געזעגענען מיט אים און נעמען פון אים זיין אָפשיידס־ברכה. דער זיידע איז צוריקגעפאָרן קיין גריצע. איך האָב אים געבעטן און צוגערעדט ער זאָל בלייבן אין וואַרשע, אָבער ער האָט נישט געוואָלט הערן וועגן דעם. „איך טאָר נישט פּארלאָזן מיין עדה אין אן עת צרה! פון קינדער אנטלויפט מען נישט״ — איז געווען זיין ענטפער. און ער האָט זיך אומגעקערט קיין גריצע.

מיין שוואָגער און מיין שוועסטער, רחל, זענען געבליבן אין וואַרשע און איך האָב זיך געלאָזט אין וואַנדער־וועג — פון וואַרשע קיין ראַדזימין, מאלקין, ביאליסטאָק, ווילנע. אין ווילנע, אין קאָווּנע און שפּעטער אין יאפאן פלעג איך באקומען קורצע בריוולעך געשריבן אין פּויליש. איך וויס נישט, וואָס מיט אים האָט פאסירט די לעצטע גלות־יאָרן פאר זיין פּטירה. זיין לעצטער בריוו איז גע־וועז פון ביאלאָבזשעג, א שטעטל נעבן גריצע.

איך וויס נישט וועגן זייַנע ליידן און ראַנגלענישן בעת דער דייטשער אָקו־פּאציע. פּארשידענע ידיעות זענען צו מיר דערגאַנגען, אָבער נישט קיין גענוי־ע. א געוויסע צייט איז ער געווען ארעסטירט אין גריצער טורמע, שפּעטער באפרייט געוואָרן א דאנק די באמיאונגען פון זיינע קריסטלעכע פרייַנט, וועלכע האָבן זייער פּארערט דעם „פּאן „ראבין״. פון גריצע האָט מען אים פּארטריבן קיין ביאלא־בזשעג, ווו ער האָט זיך אויפגעהאלטן ביים דאָרטיקן רב, הרב בלומענפעלד. אי־בער 15 חדשים איז ער געווען אין ביאלאָבזשעג, זייַנע פרייַנט און פּארערער האָבן אים נישט פּארלאָזט אין די קריטישע שעהן. אויך אין די הונגער־טעג האָט מען

אים נישט פארגעסן. י״ט אלול האָט ער אויסגעהויבט זיין נשמה.

דאָס גאנצע געטאָ האָט אים באגלייט צו זיין אייביקער רו. פון זיין פאר־צווייגטער משפחה, וועלכע איז געווען צעשפרייט אין פארשידענע געטאָס אין פוילן, האָט זיך ביי זיין בעט געפונען אין די לעצטע מינוטן זיין טאָכטער חנה, וועלכע האָט געווויינט אין ארץ־ישראל און פון דאָרט געקומען קיין פוילן אויף א באזוך און אומגעקומען אין דער מלחמה.

אזוי טראגיש איז געווען דער טויט און אזוי אייגנאם איז געווען דער, וועל־כער האָט איבער 50 יאָר געלעבט אין שטורעם, אין אינערלעכן גראנגל און גע־שטאנען מיט ביידע פיס אינעם לעבן.

ווען ער איז נסתלק געוואָרן, איז פון אים צוגענומען געוואָרן זיין גרויסע משפחה, זיין קהילה, מיט וועלכער ער האָט אָנגעפירט במשך 50 יאָר. מיטאמאָל איז אלץ פארשוווונדן, חרוב געוואָרן.

דאָס איז די לעבנס־געשיכטע פון גריצער רב.

— * —

דער גריצער רב איז געווען נישט בלויז א טאטע פון זיינע קינדער נאָר בעיקר דער ראש פון דער גאנצער משפחה. ווי גרויס עס איז געווען זיין פאָ־טערלעכע ליבע צו די קינדער, אזוי שטארק איז געווען זיין ליבשאפט צו די אייי־ניקלעך און אור־אייניקלעך. גאָט האָט אים געבענטשט מיט קינדער און קינדס־קינדער. ער האָט יעדן איינעם פון זיי געדענקט און געטראָגן אין הארצן, פאר יעדן איינעם געזאָרגט — גייסטיק און מאטעריעל. זייער זעלטן קאָן מען געפינען אזא טיפע איבערגעגעבנקייט און ליבשאפט פון א פאָטער צו זיין משפחה.

די אייניקלעך האָבן געוווסט, אז מען דארף פאָלגן דעם זיידן; טראָץ דעם וואָס אָפטמאָל זענען שוין דער זיידע און די אייניקלעך געווען צוויי באזונדערע וועלטן, איז שטענדיק געפונען געוואָרן די געמיינזאמע שפראך. דער זיידע האָט שטענדיק באוויזן אריסצוברענגען זיינע מיינונגען אזוי, אז זיי זאָלן אָנגענומען ווערן פון זיינע אייניקע אייניקלעך, וועלכע האָבן זיך שוין געהאלטן פאר מא־דערנע מענטשן. א פולשטענדיקע הארמאָניע האָט געהערשט צווישן זיידן און זיינע אייניקלעך. מיטן גאנצן הארצן האָט ער זיך באמיט צו העלפן זיי.

דער זיידע איז געווען די צענטראלע פיגור אין דער משפחה און ער האָט אלע פאראייניקט, טראָץ דעם, וואָס ער איז שטענדיק געווען באשעפטיקט, האָט ער געפונען א פרייע מינוט צו שפילן זיך מיט זיינע אייניקלעך, וועלכע האָבן אים פארשאפט פיל נחת אין זיין לעבן. ער האָט זוכה געווען צו זען א שיינעם נאָכ־ווקס פון קינדער און קינדס־קינדער, תלמידי חכמים, חסידים און אנשי־מעשה. ער האָט געהאט וויער עס זאָל פארנעמען זיין פלאָץ נאָך אים. ווען נישט דער חורבן, וואָלט אוודאי פארנומען זיין שטול אין גריצע איינער פון זיינע זין און

וואָלט פּאַרגעזעצט זיין וועג.

אלע זיינע יאָרן האָט ער געשטרעבט צו זען זיין זון ר׳ איצל ז״ל, דער צדיק און חסיד, אויף דעם כסא רבנות. און ווען דער זון איז נפטר געוואָרן האָט ער נישט געוואָלט פאַרלאָזן גריצע ביז ער וועט זען אויף דעם פּלאַץ זיין באליבט איינקל. זיין חלום איז נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. מיטן חורבן פון גריצע זענען אויך אומגעקומען דער רוב פון זיינע קינדער און איינקלעך. בלויז א קלייי־נייער טייל פון זיי איז געלונגען צו ראטעווען זיך.

פון זיין משפחה זענען לעבן געבליבן: זיין זון ישראל מיט 6 קינדער, זיין טאָכטער מרים, זיינע אייניקלעך הרב שמחה עלבערג, ישעיה און פנחס די קינדער פון זיין איידעם הרב ר׳ אהרן שמעון ז״ל און זיין טאָכטער, די צדיקת, גיטל. ה׳ יעקב דעמב, זיינע אייניקלעך שלום און רוחמה די קינדער פון זיין זון הרב ר׳ איצל ז״ל.

גריצע מיין שטעטל! הגם איך בין דאָרט נישט געבוירן געוואָרן, פונדעסט־וועגן איז דאָס מיין שטעטל, דאָרט איז מיין זיידע געווען רב בערך 50 יאָר און אין זיין שאָטן האָב איך געפונען גענעזונג פון די פריסטע יוגנט־יאָרן. נאָך זייענ־דיק א קינד פון 6 יאָר און ביז צום חורבן האָב איך דאָרט פאַרבראַכט טעג, חדשים און יאָרן. במשך א לאנגע תקופה האָב איך געאָטעמט מיט דער לופט פון גריצע. אין די לאנגע זומער־טעג פלעג איך מיט קינדערישער שטיפערישקייט ארייַנ־אָטעמען דעם ריח פון פרישן היי, וואָס מען האָט געשניטן אין טשענסטיאַנאָוו ביים פּריק, נישט ווייט פון גריצע, וווהין דעם זיידנס משפחה פלעגט פאָרן אויף זומער־ווױנונג.

איך געדענק אויך די לאנגע פינצטערע נעכט, ווען איך פלעג מיטן זיידן טאַפּטשען אין בלאָטע מיט א נאפט־לאמטערן. איך געדענק אייניקע גריצער גע־שטאַלטן: דעם מלמד, דעם שמש, דעם אביון און גביר, דעם חסיד און משכיל, פרומע און אפיקורסים. פאַרשידן איז געווען זייער לעבנס־שטייגער און יעדער איי־נער האָט זיך אָפּגעשלאָסן אין זיין סביבה. עס האָט אויסגעזען ווי א מחיצה וואָלט געשטאנען צווישן זיי, אָבער דער שוידערלעכער טויט האָט זיי פאַראייניקט אין זיינע אָרעמס.

מיין שטעטל גריצע איז חרוב געוואָרן און אין חורבן פון דעם שטעטל שפּילט זיך אָפּ פאַר מיר דער חורבן פון א גרויסער וועלט. פאַר די גריצער יידן איז גריצע געווען א גאנצע וועלט, דאָרט האָבן זיי געוועבט זייערע חלומות און דאָרט פלעגן די חלומות צערינען ווערן אין די דעמערונגס־שעהן פון שטילע, פאַר׳חלום׳טע פאַרנאכטן. אויף דער וועלט־מאפּע האָט גריצע פאַרנומען א קליין פּינטעלע, אין פּוילן זענען געווען פיל שטעטלעך ווי גריצע, אָבער פאַר די גריצער

איז זייער שטעטל געווען דער מיטלפונקט פון דער וועלט. זייערע געדאנקען האָבן ראשית כל זיך קאָנצענטרירט ארום גריצע און ערשט דערנאָך האָבן זיי געזען די גרויסע וועלט.

זעקס מיליאָן יידן זענען אומגעבראכט געוואָרן און צוזאמען מיט זיי זענען אָפגעמעקט געוואָרן הונדערטער שטעט און שטעטלעך אין אייראָפּע. יעדעס שטעטל איז מיר טייער און הייליק, אָבער אמנאָנטסטן איז מיר גריצע, מיין שטעטל. גריצע איז נישט געווען שענער און בעסער פון אנדערע ענלעכע צו איר שטעטלעך, אָבער זי איז מיר טייער אין מיין הארץ ווייטיקט אממערסטן אויף איר חורבן.

גריצע האָט פארמאָגט א הייליקע עדה פון טויזנטער יידן, יונגע און אלטע, פרויען און קינדער. מיין זיידע איז געווען זייער פאָטער, זייער פירער.

גריצער יידן זענען מיר טייער און נאָענט. זענען מיין בלוט און פלייש. און נאָך מער ווערט מיין הארץ צעריסן פון ווייטיק אויף מיין זיידן, וועלכער האָט געלעבט מיט זיין עדה יידן, געפרייט זיך מיט זייער פרייד און געווייטיקט זייער ווייטיק און אויך ער איז פארשוויגן געוואָרן אויף אייביק צוזאמען מיט אלע גריצער יידן,

זעקס מיליאָן יידן, א דריטל פון אונזער פאָלק, איז פארשניטן געוואָרן דורך די בעסטיאלישע מערדער. אָפט פיל איך, אז נישט נאָר דאָס פאָלק האָט פארלוירן א דריטל פון זיינע קינדער, נאָר, אז אויך אין תוך פון יעדן יידֿ, וואָס איז געבליבן לעבן איז אוועקגעריסן געוואָרן א דריטל פון זיין וועזן, פון זיין נשמה. דעריבער וויינען מיר נישט בלויז אויפן חורבן פון די יידן, וועלכע זענען געווען און זענען שוין מער נישטאָ, נאָר אויך אויפן חורבן ביי אונז, לעבנגעבליבענע, אינעוויניק. מיטן חרוב מאכן גריצע און איר עדה יידן איז עפעס אומזעבארעס חרוב געוואָרן, פארשוונדן אין מיר... דער חורבן פונעם צווייטן באגרייפט מען שנעלער, אָבער דעם אייגענעם חורבן און צוזאמענברוך איז שווער צו אנטפלעקן, וויל ער איז באדעקט מיט א דיקן שטויב וואָס פארשטעלט די אויגן און איז טיף, טיף באהאלטן.

י. ב. אלטערמאן

אייניקלעך

(א חסידיש מעשה׳לע)

אין מאָגעלניצער רבינס נידעריק־פארפאקנטן הייפל, זענען געשטאנען פיר הייזלעך: אין פראָנט צו דער גאס — א פירקאנטיק, אלט־הילצערן ווין־הייזל מיט א ברייטלעך, שפיציק דעכל איבער די פארשטויבטע פענצטער פארוקט, ווי נתן משמש׳ס קאנטיק היטל מיטן לאנגן, אָפגעריבענעם דאשעק איבער זיינע פארטריפ־טע גועלע אויגן; ווייטער — דעם רבין ר׳ ירחמיאל משה׳לעס „קליין בית־המד־רש׳ל״ — ווו מען האָט עס געוראפן אין גריצע — מיט די געלבלעך־פארשמירטע פענצטערלעך; דערנעבן — א פופציק־יעריק סוכה׳לע, וואָס איז תמיד, א חוץ אין די סוכות־טעג, געשטאנען מיט א צעפלאָשעט קעפל אָפגעבלאקעוועטן סכך, ווי ביי דער רביצין ס׳וואָכעדיקע שייטל; דאָס פערטע הייזל האָט מיט זיך פאָר־געשטעלט א פיצלדיק שעכט־הייזל. אריינקומענדיק אין רבינס הייפל האָבן באלד אנטקעגן געקלונגען זינגענדיק־אויסגעצויגענע קולעכלעך פון יונגע בחורימלעך, וואָס האָבן דאָרט גאנצע טעג עוסק געווען אין אויסטייטשן טיפע מסכתה׳ס און שוועריע שאלות און תשובות. די דאָזיקע ווייל־קלינגענדיקע, הארציקע גמרא־שטימעלעך האָבן א ביסל ווייטער פון בית־המדרש׳ל זיך צוזאמענגעמישט מיטן געפֿילדער פון היגער און געגדז, וואָס דינסט־מוידן און באלעבאָסטעס האָבן ג׳ע־טראָגן צו דער שחיטה.

דאָס גאנצע הייפל איז שפעטער אריבער בירושה צו דעם בלענדאָווער רבינס טאָכטער שרה׳לע, ר׳ אלימלך׳ס אן אייניקל.

שרה׳לע איז נעבעך יונג געבליבן אן אלמנה מיט צוויי זין — דער עלטע־רער ר׳ אבהמעלע, א צוואנציק־יעריקער און אן אכט־יעריק בחורל אהרן־דל — נאָכן רבין ר׳ יעקב׳ל, דעם מאָגעלניצערס אן אייניקל, וואָס איז פריצייטיק אוועק פון דער וועלט.

פאר ר׳ יעקב׳לס קבורה איז אינעם שטעטל פאָרגעקומען א גאנצע פלוג־תה: זאָל מען „קרוינען״, אלס ממלא מקום, ר׳ אברהמעלען אָדער גאָר פאר דער יונגער אלמנה מיט די קינדער מאכן וואָכן־געלט.

— „א רבי מוז זיין א למדן, א בעל רוח־הקודש, א מנהיג הדור און דער סניגור פון פאָלק, פארן כסא הכבוד. ר׳ אברהמעלע איז יונג, נישט קיין גרויסער בעל מידות, קען נאָך קנאפ לערנען און איז נישט ראוי צו פירן דעם כסא הרבנות — האָבן ג׳ע׳טענה׳עט די לומדים. די פשוטערע חסידים און שטוב־אייניגייערס ביי

ר׳ יעקב׳ל, האָבן געזאָגט: „א בושה פֿאַרן נפֿטר, אז זיין בני בית זאָל לעבן פֿון קצבה. ס׳אפֿיקורסות אין שטעטל צעוואקסט זיך, היינטיקע צייטן מוז מען האָבן א רבין! ר׳ אברהמעלע איז דאָך פֿאַרט א בן־קדושים, דעם מגיד׳ס אן אייניקל, זאָל ער אָנהייבן פֿירן, שאדט נישט. עס וועט גאָרנישט קאָליע מאכן. אדרבא, ר׳עט זיך אָנטאָן אין קדושה, קאָן ער נאָך אמאָל ווערן א גדול בישראל״.

געבליבן איז טאקע, אז ר׳ אברהמעלע זאָל ווערן רבי און א טייל יידן האָבן זיין פֿאָטער, נאָך דער קבורה, געזאָגט „מזל טוב״.

ר׳ אברהמעלע האָט מתחילת גאָר ווייניק חסידים געהאט, אָבער אלע גריצער יידן האָבן אים ליב געקריגן. ווייל ער האָט זיך ממש בלב ובנפש אוועקגעבערענגט פאר א ייד. עס זענען טאקע צו אים שפּעטער געקומען א סך חסידים, הגם מען האָט שטארק געשמועסט, אז זיינע תורות ביי די שבת׳דיקע טישן אין קליינעם בית המדרש׳ל, זענען גאָר שוואכע. ביסלעכווייז האָט דער גאנצער עולם חסידים, וואָס פלעגט קומען צום פֿאָטער אויך געגומען האלטן פון זיין זון, ווייל צו קיין צווייטן רבין, האָבן טייל געזאָגט, ווילן זיי נישט פֿאָרן און „אין גריצע איז פשוט נישט פאראן צו ווען אנדערש צו גיין״.

געפֿירט טיש האָט ר׳ אברהמעלע אינגאנצן א האלב יאָר. ווייזט אויס קיין אריכת ימים נישט געהאט און איז פריצייטיק אוועק פון דער וועלט. ער האָט איבערגעלאָזט א יונגע אלמנה, ר׳ ירחמיאל משה׳לעס אן אייניקל מיט פיר קליינע יתומים־שוועלבעלעך, איינס קלענער פֿאָרן צווייטן.

„צוליב דער זינד פון דער שטאָט זענען זיינע יונגע יאָרן פֿארשניטן געוואָרן — האָבן געזאָגט פרומע יידן, די פּני און חסידים־לומדים האָבן אָפּגעזאָגט „ברוך דין אמת״ און געשוויגן — נאָך דער קבורה האָבן אלע מסכים געווען צו מאכן וואָכן־געלט פאר די זיבן אייניקלעך.

נאָך ר׳ אברהמעלעס טויט זענען די פינף יונגע יתומים׳לעך געבליבן אָן שום השגחה. זיי זענען טאקע געוואקסן, ווי ווילדע פירות אויף פארוואָרלאָזטע ביימער, וואָס שטייען אויף הפקר׳דיקע וועגן.

— ב —

אלטע יידן פלעגן דערציילן: געווען איז גריצע אמאָל א שטעטל פון סאמע לומדים און חסידים. פראָסטע מענטשן, בעלי מלאכות האָבן זיך געפונען ווייניק, אָבער אויך זיי האָבן געקענט לערנען א פרשה חומש. געווען זענען דעמאָלט סך הכל צוויי שטיבלעך: א קאָזשעניצער און א ווורקער. יעדן טאָג פלעגט מען דאָרט דאוונען עטלעכע מאָל, אינדערפרי און פארנאכט. שטענדיק איז דאָרט געווען א גרויסער עולם, פון שבתים און ימים טובים איז דאָך אָפּגערעדט, פשוט קיין שפּילקע צו דער ערד צו ווארפן. אין גרויסן בית המדרש און אין דער שול האָט מען נאָר שבת און יום־טוב איינמאָל געדאוונט. אינדערוואָכן איז קוים־קוים א מנין

געווען.

אין מיינע יאָרן איז שוין געווען פארקערט: ווייניק חסידים און מער פשוטע יידן. אין בית המדרש און אין דער שול איז געווען שטענדיק געפאקט און אין די שטיבלעך האָט מען נאָר שבת געדאוונט. א גאנצע וואָך זענען זיי געווען פארשלאָסן. אָבער דערפאר שפעטער זענען צוגעקומען א סך חסידים־שטיבלעך: פון דעם קאָזשעניצערס חדר זענען געבליבן פינף אייניקלעך — אלע האָבן געפירט טיש. פון ווורקער הויף אויך דאָס זעלבע. און די חסידים האָבן זיך צעטיילט, הגם אין יעדן חדר איז געווען איין נוסח, אפילו נישט קיין חילוק אין דער נגינה, אָבער יעדער האָט נאָר געהאלטן פון זיין רבין און געדאוונט נאָר בייזיך אין שטיבל.

פונדעסטוועגן איז אין דעם קליינעם בית־המדרש'ל שטענדיק געקומען א גרויסער עולם: מערסטנס אלטע חסידים, וואָס זענען צו קיינעם נישט געפאָרן, געבליבן געטריי ר' אברהמעלע און זיין פאָטער און יונגע בחורים'לעך, וואָס האָבן דאָרט געלערנט ביז צו דער חתונה.

פאר אָט די בחורים'לעך, וואָס האָבן שוין געלייגט תפילין און געענדיקט דאָס העכסטע חדר ביי ר' בענדיט מלמד, איז זייער שווער געווען אריינצוקומען אהער און צו פארנעמען אן אָרט ביי אייגעם פון די צוויי לאנגע טישן, וואָס זענען געשטאנען פון ביידע זייטן ארון קודש אין דער גאנצער לענג פונעם בית־המדרש'ל.

יהושעלע, בנימין מאלאזשס זון, דער עלטסטער בחור אין שטעטל און דער גרעסטער מופלג אין בית המדרש'ל — איז דאָ געווען משגיח. אז ער האָט א ייִנגל פארהערט און אייגעזעזן, אז ער קען שוין לערנען א שטיקל גמרא מיט תוספות פאר זיך, האָט ער אים אָנגעווויזן אן אָרט ביים צווייטן טיש, וואָס איז געשטאנען ביי דער טיר, אין דער לינקער זייט ארון־קודש און געזאָגט „בלייבסט דאָ". אָ דעם „בלייבסט" האָבן די רייכסטע און יחסנ'דיקע באלעבאטים אפילו געמוזט שיקן זייערע בר־מצווה־בחורימלעך אין חדר אריין נאָך אויף א זמן.

פאר יהושעלע האָבן אלע דרך־ארץ געהאט, ער איז געווען דער גרעסטער למדן אין גאנצן שטעטל, געקענט ש"ס אויף אויסנווייניק ווי א וואסער און אין פרקים געווען א גרויסער בקי. מיט גרויס התמדה פלעגט ער גאָר שטיל ברומענדיק לערנען, אָפטמאָל בעתן לערנען האָבן זיך זייגע לאנג־באברעמטע שווארצע אויגן אזוי צעשמייכלט, ווי ער וואָלט געפילט דעם בעסטן תענוג פון דער וועלט. ער איז שוין אלט געווען 28 יאָר און געהאט א נישקשה'דיק בערדל, וועלכעס ער האָט כסדר אונטער דער גאָמבע געוויקלט. אָבער אלעמאָל, ווי אויף צו להכעיס איז עס אפער געקראָכן און טאקע אממערסטנס, וועו מחותנים זענען געקומען צו פאָרן אים „אָנקוקן".

אָבער נישט דאָס לאנגע בערדל זיינס האָט אָפּגעשטויסן די מחותנים. אדרבא אלע האָבן תיכף מסכים געווען, נאָר, אז זיי האָבן דערזען זיין פּאָטער מיט דעם קאלך־פּארשפּריצטן פּנים און פּארב־פּארשמירטע הויזן, זענען זיי באלד אוועקגעפּאָרן.

נאָך אזא צוריקפּאָרן פון א מחותן האָט ישעיה־לעס רונד פּנים זיך א ביסל גערויטלט. ער האָט די שווארצע לאנגע ברעמען אראָפּגעלאָזט און די אויגן פּארטיפּט אין „חושן־משפּט". דאָס בערדל דווקא אפּערגענומען פון הינטער דער גאַמבע און עס מיט די ציין געביסן. עטלעכע טעג האָט ער מיט קיינעם נישט געשמועסט און מיט מער התמדה געלערנט.

אין די דאָזיקע טעג האָבן מיר אים נאָך מער ליב געהאט. ער האָט זיך צו אונז באצויגן פּאָטערלעך, אויסער צו איינעם, וועלכן ער האָט מבטל געמאכט. געווען איז דאָס ר׳ אהרן׳דל, דאָס עלטסטע אייניקל צווישן די יתומים (ר׳ יעקב׳לס זון), וואָס איז אין פּאָטערס בית המדרש׳ל פריצייטיק אריין געקומען, זיך געדרייט בלויז צווישן די בחורים׳לער און קיינמאָל נישט געלערנט.

קיינער האָט אים נישט פּארהערט און אויך קיין אָרט נישט אָנגעוויזן — ס׳בית המדרש׳ל איז דאָך בירושה זיינס. ווער האָט דען א דעה איבער אים? ער האָט זיך געדרייט ביי אלע טישן און ווו ער האָט געוואָלט, דאָ האָט ער זיך געזעצט און טאקע תמיד ביים גרויסן טיש, וואָס איז געשטאַנען אויף דער רעכטער זייט ארון קודש, צווישן די חתן־בחורימלער, וואָס האָבן געלערנט „חושן" און „יורה־דעה".

עס זענען אוועק יאָרן. גאָר שנעל איז פּארביי די צייט און ער האָט אלץ קיין גמרא נישט אויפּגעמישט. תמיד פלעגט ער זיך איינחזרן ניגונים — געהאט א קלינגענדיק סאָפּראָן־קול׳עכל — דערציילט מופתים־מעשה׳לעך פון זיינע גרויסע זיידעס און זאָרגפּלטיק געפּלעגט די רויטע, האלב־געקרייזלטע פּאה׳לער, וואָס האָבן זיך געבאָמבלט, ווי צעצויגענע ספּר־עזשינעס אויף זיינע ראָזע בעקעלער אויף וועלכע ס׳האָבן שוין געשפּראָצט הערעלער ווי יונגע גרעזעלעך אין פּרילינג.

„וואָס וועט פון אים זיין?" — האָבן טייל בחורים׳לער זיך געס׳וד׳עט. „אזא עם הארץ! ער קען דאָך אפילו נישט קיין פּירוש המילות". „מען שמועסט", — האָט אייניער אמאָל דערציילט — „אז מען רעדט אים שוין א סך שידוכים. תּוי דער גאנצער אומגעגנט קומען שדכנים, זיי פּארמאכן פשוט נישט די טיר ביי רייר רביצין, פּאָרט א בן קדושים! איינמאָל איז ער טאקע פלוצים אוועקגעפּאָרן און צוריקגעקומען א חתן. מען האָט געשמועסט, אז דער אָטוואָצקער רב, דעם פּשיסכערס אן אייניקל האָט זיך משדך געווען מיט דער אלטער רביצין. נאָך א שטיקל צייט איז דער 17־יעריקער ר׳ אהרן׳דל געקומען קיין גריצע מיט זיין רבקה׳לע, א שיין יונג ווייבעלע מיט רויטלעכע בעקעלער, שווארצע און פינקלנדיקע

אייגעלעך און אין א שווארץ גלאנציק שייטל.

— ג —

בשלום האָבן זיך געלעבט די אייניקלעך. זיי האָבן זיך געמערט און זיי זע־נען געווען אָן עין הרע שוין באלד זעכצן אין צאָל. די שטאָט וואָכן־געלט געצאָלט און די צוויי רביצינס האָבן א ביסל צוגעהאנדלט מיט געשטאָפטע פאפי־ראָסן און הייוון אויף שבת׳דיקע חלות. עס איז אפילו געווען פון דער פוילישער מלוכה שטארק פארבאָטן צו פארנעמען זיך געהיים מיט דעם, אָבער זיי האָבן בשתיקה אין די שטובן געטראָגן און מענטשן האָבן געקויפט.

ר׳ אהרן׳דל איז שוין געווארן א בעל מטופל מיט קינדער און פון זיין חלק וואָכן־געלט איז ער נישט אויסגעקומען. אפילו נישט מיט די פאָר זלאָטעס, וואָס זיין מוטער האָט אים יעדע וואָך פון מסחר אוועקגעגעבן. ער האָט קיינמאָל אויף שבת נישט געהאט.

— וואָס וועט זיין — האָט זיין רבקה׳לע געזאָגט — מען דארף דאָך האָבן, די קינדער וואקסן, מען דארף עפעס טאָן.

די וועלטער זענען געווען ווי שפיזן אין זיין הארץ. וואָס טוט מען? — די פראָגע האָט אים דעם מוח געעגבערט אין א געוויסן פרימאָרגן האָט ער זיך גאנץ פֿרי אויפגעהויבן און צו זיין רבקה׳לע געזאָגט:

— זאָג נאָר, כ׳פאָר צום רבין, זיי געזונט״.

ער איז געפאָרן קיין אָטוואָצק צום פאריסאָווער און אן עצה זיך געפרעגט:

— פרנסה דארף מען, האנדלען פאסט נישט פאר אונזערע אבות. פון א מלאכה איז דאָך אָפגערעדט און א רב צו ווערן האָב איך בחורוויז ווייניק געלערנט. וואָס טוט מען? אפשר אָנהויבן פירן?

דער פאריסאָווער האָט געשוויגן, אָפגעזיפצט און אים אָפגעזאגט מיט די יוערטער: נו, זיי מצליח.

א פריידיקער איז ער צו רבקה׳לע געקומען: דער רבי האָט מסכים געווען: שתיקה כהודאה דמיא. ער האָט זיך פארשאפט באלד א שמש, אָנגעהויבן גיין אין צווייען, אריינגעשטעלט א ספר תורה, געמאכט אן אייגן מנין און אָנגעהויבן פירן שלש סעודות׳ן.

דער ראש הקהל יצחק, דער גאנצער אנפירער פון די האנטווערקער — וואָס האָט געדאוונט ביי אים און שטענדיק ביים טיש געזעסן נעבן „רבין״ האָט אין שטעטל צווישן די בעלי־מלאכות אייניגעפירט א ספעציעל וואָכן־געלט פאר אים. ער האָט געהאט פרנסה בריווח און געפירט א מלכות׳דיק הויז.

צווישן די אייניקלעך איז געווארן א מחלוקת: היתכן? — האָבן ר׳ אברהמע־לעס זין געטענהעט — מיט וואָס איז ער רבי? אזא עם הארץ און נישט קיין בעל רוח הקודש. ער איז מחלל אונזער יחוס.

אָבער ער האָט קיינעם נישט געפרעגט און ווייטער געפירט רביסטוואָ אַיז צו זיינע „טישן" גראָד א גרויסער עולם געקומען! טייל האָבן געוואָלט הערן שיין זינגען. געווען א בעל מנגן איינער אין שטעטל. ווער עס איז נייגעריק געווען צו זען ווי אזוי ער פירט טיש, זאָגט תורה. ער האָט דאָך קיינמאָל נישט געלערנט. עס פלעגן קומען א סך יידן בעלי מלאכות, וועלכע האָבן געדאוונט אין חברות און אין גרויסן בית המדרש, און קיינמאָל צו קיין רבין נישט געפאָרן.

טיש האָט ער „געפירט" ווי אלע רביים. עפעס טועם געווען — די רעשט צעטיילט, צוברומענדיק מאָדזשיצער מעלאָדיעס. תורה פלעגט ער אויך זאָגן, אָבער שווער געווען צו פארשטיין — שטארק רמז׳ימדיק מיט פארשידענע פסוקים פון זוהר. טאקע פון אויסנווייניק. יעדעס וואָרט איז מער געזונגען געוואָרן ווי געלערנט און אין מיטן דערינען פלעגט ער א זאָג טאָן: „יוחנן גערער אל מסתתר".

א בעלזער חסיד האָט אמאָל נאָך אזא טיש געזאָגט: עס איז עבודה זרה. אלץ איז פאלש און נאָכגעמאכט. זיינע „חסידים" געווויר ווערנדיק פון דעם האָבן אים פשוט געוואָלט פארשטיינען און אז שפעטער איז זיינס א קינד פאר קיין שום ייד געדאכט געשטאָרבן, האָבן אלע אָנגעהויבן שווייגן.

איינמאָל איז פיאסעטשנער שטיבל, צווישן הבדלה און מלווה מלכה, האָט שלמה ישראל׳ס קומענדיק פון רבין פארציילט פאר די פאָר חסידים, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען ר׳ אבההמעלעס קינדער, אז דער רבי האָט זאָגנדיק תורה אריינגעוואָרפן: געווען אמאָל גרויסע יידן און גרויסע גדולי הדור. א מגיד ז״ל א קאָזשעניצער, א ווורקער, גרויסע לומדים, בעלי רוח הקודש און בעלי־מופתים. היינט נעבעך זענען געבליבן קליינטשיקע יידעלעך מיט קליינע רבילעך „יאק מאק". עס איז אפילו דאָ א סך נאָכגעמאכטע, אָבער קיינער דערקענט זיי נישט. אלע טראָגן סאמעטענע קאפעלושן, זיידענע כאלאטן און ווייסע שקארפעטן אָבער אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו.

איר הערט ווערטער! כ׳לעבן געמיינט אונזער אהרן׳דל — און יאָך זאָג דיר — רופט זיך אָן שלמה׳לע, אן אלטער קאָזשעניצער חסיד, וואָס פאָרט צו קיינעם נישט, אז די רביים, וואָס האָבן שוין יאָ א סך חסידים האָבן אויך נישט קיין רוח הקודש. דאָס קומט נישט בירושה. איינצלנע קענען נאָר האָבן און די רעשט איז אלץ נאָכגעמאכט.

די אייניקלעך זענען ארויס מיט א רעש: פושע ישראל! ווי קומסטו צו רעדן? אויך די פיאסעטשנער חסידים האָבן זיך צעפייערט: שגץ ארויס!

מען האָט אים פון שטיבל ארויסגעוואָרפן.

ביזן טויט האָט דער אלטער קאָזשעניצער חסיד געמוזט דאוונען אין „חברה תהילים, שלוש סעודות פראוון אין שטוב, ביחידות זינגען און קיינמאָל נישט געבענטשט מיט קיין מנין אפילו נישט מיט קיין מזומן.

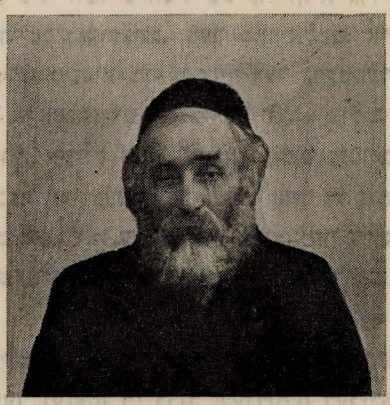
געניא רינקעוויטש/תל־אביב

בענדיט רינקעוויטש

ר׳ ברוך בענדיט רינקעוויטש ז״ל, מיין שוויגער־פאָטער איז דעם יידישן גריצע געווען גוט באקאנט מיט זיין לומדות, גוטסקייט און ליבע צום פשוטן מענטש. זאָל מיר דערלויבט זיין ווי א נאָענטער מענטש פון זיין משפחה צו געבן אייניקע שטריכן פון זיין גייסטרייכן לעבן.

דריי הויפט־מעלות האָט ר׳ ברוך בענדיט פארמאָגט: א שטארקן ווילן צו לערנען און צו פארשפרייטן תורה ברבים, איבערגעגעבנקייט צו די שיבת ציון־געדאנקען, וואָס האָבן זיך צו יענער צייט געגומען אויספיקן אויף דער יידישער גאס און אויסערגעווייניעכע ליבע צו מענטשן, דער עיקר צום אָרעמאָן, צום עלנדן און ליידנדיקן.

שבת פלעגט ר׳ ברוך בענדיט לערנען א שיעור, דעם דף־יומי פאר עטלעכע גרופעס יידן און די פרשה פון דער וואָך פאר בעלי מלאכות, האָרעפאשניקעס. די גרעסטע לומדים פון שטעטל האָבן ליב געהאט מיט אים א שמועס צו טאָן אין דברי תורה. ר׳ ברוך האָט זיך נישט געהיצט, נישט געאמפערט, נאָר ליב געהאט אויפצוקלערן, מסביר צו זיין, האָט ווער געהאט א הארבע קשיא אויף א נישט־קלאָרע

בענדיט רינקעוויטש

סוגיא אין דער גמרא, איז מען געקומען צו ר׳ ברוך בענדיט. צו זיינס א מיינונג האָבן זיך אלע צוגעהערט. א חוץ זיין אריינגעטאָענקייט אין דער וועלט פון תורה, האָט ער אויך געהאט א שטארקע נטיה צו פארשידענע וויסנשאפטן, צווישן אנדע־

רע — צו אסטראָנאָמיע, באָטאניק. פאר זיין פענצטער זענען געשטאנען בלומען־טעפ מיט פארשידענע בלומען, וואָס ער פלעגט אָפהיטן מיט דער גרעסטער פיעטעט.

ר׳ ברוך איז געווען א טיף־רעליגיעזער ייד, אָבער פרומקייט איז ביי אים געווען געפּאָרט מיט גוטסקייט. „פרום זיין איז ווינציק״ — פלעגט ער זאָגן — „מען מוז אויך זיין גוט צו מענטשן, יושר, אהבה פון מענטש צו מענטש״. עס וועט זיין אינטערעסאנט איבערצוגעבן פאָלגנדן פאקט:

אין די פרייטיק־טעג פלעגן צו אים אָפטמאָל קומען פרויען מיט פארשידענע שאלות: (וועז דער רב איז נישט געווען אינדערהיים) דאָ א נאָדל אין פופיק פון אן עוף, פאָקן אויף די קישקעלעך, אָדער א טעפל מילך האָט זיך איבערגעקערט און אונטערגעלאָפן אונטער דער יויך און אזוי ווייטער. נו, פלעגט ער צום ערשט זיך נאָכפרעגן צו וועמען דער עוף געהערט. און אויב עס האָט געהערט צו א ייד אן אָרעמאן, האָט ער געזומען לאנג נאָכקוקן און נאָכזוכן אלע דינים, כדי אויס־צוגעפינען א היתר אויף צו פסקענען כשר!

ווי א פרומער ייד האָט ר׳ ברוך זיינע קינדער געגעבן א שטרענג־רעליגיעזע דערציאונג. זיינע צוויי זין משה און אייזיק האָט ער באזונדערס מחנך געווען אין תורה און מעשים טובים. משה, דער עלטסטער זון איז געווען זייער פרום. ער איז אָבער זייער יונג געשטאָרבן און איבערגעלאָזט א ווייב מיט א טאָכטער, וועלכע געפינען זיך היינט אין ישראל. אייזיק האָט געלערנט אין דער גערער ישיבה. דער גערער רבי האָט אויף אים געזאָגט, אז ער וואקסט אן עילוי. אייזיק איז אָבער מיטגעריסן געוואָרן מיט דער פרייער השכלה־באוועגונג, וואָס האָט זיך צו יענער צייט אריינגעריסן אין פיל לומדיש־חסידישע קרייזן. א גרויסע השפעה האָט אויף אים געהאט די פרייהייטס־באוועגונג, דער סאָציאליזם. אייזיק האָט מיט זיינע „אפיקורסישע״ געדאנקען משפיע געווען אויף דער גרעסטער כיתה פון דער ישיבה און ער האָט אלעמען אראָפגעפירט פון גלייכן וועג... צוליב אים האָט מען געמוזט פאנאנדערלאָזן די כיתה. אייזיק האָט חתונה געהאט מיטן גריצער רבינס אייניקל לאה קורץ, מיט וועלכער ער האָט זיך באקענט אויף די אומלעגאלע סאָציאליסטי־שע קרייזלעך. א צייט לאנג איז ער געווען איינער פון די אָנפירער פון גריצער „בונד״. אין די לעצטע יאָרן, האָט ער געלעבט אין אמעריקע און דאָרט געשטאָרבן.

— * —

נאָך איצט שטייט מיר פאר מיינע אויגן דער לאנגער טיש ביים פענצטער ארום וועלכן עס זענען געזעסן ר׳ ברוך בענדיט׳ס דערוואקסענע תלמידים, נאָך איצט שוועבט פאר מיינע אויגן זיין פון גליק צעשמייכלטן בליק צו די תלמידים, וועמען ער האָט געלערנט חריפות׳דיקע תורה און איינגעפלאנצט אין זיי ליבע צו ארץ־ישראל. א טייל פון זיי, היינט וויכטיקע פערזענלעכקייטן, געפינען זיך אין ישראל. אין קיין קהל׳שע ענינים האָט ער זיך נישט געמישט. ער האָט זיך נישט

געיאָגט נאָך קיין כבוד. נישט געבלאָזן פון זיך. פארקערט, געווען זייער באשיידן, געהאלטן זיך פשוט און געווען שטארק צוגעלאָזן צו מענטשן. דער עיקר — צום עמך־מענטש. דערפאר האָבן אים די פאָלקס־מענטשן ליב געהאט. די איינציקע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט זיינע איז געווען די ישיבה. מאה שערים אין ארץ־ישראל, ווו ער איז געווען גבאי. אין יענע יאָרן זענען אלע פארבינדונגען מיט „מאה שערים" געפירט געוואָרן דורך ר׳ ברוך בענדיט. פון דער ארץ־ישראל־ישיבה פלעגט ער באקומען פארשידענע ענינים צו דערליידיקן. דאָ וועט כדאי זיין איבער־צוגעבן א כאראקטעריסטישן עפיזאָד:

איינמאָל האָט מיין שוויגער־פאָטער באקומען צוגעשיקט פון ארץ־ישראל א הילצערנע מצה־טאש, וואָס איז געווען אויסגעארבעט אין דער בצלאל־שול. דאָס איז געווען א זעלטענע קונסט־ארבעט, וועלכע דאָס גאנצע שטעטל האָט באַוונדערט. פון דער דאָזיקער זאך האָט זיך דערוווסט דער פאָסט־נאטשאלניק און ער איז שטארק צוגעשטאנען, אז מען זאָל אים די מצה־טאש פארקויפן פאר צען רובל. ר׳ ברוך האָט אים נישט געוואָלט פארקויפן, כדי א דבר של מצווה זאָל נישט אריינפאלן צו קיין גוי אין האנט.

יעדעס יאָר אויף סוכות האָט מיין שוויגער־פאָטער אויך באקומען צוגעשיקט אתרוגים פון הרב קוק, וועלכער האָט זיך ממש געצאצקעט מיט די שיינע חיבורים פון ר׳ ברוך בענדיט רינקעוויטש.

ר׳ ברוך בענדיט האָט אפטמאָל געריידט וועגן באזעצן זיך אין הייליקן לאנד און ער איז געווען גליקלעך, וואָס זיינע זין אברהם יעקב און ראובן האָבן אין יאָר 1932, זיך באזעצט מיט זייערע משפחות אין ארץ־ישראל.

פאר דער כאראקטעריסטיק פון דעם דאָזיקן תלמיד חכם דארף אויך איבער־געגעבן ווערן פאָלגנדער פאקט, וואָס האָט א שייכות מיט דער אויבנדערמאָנטער מצה־טאש:

ר׳ ברוך בענדיט׳ס זון, מיין מאן אברהם, האָט די מצה־טאש נישט געלאָזט איינרופן און כדי אָנכצומאכן אזא שטיקל ארבעט, איז ער געוואָרן א סטאָליאר. אמת, אזא מצה־טאש האָט ער נישט אויסגעארבעט, אָבער ביי דעם פאָך איז ער געבליבן. דער ברודער פון מיין שוויגער, ר׳ הערשל, וואָס איז געווען רב אין מינסק־מאזאָוויעצק, האָט זיך אפילו שטארק געקרומט, וואָס זיין ברודערס זון איז געוואָרן א סטאָליאר. ער האָט געהאלטן, אז א בעל־מלאכה איז א פגם אין דער משפחה, אָבער דער ברודער זיינע, מיין מאנס פאָטער, האָט דעמאָלט געענטפערט „מלא־כה־מלוכה". מען קען זיין א בעל־מלאכה און זיין א גוטער ייד.

אפילו זיינע נאָענטע האָבן אים וויניק פארשטאנען, וויניציק איז ער אָפגע־שאצט געוואָרן ביים לעבן. א סך, זייער א סך, האָט דער דאָזיקער למדן געשריבן. באשריבן מיט זיין דראָבנע אויסגעצירקלטן רש״י־כתב. איינמאָל האָב איך אים גע־

פרעגט: „שוועד, פארוואס פארעפנטלעכט איר נישט אייערע כתבים". „דאס לאז איך איבער פאר אייך, נאך מיין טויט" — האט ער געענטפערט מיט א תמימות־דיק שמייכעלע.

די דאזיקע כתבים האבן אבער נישט באוויזן צו זען די ליכטיקע שיין. ווייל קורץ נאך זיין טויט איז אויסגעבראכן די גרויזאמע מלחמה און די כתבים זיינע זענען צוזאמען מיט זיין פרוי — מיין שוויגער־מוטער באשע און מיט מיין יונגער שוועגערין טויבע לאה און איר מאן פייוול און קינד צוזאמען מיט די ליבע טייערע יידן פון שטעטל גריצע — פארטיליקט געוואָרן דורך די דייטשן. פארניכטעט איז געוואָרן די גריצער קהילה מיט איר גייסטיק לעבן. מיר וועלן קיינמאל נישט פאר־געסן די פארפיניקטע בני עיר און מיט טיפן דרך־ארץ שטענדיק דערמאנען די געשטאלט פון מיין שוויגער־פאטער, דעם גרויסן ייד און תלמיד־חכם, ר׳ ברוך בענדיט ז״ל.

י. ב. אלטערמאן

מיין תורה־רבי

נאָך דריי צענדליק יאָר ארומוואנדערן איבער פארשידענע וועלט־טיילן, איז א ביסל שוועריקייט זיך צו דערמאָנען עפּיזאָדן פון מיינע, שוין אזוי ווייט פארגאנגענע, חדר־יאָרן, וועו איך האָב געלערנט תורה ביי דעם תמימות׳דיקן פאָלקס־ייד, דעם גריצער גמרא־מלמד ר׳ בענדיט רינקעוויטש ז״ל. האָבן מיר דאָך אין דעם משך צייט איבערגעלעבט א שרעקלעכע, א שוידערלעכע קאטא־סטראָפע, וועמענס שווארצע שאָטנס פארשטעלן די אזוי ליבע, פארגאנגענע קינ־דער־יאָרן. מיר זענען דורך דער צייט רעאלער, פראקטישער געוואָרן און טראָץ דעם אלעם בענקט זיך נאָך יענעם ביסל אמונה, וואָס מיין תורה־רבי האָט פאר מיר אנטפלעקט.

מיין רבי ר׳ בענדיט מלמד האָט מיך געלערנט: ווייניקער צו וויסן און מער צו גלויבן; יעדער מענטש איז געבוירן געוואָרן מיט א ספּעציעלער שליחות, עפּעס מתקן צו זיין אויף דעם ערדישן וועלטל; אונזער לעבן האָט נאָר דעמאָלט א זין, וועו מען איז כסדר מחדש די תורה און דער עיקר שבעיקר געדענקען — אז נאָכן פארגאנגלעכן בשר־ודמ׳יקן לעבן, הויבט זיך ערשט אָן דאָס המשכ׳דיקע, שיינע און אייביקע גן־עדן־לעבן — ווי לייכט איז דעמאָלט געווען, וועו מען האָט טאקע אין דעם געלויבט.

דאָס וויכטיקסטע, וואָס עס איז פארבליבן אין מיין זכרון פון מיין רבין ר׳ בענדיט מלמד — איז מיין ליבע צו אים, צו דעם ערלעכן און פשוטן פאָלקס־ייד. אויך דאָס ליבע־געפיל צו פשוטע מענטשן האָט ער אין מיר איינגעפלאנצט.

אין דעם קליינעם, תמיד שטילן און אָרעמען שטעטעלע גריצע, זענען געווען א סך אינטערעסאנטע און ערלעכע יידן. עס האָבן דאָרט געלעבט אמת־אידעא־ליסטישע ארבעטער־טויער, וואָס האָבן זייער גאנץ לעבן אָפּגעגעבן פאר דעם קאמף, אויסצובעסערן דאָס אזוי גרויע, מיזאמע און תמיד־טרויעריקע לעבן פון־נעם האָרעפּאשנעם מענטש. געווען א סך פּלאמיקע חסידים, גרויסע לומדים און גאָר טיכטיקע, ציוניסטישע עסקנים. פאר זיי אלע האָב איך געהאט גרויס דרך ארץ. אין מיין רבין אָבער האָב איך דערזען די ליכטיקסטע געשטאלט, וואָס האָט מיט זיין גייסטיקייט און פשטות איבערגעשטיגן זיי אלעמען.

אלע וואָס האָבן ר׳ בענדיטן גוט געקענט, זענען שטענדיק געווען מלא התפּעלות פון זיינע תורה־קענטענישן און באשיידנקייט. ער איז געווען אָפּגעזונדערט כמעט פון אלעמען, אָנהויבנדיק פון דער חסידישער לומדישער קאָכיקער וועלט און ענדי־קנדיק מיט זיין בני־בית, וואָס האָבן אים אפילו ווייניק וואָס געקענט. ר׳ בענדיט האָט קיינמאָל נישט געהאט קיין צייט צו די הבלי עולם הזה — תמיד פלעגט ער

זיין פארנומען: געלערנט אַדער סתם געווען פארטיפט, פאר׳מחשבות׳ט און קאַנ־צענטרירט אין זיין פאר׳חלומ׳טער תורה־וועלט.

— * —

ס׳דערמאַנט זיך מיר ווי אזוי מיין קינדיש הערצל — כ׳בין שוין געווען דעמאַלט אפילו א בר־מצווה־בחור — האָט אין מיר פחד׳יק געהאמערט, בעת איך בין, דאָס ערשטע מאָל, ארויפגעגאנגען אין הדר אריין, צו ר׳ בענדיט מלמד. אריינקומענדיק האָב איך אים געטראָפן מעין זיין אין א ספר. אויפן טיש, זענען גע־לעגן עטלעכע קינסטלעריש־אויסגעארבעטע, ווייס־ביינערדיקע טינט־פעדערס און פאַסט־קארטלעך, באשריבענע מיט קליינטשיקע, סימעטריש־גלייכע רש״י־כתב־שורות׳לעך. אויף זיין פנים האָט געלויכטן א שטראל פון פרייד ווי ביי אַ קינסטלער, בעתן פארענדיקן זיין יצירה. נאָך א ווייל האָט ער אויפגעהויבן זייַנע אויגן און צו אונז תלמידים אַנגעהויבן רעדן שטיל, ווי צו גאָר גוטע באַ־קאנטע: „ר׳זעט דאָס האָבעך באקומען פון ירושלים״.

די ווערטער האָט ער געזאָגט, ווייזנדיק אונז א נייַ ספר. מיר האָבן דערין אַנגעהויבן בלעטערן. דערשטוינטע האָבן מיר זיך אַנגעקוקט איינער דעם צוויי־טן דערזעענדיק, אז צום סוף פון א מאמר זענען געווען אַפּגעדרוקט מיט אותיות: „מהגאון בענדיט רינקעביץ מק״ק גריצה״.

מיין פארוווונדערונג איז געווען נאָך גרעסער, ווייל ס׳ערשטע מאָל האָב איך זיך דערוווסט, אז אויך א ייד פון גריצע קאָן שרייבן תורה. איך בין שפּעטער געווען שטאָלץ אויף דעם, וואָס כ׳לערן ביי א רבין, א מחבר פון ספרים.

בענדיט דערזעענדיק אונזער פארוווונדערונג, האָט שנעל פארמאכט דאָס ספר און וועגן אים מער נישט געריידט. ער האָט אונז שפּעטער געוויזן די ווייס־ביינערדיקע ארץ־ישראל־פעדערס. יעדן איינעם האָט ער געהייסן אריינקוקן אין די רונדיקע, פערל־פאַרמיקע גלעזלעך, וואָס האָבן געשטעקט אין די פעדער־קעפ־לעך. געזען האָבן מיר אין די גלעזלעך ארץ־ישראל־בילדער: די „כותל המערבי״, רחל׳ס קבר, די „מערת המכפלה״ און דעם ישיבה־בנין אין מאה שערים אין ירו־שלים. פאר אונז קינדער איז דאָס געווען א גרויסע איבערראשונג צו זען די חומש־מעשיות אין בילד.

אונזער רבי ר׳ בענדיט פלעגט אונז אַפטמאָל דערציילן וווּנדער־מעשיות, וואָס האָבן אין אונז געווען בענקשאפט צום הייליקן לאנד. ער האָט זיך געהאַט זיין אופן פון לערנען תורה: „יעדעס אות פון דער תורה הקדושה״ — פלעגט ער זאָגן — „האָט זיין כוונה. נישטאָ אין דער תורה קיין סתם־רייד״. ער האָט אונז טאקע געלערנט פארשידענע תורה־חידושים. שפּעטער, ווען איך האָב שוין פארשטאנען א ביסל זיינע אַפּגעדרוקטע מאמרים אין די ירושלימער ספרים, איז אין מיר געבוירן געווארן דאָס אזוי פארכאפּנדע געפיל — אויך צו שרייבן

חבורים.

טראָץ זיין למדנות — מען האָט אים פאררעכנט פאַרן גרעסטן למדן און בעל מקובל אין שטעטל — איז ער געווען אַן ענו, זיך געהאלטן באשיידן. די מידה פון עניוות האָט ער אויך געלערנט זיינע תלמידים. אין פשוטע שמועסן האָט ער געפלעגט אונז זאָגן: „א בשר ודם טאָר זיך נישט גרויסן. דער פליישיקער גוף האָט סיי ווי א מיאוסן סוף".

די לערע האָט ער נישט בלויז געלערנט אנדערע נאָר אויך אזוי זיך נוהג געווען אין זיין לעבן. קיינמאָל האָט מען אים נישט געזען זיך שטופן צווישן די שטאָט־פני. אפילו געקליידעט איז ער אויך געווען פשוט. קיינמאָל נישט געווען אָנגעטון אין סאמעט און אין זיידנס. אויך אין די שבתים און אין די ימים־טובים האָט ער געטראָגן פשוטע מלבושים ווי אלע עמך־יידן מיט וועלכע ער האָט יעדן שבת געלערנט די וואָך־פרשה.

נאָכן אָפלערנען מיט די יידן, בעלי־מלאכות, די סדרה, פלעגט ר׳ בענדיט איילן אין געריר שטיבל ווו ער האָט געדאוונט. טראָץ זיין דאוונען אין שטיבל האָט ער זיך דאָך געהאלטן א ביסל דערווייטערט פון די חסידים. נישט מחמת מבטל מאכן זיי אָדער ס׳חסידות, נאָר ער האָט פשוט נישט געהאט קיין איבעריקע צייט צו די אָפטע חסידישע שמועסן, מעשה׳לעך און שמחה׳לעך, וועך עס האָט אים גוט געקענט, דער האָט געוווסט, אז זיין גאנץ וועזן איז געווען עכט חסידיש. מיט דעם גאנצן חסידישן ברען, התלהבות און קינדעריש תמימות.

מיין רבי, ר׳ בענדיט, פלעגט זיך נוהג זיין לערנען מיט זיינע תלמידים גאָר שטיל. ער האָט אָבער פעדאנטיש געלייגט אכט, מען זאָל אים גוט אויסהערן, כדי דאָס תורה־וואָרט זאָל נישט פארלוירן גיין און עס זאָל אריינדרינגען אין דער נשמה פון זיינע תלמידים. א וואָרעם געפיל פון ליבע האָט ער געטראָגן צו אלע יידן, באזונדערס האָט ער ליב געהאט קינדער. אין דעם זכות פון די „תנוקות של בית רבן", וואָס זענען פול מיט אמונה, שמחה און בענקשאפט, האָט די וועלט א קיום — האָט ער אונז צענדליקער מאָל איבערגעחזרט. אויך זיינע תלמידים האָבן אים ליב געהאט און זיך געגרויסט מיט אים.

ווי אלע אַריגינעלע און שעפעריש נאטורן, איז אויך ר׳ בענדיט׳ס לעבן געווען א ביסל טראגיש. ער האָט געלעבט ביחידות כמעט ווי א נזיר. געקומען זענען צו אים בלויז געציילטע שטאָט־„בטלנים", וואָס האָבן מיט אים געהאט אַ נשמה־קרובה׳שאפט. אפילו זיינע נאָענטסטע שטוב־מענטשן האָבן אים נישט ווי געהעריק פארשטאנען. זיינע נאָענטסטע זענען דעריבער געווען די תלמידים און די פשוטע פאָלקס־מענטשן מיט וועלכע ער האָט געלערנט תורה.

ר׳ בענדיט מלמד איז אין גריצע געווען אייגער פון די שענסטע און פאר־באָרגנסטע געשטאלטן ענלעך צו די לעגענדארע ל״ו־צדיקים.

וו. קולא

אשר זעליג

דער נאָמען אשר־זעליג איז אין גריצע געווען א שם דבר.

הגם אין שטעטל האָבן געווינט נאָך יידן מיטן זעלביקן נאָמען, פונדעסטוועגן, אז מען האָט עפעס נאָכדערציילט פון אשר־זעליגן, האָט מען געוווסט, אז דאָס מיינט מען מיין פאָטער. מיין פאָטער איז געבוירן געוואָרן אין ווארשע.

גאָר יונג איז ער געקומען קיין גריצע און איז באלד באליבט און באקאנט געוואָרן אלס פאָלקס־מענטש, גוטער מוהל, ספעציעלער בעל מנקר און הארציקער בעל־תפילה אין גרויסן בית המדרש.

נישט געווען אין שטעטל קיין איין יידיש הויז, ווו מיין פאָטער זאָל נישט האָבן אריינגעבראכט די קינדער בבריתו של אברהם אבינו, ווי נאָר ער האָט זיך דערוווסט פון א געבוירן קינד, האָט ער שוין געזאָרגט עס מל צו זיין און איינמעלדן אין מאגיסטראט. אויף א סך שבתים און יום־טובים פלעגט ער פארלאָזן אונזער בני־בית און אוועקפאָרן ערגעץ אין א פארוואָרפן דאָרף, ווו עס האָט געווינט א פאראיינזאמטער יד, וועמענס געבוירן קינד ער האָט מל געווען. אונזער מוטער עליה השלום איז אפילו געווען קעגן דעם דאָזיקן ארומפאָרן איבער די דערפער. דער פאָטער האָט זי אָבער תמיד בארואיקט מיט קלוגע, הארציקע ווערטער, ביז זי האָט מסכים געווען און ער האָט אויסגעפירט ס׳זייניקע.

געווען אמאָל א פאל:

א פאָר טעג פאר פסח איז צו אונז געקומען א דאָרפס־ייד און געמאָלדן, אז אין ערשטן יום־טוב־טאָג מאכט ער א ברית.

מיין פאָטער האָט אים געבעטן ער זאָל דאָס קינד ברענגען אין אונזער שטוב, ווייל אין פסח־טעג איז ער נישט טוען ביי פרעמדע. דער דאָרפס־ייד איז אָבער געווען פארעקשנט, אז דער ברית מוז פאָרקומען נאָר אין זיין ווין־דאָרף. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָט מיין פאָטער באצאָלט דעם צווייטן מוהל, ער זאָל אריספאָרן צום יד און יידישן זיין קינד.

מיין פאָטער איז אויך געווען דער אקטן־שרייבער אויף יידישע חתונות און אדורכגעפירט אלע ציווילע און רעליגיעזע פאָרמאליטעטן אין די נויטיקע אמטן. באזונדערס פלעגט ער זיך ממש מוסר־נפש זיין ביים העלפן קראנקע און נויט־ליידנדיקע. ווי נאָר ער האָט זיך דערוווסט פון קראנקע, אייניזאמע, אלטע און אָרעמע, איז ער באלד אהין געקומען, זיך פאראינטערעסירט מיט וואָס ער

קען העלפן די נויט־באַדאַרפטיקע. נאָך די דאָזיקע באזוכן האָט ער ביי יידן גע־זאמלט גענוג. אליין געקויפט מעדיקאמענטן, אָפטמאָל זיי אפילו אליין אויסגע־שריבן — ווייל פון דער פראקטיק איז ער געווען באהאוונט אין פארשידענע רפו־אות און באזאָרגט מיט נארהאפטיקע שפייזן. דאָס אלעס פלעגט ער צעטראָגן צו די קראנקע, פאר וועלכע ער האָט פאָטערלעך געזאָרגט ביז זיי האָבן זיך צוריקגע־שטעלט אויף די פיס. אין אונזער שטוב זענען געקומען א סך יידן, זיך שואל עצה זיין וועגן פארפלאָנטערטע ענינים און סכסוכים. אלעמען פלעגט מיין פאָטער אויס־הערן. יעדן איינעם געגעבן טרעפלעכע עצות. ער איז געווען בארימט אין שטעטל אלס חכם און שלום־מאַכער צווישן שטרייטנדיקע צדדים.

עס איז כדאי צו דערציילן אייניקע עפיזאָדן פון אונזער פאָטערס פראקטישע מעשים. וועו מיר האָבן געווויגט ביי ליפמאן בול, איז אונזער שכנס קינד קראנק געוואָרן. דאָקטוירים האָבן זיך שוין מייאש געווען, פעסטגעשטעלט, אז דאָס קינד איז לעבנס־געפערלעך.

אשר־זעליג האָט פון די דאָקטוירימס דיאגנאָזע גע׳חוזק׳ט. ער האָט נישט געוויט. טאָג און נאכט ארומגעלאָפן, געברענגט אין דעם אָרעמען שוסטערס הויז געלט, עסן און פארשידענע רפואות. זיין מיפולע ארבעט איז געקרוינט געוואָרן מיט הצלחה. ער האָט דאָס קינד אָפגעראטעוועט.

פאר יעדן יום־טוב האָט אשר־זעליג ארומגעשיקט זיינע קינדער צו אָרע־מע־לייט, נאָכצוקאָנטראָלירן ווי עס זעט דאָרט אויס דער מצב. אז ווער פון אונז האָט אים דערציילט, אז דער און דער ייד האָט נישט אויף יום־טוב, האָט ער שוין געזען דעם אָרעמאן צו באזאָרגן געלט, די שפייז־פראָדוקטן.

די יום־טוב׳דיקע שפייז־פראָדוקטן האָט ער פארפאקט, צוגעלייגט א פאָר זלאָטעס, אליין צעטראָגן און איבערגעגעבן די נויטבאדארפטיקע מיט פארשידענע קלוגע אויסריידן, אז ער באָרגט זיי אויס און אם ירצה השם... אין טייל שטובן פלעגט ער זיך סתם נאָכפרעגן אויפן געזונט־צושטאנד פון דעם בני־בית וועגן אנדערע זאכן און דערביי איבערגעלאָזט פעקלעך, אזוי אז קיינער פון די שטוב־מענטשן זאָלן נישט באמערקן.

נישט איינמאָל פלעגט אשר־זעליג זיך איינשטעלן דאָס לעבן ביים העלפן אָרעמע קראנקע און נויט־ליידנדיקע.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו אונטער גריצע זענען פאָרגעקומען שטארקע קאמפן, האָט א רוסישער זעלנער דערשאָסן א ייד אויף אונזער הויף.

אונזער פאָטער האָט מטהר געווען דעם הרוג, אים קובר געווען אויפן בית־עלמין. בעת דער קבורה האָט זיך אָנגעהויבן א מורא׳דיק שיסעריי. צוליב די פלי־ענדיקע קוילן אויפן בית הקברות־שטח זענען זיך אלע לוויה־אָנטיילנעמער צעלאָ־

פן. אונזער פאָטער האָט ריזיקירט מיט זיין לעבן. איינער אליין איז ער איבערגע־בליבן מיטן מת. נאָכן קובר זיין דעם אומבאקאנטן ייִד, איז ער בשלום אהיימגע־קומען.

אין א צייט ארום, וועלן גריצע איז אָקופירט געוואָרן פון דעם דייטשן מי־ליטער (בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה), איז ער געגאנגען צום שטאָטישן קאָ־מענדאנט, בעטן א דערלויבעניש אויסצוזוכן אויפן שלאכט־פעלד אין דער סביבה פון גריצע יידישע הרוגים, בכדי זיי צו ברענגען צו קבר ישראל. באקומענדיק א דערלויבעניש איז ער אַוועק קיין גלאכאָוו, א דאָרף נעבן גריצע. דאָרט האָט ער געדונגען פויערישע בעלי־עגלות, וועלכע האָבן געבראכט קיין גריצע די יידישע מתים.

אין דער דעמאָלטיקער מלחמה־צייט, וועלן אין גריצע האָבן געבושעוועט טיפוס־קראנקהייטן, פלעגט ער באזוכן די קראנקע, זיי באָזאָרגט מיט געלט, שפייז און מעדיקאמענטן, וואָס זענען דעמאָלט זייער שווער געווען צו באקומען. דער אין גריצע דעמאָלט אמטירנדיקער מיליטער־דאָקטאָר האָט אים אָפטמאָל צו זיך גערופן און אים געוואָרנט אז מיט זיינע פערזענלעכע באזוכן ביי אָנשטעקנדיקע קראנקע פארשפרייט ער דעם טיפוס צווישן דער באפעלקערונג. עס האָט אשר־זעליקן געדראָט ארעסט און טאקע אליין קראנק צו ווערן. ער האָט אָבער אויף גאָרנישט געקוקט. זיך ממש מוסר־נפש געווען אבי צו העלפן. טראָגן הילף פאר קראנקע און ליידנדע האָט ער געהאלטן פאר א גרויסע מצווה און מענטשלעכע פליכט.

עס איז איינמאָל געקומען א דאָרפס־ייִד רופן מיין פאָטער, ער זאָל צו אים פאָרן אויפן ברית מילה פון זיינס א קינד. פאר דער טרחה האָט דער דאָרפס־ייִד געוואָלט באצאָלן. אונזער פאָטער האָט זיך אָפגעזאָגט נעמען געלט: „וואָס ווילט איר?" — האָט ער יענעם געזאָגט — „איך זאָל מיין מצווה פארקויפן?"

מיט זיין וווילטעטיקייט איז אונזער פאָטער געווען באקאנט נישט בלויז אין גריצע. ער איז געווען א יחיד במינו. אפילו אין די ארומיקע שטעטלעך. זיין גאנץ לעבן האָט ער געלעבט נאָר פאר יענעם. אומגעקומען איז אונזער פא־טער פון א מערדעריש־דייטשער קויל, וואָס האָט אים געטראָפן, ווען ער איז גע־גאנגען אויף א גריצער גאס. אן אייביקער צער איז פארבליבן אין די הערצער פון די אָפגעראטעוועטע צוויי זין (זיבן טעכטער מיט זייערע משפחות זענען אומגע־קומען). קיינמאָל וועלן מיר נישט פארגעסן אונזער פאָטער.

א. פרידמאן/בוענאָס־אייראס

די גריצער מאמע

אין שטעטל פלעגט מען פייגעלע די רביצין רופן „די גריצער מאמע". דעם נאָמען האָט זי באקומען פאר איר מוטערלעכער זאָרג פאר קראנקע, אָרעמע און אלערליי ליידנדיקע. אז אן אָרעמע באלעבאָסטע האָט אויסגעפעלט געלט צו מאכן שבת, האָט פייגעלע די רביצין געזאָרגט, אז דער שבת קודש זאָל אין דער אָרעמער שטוב נישט זיין קיין פארשטערטער. אויב אן אָרעמאן איז קראנק געוואָרן, נישט געהאט מיט וואָס זיך אויסצוהיילן, האָט פייגעלע איינגעלייגט וועלטן צו פארשאפן געלט פאר דאָקטוירים, מעדיקאמענטן און אויף געשמאקע מאכלים צו דערקוויקן ס׳הארץ.

פייגעלע דרייער

זי האָט געהאָלפן פיל אָרעמע, קראנקע יתומים, אלט־פארזעסענע כלה־מיידלעך און סתם אומגליקלעכע. אין שטעטל האָט זיך ארומגעדרייט דער גוט־באקאנטער חסר־דעה׳ניק נטע צעמאך, „נטעלע משוגענער". פארוויקלט אין צע־פליקטע מלבושים האָט זיך דער שטענדיק שמוציקער, מיט לאנגע האָר באוואק־סענער נטעלע ארומגעדרייט אין גריצער געסלעך, חסידים־שטיבלעך און אין ביידע בתי־מדרשים.

ער פלעגט תמיד שווייגן, מיט קייגעם נישט געערעדט. אויב ער האָט שוין אמאָל יאָ עפעס געזאָגט איז עס געווען משוגענע אומפארשטענדלעכע ווערטער, משונה׳דיקע אויסדרוקן מיט פאנטאסטיש־אסטראָנאָמישע ציפערן — מענטשן האָבן טאקע געזאָגט, אז פון צופיל חשבונען איז ער אראָפּ פון זינען.

נטעלע האָט זיך נישט געוואשן. יאָרן זיך נישט געשוירן האָר און נעגל. פייגעלע די רביצין האָט זיך פאר׳עקשנ׳ט אים אָפצושערן די ווילד־לאנגע האָר. איינמאָל האָט זי געזאָגט צו נטעלע: „נתן, איך האָב פאר דיר א רפואה שלימה" ווי אלעמאָל און ווי יעדן איינעם. האָט ער אויך זי אָנגעקוקט מרה־שחורה׳דיק. נאָר פלוצים האָט ער זיך צעשמייכלט אזוי גוטמוטיק, ווי א קליין אומבאהאָלפן קינד.

די קלוגע פייגעלע, האָט מיט איר מוטערלעכער אינטואיציע דערפילט, אז זי האָט געפאקט דעם ריכטיקן מאָמענט. פון א קלייד־קעשענע האָט זי ארויסגענומען א שערל און נטעלע איז באפרייט געוואָרן פון זיינע שמוציקע לאנגע האָר.

אין די מלחמה־יאָרן 1914—1918, ווען דער טיפוס האָט אומברחמנות׳דיק געטויט יינג און אלט, האָט פייגעלע גע׳מוסר׳ט: אז די מענטשן זענען זינדיק, דערפאר שטאַרבן זיי יונגערהייט מיט זייערע קינדער.

„מען דארף עפעס טאָן" — האָט זי באשלאָסן. זי האָט זיך אָנגעהויבן דעמאָלט פארנעמען מיט צונויפפאָרן אָרעמע יתומים־פאָרלעך, זיי חתונה געמאכט. זי האָט געגלויבט, אז אין דעם זכות פון מזווג זיין יתומים ווען גאָט מכפר זיין די זינד און אָפשטעלן די שרעקלעכע מגפה.

די חתונות־צערעמאָניעס פלעגן פאָרקומען אויפן בית עלמין ביי די קברים פון די יונג־פארשטאָרבענע פאָטער און מוטער פון די חתן־כלה׳ס. זי האָט געזאָרגט, אז פארמעגלעכע און גוט־הארציקע יידן זאָלן ברענגען אויף די שמחות געטראָנקען, מאכלים און דרשה־געשאנק. אויך האָט געמוזט קומען יצחק קלעזמער מיט זיין קאפעליע. זיי האָבן געשפילט פריילעכע און טרויעריקע שטיקלעך און בדחנים האָבן באזונגען חתן־כלה מיט אזעלכע הארצרייסנדיקע תורה־פסוקים, פארטייטשטע אויף מאמע־לשון, אז עס האָט אזש פארכאפט ביים הארצן. אויפן בית־עלמין זענען געפראווען געוואָרן א סך חתונות פון יתומים־פאָרלעך, צונויפגעשדכנטע דורך „פייגעלע די רביצין". ווען די טיפוס־מגיפה האָט זיך טאקע א ביסל אָפגעשטעלט, האָבן ווייבער געזאָגט: „פייגעלע די רביצין" האָט געפועלט. אין דעם זכות פון די חתונה־געמאכטע יתומים, האָט זיין ליבער נאָמען אָפגעשטעלט די מגיפה.

אין יאָר 1913 האָט זיך פייגעלע דערוווסט, אז א יידישער ארעסטאנט גוססט אין דער תפיסה. פייגעלע איז אייליק אוועק צום גריצער רב און זיך צו אים געוענדעט:

„א ייד גייט־אויס אין תפיסה, צווישן גויים, מ׳דארף אים ראטעווען".

דער רב האָט זיך א ווייל פארטראכט און אָפגעענטפערט: „האָרכטס אָס, מיטן מלכות עט עטץ גאָ ניש מאכן. א שוועך מעשה. וואָס קען איך העלפן?".

נאָך א ווייל טראכטן האָט ער ווייטער געזאָגט: „מען דארף רופן יעקל קלעפפיש. אפשר וועט ער פועלן ביי נאטשאלסטוואָ".

מ׳האָט געדופן יעקל׳ן קלעפפיש.

ער איז אוועק צום תפיסה־נאטשאלניק און געקומען מיט א שלעכטן ענט־פער:

דער נאטשאלניק זאָגט, אז ער איז בלויז דאָ אן אויפזעער. באפרייען האָט נאָר רעכט דאָס העכסטע געריכט, אָדער דער גובערנאטאָר.

פייגעלע האָט נישט קיינעם געלאָזט רוען. א דאנק איר איניציאטיוו איז אין דעם זעלבן טאָג א יידישע דעלעגאציע אוועקגעפאָרן קיין ווארשע אין דער יידישער גמינע, זי זאָל עפעס פועלן.

צומאָרגנס איז געקומען א באפעל צו באפרייען דעם קראנקן.

פייגעלע האָט נישט געדוט טאָג און נאכט, געוואָלט אָפראטעווען דעם יידפון זיין שווערער קראנקייט. דאָס איז איר נישט געלונגען. ער איז אָבער גע־שטאָרבן צווישן יידן.

פייגעלע די רביצין האָט געהערט צו די האַרציקסטע, ליכטיקסטע גע־שטאלטן פון די יידישע מאמעס בכלל און בפרט פון די טיפיש פאָלקסטימלעכע צניעותדיקע פרויען אין יידישן גריצע.

צוליב איר מוטערלעכער זאָרג און ליבע צו אלע אָרעמע, פאראיינזאמטע קראנקע, יתומים און ליידנדיקע, האָבן שטאָטישע יידן איר געדופן די „גריצער מאמע".

ש. מ. קעטלער

ישראל קלעפפיש

ישראל קלעפפיש איז געבוירן געוואָרן אין גריצע אין יאָר 1899. ער האָט געשטאמט פון א ברייט־פארצווייגטער, מיוחס׳דיקער משפחה. זיין פאָטער איז געווען דער אין גריצע באוווסטער געזעלשאפטלעכער עסקן ר׳ יעקל קלעפפיש. ישראל׳ס זיידע — ר׳ זיינוועלע קלעפפיש איז געווען דער לעצטער אב בית־דין

ישראל קלעפפיש

פון וואַרשעווער ראבינאט, ער האָט געׂשמ׳ט פאר א גרויסן אוהב ישראל און חובב־ציון סימפאטיקער. בכלל איז די משפחה קלעפפיש געווען באקאנט אין גריצע און אין דער אומגעגנט, אלס גאָר אַיידעלע און סימפאטישע יידישע מענטשן.

ישראל ווי אויך אלע קינדער פון יעקל קלעפפיש האָבן באקומען א רעלי־
גיעזע און וועלטלעכע דערציאונג. פון זיינע יוגנט־יאָרן אָן, האָט זיך ישראל
אויסגעצייכנט מיט גרויסער ענערגיע, מוטיקייט, אנטשלאָסנקייט און גוט הארצי־
קייט.

ווי נאָר ער האָט אָנגעהויבן זיין טעטיק אין געזעלשאפטלעכן לעבן, איז ער
געוואָרן ביי אלעמען באקאנט און באליבט.

טראָץ זיין דעצידירטקייט, האָט ער קיינמאָל קיינעם פון זיינע קעגנער, פאָ־
ליטישע אָדער פערזענלעכע, נישט אנגעגריפן. ער האָט תמיד געפונען א פשרה
וועג און א בשותפות׳דיקע שפראך אפילו מיט קעגנער.

אין יאָר 1915 זענען געקומען קיין גריצע עטלעכע הונדערט יידישע פליטים,
ארויסגעטריבענע פון דער שטאָט פינסק און אומגעגנט. די יידישע קהילה האָט
דעמאָלט די דאכלאָזע און נויט־ליידנדיקע יידן באזאָרגט מיט דעם נויטיקסטן.
די פארוואלטונג, וואָס האָט אָרגאניזירט און אָנגעפירט מיט דער הילפס־ארבעט
האָט ישראל קלעפפיש פארנומען א חשובן אָרט. ער איז געווען פון די אקטיווסטע
זאמלער פון געלט, שפייז און קליידער.

אין יאָר 1917 ווערט אין גריצע געגרינדעט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע
„התקוה״ — ישראל קלעפפיש איז אייגער פון די גרינדונגס־איניציאטאָרן און
שפעטער א גאָר אקטיווער התאחדות־חבר.

ער איז אויך געווען פון די גרינדער פון דער ציוניסטישער ביבליאָטעק. מיט
זיין ארבעטסזאמקייט, סימפאטישע באציאונג צו מענטשן איז ער געוואָרן זייער
פאָפולער אין שטעטל.

מיט זיין ברודער רפאל קלעפפיש, אן איבערגעגעבענער קולטור־טוער, גע־
זעלשאפטלעכער עסקן און אָנפירער פון גריצער „בונד״, איז ישראל׳ן דעם הייסן
ציוניסט נישט איינמאָל אויסגעקומען צו שטרייטן איבער פארטייאישע ענינים.
ביידע פארטיי־חסידים האָבן געשעפט נחת פון דעם שטרייט, אָבער ווי מען האָט
דערציילט, האָט אייגער דעם צווייטן ליב געהאט.

ישראל קלעפפיש האָט אויך מיטגעהאָלפן אויפצושטעלן דעם הכשרה־קי־
בוץ פון „הנוער הציוני״. זיין גאנצע צייט און ענערגיע האָט ער אוועקגעגעבן
דער ציוניסטישער באוועגונג.

אין דער נאצי־תקופה, ווען גריצער יידן זענען פארטריבן געוואָרן קיין
וואַרשע, איז ישראל געווען צווישן זיינע פאָלקס־בריידער פאר וועלכע ער האָט
מקריב געווען זיין כוח און לעבן. אין דער רשימה פון די געפאלענע אין די
געטאָ־קאמפן אין וואַרשע, געפינט זיך אויך דער נאָמען יצחק קלעפפיש.

לויט אלע וואַרשיינלעכקייטן קאָן זיין, אז מען מיינט אונזער בן־עיר: ישראל
קלעפפיש, וועלכער זאָל זיך האָבן באטייליקט אין די קאמפס־גרופן פון „דרור״.

א. פרידמאַן

אייניקע־קולטור טוער

ווי א פילם־בילד וויקלט זיך פאנאנדער פאר מיינע אויגן מיין היים־שטאָט גריצע מיט אירע גאסן און געסלעך, גריצער יידן, גריצער סוחרים, גריצער בעלי־מלאכה.

איך זע מיינע חברים, מיט וועלכע כ׳בין געגאנגען צוזאמען אין חדר, און מיט וועלכע כ׳האָב זיך אקטיוו באטייליקט אין פארשידענע געזעלשאפטלע־כע קרייזן.

אָט איז יוסף דרייער!

זיין פאָטער, דניאל, איז געווען א משכיל. אין זיין שטוב פלעגן קומען עסקנים פון גריצער ישוב און דאָרט שמועסן וועגן פארשידענע ענינים: קולטור, ליטעראטור און חינוך.

ביי אזא משפחה און אזא סביבה איז יוסף אויסגעוואקסן א גוט־דערצויגע־נער. אלע האָבן אין אים געזען, אז ער וואקסט א וויכטיקער מענטש.

ער האָט א סך געלייענט, א סך געארבעט איבער זיך און געשטיגן פון טאָג צו טאָג.

נאָך מיין אָפפאָרן פון גריצע איז יוסף אויסגעווייזלט געוואָרן אלס ראטמאן און מערערע מאָל ווידערדערווייזלט געוואָרן אין גריצער שטאָט־ראט.

כאָטש ער האָט פארטראָטן א געוויסע פאָליטישע ריכטונג, דאָך האָט ער פארטיידיקט דעם גאנצן יידישן ישוב, רעספעקטירט אלע פראקציעס, וועלכע האָבן זיך גרופירט אין גריצער שטאָט־ראט. ער איז געווען ווי א פאָטער. גע־האָלפן מיט ראט און טאט, נישט בלויז יידן, נאָר אויך פאָליאקן. עס איז כדאי צו באמערקן. אז ווען ער איז געלעגן קראנק, איז געקומען אים מבקר־חולה־זיין א פוילישע דעלעגאציע פון גריצער שטאָט ראט, בראש מיטן ערשטן סעקרעטאר. דאָס איז געווען א זכיה און כבוד, וואָס א ייד האָט געקאָנט דערגרייכן אין דע־מאָלטיקן אנטיסעמיטישן פוילן.

יוסף האָט אוועקגעגעבן פיל צייט און מי פאַר דער ציש״א־שול. אין שטאָט־ראט האָט ער אויסגעפועלט פאר דער שול אזעלכע סובסידיעס, וואָס אנדערע גרעסערע שטעט און שטעטלעך האָבן קיינמאָל נישט געקאָנט חלומען דערפון.

א ראדאָמער שול־עסקן האָט אמאָל געזאָגט: ווען מיר זאָלן דאָ האָבן אזא יוסף דרייער, וואָלטן מיר אויך געהאט אזעלכע שולן, ווי אין אייער גריצע.

אין דער גריצער ביבליאָטעק האָט יוסף פארנומען ערשטראנגיקע אמטן. וויכטיקע ביכער, וואָס זענען דערשינען אין לאנד און אין אויסלאנד האָט יוסף באלד רעקאָמענדירט אויף צו באַרייכערן די ביבליאָטעק. ער האָט גוט געוווסט, וואָס פאר א בוך צו רעקאָמענדירן א לייענער. ער האָט איינגעלאדן רעפערענטן אויף פאַרלעזונגען, אַרגאַניזירט אונטערנעמונגען אין גריצע און אין דער אומגעבונג.

וועו די נאצישע רוצחים זענען אריין אין פוילן איז יוסף מיט זיין משפחה אוועק פון גריצע קיין ביאליסטאָק, וווּ ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַן אַרגאניזאציע פון אונטערערדישער טעטיקייט — געקעמפט קעגן אונזערע שונאים און קעגן זיינע מיטהעלפער.

אויב דער קומענדיקער היסטאָריקער וועט צוזאמענגעמען אלע כראָנאָלאָגישע דאטן וועגן די גיבורים און קדושים פון די געטאָס אין פוילן — וועט זיכער פארנעמען א בכבודיקן אָרט יוסף דרייער. מיר, גריצער, זענען שטאָלק, וואָס אונזערס א בן־עיר האָט זיין לעבן מקריב געווען פארן יידישן פאָלק.

יוסף, דו ביסט טויט, אָבער דיין גייסט לעבט און וועט אייביק לעבן — מיר וועלן דיך קיינמאָל נישט פארגעסן!

וועָר איז ליבל זאנגער?

א בולטע פיגור. ס׳דערמאָנט זיך מיר ווי ער האָט צוזאמען מיט מיר געקעמפט קעגן א האַרדע שקצים, וועלכע האָבן געוואָלט ארויפטרייבן חזירים אויפן גריצער בית־עולם. די שקצים האָבן געהאָגלט קעגן אונז מיט שטיינער, און מיר האָבן זיך פארטיידיקט. אמת, מיר זענען געווען היפש צעשלאָגן מיט אויפגעלאָפענע ביילן אויף אונזערע קעפ. אָבער לייבל זאנגער האָט געטראָפן אין ציל מיט א שטיין דעם רויטן יאנעקן, וועלכער איז געווען זייער פירער, און יענער האָט זיך אראָפגעלאָזט אין קרעמפן צו דער ערד. מיט פרייד האָב איך אויסגעשריען: לייבל! דו ביסט דער צווייטער דוד — דו האָסט אוועקגעלייגט יאנעקן מיט א שטיין. די שקצים האָבן אויף זייערע אקסלען יאנעקן אהיימגעטראָגן, און עטלעכע פון זיי זענען פארבליבן אויף שמירה.

באלד האָבן מיר זיך אויסגעצויגן אויף דער ערד, און ווי שלאנגען האָבן מיר זיך באוועגט איבער קברים און איינגעזונקענע מצבות, צום אנדערן אריס־גאנג פון בית־עולם, דורך הינטערגעסלעך האָבן מיר געצויגן צום ברונעם, וווּ מיר האָבן זיך ארומגעוואשן די בלוט־פלעקן און איינגעפרעסט אונזערע אויפגעלאָפענע ביילן מיט קופערנע זעקסער.

יהושע כעלעמער. — פון מיטעלן וווקס. האָר ווי שווארצער פעך, אויסגעגלאָצטע אויגן. אויף זיין פנים אן אויסגעאָסענע ערנסטקייט, וואָס האָט

זיך געגרענעצט מיט מרה־שחורה. אָבער בעת מ׳האָט זיך נענטער באקענט מיט אים, האָט זיך געפילט זיין גוטסקייט, זיין איבערגעגעבנקייט און געטרייקייט, גרייט צו העלפן מיט אלץ.

יהושע כעלעמער האָט געשטאמט פון זייער א מיוחסדיקער משפחה. האָט באהערשט יידיש און העברעאיש. געוועזן דער מדריך פון דער גריצער בעסערער יוגנט. יאָרנלאנג האָט ער קיין פלייש נישט געגעסן, האָט זיך געשפייזט מיט מילכיקע מאכלים. בעת דער אויפלעבונג פון יידיש־געזעלשאפטלעגן לעבן, אין פעריאָד פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז יהושע געווען איר טאָן־געבער און וועג־ווייזער פון דער יוגנט און דער הויפט־אָרגאניזאטאָר פון דער גריצער ביבליאָטעק.

און ס׳דערמאָנט זיך מיר, ווי יהושע האָט אויף זיין בוידעם־שטיבל אָפטמאָל געקנעלט מיט זיינע חברים קאפיטלעך יידישע געשיכטע, קאפיטלעך יידישע אלגעמיינע ליטעראטור.

רפאל קלעפפיש

רפאל קלעפפיש. — א קרוב פון גיבור קלעפפיש אין ווארשעווער געטא. א דיפלאָמירטער אינטעליגענט. פארענדיקט 2 פאקולטעטן: פילאָזאָפיע

און יורי. אן אייביקער סטודענט, שטענדיק געלערנט. געהאלטן פאַרטראגן פאר דער רייפערער יוגנט, וועלכע האָבן געהאלטן אין איבערגיין צו העכערע קרייזן.

וועו אלע גריצער זענען געשלאָפן, האָט זיך רפאל אוועקגעזעצט ביי א ליכט און געלערנט. „מיין בעסט לערנען אָדער שטודירן איז ביינאכט — האָט רפאל געזאָגט — וועו אלץ ארום מיר איז שאַ, שטיל".

עס דערמאָנט זיך מיר — דאָס יאָר 1918, וועו דאָס דייטשע מיליטער איז צוזאמענגעבראָכן וועו עס האָט זיך געהאלטן ביים אויספיקו די פוילישע אומאָפהענגיקייט, איז אונטער דער איניציאטיוו פון רפאל קלעפפיש געשאפן געוואָרן א זעלבסטשוץ־אָרגאניזאציע פון דער גריצער יידישער יוגנט, כדי צו קעגנשטעלן זיך יעדער אטאקע, פון וו זי זאָל נישט קומען, קעגן די גריצער יידן.

יחיאל גאָלדבערג. — א שלאנקער בחור מיט פינקלדיקע ביר־אויגן, לאנגע האָר פארנומען פאָעטיש אויף ארויף, וועלכע האָבן זיך אפט אראָפגעגליטשט איבערן שטערן.

זיין שטייגער־לעבן — ווי א באָהעם. אלץ וואָס ס׳האָט געהערט צו אים, האָט געקענט געהערן צו יעדן.

יחיאל האָט זייער א סך געלייענט אוו טיף געלייענט. ב׳י יעדער [illegible] פארזאמלונג פון דער גריצער ביבליאָטעק, א׳ [illegible] געווען [illegible] קער.

אין דער צייט פון דער דייטשער יידן־אויסראָטונג, האָט יחיאל גאָלדבערג מיט א גרופע גריצער יונגעלייט זיך אָנגעטראָפן אין א דאָרף, צווישן גריצע און גער, מיט א באנדע גוט־באוואָפנטע דייטשן, וועלכע האָבן געשפנט א פייער פון אויטאָמאטיש געווער. יחיאל מיט זיינע חברים האָבן זיך געזען פארלוירן. אָבער זיי האָבן זיך אין קאמף נישט איבערגעגעבן. מיט שטייגער [illegible] אזוי לאנג, ביז דאָס לעצטע מיטל איז זיי אויסגעגאנגען.

זיי זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין א וועלדל, דאָרט וו עס איז אויסגעגראָבן געוואָרן א ברודער־קבר, און אהינצו האָבן די רוצחים אריינגעוואָרפן די שוואכע און אויסגעמאטערטע קעמפער לעבעדיקערהייט. און ויען עס איז צוגעקומען צו יחיאל גאָלדבערגן, האָט ער זיך לייכט נישט געלאָזט נעמען און פאר דעם וויי זיינע הענט זענען געוואָרן געבונדן, האָט ער אויסגעלאכט די דייטשן מיט זייער העלדישקייט קעגן אומבאוואָפנטע און אויסגעמאטערטע מענטשן און געשפיגן זיי אין פנים אריין.

עטלעכע רעוואָלווער־שאָסן האָבן אראָפגענידערט יחיאלס קערפער, פון וועלכן ס׳האָט זיך געריזלט שנירלעך בלוט.

קולות און קללות האָבן זיך געטראָגן אויסן ברודער־קבר:

מאסן־מערדער! — האָבן די געפיניקטע געשריגן — איר וועט טייער באַ־

צאָלן פאר אייערע נידערטרעכטיקע מעשים!

לאָפאטעס ערד, איינגעקלעמט אין פויערישע דלאָניעס, האָבן דערשטיקט די געשרייען פון די לעבעדיק־פארשאָטענע גריצער, וועמענס ברודער־קבר איז צוגעדרייקט און צונויפגעפרעסט געוואָרן מיט מיליטעריש וועגענער, נאָך דעם ווי ער איז געוואָרן פארשאָטן.

אזוי וויקלט זיך פאר מיינע אויגן ווי א פילם־בילד, מיינע אומגעקומענע גריצער יידן, מיינע אומגעקומענע ליבע חברים. דאָס בילד וויקלט זיך און ס׳וועט זיך קיינמאָל נישט אויסוויקלען פאר מיינע אויגן און אויך נישט פאר די אויגן פון די קומענדיקע דורות.

גאַלדפּאַרב/פּאריז

די פּארפּייניקטע טויער פון דער יידישער פּאלקס-ביבליאָטעק

די יידישע פּאַלקס־ביבליאָטעק אין גריצע האָט געשפּילט א גאָר וויכ־טיקע ראָל אינעם יידיש־געזעלשאפטלעכן און קולטורעלן לעבן. איר פּיל־פּארצווייג־טע ארבעט אויף פּארשידענע קולטור־געביטן, איז געווען באַרימט אין אלע שכנות׳דיקע שטעטלעך. זי איז פּארוואַנדלט געוואָרן אין איינע פון די הויפּט־פּאקטאָרן פון יידיש־פּראָגרעסיוון לעבן אין פּארמלחמה׳דיקן גריצע.

יעדן אָוונט פלעגן זיך דאָרט זאמלען א סך יוגנטלעכע און עלטערע אר־בעטער. א טייל זענען געקומען בלויז טוישן א בוך. טייל כאפן א שמועס, שפּילן א שאך, אָנטיילנעמען אין פּייערדיקע דיסקוסיעס, אָדער לייענען די וואַנט־צייי־טונג, וואָס האָט באהאַנדלט טאָג־טעגלעכע פראגן פון ארבעטער־לעבן אין גריצע.

די יידישע פּאַלקס־ביבליאָטעק האָט געהאט פּארשידענע סעקציעס, מיט וועלכע די יידישע יוגנט אין גריצע איז געווען שטאָלץ. עס זענען געווען טעטיק פּאַלגנדיקע סעקציעס: מאנדאָלין־אָרקעסטער, כאָר, דראַם־קרייז, ספּאָרט־קלוב און שאך־סעקציע. די קולטור־אונטערנעמונגען פון דער יידישער פּאַלקס־ביבליאָטעק אין גריצע האָבן צוגעציגן דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטעטל. אויף דער דאָזיקער קולטור־טעטיקייט זענען אויסגעוואקסן פּאָליטיש רייפע פערזאָנען, וועלכע זענען געווען באקאנט אלע גריצער. לאָמיר דערמאָנען עטלעכע פון זיי:

יוסף דרייער — איינער פון די אָנגעזעענסטע טויער פון פּראָגרעסיוון יידישן גריצע. ער האָט תמיד באמיט זיך צו לינדערן די נויט און ליידן פון דער יידישער אָרעמקייט. אלס מיטגליד פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג (לאוניק), האָט ער ווי וויייט מעגלעך געהאָלפן יעדן אייניעם.

אבע לענגא — אויסגעוואקסן פון א פשוטן ארבעטער צו אייניעם פון די פּירער פון דער ארבעטער־באוועגונג. דערמאָרדעט דורך די דייטשן.

יחיאל גאָלדפּאַרב — סעקרעטאר פון דער יידישער פּאַלקס־ביבליאָ־טעק. ער האָט מיט זיין וויסן און אָרגאניזאטאָרישע פּעאיקייטן מיטגעווירקט צו דער גרויסקייט פון דער יידישער פּאלקס־ביבליאָטעק. דערמאָרדעט מיט פּרוי און קינד דורך די דייטשן.

פּייוויש אמבאראס — מיטגליד פון דער פּאַרוואַלטונג פון דער יידישער פּאָלקס־ביבליאָטעק. ער איז מיט הארץ און נשמה געווען איבערגעגעבן דער געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער טעטיקייט. לסוף געווען געצוווונגען, צו־ליב פּאָליטיישע רדיפות, צו עמיגרירן קיין פראנקרייך און איז פון דאָרט דע־פּאָרטירט געוואָרן אין טויט־לאגער.

צביה זלאטא — איינע פון די וויניקע פרויען, וואָס האָט זיך פאר־נומען מיט קולטורעלער, פּאָליטישער און פּראָפעסיאָנעלער טעטיקייט, דערמאָרדעט דורך די דייטשן.

צווישן די אומגעקומענע מיטגלידער פון דער יידישער פּאָלקס־ביבליאָטעק דארפן נאָך דערמאָנט ווערן: ישראל לענגא — לאנגיאָריקער מיטגליד פון דער פּאַרוואַלטונג און יוסף פּלינט — דאָקטאָר.

דער אנטיסעמיטישער רעזשים פון פּילסודסקי און זיינע נאָכפּאָלגער, האָט געקוקט מיט א בייז אויג אויף דער אקטיוויטעט פון דער יידישער פּאָלקס־ביבליא־טעק און געווארט אויף א געלעגנהייט זי צו ליקווידירן.

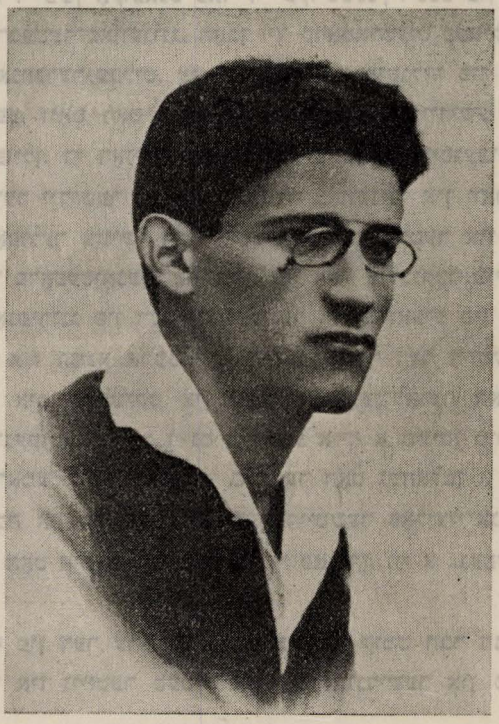
פּאָליצייישע איבערפאלן אויפן לאָקאל פון דער ביבליאָטעק זענען געווען גאנץ אָפטע דערשיינונגען. פון צייט־צו־צייט האָט מען אדורכגעפירט ארעסטן צווישן די אָנפירער. אין 1937 האָט די פּאָליצייי געפונען א פּרעטעקסט צו פאר־חתמענען די פּאָלקס־ביבליאָטעק. אָבער די צוגעבונדנקייט פון דער גריצער ייד. באפעלקערונג צו איר אינסטיטוציע, די איבערגעגעבנקייט און מסירת־נפש פון די מיטגלידער צו דער ביבליאָטעק, האָבן געצוווונגען די פּאָליצייי צוריקצוציען דעם פּארבאָט און דערלויבן ממשיך צו זיין מיט איר טעטיקייט.

צוזאמען מיט דער פּארניכטונג פון יידישן ישוב אין גריצע, איז אויך דורך די נאצישׂ ליקווידירט געוואָרן די יידישע פּאָלקס־ביבליאָטעק.

חנינא קראמארסקי

חנינא קראמארסקי, דער באקאנטער בונדישער טוער, האָט זיין לעבן פאר־ענדיקט אין ניו־יאָרק, אין עלטער פון 59 יאָר. א הארץ־אטאק האָט איבערגעריסן זיין לעבן.

דער חבר חנינא האָט געשטאמט פון שטעטל ביאַלאָבזשעג, נישט ווייט פון ווארשע. זיין פאָטער, א חסידישער ייד, האָט געפירט א חדר. די נויט האָט געצוונגען חנינא'ן גאָר יונג צו גיין ארבעטן. ער איז געוואָרן א קאמאשן־מאכער.

חנינא קראמארסקי

נאָך אלס לערן־יינגל, אין די יאָרן פון דער שווערער צארישער רעאקציע, איז ער צוגעשטאנען צו דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין ווארשע. אין די יאָרן ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער שוין געווען באקאנט אין דער ווארשעווער אָרגאניזאציע פון „בונד". מ'האָט אים אפט געזען אויף די דעמאָל־טיקע בירזשעס פון „בונד", אָדער אין די אָרעמע קאוויארניעס אויף דזשיקע גאס,

וווּ די בונדיסטן פלעגן זיך זאמלען. שוין דעמאָלט איז חבר חנינא געווען אריינ־ געציגן אין ליידנשאפטלעכע דיסקוסיעס. זיין גאנץ לעבן איז ער פארבליבן א זוכער, וואָס באפרידיקט זיך נישט מיט גאנגבארע אמתן.

שפעטער, וועו חנינא׳ס עלטערן האָבן געווינט אין גריצע, איז ער אָפט־ מאָל אהיימגעקומען. פאר די שטעטלדיקע ארבעטער האָט ער דערציילט די לעצ־ טע נייעס פון די אומלעגאלע בירזשעס פון בונד. זיינע דערציילונגען האָבן גע־ מוטיקט די יידישע ארבעטער אין שטעטל, זיך צו אָרגאניזירן אין א פאָליטישער קערפערשאפט.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך אָנגעהויבן זיינע בעסטע און פרוכטבארסטע יאָרן אלס ארבעטער־טוער. אין דער אטמאָספער פון כסדרדיקן קאמף קעגן דעם דייטשן אָקופאנט פאר די עקזיסטענץ־רעכט פון דער וואקסנדי־ קער יידישער ארבעטער־באוועגונג, האָבן זיך קראמארסקיס פעאיקייטן און אייגנ־ שאפטן שנעל פאנאנדערגעבליט. ער איז געווען א מיטגליד פון דער בארימטער איניציאטיוו־גרופּע, וואָס האָט דעמאָלט אויפגעבויט די יידישע פראָפעסיאָנעלע באוועגונג אין פוילן. די דאָזיקע גרופּע האָט שפעטער אויסגעבילדעט די אָנפי־ רערשאפט פון דער יידישער פראָפעסיאָנעלער באוועגונג אין ווארשע. חנינא איז געווען זייער פאָפולער צווישן די יידישע לעדער־ארבעטער און איז געשטאנען בראש פון זייער פראָפעסיאָנעלן פאראיין. אין דער זעלביקער צייט האָט ער גע־ הערט צו דער אָנפירונג פון דער ווארשעווער אָרגאניזאציע פון „בונד״.

אין 1916 איז חנינא ארעסטירט געוואָרן דורך דער דייטשער אָקופאציע־ מאכט, זי האָט אים פארשיקט אין דעם געפאנגען־לאגער האוועלבערג. דער ארעסט איז פאָרגעקומען צוליב זיינס א רעדע אויף א גרויסן מיטינג פון „בונד״ אין זאל „פאנאָראמע״ אויף קראָווע גאס. ער האָט געהאלטן א שארפע רעדע קעגן דער מלחמה און די אָקופאנטן. דער דייטשער פאָליציי־אגענט, וואָס האָט אים ארעסטירט, האָט אים פארצייכנט אין די פאפירן, ווי א „געפערלעכן פאָלקס־ טריבון״.

פארן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה קומט חבר חנינא צוריק קיין ווארשע, ווו ער איז ווייטער טעטיק אין דער בונדישער און פראָפעסיאָנעלער באוועגונג.

אין 1921 עמיגרירט ער קיין אמעריקע צוזאמען מיט זיין פרוי, חברטע מרים.

אויך דאָ אין אמעריקע האָט חנינא קראמארסקי געפרווט זיין אקטיוו אין דער היגער ארבעטער־באוועגונג — אין דער פאָליטישער און אין דער טרייד־ יוניאָניסטישער. ער האָט זיך אָבער קיין אָרט נישט געקענט געפינען, ער האָט זיך נישט געקענט צופאסן צו די אמעריקאנער מעטאָדן און פירונגען. די אמע־

ריקאנער יידישע ווירקלעכקייט האָט אים נישט איין ביטערן קלאפ געגעבן, א סך פון זיינע חלומות צעשטערט. אָבער חבר חנינא האָט זיך נאָך אלץ געריסן, געראנגלט, געזוכט און געפאָרשט, א סך געלייענט און א סך געטראכט.

ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן געארבעט אין שאַפּ אלס בייטל־ארבעטער (פאקעט־בוק), האָט ער געווייטיקט איבער דעם מצב — דעם פאָליטישן, קולטורעלן און פראָפעסיאָנעלן — פון די ארבעטער און איבער זיין אָנמעכטיקייט בייצוטראָגן עפעס צום פארבעסערן די לאגע.

די לעצטע יאָרן איז ער געווען א מיטגליד פון ערליך־אלטער־ברענטש. זיין לעצטער וווּנטש פארן טויט איז געווען — אָפּצאָלן זיין שטייער דער אָרגאניזאציע פון „בונד" אין ניו־יאָרק. ער האָט דערקלערט, אז ער וויל דעם „בונד" קיין בעל־חוב נישט בלייבן.

כבוד דעם אָנדענק פון א חבר און פריינט .

ע.

אברהם דרייער

אברהם דרייער איז געבוירן געוואָרן אין גריצע אין יאָר 1916.

זיינע עלטערן, אַרעמע קליינהענדלער, האָבן געלעבט אין נויט, קיינמאָל נישט געקאָנט מפרנס זיין די קליינע משפחה. צוליב דעם האָט דער יינגער אברהם געמוזט איבעררייסן זיינע לימודים אין דער תרבות־שול און אָנהויבן זיך לערנען שנייִדעריי, בכדי צו קענען העלפן זיינע אַרעמע עלטערן.

שוין אלס ארבעטער איז ער געוואָרן א פלאמיקער חסיד פון א. ד. גאָרדאָן, אריינגעטרעטן אין גריצער „גורדוניה"־סניף און געזומען אן אקטיוון אָנטייל אין אַלע פאָליטישע און קולטורעל־אויפקלערערישע ארבעטן. געווען טעטיק אין אלע ציוניסטישע ארבעטן און אויך אין די אקציעס פון דער ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ־ישראל. שפעטער איז ער אריינגעטרעטן אין דער יוגנט־באוועגונג פון פועלי־ציון אין „פרייהייט". אויך דאָרט איז ער געווען אקטיוו, איבערגעגעבן און ענערגיש אויסגעפירט אלע פארטיי־ארבעטן.

— * —

אין די ערשטע מלחמה־טעג אין 1939, פארלאָזט דרייער גריצע, צוזאמען מיט נאָך חברים באזעצט ער זיך אין ווארשע.

ווי נאָר ער האָט זיך דערוווסט, אַז ביי די ציוניסטיש־סאָציאליסטישע פארטייען איז פאָראַן אַ געהיימע, אַקטיווע אונטערערדישע באַוועגונג, האָט ער זיך באלד אין איר אָנגעשלאָסן און מיט מסירת־נפש אויסגעפירט פינקטלעך אלע אויפגאבן פון דער אונטערערדישער אָנפירונג. שפעטער זעט מען אים אין דער לאנד־ווירטשאפטלעכער קאָאָפּעראַציע אין גראָכאָוו. א קורצע צייט איז ער אויך געווען טעטיק אין די קיבוץ־אָפּטיילונגען אין ווארשע. לסוף, בעת די צוגרייטונגען צום געטאָ־אויפשטאנד — אין דער קאמפס־גרופּע „דרור".

אומעטום און אלע מאָל נעמט ער אויף זיך די שווערסטע און געפערלעכסטע אויפגאבן. מיט הארץ און נשמה איז ער געווען איבערגעגעבן דער הייליקער אונטערערדישער באוועגונג.

ווען דאָס יידישע ווארשע רעוואָלטירט קעגן די נאצישע רוצחים און עס הויבן זיך אָן די באווסטע געטאָ־קאמפן, ווערט אברהם צעפלאמט: איצט — זאָגט ער — איז געקומען דער טאָג, ווען איך וועל קענען נעמען נקמה. מיט אויסערגעווייגלעכן הערואיזם קעמפט ער אין צענטראלן געטאָ אין דער גרופּע פון ארטשטיין.

דער לעבנגעבליבענער געטאָ־קעמפער טוביה באָשיקאָווסקי דערציילט אין זיין בוך „צווישן פאלנדיקע וועגן", וויּ אזוי אברהם דרייער און משה רובין האָבן העלדיש אָנגעפירט מיט דער אטאקע אויף די דייטשן. באָשיקאָווסקי שרייבט: „געווען איז דאָס אן אָוונט פאר פסח, פון 18־טן אויפן 19־טן אפריל 1943.

אויף אַלע דריי אָפשניטן פון אונזער אָפטיילונג גייט אָן די שלאַכט מיט פארביסענער עקשנות. עס מערקט זיך צווישן די חברים: יעקב גוטערמאן, א יונגער, הויכער און דיקער ריז, שׂסט אומאויפהערלעך פון א פראָנט־באלקאָן, פייוול שווארצשטיין שטייט ביי א פענצטער פון אויבערשטן שטאָק און שיסט פון זיין אויטאָמאטישן פיסטאָלעט, אברהם דרייער און משה רובין פירן אָן מיט דער אטאקע פון די אנדערע צוויי פאָזיציעס, וואָס געפינען זיך אויפן הויף, ביים הינטערשטן אריינגאנג פון דער זייט פון געגשע און פון קוזשע גאס. זכריה — דער גרופן־קאָמאנדאנט פון „דרור", לויפט פון איין פאָזיציע צו דער אנדערער און מונטערט צו א פארשארפטן קאמף. פארבינדונגס־מענער לויפן איבער די פארשידענע פאָזיציעס מיט ידיעות פון דער קאמפס־סיטואציע און מיט באפעלן פון קאָמאנדאנט. כסדר און אלץ מער ווערן מיר פארטויבט פון די אויפרייסן און פון געהילך פון די שוועָרע מאשין־ביקסן, וואָס שיסן צו אונז אומאויפהערלעך.

דער קאמף האָט געדויערט בערך צוויי שעה צייט."

צווישן די געטאָ־קעמפער, וועלכע זענען געפאלן אויף זייערע פאָזיציעס דארף אויך פאראייביקט ווערן דער נאָמען פון אונזער בן־עיר — דער העלדישער קדוש אברהם דרייער.

י. ב. א.

י. ב. א.

יוסף דרייער

יוסף דרייערס פאָטער, דניאל, איז אין גריצע גוט באקאנט געווען אלס איינער פון די ערשטע משכילים, הייסער ציוניסט און פריינט פון די ערשטע, אומלעגאלע יידישע ארבעטער־טוער. זיין הויז איז תמיד געווען אפן פאר יעדן,

יוסף דרייער און יחיאל גאָלדבערג

וואָס האָט נאָר געוואָלט לייענען א בלאט (א צייטונג), א בוך, אָדער אַנטיילנעמען אין אן אינטערעסאנטע דיסקוסיע. פריינטלעך און הארציק האָט דניאל אויפגענומען זיינע אָפטע געסט, וואָס האָבן זיין שטוב פארהילכט מיט דיסקוסיעס איבער פארשידענע „וועלט־אויסלייזערישע" פראָבלעמען.

די דאָזיקע פראָגרעסיוו־קולטורעלע סביבה און אויך די מאָדערנע דער־ציאונג, וואָס דניאל דרייער האָט געגעבן זיינע קינדער, האָבן געהאט א השפעה

אויף דעם יונגן באַ׳חנ׳טן יוסף (געבוירן אין יאָר 1900.), דעם שפּעטערדיקן סאָ־ציאליסטישן קעמפּער און קולטור־טוער.

אין עלטער פון צוואַנציק יאָר איז ער אריינגעטרעטן אין דעם גריצער פּראָפּעסיאָנעלן ארבעטער־פּאַראַיין. שפּעטער טעטיק געווען אין „בונד". גאָר שנעל איז ער געוואָרן איינער פון די אקטיוווסטע ארבעטער־טוער אין שטעטל. זיין השפּעה אויף די ארבעטער איז געווען אזוי גרויס, אז ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אלס ראטמאן אין גריצער שטאָט־ראט, ווו ער האָט פּארנומען א בכבודיק אָרט. מ׳האָט זיך דאָרט געריכטן מיט זיינס א מיינונג, זיינע פּאָשלאָגן זענען ערנסט באהאנדלט גע־וואָרן. א ספּעציעלן איינדרוק אויף אלע ראטמענער האָבן געמאכט יוספס מוטיקע רעדעס. זיי זענען תמיד געווען גוט באארבעט, רעטאָריש שיין געבויט און מיט שארף־לאָגישע שלאָג־ארגומענטן. ער פלעגט שטענדיק אָנגרייפן די פּוילישׁ־אנטי־סעמיטישע ראטמענער און אויפגעדעקט די לעכערלעכקייט פון זייער אנטי־ייִדישער פּאָליטיק, וואָס איז גלייכצייטיק אויך דער שונא פון פוילנס זעלבשטענדיקייט.

אָפּטמאָל האָט יוסף אויך געמוזט פּאָלעמיזירן „באארבעטן" די ייִדישע ראט־מענער, וואָס צוליב פּארטייאישקייט האָבן זיי נישט תמיד געקענט מסכים זיין מיט דער ראדיקאלער שטעלונג פון דרייערן. א דאנק אָבער זיין אינטעליגענץ, רעדנערטאלאנט און אינערציי־גונגס־כוח, האָט ער א סך מאָל אויך די פּאָליטישע קעגנער געוווּנען אויף זיין זייט. יוסף דרייער האָט אויך געהאט דעם מוט אָפּצו־נייגן פון זיין לינקקייט, בעת ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן אלגעמיין־ייִדישע ענינים. אין די פאלן האָט ער זיך ארויסגעוויזן אלס געטרייער זון פון זיין פאָלק. מוטיק און נישט צווייִדייטיק האָט ער געקעמפּט קעגן יעדער דראָענדיקער גזירה אויף ייִדן. אין זייער א סך פאלן האָט ער, מיט דער אונטערשטיצונג פון אלע ייִדישע ראטמענער, דורכגעפירט א סך גינסטיקע באשלוסן לטובת דער ייִדישער בא־פעלקערונג.

גריצער ייִדן האָבן גוט געווּסט און אָפּגעשאצט די פּאָליטישע טעטיקייט פון יוסף דרייער. כמעט אלע, אָן אונטערשייד פון פּארטיי־אָנגעהעריקייט, האָבן מיט יראת הכבוד זיך באצויגן צו דעם מוטיקן, יונגן ייִדישן ראטמאן.

איינס פון יוסף דרייערס העלדישסטע מעשים איז געווען דאָס אָרגאניזירן די זעלבסטשוץ אין גריצע.

דעם לינקן סאָציאליסט און שפּעטערדיקן קאָמוניסט יוסף דרייער, איז גע־לונגען דורכצופירן א פּארשטענדיקונג צווישן דעם פּראָפּ. ארבעטער־פּאַראַיין מיט דער האנטווערקער־אָרגאניזאציע און ס׳איז געשאפן געוואָרן א מוסטער־האפטע, גוט־דיסציפּלינירטע זעלבסטשוץ־אָרגאניזאציע. געהיים האָט ער דורכ־געפירט פּארזאמלונגען, אויף וועלכע ער איז ארויסגעטרעטן מיט פּלאמיקע רע־דעס, אז ייִדן טאָרן נישט זיין פּאסיוו. ער האָט זיי אויפגעפּאָדערט זיך צו פּאר־

טיידיקן קעגן יעדן אַנפאל. דאָס האָט טאקע פארהיטן די גריצער יידן, וואָס זענען נישט פֿאַראָמירט געוואָרן ווי אין אנדערע שטעטלעך.

וועגן זיין ראָל אין דער גריצער זעלבסט־שוץ־אַרגאניזאציע, וואָלט כדאי געווען צו שרייבן א ספעציעלע אָפּהאנדלונג. צום באדויערן האָבן איך נאָך נישט געטראָפן די פערזאָנען, וואָס זאָלן מיר דערציילן פון יוספס העלדישער טעטיקייט, בעתן אַרגאניזירן די געהיימע אַרגאניזאציע. כ׳האָף אָבער, אז ס׳וועלן זיך נאָך אָפּגעפינען דאָקומענטן פון יענער שטורעמדיקער צייט אין דעם שטעטל און מ׳וועט זיך דערוויסן א סך פרטים פון יוספס מסירות־נפשדיקע אָפּפערווי־ליקייט ביים אַרגאניזירן די גריצער יידן זיך צו פארטיידיקן קעגן די בלוט־דורשטיקע פוילישע כוליגאנעס, וואָס האָבן זיך אויך דאָרט געגרייט צו פּאָגראָמירן די יידישע באפעלקערונג.

א ספעציעלע נייגונג האָט יוסף געהאט צו פארשידנארטיקער קולטור־ארבעט. ער האָט זייער א סך געלייסטעט פאר דער גריצער ציש״א־שול, וואָס האָט זיך תמיד געפונען אין א שלעכטער פינאנסיעלער לאגע. יוסף האָט זיך אקטיוו באטייליקט אין יעדער געלט־זאמלונג און אין אלע קולטור־ און פאר־וויילונגס־אימפרעזעס לטובת דער שול. תמיד איז ער געווען דער הויפט־איניציי־אטאָר און זעלבסט־אויספירער פון כמעט יעדער אקציע.

נישט ווייניקער כוח האָט ער אוועקגעגעבן פאר דער שטאָטישער, יידי־שער פאָלקס־ביבליאָטעק. די ביבליאָטעק־פארוואלטונג האָט זיך מיט אים בא־נוצט ביי אלע געלעגנהייטן: ביים אייגאָרדענען אינטערעסאנטע, ליטעראַרישע פאָרלעזונגען, קינסטלעריש טעאטער־פאָרשטעלונגען, מוזיק־ און געזאנג־קאָנצערטן.

במשך פון דער גאנצער צייט פון זיין גאָר רייכער געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער טעטיקייט אין גריצע, האָט יוסף דרייער טריי געדינט דער יידישער קול־טור, געווען אן איבערגעגעבענער ארבעטער־טוער. ער האָט פארטיידיקט די אינ־טערעסן פון די אָרעמע האָרעפאשנע מאסן, פאר וועמען ער האָט געקעמפט מיט הארץ און נשמה.

ביי דעם אלעמען האָט יוסף קיינמאָל נישט פארגעסן — אדרבא, זיך תמיד געגרויסט — אז ער איז א זון פון דעם אייביק־פארפאָלגטן, יידישן פאָלק, וואָס דארף פארטיידיקט ווערן פון די כסדרדיקע אָנגריפן פון די בלוט־דורשטיקע פוי־לישע אנטיסעמיטן.

נאָך פוילנס קאפיטולאציע, אין יאָר 1939, פארלאָזט יוסף מיט זיין משפחה (מוטער, פרוי, זיין יונג טעכטערל און ברודער) זיין ליב שטעטעלע גריצע. זיי באזעצן זיך אין ביאליסטאָק, וואָס איז דעמאָלט פארנומען געוואָרן פון דער רויטער ארמיי.

יוסף דרייַערס טעטיקייט אין ביאַליסטאָקער אַנטי־פאַשיסטישן קאָמיטעט

אין חודש יאנואר 1940 האָב איך מיט מיין פרוי הנה אלטערמאן באזוכט אין ביאַליסטאָק דעם קראנקן יוסף דרייַער. ער מיט זיין משפחה, האָבן דעמאָלט געווויינט אין א קליינטשיק צימערל אויף קופיעצקע 11. פאקטיש איז דאָס געווען די ערשטע באקאנטשאפט מיט מיין פרויס קוזין, וועגן וועלכן כ׳האָב, זייענדיק אין ווארשע, זיך אָנגעהערט זייער אינטערעסאנטע זאכן פון זיין קולטורעל־געזעלשאפטלעכער טעטיקייט. געטראָפן האָב איך דעמאָלט א מענטש מיט א בלאס־קרענקלעך פנים און פארצערטע אויגן, וואָס האלטן אין איין זוכן עפעס...

בכדי נישט צו רייצן זיינע אידעאישע געפילן, האָב איך אויסגעמיטן מיט אים צו רעדן וועגן דער שווערער לאגע פון די טויזנטער יידן, וואָס האָבן זיך, אָן שום אויפזיכט, ארומגעוואלגערט אין די ביאליסטאָקער בתי־מדרשים. ער האָט דווקא געערעדט דערפון און מיר געזאָגט: „מ׳דארף האָבן געדולד... נישט אלעס קען געמאכט ווערן אין איין טאָג...״

אויף מיין פראגע צי ער רעכנט צו פאָרן קיין רוסלאנד, האָט ער געענטפערט: „איר זעט דאָך, כ׳בין קראנק״. און אָט טאקע צוליב דער קראנקהייט איז ער פארבליבן אין ביאליסטאָק.

אויך דאָרט ווערט ער שנעל באוווסט, פארנעמט א וויכטיק אָרט אין דעם שטאָטישן קאָמוניסטיש־געזעלשאפטלעכן לעבן. זיין קראנקהייט שטערט אים אָבער פיל אין דער ארבעט. זי שמידט אים צו צום בעט אויף חדשים און שטערט אים אויך צו עוואקואירן זיך מיט זיין משפחה ווען די רויטע ארמיי איז אָפגעטרעטן פון ביאליסטאָק, אין סוף יוני 1941.

אין ביאליסטאָקער געטאָ איז יוסף געוואָרן א בעקער־ארבעטער. זיין שוועסטער מאטעריעלער צושטאנד, די קראנקייט און די דייטשע אכזריות קענן יידן — האָבן אים אינגאנצן צעבראָכן. ער פאלט אריין אין דעפרעסיע. אָבער קעמפערישע נאטורן קאפיטולירן נישט אזוי שנעל: זיין דעפרעסיע־שטימונג דויערט א קורצע צייט. אייגזעענדיק, וואָס די דייטשן מאכן מיט די יידן, קומט ער צום אויספיר, אז מ׳דארף שטעלן א ווידערשטאנד. ער איז איינער פון די ערשטע אָרגאניזאטאָרן פון דעם אנטי־פאשיסטישן קאָמיטעט אין ביאליסטאָק.

וועגן אים און זיין ארבעט אין דעם קאָמיטעט שרייבט ב. מארק אין זיין בוך „דער אויפשטאנד אין ביאליסטאָקער געטאָ״:

„...דאָס איז געווען א מענטש מיט א זעלטענעם כאראקטער — א הארמאָניישער סינטעז פון גוטסקייט און שטאָלענער פעסטקייט. א מסוכן־קראנקער און

דאָך אן אייביק־מונטערער און אקטיוורער. ליגנדיק קראנק, האָט יוסף דרייער פון אָנהויב אָן געפערדיקט די אידעע פון דירעקטן קאמף. ער האָט אין זיינע שלאָפע הענט געהאלטן א נישקשה׳דיקן טייל פון די אינערלעכע פעדים פון דער אומלעגאלער באוועגונג, וואָס האָט זיך אָקאָרשט געגומען אויספיקן. זיין ווינונג, אויף קופיעצקע 11, איז געווען דער טרעף־פונקט פאר די אָנפירנדיקע אקטיווויסטן פון דער ארומיקער פראָווינץ. דרייער איז טאקע דער, וואָס האָט געהאלטן דעם קאָנטאקט מיט זיינע חברים קעמפער פון גראָדנע און אפילו פון ווייטן סלאָנים. יוסף דרייער איז געווען די נשמה פון דער אָרגאניזאציע, דער שטענדיקער בעל־יוען אירער, א מענטש מיט א קלאָרן לאָגישן ארט דענקען. אפילו פון וואלד, פון דער פארטיזאנישער באוועגונג, איז מען געקומען צום שווער־קראנקן אָפּטי־מיסט זיך שואל־עצה־זיין וועגן וויכטיקע פאָליטישע און שלאכט־ענינים 1).

אין דעם זעלבן בוך ווערט דערציילט מיט וואָס פאר א מסירות־נפשדיקייט אונזער קראנקער יוסף האָט אָנגעפירט כמעט מיט דער גאנצער פראָפאגאנדע־אַרבעט פון דעם אנטי־פאשיסטישן קאָמיטעט. מיט דער מיטהילף פון אייניקע חברים ווערן ארויסגעגעבן העקטאָגראפישע קאָמוניקאטן וועגן דער לאגע אויף די פראָנטן.

ב. מארק שרייבט אין זיין בוך: „א באזונדער אָרט אין די אויפרופן און איבערזיכטן האָט פארנומען די אינפאָרמאציע וועגן וואַרשע. עס איז שוין געווען נאָך אפריל 1943 און דאָס וואַרשעווער געטאָ האָט שוין געהאלטן דעם צווייטן שלאכט־אָרויסטריט. אין וואַרשע האָט זיך געפונען יוסף דרייערס ברודער יעקב (קובא), אייגער פון די אקטיווויסטן פון דער פוילישער ארבעטער־פארטיי אין געטאָ. קובא האָט רעגולער געשיקט אינפאָרמאטיוות מאטעריאלן דעם ברודער אין ביאליסטאָק דורך א זעכצן־יעריקן יאָט" 2).

דעם ערשטן מאי 1943 האָט די ביאליסטאָקער אונטערערדישע באוועגונג דורכגעפירט א דעמאָנסטראציע. „לכבוד דעם דאָזיקן פרייהייטס־יום־טוב האָט יוסף דרייער אָנגעשריבן א פלאמיקן אויפרוף, וואָס איז פארשפרייט געוואָרן אין די פאבריקן און הייזער" 3).

אָט אזוי האָט געלעבט און געקעמפט אייגער פון די גריצער מוטיקסטע יידן.

געגויערע פרטים וועגן יוסף דרייערס אקטיוון אָנטייל אין דעם העלדישן אויפשטאנד אין ביאליסטאָקער געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 16־טן אוי־

---

1) ב. מארק — „דער אויפשטאנד אין ביאליסטאָקער געטאָ" זייט 80.

2) דאָרט, זי 320.

3) דאָרט, זי 323.

גוסט 1943, איז ליידער ווייניק באקאנט. לויט טייל ידיעות איז ער העלדיש אומ־
געקומען בעת די קאמפן. עס איז אָבער נישט באוווסט, ווי אזוי עס איז אומגע־
קומען אונזער בן־עיר יוסף דרייער, וואָס האָט, אָנהויבנדיק פון זיין פריסטער
יוגנט ביז דער לעצטער מינוט פון זיין העלדיש און אינהאלטרייך לעבן, מוטיק
פארטיידיקט דעם כבוד פון זיין געזאָגט און געפלאָגט יידיש פאָלק.

עפיזאדן און בילדלעך

ᐊᓂᓯᓂᔨᐤ ᐊᓂᓯᓂᔨᐤ ᐊᓂᓯᓂᔨᐤ

אברהם באָרנשטיין

די ערשטע יידישע ארבעטער־ארגאניזאציע

נאָך אין אָנהויב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט איז לערנען קינדער א פאך פאררעכנט געוואָרן אין גריכצע פאַר א בזיון, א בעל־מלאכה איז געווען א שאנד־פלעק אין דער משפחה. אויב א יידּ, א גרויסער אָרעמאן, האָט שוין נישט געהאט קיין ברירה און באשלאָסן זיינע זין צו לערנען א מלאכה, האָט ער זיי געמוזט אוועקשיקן אזש קיין ווארשע אָדער לאָדזש. מיט דער צייט האָט זיך געענדערט די האָזיקע באציאונג. דאָס רעוואָלוציאָנערע יאָר 1905 האָט א הויב געטאָן דעם ווערט פון בעל־מלאכה און ארבעטער און אויך אין גריכצע האָט זיך עפעס א ריר געטאָן: מען האָט זיך אויפגעהערט שעמען מיט ארבעטער און גלייכצייטיק האָט מען זיך גענומען פאראינטערעסירן מיט פאָליטיק.

מען האָט אָנגעהויבן שמועסן, אז ס׳גיבט זיך אין שטעטל א משכיל, וועלכער באקומט צוגעשיקט א יידישן בלאט, דעם „פריינד" פון פעטערבורג. ווען מען האָט זיך דערוווסט, ווער דאָס איז, האָט די צייטונג געגומען גיין פון האנט צו האנט. יעדער האָט זי געלייענט פון ענק ביז ענק. פון אָט דעם בלאט האָבן מיר זיך דערוווסט וויכטיקע נייעסן. עס האָט זיך פאר אונז געעפנט א נייע וועלט. די אויפקלערעריש ארטיקלען פון „פריינד", דער רוף צו מלאכה און ארבעט האָבן געווירקט. אפילו גאנץ פרומע עלטערן האָבן אָנגעהויבן שיקן זייערע קינדער קיין ווארשע, זוכן ארבעט.

און אָט־אָ טאקע די „ווארשעווער" פון גריצע האָבן דאָס באזאָרגט זייער געבוירן שטעטל מיט פארשידענע אגיטאטאָרן פון סאָציאליסטישע פארטייען און אראָפגעבראכט אומלעגאלע ליטעראטור. די ווארשעווער זענען געווען די ערשטע אָרגאניזירער פון א יידישער ארבעטער־באוועגונג אין גריצע. אין פריוואטע ווינונגען האָבן זיי, געהיים, איינגעאָרדנט פארזאמלונגען און אויפגעקלערט, אז אין ווארשע קאָכט זיך און עס איז לעבעדיק...

נאָך א פאָר געהיימע פארזאמלונגען ביי אונז אין שטעטל איז אויסגעווייטלט געוואָרן דער ערשטער ארבעטער־קאָמיטעט, וועלכער האָט באשלאָסן איינצואָרדענען אן ערשטע מאי־דעמאָנסטראציע.

פאר׳חידוש׳טע האָבן גריצער יידן און פֿאַליאקן געקוקט אויף די דאָזיקע דעמאָנסטראַנטן, וועלכע האָבן ארויסמארשירט פון דער וואַרשעווער גאס. צוקר מענדיק צום „רינעק", האָט איינער פון די דעמאָנסטראַנטן צעוויקלט א רויטע פאָן. די מאסע איז געוואָרן פֿשוט ווילד פון עקסטאַז און פרייד. אומגעשטערט האָבן זיי מארשירט צו דער שול. זיי זענען אריין אין שול. אויפן בעלעמער איז ארויף א פרעמדער יונגערמאן און אָנגעהויבן רעדן וועגן דער באדייטונג פון פרייהייט, קאמף און ערשטן מאי. די פארזאמלונג איז אדורך גאנץ רואיק. מען האָט געמיינט, אז מען מעג שוין עפנטלעך טאָן אלץ.

מיר האָבן זיך אָבער ביטער אנטוישט. אין אַ געוויסן טאָג זענען מיר אין־בערראשט געוואָרן דערזעענדיק אָנקומען קיין גריצע א מחנה זעלנער אויף פערד. זיי האָבן שוין גוט געהיטן, אז עס זאָלן מער נישט פאָרקומען אזעלכע דעמאָנסטראציעס און פאַרזאַמלונגען. ווי באלד זיי האָבן נאָר באמערקט, אז עס גרופירן זיך אייניקע יונגעלייט, ספעציעל אין די אָוונט־שעהן, האָבן זיי געשלאָגן אומ׳ברחמנות׳דיק איבער די קעפ און אלע צעטריבן.

די יוגנט, וואָס האָט נישט געקאָנט מער פארבלייבן אין גריצע, צוליב די פארפאַלגונגען פון די זעלנער, האָבן עמיגרירט קיין אמעריקע.

מאיר רובין

די ערשטע רעוואלוציאנערן

די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג אין צארישן רוסלאנד אין יאָר 1905 האָט געהאט א השפעה אויך אויף דער גריצער יידישער יוגנט. אפילו קליינע יינגלעך זענען פארכאפט געוואָרן פון דער אגיטאציע און האָבן געשאפן דעם „קליינעם בונד".

טראָץ דעם, וואָס מיר נאָך מינדעריעריקע האָבן נאָך נישט געהאט די מינדעסטע אנונג, וואָס פאר אַן אויפגאבן עס האָט די אָרגאניזאציע, האָבן מיר דאָך אויסגעפירט געוויסע פונקציעס פון דער נייער פארטיי, פאר די פאָליטישע ארעסטירטע אין דער גריצער תפיסה, האָט מען אונז געהייסן באזאָרגן פאפיראָסן, שפייז־פעקלעך, בריוולעך און אנדערע גאָר וויכטיקע „קליניקייטן"... די באפעלן פון דער אָרגאניזאציע זענען געווען הייליק. מיר האָבן זיי טאקע אויסגעפירט פינקטלעך און אויך אָפגעגעבן געניוע באריכטן וועגן די אויסגעפירטע פונקציעס.

אונזער אָרגאניזאציע האָט אָנגעהויבן ווערן פאָפולער. איר מאָראלישער כוח איז דעמאָלט געווען גאָר שטארק. איר אייגנפלוס האָט זיך שנעל צעוואקסן אויף פארשידענע געביטן. מען האָט זיך אָנגעהויבן מיט איר רעכענען און אויספירן אלע אירע באפעלן. צי זיי זענען געווען גערעכט אָדער נישט.

מיט דער צייט האָט זיך די אָרגאניזאציע אָנגעהויבן פארנעמען מיט אויסגלייכן פארשידענע סכסוכים און געוואָרן קאָנקורענטן פון רב און גאריכט. פאר די אידאלע קעמפער האָט מען מורא געהאט, אפילו די פאָליציי, וואָס האָט געמוזט אונטערדריקן די רעוואָלוציאָנערע שטרייקערס, האָט אויך, שטילערהייט, געציטערט פאר זיי. עס איז כדאי צו דערציילן אן עפיזאָד: אמאָל בעת א דעמאָנסטראציע, וועו די ארבעטער האָבן צעוויקלט א רויטע פאָן, האָט זיך די פאָליציי אָפגעטראָגן, אנטלאָפן אין די גאסן־ווינקלען. ווי נאָר די דעמאָנסטראנטן האָבן דערזעען די אנטלויפנדיקע מאכט, האָבן די דעמאָנסטראציע־אָרדענער באקומען א באפעל איינצוהאלטן די לויפער. דער המון האָט פארהאלטן די „סטראזשניקעס". מיט פחד־בליקן אין די אויגן און ציטערנדיקע קערפערס איז געשטאנען די רוסישע פאָליציי און מיט אנטבלויזטע היטלען זיך צוגעקוקט צו די טריאומ־

פּירנדיקע ארבעטער, וואָס האָבן דרייסט מארשירט איבער די גריצער געסלעך.

עס דערמאָנט זיך מיר נאָך אן עפּיזאָד: צווישן רעוואָלוציאָנערע רעדנער פון ווארשע האָבן רעפערירט פאר א פארזאמלטן עולם ביים טויער פון דער פאָוויאַטאָוער (קרייז) פארוואלטונג. פלוצים, אינמיטן די רעדעס הערן מיר א הילך. אייניקע פון די פארזאמלטע האָבן אויסגעשריגן: „עס גייען זעלנער"! עס איז געוואָרן א בהלה. דער עולם האָט זיך אָנגעהויבן צעלויפן.

פון איבערראשונג בין איך אומגעפאלן און זיך גוט צעקלאפט. געמיינט האָב איך, אז מען האָט מיך געשאָסן. קומענדיק צו זיך, האָב איך דערזען, אז אלע זענען זיך צעלאָפן. געבליבן זענען בלויז די פּארטיי־אקטיוויסטן מיט די רעדנער. שפּעטער האָט זיך ארויסגעוויזן, אז קיין זעלנער זענען נישט געקומען. דער הילך איז בלויז געווען פון דעם, וואָס א סך מענטשן האָבן זיך אַרויפגעשטעלט אויפן געמויערטן פּארקן פון „דרייטשל"־גאָרטן — און דאָס האָט אלע איבערגעשראָקן...

די פּאָר פאקטן כאראקטעריזירן, אז די מערהייט יידן אין גריצע, אָרעמע, האָרעפּאשנע, פּאָלקס־מענטשן האָבן יאָרן־לאנג, געשטרעבט און געׂחלומ׳ט אויף בעסערע צייטן, וועו מען וועט קענען רואיקער זיך אויסלעבן. געווען אזעלכע, די טעמפּעראמענטפולערע, וואָס האָבן אָנגעהויבן אויסקעמפן בעסערע באדינגונגען פאר די נויט־ליידנדיקע און דערדריקטע ארבעטער־מאסן. באמונה שלימה האָבן די אלע נויט־ליידנדיקע פון לעבן דערווייטערטע מענטשן געהאָפט, אז זיי וועלן נאָך דערלעבן די „גוטע צייטן". זיי האָבן זיך דערוואָרט... די אכזריות׳דיקע היטלעריש אויסראָטונג.

יעקב רינקעוויטש

דער קליינער בונד

דער „יוגנט־בונד" איז אין גריצע געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1905. צו דער אָרגאניזאציע האָבן געהערט צען און צוועלף יעריקע „יאטלעך", קינדער פון חסידישע עלטערן. דער אָנפירער איז געווען פייוועלע („קאטשקע") בערקאָוויטש.

אונזערע פארזאמלונגען זענען פאָרגעקומען אויפן יעדנעראלסקער בארג. צו דעם אָרט זענען מיר געקומען אייניציקוויי־ז און אויף פארשידענע וועגן דורך די טאָלן פון דעם דאָזיקן בארג. אויף די פארזאמלונגען האָבן מיר באקומען פאר־שידענע אינסטרוקציעס, בעיקר, וו׳ אזוי צו היטן די געהיימע ארבעטער־פאר־אמלונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אויפן יידישן בית־עלמין.

כ׳געדענק אויף וואָס פאר אן אופן מיר האָבן אמאָל אָפגעהיטן אזא פאר־אמלונג און אויסגעמיטן פון א זיכערן ארעסט די אומלעגאלע ארבעטער־טוער. מיר, קליינע „יאטלעך", זענען געוואָרן אויסגעשטעלט אויף דער גאנצער לענג פון מאָגעלניצער גאס, אָנהויבנדיק פון דעם בית־עלמין ביזן „דרייטשל", וו׳ עס האָבן זיך געפונען די קאזארמעס פון די רוסישע זעלנער. איינער פון צווייטן איז געשטאנען אָפגערוקט אויף א מרחק פון 50 מעטער און יעדער האָט ביי זיך געהאט א ווייס טיכל. קיינער האָט נישט געטאָרט אראָפלאָזן קיין אויג פון זיין חבר. וו׳ נאָר דער ערשטער, וואָס איז געשטאנען ביים גאָרטן, האָט דערזען, אז די רוסישע זעלנער גרייטן זיך אין וועג, האָט ער באלד, מיטן ווייסן טיכל, געגעבן א צייכן זיין דערנעבן אים שטייענדיקן חבר. יענער האָט דעם ועלבן צייכן איבערגעגעבן דעם דריטן, ביז די פארזאמלטע האָבן זיך, ממש אויגנבליקלעך, דערוווסט, אז מ׳דארף מאכן א ויברח.

דערשטוינטע האָבן זיך ארומגעקוקט די רוסישע זעלנער ווען זיי זענען צוגעקומען צום בית־עלמין און דאָרט קיינעם נישט געטראָפן. זיי האָבן געמיינט, אז די מוסרים האָבן זיי אָפגעטאָן א שפיצל און ספעציעל זיי ארויסגענארט פון די קאזארמעס. טראָץ אלע פארזיכערונגס־מיטלען האָט די באוועגונג זיך נישט געקענט אויסהיטן פון פראָוואָקאטאָרן און רוסישע זעלנער. א סך אר־בעטער־טוער און סתם־ארבעטער, האָט מען איינגעזעצט אין דער גריצער תפיסה,

וואָס איז, אין יאָר 1906, שוין אזוי איבערפולט געווען מיט פאָליטישע ארעסטירטע, אז עס איז שוין מער נישט געווען קיין אָרט פאר די נייע תפיסה־לאָקאטאָרן. יעדן דינסטיק זענען גאנצע גרופן אָפּגעפירט געוואָרן קיין וואַרשע.

מיר האָבן געווּסט, אז די תפיסה־לייטונג פירט תמיד ארויס די ארעסטאנטן אומגעריכט, כדי אויסצומיידן דעמאָנסטראציעס. האָט טאקע דער „בונד" באשלאָסן, מיט אלע מיטלען, צו שטערן ארויסצופירן קיין וואַרשע די ארעסטירטע.

אין א געוויסן טאָג האָט די אומלעגאלע ארבעטער־אָרגאניזאציע צוזאמענגעפונען א פארזאמלונג פון די קליינע בונדיסטן. מיין ברודער, אייזיק רינקע־וויטש, וואָס איז שוין דעמאָלט טעטיק געווען אין דער ארבעטער־באוועגונג, האָט אונז געגעבן אן אויפגאבע: מיר זאָלן צוזאמענרופן נאָך א סך יינגלעך און זיך דרייען פאר דער תפיסה. וואָס און ווען האָט ער אונז נישט געזאָגט.

מיר האָבן אויסגעפירט אונזער אויפגאבע. פארבייגייענדיקע, וואָס האָבן באמערקט, אז א סך יינגלעך דרייען זיך פאר דער טורמע, האָבן זיי זיך אויך אָפּגעשטעלט. מ׳האָט דערווייל געכאפט א שמועסל. נעבן זיי האָבן זיך אָנגעשטעלט נאָך אנדערע, ס׳איז געוואָרן היימלעך. די תפיסה־לייטונג האָט, ווייזט אויס, באמערקט, וואָס דאָ קומט פאָר און אין דעם טאָג נישט ארויסגעפירט די ארעסטירטע.

אט אָ די קליינע בונדיסטן האָבן נאכער אָפּיציעל פארלאָזט די עלטערן, אָנגעהויבן זיך לערנען פאכן. א טייל פון זיי האָבן שפעטער געארבעט אין דעם איז שטעטל אייניציקער סטאָלאר־וואַרשטאט, ווו איך האָב אויך געארבעט.

אונזער באלעבאָס האָט געהייסן משה קליין, אָדער, ווי מ׳האָט אים גערופן: „משה גלעזער". מיר, די געזעלן פון דעם וואַרשטאָטל, האָבן זיך שוין דעמאָלט פארריעכנט פאר „אָרגאניזירטע ארבעטער". מיר האָבן דעמאָלט אויסגעקעמפט א צען־שעה׳דיקן ארבעטס־טאָג — אין יענער צייט איז דאָס געווען א גאָר גרויסע דערגרייכונג.

די הויפט־געזעלן, וואָס האָבן געהיטן די ארבעט־דיסציפלין, זענען געווען: וואָפטשע און זלמן גאָלאָמבערג (ביידע ווינען אין אמעריקע). אין שטעטל האָט מען אים גערופן: זלמן יענקעלע בירשענקערס. ס׳האָבן זיך אויך דאָרט געלערנט סטאָלעריי מיינע פאָלגנדיקע חברים: דוד פריימאן, א. לייפער (אין ישראל). מנחם טאָשער (אמעריקע) א. אנד.

וועגן אברהם לויפער דערמאָנט זיך מיר א גאָר אינטערעסאנטער עפּיזאָד: אונזער באלעבאָס האָט אים געגעבן א פאָטש. אלע פאבריקס־ארבעטער און לערן־יינגלעך האָבן מאָמענטאל זיך פארזאמלט און מיר האָבן באשלאָסן אָפּצושטעלן די ארבעט.

אין יענער צייט איז נאָך אין שטעטל נישט געווען קיין אָפּיציעלע לעגא־
לע ארבעטער־אָרגאניזאציע, ווו מ׳זאָל זיך צוזאמענטרעפן. דער איינציקער פאר־
זאמלונגס־טאָג איז געווען שבת. צוניפגעקומען זענען מיר זיך טאקע ביי אונז
אין ווארשטאט. דאָס שטיבל איז איבערפולט געווען מיט יינגלעך און מיידלעך,
וואָס האָבן געטרונקען ביר און געזונגען און געטאנצט ביז זונטיק פארטאָג.

די פרומע יידן פלעגן אויסמיידן דאָס הויז פון אונזער סטאָלאר־ווארשטאט.
זיי האָבן געזאָגט: „דאָרט זענען פאראן שדים".

אין די שפעטערדיקע יאָרן, ווען די יידישע ארבעטער אין די גרויסע
שטעט האָבן אָפּיציעל אָנגעהויבן פירן א געזעלשאפטלעכע און קולטורעלע אר־
בעט, האָבן א סך פון אונז פארלאָזט גריצע און געפאָרן ארבעטן קיין ווארשע
און לאָדזש.

ה. גאָלדבערג — בוענאָס איירעס

זיבן „שפיאנען"

אין יאָר 1915 האָבן מיר געווינט אין דאָרף וואָלא וואַרסקא, א קילאָמעטער הינטער גריצע.

אין א געוויסן טאָג איז צו אונז געקומען א גרופע רוסישע זשאנדארן און אָפיצירן — זיי האָבן רעווידירט אלע שטוב־זאַכן. נאָך שעהן זוכן, האָבן זיי געפאקט עטלעכע דייטשע מארקן און עסטרייכישע קראָנען. די „מציאה" מיט נאָך עטלעכע ווערטפולע חפצים האָבן זיי, דערווייל אריינגעלייגט אין טאש, מיטן אויסרייד, אז דאָס אלץ וועלן זיי איבערגעבן דעם קאָמענדאנט.

נאָך דער שטרענגער רעוויזיע, האָבן די זשאנדארן ארעסטירט זעקס יידן: ה. גאָלדבערג, זיין עלטערן ברודער משה, דעם שוואָגער יעקב בראן, פישל קאָוואלס זון, איטשע מאנעל, א ברודער פון יעקב מאנעל און דעם 82־יעריקן מלמד אברהם יצחק פערלס א פאָטער.

באוואכט פון די זשאנדארן מיט שווערדן און צו אונז צילנדיקע ביקסן זענען מיר אָפגעפירט געוואָרן אין דער גריצער תפיסה.

אויפן גאנצן וועג האָבן אונזערע שומרים פון אונז געזוכט און געהיטן, אז איינער זאָל נישט רעדן מיטן צווייטן.

שוין פארן תפיסה־טויער האָבן די אָפיצירן באזונדערס אָפגעשפאָט פון אלטן מלמד, זאָגנדיק אים מוסר, הלמאי אזא „דיעדושקא" פארנעמט זיך נאָך מיט שפיאָנאזש פארן „גערמאן".

דער אלטער האָט זיי שטאָלץ אָפגעענטפערט: „א שאנדע פאר אייך רוסישע אָפיצירן, מיך צו באשולדיקן אין אזא פארברעך. וואָס מיינט איר, אויב איר פירט מיך אזוי באוואכט, שרעק איך זיך? איך האָב אפילו וויניק מורא פאר אייערע דראָונגען מיך אויפצוהענגען. איך האָב שוין דאָס מיניקע אָפגעלעבט, אָבער איר רוסן וועט פאר בלבולים אויף יידן טייער באצאָלן.

מען האָט אונז אָפגעהאלטן אין דער תפיסה ביז 12 ביינאכט. עס איז געקומען א באפעל אלעמען צו באפרייען אויסער מיין עלטסטן ברודער לייביש. דאָס האָט אונז זייער באָאומרואיקט. טראָץ דעם, וואָס מיר זענען געווען איבערצייגט, אז ער האָט קיינמאָל נישט עובר געווען אויף קיין שום רעגירונגס־געזעץ, האָבן

מיר געציטערט פאר זיין לעבן. אין יענע צייטן, בעת דער צארישער הערשאפט האָבן די רוסן גלייך געשאָסן יעדן איינעם — איבערהויפט יידן — וועלכע זענען באשולדיקט געווָארן אין שפיאָנאזש לטובת די דייטשן.

ווי נאָר מיר זענען ארויס פון דער תפיסה דערוווסט מען זיך א טרויעריקע נייעס:

צוויי גריצער אנטיסעמיטן: דער שטובן־מאלער דאָמבראָווסקי און בעד־נארסקי, וואָס האָט געווינט ביי וויזאקן האָבן גע׳מסר׳ט, אז עטלעכע גריצער יידן פארנעמען זיך מיט שפיאָנאזש. מען האָט ארעסטירט זעקס יידן: אברהם חיים זילבערשטיין, זיין ברודער יידל, וועלוול שענקער, לייזער איטשע בערס, יוסף זאיאָנץ און יחיאל מאָטל אלארטן. מיטן גורל פון די זיבן ארעסטירטע יידן — צוזאמען מיט מיין ברודער — באשולדיקטע אין שפיאָנאזש, האָט זיך באלד פאראינטערעסירט דער גריצער רב ר׳ אלי ליפשיץ ז״ל.

שפעטער האָבן זיך מיט די באשולדיקטע אויך געזומען פאראינטערעסירן: דער שטאָט־גלח און צוויי פריצים: מאנקארסקי פון וואָלא ווארסקע און דאשעוו־סקי דער זאלעשער פריץ.

א דאנק זייער אינטערוועניץ אין פארשידענע צענטראלע מאכט־אָרגאנען איז געלונגען אויפצוהאלטן דאָס אויספירן פון די טויט־אורטיילן איבער די „שפיאָ־נען״ און איבערגעבן דעם גאנצן פראָצעס צו א ציווילן גערישט.

מיט דעם פראָצעס האָט זיך באזונדערס פאָרנומען דער באוווסטער יידי־שער שרייבער און אדוואָקאט נח פרילוצקי ז״ל. ער איז געווָארן דער אָרגאניזא־טאָר פון דער פארטיידיקונג פון די באשולדיקטע יידן.

צוליב געוויסע סיבות האָט נח פרילוצקי נישט געקאָנט קומען קיין גריצע. ער האָט אראָפגעשיקט זיבן באוווסטע אדוואָקאטן. פאר יעדן באשולדיקטן א פארטיידיקער. בראש פון דער גרופע איז געשטאנען אדוואָקאט שטערלינג, וועלכער האָט פארטיידיקט מיין ברודער.

דורך די אדוואָקאטן האָבן מיר זיך דערוווסט אין וואָס עס ווערן אָנגע־קלאָגט די באשולדיקטע. מיין ברודער איז געווָארן באשולדיקט אין אויסבאהאלטן צען רוסישע זעלנער בעת די דייטשן האָבן פארנומען דאָס ערשטע מאָל גריצע און שפעטער זאָל ער זיי האָבן איבערגעגעבן דער דייטשער מאכט.

זעקס חדשים זענען די יידן אָפגעזעסן אין תפיסה ביזן משפט.

א טאָג פארן פראָצעס האָבן גריצער יידן באקומען אַ דערפרייענדיקע בשורה: די אָנגעקומענע ריכטער ווויגען ביים וואָלא־וואַרסקער פריץ און עדות לטובת די באשולדיקטע. שפעטער איז מען געווויר געווָארן נאָך א וויכטיקערע נייעס: בעת א פייערלעכע אויפנאמע אין פריצישן פאלאץ, לכבוד די ריכטער־געסט, האָט דער וואָלא ווארסקער פריץ עפנטלעך אויפגעקלערט די אומזיניקייט

פון די „שפּיאָנאזש"־באשולדיקונגען און איבערצייגט די ריכטער, אז אלע זיבן ארעסטירטע יידן זענען קרבנות פון בייזוויליקע מסירות.

דאָס האָט אלעמען, ספּעציעל די משפחות פון די ארעסטירטע שטאַרק דערפרייט. דאָך האָט מען מיט אומרו דערוואַרט דעם טאָג פון משפט.

צום פּראָצעס, וואָס האָט זיך געצויגן 3 טעג — זענען געקומען א סך גריצער איינווינער. דער עדות פון דער פּארטיידיקונג דער וואָלא ווארסקער פּריץ איז געווען אויף דער גריכטס־פּארהאנדלונג גאנץ אקטיוו לטובת די אָנגעקלאָגטע און זיי פּאקטיש אָפּגעראטעוועט.

עס איז כדאי צו דערמאָנען אייניקע אָפּזאצן פון דעם דאָזיקן אינטערעסאנטן פּראָצעס. די באשולדיקטע האָט מען געבראכט אין גריכט־זאל געשמידט אין קייטן. בעת איינער פון די ריכטער האָט פּארלאנגט פון די מוסרים, אז זיי זאָלן אָנווייזן, ווער פון די אָנגעקלאָגטע איז לייביש גאָלדבערג, האָט קיינער פון די באשולדיקונג־עדות אים נישט דערקענט. זיי האָבן זיך פּארענטפערט, אז אלע שפּיאָנען האָבן זיך ספּעציעל געלאָזט אָנווואקסן בערד בכדי מען זאָל זיי נישט דערקענען.

דער פּריץ פון וואָלא ווארסקע איז שארף ארויסגעטראָטן קעגן דער ליגנערישער דערקלערונג פון די בלבול־מאכערס. ער האָט פּעסטגעשטעלט, אז דער באשולדיקטער גאָלדבערג האָט זיך נאָך קיינמאָל נישט ראזירט און זייער גאנץ עדות־זאָגן איז געבויט אויף ליגנס. דעם פּריצס מוטיקע און מענטשלעכע עדות־זאָגן האָט אויף אלע אָנווועזנדע און אויף די ריכטער געמאכט אן איבערצייגנדן איינדרוק. און אלע באשולדיקטע זענען באפרייט געווארן.

די פּרייד פון די גריצער יידן איז געווען גאָר גרויס. נישט לאנג אָבער האָט זי געדויערט. צווישן חדשים נאָכן געווינענעם פּראָצעס, אין א ווינטערדיקן אָוונט, זענען צו אונז אויפּסנייי געקומען רייטער־זשאנדארמען און צום צווייטן מאָל ארעסטירט מיין ברודער צוזאמען מיט די אנדערע זעקס באפרייטע יידן.

נאָכן אָפּזיצן דריי טעג אין תפיסה זענען אלע ארעסטירטע אָפּגעשיקט געווארן קיין ווארשע ווו זיי זענען אָפּגעזעסן ביז דאָס דייטשע מיליטער האָט זיך דערנענטערט.

די זיבן יידן זענען פּארשיקט געווארן קיין רוסלאנד, דאָרט געווען פּארשפּארט אין א לאגער פּאר קריגס־געפאנגענע. בעת מיין ברודער משה גאָלדבערג איז געווען אין רוסלאנד, האָט זיין פּרוי געבוירן א יינגעלע. איך האָב זיך באמיט צו באקומען א מהל צו יידישן דאָס קינד. יידן האָבן אָבער מורא געהאט צו קומען אין אונזער שטוב, מען זאָל זיי נישט חושד זיין. אין האָבן קאָנטאקטן מיט „שפּיאָנען". רעדנדיק וועגן מיטן גריצער רב, האָט ער בארעכטיקט די מורא פון די מוהלים, וועלכע קענען נאָך אויך ארעסטירט ווערן.

מיר האָבן געהאט שטארק עגמת נפש פון דעם ענין אוך אפילו געקלערט דערווייל אָפצוזאָגן זיך פון מל־זיין דאָס קינד.

צו אונזער גרויסער פארוווּנדערונג איז אין טאָג פונעם ברית צוֹ אונז גע־קומען דער רב ר׳ אלי ליפשיץ ז״ל מיטן מוהל אָשער־זעליג ז״ל און געיידישט ס׳קינד. נאָכן אויסברוך פון דער רוסישער רעוואָלוציע אין מערץ 1917, האָבן מיר זיך דערוווסט, אז אלע קריגס־געפאנגענע ווערן באפרייט. מיין ברודער מיט אייי־ניקע פון די זיבן ארעסטירטע זענען טאקע צוריקגעקומען קיין גריצע. אלע זענען געווען קראנק. אייניר פון זיי, שיינקער, האָט אהיים געבראכט טובערקולאָז — נאָך אַ פּאָר חדשים איז ער געשטאָרבן.

די געבליבענע אין רוסלאנד — אברהם חיים זילבערשטיין און אליעזר איטשע בערס זענען דאָרט געשטאָרבן.

דוד דרייער — בוענאס איירעס

די גריצער תפיסה

אויפן סאמע שפיץ פון דעם אזוי גערופענעם „וואַרשעווער בארג", נעבן אספאלט־שאסיי: וואַרשע—ראדאם, שטייט די גריצער תפיסה.

בשכנות געפינט זיך דאָרט די הויכע קאטוילישע קירך, וואָס פלעגט זיך אָפטמאָל צעקלונגען, רופנדיק די פרומע פאָליאקן צו תפילה, צו בעטן און דאנקען גאָט פאר אלע פריווילעגיעס, באקומענע פון דער פוילישער מאכט. שטאָט־אייני־ווינער האָבן אפילו געשמועסט, אז דאָס מאָנאָטאָנע גלאָקן־געקלאנג איז עפעס ווי א געהיימע וואָרענונג פאר אלע אומגלויביקע און נישט געהאָרכזאמע, אז אויב זיי וועלן נישט חוזר בתשובה זיין און נישט אָפהיטן די קריסטלעכע „ליבע"־געזעצן, זיטן און מאכט־פאראָרדענונגען פון נאטשאלסטוויע, וועט זייער סוף זיין צו לעבן אין איר שכנה'ש הויז — אין דער תפיסה.

רייך אין איבערלעבענישן איז די גריצער תפיסה.

וועג מויערן קענען רעדן, וואָלטן די אלטע מיט מעך־באוואקסענע, ציגלדי־קע וועגט מיט די קליינע פארקראטווועטע פענצטערלעך, דער הויכער פארקן און דאָס וואך־בודקעלע געקאָנט דערציילן א סך טרויעריקע זכרונות פון גאָר אלטע און נייע צייטן, נאָך פון יענעם פעריאָד, וועו אין גריצע האָט געווויינט פיאָטר סקארגא, דער נאציאָנאלער פוילישער העלד פון נייַנצנטן יאָרהונדערט. אין די גריצער ארכיוון געפינען זיך נאָך רשימות פון ארעסטאנטן, וועלכע זענען געזעסן אין דער תפיסה אין די צייטן פון די פולאווסקי'ס און דאָמבראָווסקי'ס, בעת די פוילישע אויפשטאנדן.

אין יאָר 1905 זענען אין דער דאָזיקער תפיסה געזעסן די סאָציאליסטישע קעמפער קעגן דער צארישער מאכט. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיך אין די תפיסה־צעלן געפונען די קעמפער קעגן דער דייטשער אָקופאציע.

אין די שפעטערדיקע יאָרן אין אומאָפהענגיקן פוילן האָבן אויך דאָרט נישט געפעלט קיין פאָליטישע ארעסטאנטן אפילו אזעלכע, וועלכע האָבן פארנומען הוי־כע מלוכה־אמטן, די אָפאָזיציאָנערן פון דער פילסודסקי־הערשאפט — די בארימ־טע געפאנגענע, פוילישע דעפוטאטן, מיט ליבערמאן, דיבוא און וויטאָס בראָש. כ'געדענק — קינדער און דערוואקסענע האָבן אָפגעווארט די מוטיקע,

פראָגרעסיוו און ערלעכע פוילישע פאָליטיקער, בעת מען האָט זיי, אונטער א שטארקן קאָנוואָי, אריינקעפירט אין דער תפיסה, וואָס האָט געדארפט בלויז זיין א טראנזיט־אָרט, אויפן וועג קיין קארטוז־בערעזע.

אין פאר׳מלחמה׳דיקן פוילן, זענען דאָ אויך געזעסן אלס פאָליטישע ארעס־טירטע א סך יידישע יונגעלייט, ווי: אברהם ראָזנבערג, יחיאל גאָלדפארב, יעקב דרייער, משה ביטער און נאָך אנדערע, וואָס א גרויסער טייל פון זיי זענען שפעטער ארויסגעקומען קראנק אויף טובערקולאָז.

אין אָנהויב פון דער לעצטער וועלט־מלחמה, ווען גריצע איז אָקופירט געוואָרן דורך די דייטשן איז די גריצער תפיסה איבערפולט געוואָרן מיט יידן, וואָס זענען דאָרט אכזריות׳דיק געפייניקט געוואָרן.

הינטער די תפיסה־מויערן זענען פאָרגעקומען עקזעקוציעס. די ערשטע יידישע קרבנות זענען דאָרט מערדערלעך פארפייניקט געוואָרן.

די צייטן בייטן זיך. היינט איז אין גריצע אן אנדערע מאכט. געבליבן איז אָבער ווייטער די תפיסה. אויפן וואַרשעווער שפּיץ־בארג שטייט זי. ווי א וועכטער ביים אריינפאָר אין שטעטל און באהאלט אין אירע אלטע, מיט מעך־באוואקסענע מויערן א סך סודות פון א פארגאנגענער קעמפערישער וועלט.

אברהם פרידמאַן

אין גריצער געסלעך

עס דערמאָנט זיך מיר אייניקע בילדלעך פון דעם אמאָליקן יידישן גרי־צע.

מיר, א גרופע יינגלעך, האָבן שפאצירט אין שטאָטישן גאָרטן. א כאָפּטע פויילישע כוליגאנעס זענען אונז באפאלן. אויגנבליקלעך זענען אונזערע היטלעך געפלויגן איבערן פלויט און שפּעטער האָט מען אונז ארויסגעטריבן. די אָ אנטי־סעמיטן איז נישט געפעלן, אז יידשע יינגלעך, אָנגעטון אין לאנגע כאלאטלעך און שווארץ־טוכענע קאנטיקע היטלעך, זאָלן ארומשפאצירן אין זייער גאָרטן.

ארויסלויפנדיק אין גאס, האָבן מיר געקוקט קנאה׳דיק אויף דער פויילישער יוגנט, וואָס האָט זיך געווויילט נעבן דער הילצערנער אלטאנע, ווו דער אָרקעסטער האָט געשפילט שיינע טאנץ־מוזיק.

בכלל האָבן די פאָליאקן געהאלטן, אז דער גאָרטן איז בלויז זייערס אן אָפּרו־אָרט. דערפאר אָבער האָט שוין דאָס גרויסע פאָלקס־הויז, וואָס איז געשטא־נען אין מזרח׳דיקן גאָרטן־טייל, געהערט כמעט אינגאנצן צו אונז יידן. דאָרט האָבן מיר איינגעאָרדנט פארשידענע פאָרלעזונגען, טעאטער־פאָרשטעלונגען, אלערליי פארזאמלונגען און פארווויילונגען. אפילו די גרויסע ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך געפונען אין שיינע, באקוועמע צימערן אויף דער וואַרשעקע גאס, האָט אויך אלע אירע אימפּרעזעס איינגעאָרדנט אין דעם פאריידישטן „דאָם לודאָווי״ (פאָלקס־הויז). איך דערמאָן זיך וואָס פאר א קבלת־פּנים עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין דעם פאָלקס־הויז דעם גרויסן יידישן שרייבער ה. ד. נאָמבערג, וועלכער איז אראָפּגעקומען אין שטעטל, בעת מען האָט געעפנט די ביבליאָטעק. זיין באזוך איז פאר גריצער יידן געווען א גרויסע זכיה. ער האָט דעמאָלט אין פאָלקס־הויז געערעדט וועגן דער נייער יידישער ליטעראטור, קולטור און טעאטער. זיין רעדע האָט אונז צעפלאמט. שפּעטער האָבן מיר, לכבוד דעם שרייבער, איינגעאָרדנט אן אימפּאָזאנטן באנקעט, וואָס האָט געדויערט א גאנצע נאכט. דער תמיד סקעפּטישער, פאר׳חלום׳טער ה. ד. נאָמבערג, האָט זיך הארציק געפרייט מיט דער גריצער יידישער יוגנט, וואָס האָט אים ממש באגייסטערט.

עס דערמאָנט זיך מיר אויך די גרויסע, ברייטע ראדאָמער גאס. תמיד איז דאָרט געווען לעבעדיק. יעדן אָוונט פלעגט דאָרט שפאצירן אונזער פּריי־לעכע יוגנט. אין די שבתים און אין די ימים טובים איז אויף דער גאס געווען גאָר היימלעך, אפילו עלטערע פרומע יידן, האָבן דאָרט אויך ליב געהאט זיך א ביסל געמיטלעך „צו דרייען" און צו מנחה־צייט זיך פארנעמען דורכן קליינעם געסל צו דעם שול־הויף. דאָרט האָט זיך געפונען דאָס גרויסע גע־מיערטע בית המדרש, ווו בחורים און יונגעלייטלעך זענען געזעסן יומם ולילה און געלערנט. אנטקעגן בית המדרש איז געשטאנען דאָס בית דין־שטיבל פון גריצער רב אליהו ליפשיץ. אין דעם צימערל איז געווען דאָס פאקטישע יידישע געריכטס־הויז, ווו עס זענען אויטגעגלייכט געוואָרן גאָר קאָמפליצירטע דיז תורה'ס.

נעבן די צווייי קליינע פארטער־הייזלעך האָט זיך ארויסגעהויבן די הויכע, פרעכטיקע און קינסטלעריש־אויסגעמאָלענע האָלץ־שול. אריינקומענ־דיק אין דעם פאָדער־הויז פון דער שול, איז באלד באפאלן א פחד — אין א ווינקל־חדרל איז געשטאנען דאָס טהרה־ברעט, וואָס האָט יעדן דערמאָנט זיך נישט צופיל צו גרויסן מיטן ביסל זינדיקן לעבן. פונקט אנטקעגן איבער דעם טהרה־ברעט, האָבן טרעפלעך געפירט אין עזרת נשים... אין סאמע מיט פאָליש איז געווען א ברייטער אריינגאנג אין דער שול. באלד ביים אריינקומען אין דער שול פון ביידע טיר־זייטן — זענען געווען גאלעריעס, ווו עס זענען געשטאנען בענק. דאָרט זענען אָפטמאָל געזעסן נאטשאלסטוואָ, וואָס איז געקר־מען הערן ספעציעל־באשטעלטע פאטריאָטישע רעדעס פון יידישע עסקנים און גלייכצייטיק הנאה האָבן פון יידישער נגינה.

נעבן יעדער גאלעריע איז געשטאנען א גרויסער טיש מיט אָנגעשאָטענעם זאמד, אויף אריינצושטעקן יאָרצייט־ליכטלעך. אין מיטן שול — א גרויסער בעלעמער, וואָס איז געווען ארומגענומען מיט זיילן, פארשניצטע מיט קיילעכי־קע, גאל־געפארבטע קעפ. ארום דעם בעלעמער זענען געשטאנען אויסגעשטעלט עמודלעך פאר די מתפללים. האָרט ביי די וועגט — שורות שטעט, וועלכע זענען איבערגעגאנגען בירושה פון דור צו דור. אנטקעגן בעלעמער צו מזרח — צוויי אויסגעשניצטע קונסט־געמאָלענע טירלעך, וואָס האָבן געעפנט דעם צו־גאנג צום ארון־קודש.

אינטערעסאנט איז געווען די קינסטלערישע אויסגעפירטע מאָלעריי פון דער גריצער שול. מיין טאָטע פלעגט שטענדיק דערמאָנען, אז זיינע זיידעס האָבן דערציילט פון זייערע זיידעס ווי אזוי מען האָט געמאכט די שול: אזש פון איטאליע האָט מען אראָפגעבראכט א ספעציעלן קונסט־מאָלער — ער

זאָל באצירן גאָטס־הויז מיט שיינע תנ״ך־בילדער און שניצערייען. און אויס־געמאָלט האָט ער דאָרט דעם שור־הבר מיטן לוויתן. בייזע לייבן, לעמפּאָרטן און אנדערע חיות, וואָס האָבן ממש אויסגעזען ווי לעבעדיקע און עס האָט זיך געדאכט: אָט־אָט לויפן זיי אראָפּ פון סופיט, שפּרינגען אויף דיר ארויף און פּארציקן דיך גלייך. דער סופיט האָט פּאָרגעשטעלט א בלויען הימל, מיט ווייסע און טונקעלע וואָלקנדלעך און שוועבנדיקע פייגל.

ווי שיין איז געווען דאָס מקום קדוש, וואָס צעווילדעוועט פּאָליאקן האָבן צעשטערט.

ארויסגייענדיק פון דעם שול־הויף האָט מען דערזען דאָס שמאָלע שול־געסל, וואָס איר אויסגאנג ענדיקט זיך ביי דער מאָגעלניצער גאס.

— 3 —

עס שטייט מיר פאר די אויגן דאָס בילד, ווו בעת די הייליקע טעג, האָבן אונזערע טאטעס, געהילטע אין קיטלען און איבער זיי טליתים, געאיילט אין דער שול, בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך. אויך אונזערע מאמעס אָנגעטון־ענע אין ווייסע קליידער, פארוויקלטע אין זיידענע שאלן האָבן צניעות׳דיק געשלייכט אין די בתי־תפילות. די יידישע געסלעך זענען פול געווען מיט די פרומע מתפללים. ספעציעל דערמאָנט זיך מיר די ערב יום־כיפור׳ס אין גריצע.

ביידע געסלעך: אמשינאָווער און מאָגעלניצער זענען פשוט שווארץ געווען פון די קבר־אָבות־גייער. ווי נאָר מען איז אריינגעקומען אויפן בית עלמין, האָבן פון צווישן די מצבות און קברים זיך אויסגעהויבן די אהלים פון גוטע יידן. אין יעדן אהל האָט געברענט א נר־תמיד. נעבן די קברים, וואָס זענען געווען פארשאָטן מיט קויטלעך. אין אלע זייטן האָט מען געזען פאר־שידענע מצבות. טייל מארמאָרענע, אנדערע פשוטע — אָט אָ דאָס בית עלמין האָבן אויך די פּאָליאקן געשענדעט.

בעת די לעבנגעבליבענע גריצער יידן האָבן זיך אומגעקערט פון די טויט־לאגערן האָבן זיי פאר זיך געזען א טרויעריק בילד: די מצבות פון די קברים זענען געווען ארויסגעריסן, די שוין פארטריקנטע ביינער פון די מתים האָבן זיך געוואלגערט אויפן צעאקערטן פעלד. די ארויסגעריסענע מצבות האָבן די פּאָ־ליאקן צעשטיקלט און מיט זיי ברוקירט די גריצער גאסן.

אזוי האָבן די פוילישע כוליגאנעס צעשטערט די רו פון אונזערע טויטע אבות. איבער די רוצחים זאָל הענגען א קללה עד סוף כל הדורות.

ש. מ. קעטלער

ערב יום-כיפור

א גאנצן טאָג, ביז די שפעטע נאכט־שעהן, האָט מיין מאמע נישט געוואָלט קיין איין מינוט. אין געאייל האָט זי צוגעגרייט די יום־טוב־מאכלים, בכדי צומאָר־גנס, ערב יום־כיפור, זאָל זי זיין פריי. מער ווי אלעמאָל איז זי דעם טאָג געווען טרויעריק מרה שחורה׳ריק, אָבער מיט אונז קיינדער האָט זי וועגן דעם נישט גערעדט. טאָמער האָט מען איר איבערגעפרעגט, פארוואָס זי איז אזוי טרויעריק, האָט זי זיך ערשט צעווייַנט. אייניקע מאָל איז זי צוגעגאנגען צום בילד פון מיין פארשטאָרבענעם פאָטער, וועלכער איז געהאָנגען אויף דער וואנט, געשטאנען דאָרט אייניקע מינוט און זיך געווישט די פארווייַנטע אויגן. „אוי, האָט זי אָפגע־זיפצט, נישט דערלעבט נעבעך ווי׳ און ווינד איז מיר״.

מיר, קינדער, האָבן זיך איבערגעקוקט און מיטגעווייַנט. אין אָוונט האָט זי פון מיר פארלאנגט, איך זאָל זיך פרי לייגן שלאָפן:

— משה׳לע, גיכער לייג זיך. מאָרגן דארפסטו אויפשטיין פארטאָג. מען דארף גיין צו סליחות, לייג זיך משה׳לע.

זי האָט ווייטער זיך פארקוקט אויף דעם וואנט־בילד פון מיין פאָטער און ספאזמאטיש זיך צעווייַנט. דאָס האָט מיך געמאכט זייער טרויעריק.

אויף מיין שאלה — פארוואָס זי ווייַנט היינט מער ווי אלע טעג, האָט די מאמע א פארווייַנטע מיר געענטפערט:

— לייג זיך משה׳לע. מאָרגן וועסטו מיט מיר מיטגיין אויף קבר־אבות, וועסט בעטן ביי דיין טאטן, ער זאָל זיך דאָרטן אין די הימלען פאר אונז מיען.

דעם זין פון די ווערטער, האָב איך דעמאָלט ווייניק וואָס פארשטאנען. אין מיין קאָפ האָבן זיך געפלאָנטערט פאנטאסטיש־נעפדליקע געדאנקען: „מיין טוי־טער פאָטער דארף ארומלויפן אין די הימלען בעטן פאר אונז״. עס האָט זיך מיר געדאכט כ׳בין אויפן בית עולם, כ׳זע די קברים מיט די מצבות. עס גייט א לוויה. מענטשן גייען נאָך א מטה, וואָס מען טראָגט אויף אקסלען, מ׳ווייַנט, און מען קלאָגט: „טייערער מאן מיינער ווו לאָזטו מיך איבער״. כ׳האָב זיך אויף פאָרגע־שטעלט עפעס מאָדנע בילדער פון יענער וועלט ווו די טויטע פארוויקלט אין וויסע תכריכים און טליתים לויפן ארום מיט מלאכים.

וואָס לענגער איך האָב געטראכט, אלץ מער פארפלאָנטערטער זענען געווא־
רן מיינע קינדערישע געדאנקען. עס איז מיר געווארן קאלעמוטנע און טרויעריק.

שעהן לאנג נאָך דעם בין איך געלעגן אין בעט און בשום אופן נישט גע־
קענט איינשלאָפן.

איך האָב געטראכט וועגן מיין טויטן טאטן וואָס איך האָב אפילו נישט געקענט. איך האָב מיר פאָרגעשטעלט, אז אויך ער לויפט דאָרט ארום אין די הימלען און בעט פאר אונז. אין מיין קאָפּ האָבן זיך געפלאָנטערט פארשידענע פראגן: „איז מיין טאטע אין גן־עדן, ווי עס דערציילט אונז די מאמע? לעבט ער דאָרט עפעס גוט? האָט ער דאָרט אויך אזוי מורא פאר גאָט ווי מיר דאָ ערב יום כיפור? צי וועט ער אויך דאָרט מאָרגן גיין צו סליחות?".

א סך שעהן בין איך אזוי געלעגן און געטראכט ביז דער שלאָף האָט מנצח געווען און כ׳האָב אין אלעמען פארגעסן.

ווען מיין מאמע האָט מיך אויפגעוועקט איז אין דרויסן נאָך געווען טונקל. א מידער, א שלעפעריקער, האָב איך זיך איילנדיק אָנגעטאָן.

איך און מיין מוטער זענען ארויס פון שטוב. פון פארשידענע זייטן האָבן אין דער נאכטיקער שווארצקייט געציטערט פייערלעך פון לאמטערנס, וואָס עס האָבן געטראָגן יידן, וועלכע זענען געגאנגען צו „שלוש עשרה מידות".

אויף דער גאס איז געווען קאלט. מיר איז אָבער געווארן הייס. מיין קערפער האָט פשוט געשוויצט פון נאָכלויפן דער מאמען, וואָס איז געגאנגען מיט שנעלע, דראָבנע טריטעלעך. גלייכצייטיק האָט עפעס א פחד צעהיצט מיין קערפער. ערשט וען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום בית המדרש איז געווארן היימלעכער. די באוועגונג איז געווען זייער גרויס. מענער, פרויען און א סך טומלענדיקע יינגלעך האָבן פאררוישט די גאס.

אין גרויסן בית המדרש זענען שוין געווען א סך יידן. מען האָט שוין גע־
שמאק געזאָגט סליחות. דער גרויסער בליץ־לאָמפּ האָט רויטלעך באלויכטן די זיך שאָקלענדיקע מתפללים, וואָס האָבן אויסגעזען ווי איין צוזאמענגעהאָפּטענע עדה. עס האָבן זיך געהערט פארשידענע ווייענדיקע און זיפצנדיקע קולות. ווייבערישע געווייענען האָבן זיך אהער געטראָגן, פון דעם וואנט־אויסשניט, ווו עס איז געווען דער „עזרת נשים".

נאָך די סליחות האָבן יידן בעלי מלאכות און קרעמער שנעל אָפּגעדאוונט, אָבער מיט א ביסל מער התלהבות. עס איז דאָך פאָרט עפעס ערב יום־כיפור. גע־
בליבן זענען די שטאָט־לומדים און יינגע בית־המדרש־לערנער. זיי האָבן זיך אוועק געזעצט ביי ביידע טישן און זיך געזומען לערנען מיט דעם גוט־באקאנטן ניגון, וואָס האָט היינט געקלונגען א ביסל טרויעריק.

ביי די טישן מיט לערנערס האָט זיך געדרייט מענדל פיאסעטשנער ז״ל. ער

האָט צוזאמענגרופירט יידן צו התרת נדרים. א פאר־חידוש־טער האָב איך זיך צוגעקוקט צו דעם אלעמען. ווייניק וואָס האָב איך דעמאָלט פארשטאנען אין די אלע זאכן. איך האָב זיך דערמאָנט, אז מיין מוטער ווארט שוין, מן הסתם, אויף מ׳ר, בין איך אהיים געגאנגען.

אין שטוב האָב איך שוין געטראָפן מיין מוטער א פארהילטע אין א שווארצן שאל. זי האָט מיך שוין אָפגעווארט מיטצונעמען אויף קבר אבות.

ד׳ מאמע האָט געזומען קלי־נגעלט אויף צו טיילן נדבות, פרום געקושט די מזוזה און ארויס מיט מיר פון שטוב.

אויף אמשינאָווער גאס, וואָס האָט געפירט צום בית עלמין, האָבן מיר געטראָפן א סך שכנים, באקאנטע און סתם יידן, וועלכע זענען געגאנגען אויף קבר אבות. מען האָט געזען ר׳ מלך׳ל שוחט, אן אלט נידעריק יידל מיט א בלייך פנימל באוואקסן מיט א גרוי בערדל. וועגן דעם דאָזיקן הארציקן אין שטעטל באליבטן ייד, פלעגט מען דערציילן, אז ווען ער איז געווען א ביסל יינגער האָט ער אין די ימים נוראים געדאוונט פארן עמוד שחרית און מוסף. אלע מתפללים האָבן זיך געחידוש׳ט פון זיינע כוחות. זיין הארציק געפילפול דאוונען האָט אין גריצע געהאט א שם. עס איז געגאנגען אויף קבר אבות: דער לאנג־יעריקער קהילה־דאָזאָר ר׳ יעקל קלעפפיש, דער וואַרשעווער רב, ר׳ שלמה זאנוולס זון און אברהמעלע רעכטמאנס אן איידעם, ר׳ יענקעלע אמבערג, דער ערשטער גבאי אין דער חברה תורה, יוסף בלענדאָווער — ראָטבלאט, העשעלע ר׳ אייזשעס, מנשה באמבולסקי, יעקב וואסערמאן, דער בעל תפילה און בעל קורא אין דער חברה תורה; עס זענען געגאנגען פרומע פרויען, ווי: חיה ראָזענבוים, פייגעלע די קצב׳טע, שיינדעלע ר׳ אייזשעס, פרומעט, יענטעלע און אנדערע.

וועו מען האָט זיך דערנענטערט צום בית־עלמין, האָבן מיר שוין געטראָפן יידן און יידענעס צוריקגיין פון הייליקן אָרט. מען האָט זיך געוווונטשן: „איר זאָלט האָבן געראָדט אלדאָס גוטס״ — בעט זיך אויס א גוט יאָר — א גמר חתימה טובה — מען זאָל דאָס יאָר אויסגעלייזט ווערן פון גלות.

נעבן אייזערנעם בית הקברות־טויער זענען געזעסן די בעטלער: שטאָטישע, פראָפעסיאָנעלע קבצנים, פרעמדע נדבה־נעמער און סתם אָרעמע קאליקעס.

די גרעסטע יחסנים צווישן די בעטלער זענען געווען — דער בלינדער חיימ׳קע מיט זיין כלה און יידל פוקל, א קליין מענטשל מיט א קליין, שווארץ געדיכט בערדל און א מאָדנעם, גרויסן הויקער. וועגן אים פלעגט מען דערציילן, אז ער האָט נאָך אין זיין לעבן נישט געהאט קיין אייגענע דירה. זומער פלעגט ער שלאָפן אויף פרעמדע בוידעמער און ווינטער אויף די אויוונס אין יידישע בעקעריין. גערופן האָט מען אים פוקל, צוליב זיין גרויסן הויקער און ווייל ער איז געווען א סטאבילער פעקל־טראָגער פאר שטאָטישע באלעבאטים; ערב שבר

עות האָט ער געטראָגן לכבוד יום־טוב גרינס, אויף סוכות — סכך, אין די סוכות־טעג — דעם אתרוג מיטן לולב, ערב פּסח — חמץ־פּעקלעך צו פארברענען און א גאנץ יאָר — דאָס טהרה־ברעט פאר מתים.

מיין מוטער האָט מיר געגעבן עטלעכע מטבעות צו צעטיילן פאר די אָרעמע און צו מיר געזאָגט: „צדקה איז די גרעסטע מצווה".

מיר זענען אַרויף אויפן בית הקברות. יאָמערלעכע געווײַנען, הארצרייסנדיקע געשרייען האָבן באגלייט דאָס אויסטענהען זיך מיט די טויטע. וויבער זענען געלעגן אויף קברים און ספאזמאטיש געשריגן. אנדערע האָבן סודות׳דיק אריינגעשעפּטשעט אין די באגראָזטע בערגלעך און צו די מצבה־שטיינער. צווישן די קברים האָבן זיך געדרייט יידן מיט וויס־גרויע בערד, אָנגעטון אין צעריסענע קאפּאָטעס. זיי האָבן געשמועסט צווישן זיך גאָר הויך. ביז היינט זענען מיר געבליבן אין זכרון זייערע ווערטער: — מען דארף האָבן גרויס רחמים. די טומאה האָט זיך אריינגעכאפּט צו אונז, מעט ניש אָסהאלטן ר׳ שלמה — האָט איינער געזאָגט צום צווייטן.

— אָבער ר׳ יצחק — האָט יענער אָפּגעענטפערט — זייט נישט מקטרג. עס איז דאָך עפּעס ערב יום הקדוש, רעדט נישט קיין שלעכטס אויף יידן, פאר אן עכטן ייד דארף יעדער טאָג זיין א יום התשובה. אוודאי דארף מען האָבן גרויס רחמים און בעטן זיין ליבן נאָמען, אז אין זכות פון די קליינע קינדער זאָלן מיר האָבן א גמר חתימה טובה.

ווי נאָר מיר זענען דורכגעגאנגען צווישן צוויי שורות קברים און מיין מאמע האָט דערזען דאָס קבר פון מיין טאטן, האָט זי זיך מאָמענטאל געגעבן א לייג אוועק אויף דער ערד און זיך יאָמערלעך צווויינט.

— מיין טייערער און ליבהארציקער מאיר. היינט בין איך צו דיר געקומען מיט אונזער משה׳לע צו לאנגע יאָר אונזער אייניציקער קדיש. זיי וויסן מיין מאן, אז כ׳טו דיין ווילן און האלט אים ביי די בעסטע מלמדים. די קדשים און משניות לערנען פארפעלט ער קיינמאָל נישט. ער היט זיי אָפּ ווי אן אויג אין קאָפּ. מאיר קרוין! זיי וויסן כ׳נעם אראָפּ פון מיין ביסן און צאָל געלט די מלמדים און דאָס צוליב דיר, זאָלסט זיין א ליכטיקער בעטער פארן כסא הכבוד און האָבן א ליכטיקן גן־עדן. טייערער מאן מיינער, זאָלסט זיך דאָרט מיען אין אלע הימלען, אז מיין טרחה זאָל נישט גיין פארלוירן, מי זיך דאָרט, אז אונזער משה׳לע זאָל באגערן צו לערנען. ער זאָל אויסוואקסן צו גאָט און צו לייט.

איך בין געשטאנען אין איין ציטערניש. מיין מאמע געווינען און געבעט צום טויטן טאטן האָט ארויפגעוואָרפן אויף מיר א פּחד. איך האָב מיטגעווויינט און זיך צוגעשאָקלט צו מיין מוטערס געבעט. זי האָט וויטער געזאָגט מיט א תחינה־ניגון: — זע דאָרט, די קינדער זאָלן זיין געזונט, איך זאָל זיין א געזונטע

מאמע צו די קליינע שוואלבן. דו ווייסט דאָך גאנץ גוט, אז איך דארף זיי מיט מיינע אייגענע הענט מפרנס זיין און אויסכאָווען, אז זיי זאָלן גיין אין גאָטס וועגן. טייערער און גוט־האַרציקער מאן מיינער. זע דאָרט מען זאָל האָבן פרנסה והצלחה און די שונאים אונזערע זאָלן נישט דערלעבן א נקמה אין אונז. טייערער מאן מיינער, פארגעס נישט אין מיר און אין דיינע יינגע שוואלבן.

וו. קוליא

מיינע חדר־יארן

מיין ערשטער דרדק־רבי איז געווען — אייזיקל בערקאָוויטש. אין שטעטל האָט מען אים גערופן „אייזיקל קאטשקעלע". דעם ביינאָמען האָט ער באקומען ווייל זיין פרוי האָט אים צוגעהאָלפן צו דער פרנסה און געהאנדלט מיט קאטש־קעס. פון ביידע „געשעפטן" איז נאָך אלץ נישט געווען אויף פרנסה, האָט זי נאָך געמוזט פארקויפן איינגעלייגטע זויערע אוגערקעס און קוואַס, א ספעציעל מאכל אויף שבת. פון די אלע פארדינסטן האָט די קליינע משפחה געלעבט אין דחקות.

געווינט האָבן זיי אין צווייי קליינע שטיבעלעך. אין ערשטן צימערל, ווו עס איז געווען דאָס חדר, זענען געשטאנען פעסלעך מיט זויערע אוגערקעס און „ראָסל". דאָס צווייטע שטיבעלע איז פול געווען מיט קאסטנס, פעדערן און תמיד פלעגן דאָרט ליגן געשאָכטענע קאטשקעס מיט גענדז.

דאָס הייזל ווו עס האָט געווינט אייזיקל איז געשטאנען אין א קליין געסע־לע, וואָס עס האָט געהאט אזש דריי נעמען: „מאנגל־געסל" — „מאָנאָפאָל־געסל" און „זאטילנע".

דער באלעבאָס פון דעם הייפל איז געווען א קריסט. אויף להכעיס האָט ער געהאָדעוועט זיינע חזירים אויפן הויף, ווו די חדר־יינגלעך האָבן זיך אפט גע־שפילט. אייזיקל, אונזער רבי, האָט אבער אלע קינדער געוואָרנט נישט אָנצורירן קיין חזיר, ווייל מען קאָן חלילה פארגעסן דאָס גאנצע לערנען...

ווי נאָר כ׳האָב זיך דאָרט אויסגעלערנט א ביסל עברי, האָט מיך מיין פאָטער געשיקט צו א צווייטן מלמד: יעקב קאלושינער. דאָס איז געווען א הארציקער ייד. ער איז אפילו געווען א שטרענגער, אָבער קיינמאָל נישט געשלאָגן זיינע תלמידים.

דערפאר איז שוין דער דריטער רבי מיינער איתמר געווען א בייזער. תמיד אן אויפגערעגטער. זייער אפט האָט ער געשלאָגן די חדר־יינגלעך. אין אָנהויב האָב איך מורא געהאט צו גיין אין זיין חדר. נאָך דעם אָבער ווי ער האָט פארזי־כערט מיין פאָטער מיך נישט אָנצורירן, האָב איך מסכים געווען צו לערנען ביי אים. אָבער תמיד איז אויף מיר אָנגעפאלן א פחד און איך האָב געזען ווי אזוי ער שלאָגט מיינע קליינע חברים.

יעדעס פארמשפּטע יינגל האָט אליין געמוזט אראָפּלאָזן פון זיך די הייז־לעך, אויפהויבן ס׳העמדל זיך אויסציען אויפן קאסטן. אָפּטמאָל האָט די רביצין געמוזט צוהעלפן איתמרן מאכן די „משכנתא". פרייטיק נאָכמיטאָג פּארן אהיים־שיקן די קינדער, האָט ער יעדן איינעם אָן אויסנאם, אָנגעשמיסן און געוואָרנט שבת נישט ארומצורודערן.

מיין לעצטער רבי איז געווען אברהם יצחק מלמד, צוזאמען מיט מיר האָבן געלערנט זלמן. נתן לענגערס זון און חיים לענגערס אייניקל. מען האָט אים גע־רופן „זלמישקע". דאָס איז געווען א זייער צעפּיעשטשעט זונדל. מיר האָבן מיט אים נישט געלעבט בשלום. אלע תלמידים האָט שטארק פּארדראָסן, הלמאי ער קומט אין חדר אין שיינע מלבושים און ברענגט מיט זיך גוטע עסנס. ער האָט זיך אויפגעפירט חוצפּה׳דיק: פלעגט שלאָגן דעם רבינס קינדער איבערדרייען ס׳פּעסל וואסער און אהיימלויפן פון חדר אָן דעם רבינס רשות. דער רבי האָט פּאר אים שטארק מורא געהאט.

אברהם יצחק מלמד האָט געהאט דריי זין און פּיר טעכטער. ווי יעדער אין שטעטל האָבן זיי אויך געהאט צונעמען. זיין עלטסטער זון איז געווען קורצזיכטיק, געטראָגן ברילן. ער האָט שטאָלצירט מיט זיין פּעלצער, זיך באַרימט, אז ער וועט נישט דינען אין מילטער. פונדעסטוועגן, אז עס האָט זיך דערנענ־טערט דער טערמין פון שטעלן זיך צום „פריזיוו", האָט ער זיך אָנגעהויבן צערן: בייטאָג געגעסן הערינג, נאָכגעטרונקען ענגליש זאלץ און בייגאכט נישט געשלאָ־פן.

כ׳גדעדענק דעם טאָג, וועו ער איז געשטאנען צום פריזיוו. אין חדר איז געווען טרויעריק ווי אין תשעה באב. די רביצין האָט אונז געהייסן זאָגן תהילים, בעטן זיין ליבן נאָמען, איר קינד זאָל ניצל ווערן פון גויאישע הענט. זי האָט, אין חדר אָנגעצונדן א סך ליכט און מיר האָבן געזאָגט מיטן רבין תהילים. די רביצין איז געווען זייער נערוועז. זי איז געלאָפן אהין און צוריק, איבערן חדר־צימערל, זיך געבראָכן די הענט און געיאָמערט.

אין טאָג פון פריזיוו האָבן מיר קינדער געמאכט א מין לעבעדיקן טעלע־פאָן: אלע תלמידים און נאָך ספּעציעל געוופענע יינגלעך האָבן זיך אויסגעשטעלט פון חדר ביזן הויז, ווו עס איז טעטיק געווען די פּאָבאָר־קאָמיסיע. דער ערשטער, וואָס איז געשטאנען ביים פענצטער פון דער קאָמיסיע האָט ענווי זיך צוגעהערט וועמענס נאָמען מען רופט אויס און דעם נאָמען איבערגעגעבן ווייטער ביז צום לעצטן יינגל, וועלכער איז געווען אין חדר. ווי נאָר מען האָט געמאָלדן, אז משה דער זון פון אברהם יצחק ביטער איז אריינגעוופן געוואָרן אין קאָמיסיע־שטיבל, איז די רביצין געוואָרן שטארק נערוועז. זי האָט ספּאזמאטיש געווײנט, געשריגן: „ווו גייט מען וואָס טוט מען? רבונו של עולם! כ׳בעט דעך, מאך, אז מיין זון

זאָל ווערן אין די אויגן פון די גויים, בלינד, שטום, לאָם".

דערווייל זענען די „טעלעפאָנישע" ידיעות איבערגעגעבן געוואָרן מיט אלע פרטים: „ער טוט זיך שוין אויס", מען מעסט אים, מען גייט אים באטראכטן". די רביצין האָט דעמאָלט אזוי אָנגעהויבן יאָמערלעך ווייגען, אז אלע תלמידים האָבן מיטגעווויינט. צום סוף איז די לעצטע ידיעה געווען גאָר א פריילעכע: מען שיקט אים איבער אויף א קאָמיסיע קיין ווארשע אין א שפיטאָל. דער רבי האָט זיך דער־פרייט: „די לצרה בשעתה" און געוווּנטשן דער רביצין „מזל טוב".

די רביצין א צעשטראלטע פון פרייד האָט יעדן תלמיד מכבד געווען מיט א האלב גלעזל קוואָס.

אָפּלערנענדיק ביי אברהם יצחק מלמד א פאָר זמנים האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין גרויסן בית המדרש. צו מיין גרויס פארוווּנדערונג, האָב איך באמערקט אז טייל שוין דערוואקסענע בחורים לייענען ביכער — א זאך וואָס איז געווען שטארק פארבאָטן. זיי פלעגן זיצן ביי אָפענע גמרות. געלייענט האָבן זיי אָבער ביכער, וואָס זענען געלעגן אויף די קניען. ווי נאָר עמעצער האָט באמערקט, פלעגן זיי גיך באהאלטן דאָס בוך. וועמען עס איז נישט געלונגען צו באהאלטן דאָס „טריפה־פסול", האָט באקומען פעטש און איז ארויסגעוואָרפן געוואָרן פון בית המדרש.

א טייל פון די ארויסגעוואָרפענע בחורים — בית־המדרש לערנערס — זע־נען דאָס געווען די שפעטערדיקע גרינדער פון קולטור־פאריין און פאקטישע קול־טור־פאַרשפּרייטער צווישן דער יידישער יוגנט אין שטעטל.

מתחילת איז דער קולטור־פאריין געווען אן אומפארטייאישער. אויף דער וואנט איז געהאָנגען דער פאָרטרעט פון קארל מארקס אין שכנות מיט הערצלען. שפעטער אָבער, וועו עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאניזיזן פארטייען און מען האָט זיך געשעמט מיט די בילדער פון די ציוניסטישע מנהיגים, וועלכע מען האָט אויפגעהאָנגען אין א ספעציעלן צימער, האָבן מיר, א גרופע ציוניסטן, צוגענומען די בילדער פון אונזערע פירער און געגרינדעט אן אייגענע ביבליאָטעק.

אליעזר באקסער

קינדער־יארן

וועז כ׳דערמאָן זיך אין מיין אלטער געוועזענער היים, גייען אויף אין מיין דמיון מיינע טייערע און ליבע קרובים, חברים און סתם באקאנטע. איך זע זיי אין דעם יוגנטלעכן ליכט פון אמאָל. איך זע מיין לעבן פון די פריסטע יאָרן אָן.

מיינע חדר־יאָרן זענען מיר גאָר טיף אינגעקריצט אין זכרון. איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן מיינע חדר־חברים: יאָסל ראָזנבוים, יעקב ראָטבארד און אברהם „יעראָס". מיט זיי האָב איך פארבראכט מיינע בעסטע קינדער־יאָרן.

פון יענער אזוי ווייט פארגאנגענער צייט, דערמאָנט זיך מיר אייניקע עפיזאָדן:

אין שטעטל איז געווען שמחה׳דיק: מען האָט אָנגעהויבן בויען דאָס גרויסע בית המדרש. פאר גריצער יידן איז דאָס געווען א גרויסער יום־טוב. אלע האָבן געגעבן נדבות אויף דעם הייליקן צוועק און זייער א סך יידן האָבן פשוט מיטגעהאָלפן בויען דאָס מקום־קדוש. איך געדענק ווי אברהם רעכטמאן האָט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק, וועז ער איז צוריקגעגאנגען פון מקווה, געטיילט געלט קלייניע יינגלעך און זיי געהייסן דאָס אריינווארפן אין דעם פונדאמענט פון בית המדרש. אויך מיר חדר־יינגלעך האָבן מיטגעהאָלפן דעם הארציקן פאָלקס־ייד דוד מאלארזש, בעת ער האָט געקאָלערט די גרויסע שטיינער צום פונדאמענט און געטאָן אלץ, וואָס די דערוואקסענע האָבן געהייסן, כדי ס׳בית־המדרש זאָל וואָס גיכער אויסגעפארטיקט ווערן. מיר האָבן די ארבעט געטאָן באהבה. מיר זענען געווען איבערצייגט, אז דאָס אלץ איז טאקע אונזערס און וועט אייביק אזוי פאר־בלייבן.

עס דערמאָנט זיך מיר אויך, ווי דער שטאָט־משמש פלעגט שטיין אינמיטן מארק אויפן פלומפל און מיט א גאָר הויך קול רופן: „אין שול אריין!". הערנדיק זיין רוף, האָבן זיך קינד און קייט א לאָז געטאָן פון אלע זייטן שטאָט. מיט יראת השם און שמחת הלב זענען זיי געגאנגען אין שול. ווי פריילעך איז דעמאָלט געווען אין יידישן שטעטל גריצע. און געמיינט האָבן מיר, אז אנדערש וועט קיינמאָל נישט זיין.

עס דערמאָנט זיך מיר נאָך אן עפיזאָד: עס איז די נאכט פון ערב שבועות.

מיר האָבן געגלויבט, אז דער הימל דארף זיך שפאלטן. זייער א סך יידן האָבן אין דער גאס אָפּגעוואָרט דעם נס, דערווייל האָבן מיר געהערט דאָס זיסע קול פון דעם למדן מרדכי דאָזאָר, וואָס האָט אזוי שיין זינגענדיק געלערנט. יאָר איין יאָר אויס האָבן מיר אומזיסט אָפּגעוואָרט דעם נס. אָבער די הימלען האָבן זיך נישט געשפאָלטן. נישט אָנגעזאָגט קיין שום בשורות־טובות. אדרבא זיי זענען געבליבן שטום און פארשלאָסן. געשפאָלטן האָט זיך די ערד און אין זיך אריינגע־נומען די פארפייניקטע און פארברענטע גופים פון זעקס מיליאָן יידישע קדושים. צווישן וועלכע עס געפינען זיך אויך די גריצער יידן.

רפאל ברוין — בוענאָס אירעס

נישט צום פארגעסן

קיין ספעציעלע נאטור־אוצרות האָט גריצע נישט פארמאָגט. ס׳פלעגן זיך די גריצער ווערטלען: „גריצע האָט וואסער ביים סטאָק און „וואלד״ אויפן בית־עלמין״ — ווייל אויפן בית הקברות זענען געשטאנען דריי סאָסנע־ביימער און אויפן סטאָק איז געווען א קוואל, וואָס האָט געגעבן וואסער אלע שטאָט־אייגנווינער.

מיר האָבן אויך נישט געהאט קיין פאבריקן, גרויסע געשעפטן און עס האָט ביי אונז אויך געפעלט דער גרויס־שטאָטישער רעש. דערפאר אָבער האָבן מיר פארמאָגט א גרויסן אוצר: א קולטורעלע יוגנט און א סך קולטור־אינסטיטוציעס. ספעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט די שוין באשריבענע „פאָלקס־ביבליאָטעק״ מיט די טויזנטער ביכער אין פארשידענע שפראכן. כמעט די גאנצע שטאָטישע אינטעליגענץ אפילו פוילישע אנטיסעמיטן זענען דאָרט געווען אירע מיטגלידער.

וועגן דער אָ ביבליאָטעק וויל איך טאקע איבערגעבן אן אינטערעסאנטן עפיזאָד: אין יאָר 1936 האָט די דעמאָלטיקע פוילישע שטאָט־מאכט צוגעשיקט צו דער ביבליאָטעק־לייטונג א רשימה פון די אקטיוסטע מיטגלידער, וואָס דארפן אויסגעשלאָסן ווערן, ווייל זייערע פאָליטישע אנשויאונגען זענען נישט קיין לאָיאלע... אויך צענדליקער נישט קיין „לאָיאלע״ ביכער דארפן „באהאלטן״ ווערן. האָבן מיר צוגעזאָגט דורכצופירן די ווילדע פארלאנגען. דאָס אז אָבער וויניק געווען פאר די אנטיסעמיטישע רעאקציאָנערן. אין א חודש שפעטער קומט די פאָליציי און פאר׳חתמ׳עט די ביבליאָטעק.

עס האָט זיך באלד אָנגעהויבן א שתדלנות׳דיק לויפן צו דער מאכט. עס זענען אויסגענוצט געווארן כמעט אלע באקאנטשאפטן אין פראָטעקציעס. מען האָט אָבער גאָרנישט געפועלט. ערשט אין יאָר 1937 פאר מיין אָפפאָר קיין ארגענטינע איז געעפנט געווארן די ביבליאָטעק.

צווישן די ביבליאָטעק־טויער, וואָס זענען שוין דערמאָנט אין דעם בוך איז כדאי צוצוגעבן דעם נאָמען פון איידעלן און פראָגרעסיוון פאָליאק עדמונט ליסאקאָווסקי — „מונדעק״. ער האָט זייער א סך מיטגעהאָלפן אין אונזער

קאמף קעגן אנטיסעמיטיזם. די דעמאָלטיקע פוילישע מאכט האָט אים פאר זיין פאָליטישער טעטיקייט, אָן א פראָצעס, פארשיקט אין דעם דעמאָלט טרויעריק־באָרימטן קאָנצענטראציע־לאגער קארטוז־בערעזע. אָפּזייענדיק דאָרט סך־הכל עטלעכע חדשים, קומט דער פארפייניקטער מונדעק צוריק קיין גריצע א דערשלאָגענער און טובערקולאָז־קראנקער. נאָך א קורצער צייט איז ער פון דער דאָזיקער קראנקהייט יונגערהייט געשטאָרבן.

וועגן די לעצטע טעג פון אונזער טייערן יוסף דרייער, וועלכער איז געווען איינער פון די אָנפירנדיקע פערזענלעכקייטן אין ביאליסטאָקער געטאָ־אויפשטאנד:

ווי עס האָט אונז איבערגעגעבן רבקה וואָיסקאָווסקא, די באטייליקטע אין ביאליסטאָקער געטאָ־אויפשטאנד, איז דרייער, צוזאמען מיט זיין ברודער יעקב, וועלכער איז געזעסן אכט יאָר אין דער פוילישער תפיסה אומגעקומען אין ביאליסטאָקער געטאָ. וועז יוסף איז שוין געווען א פאראליזירטער און נישט געקאָנט גיין, האָט ער נאָך אלץ אָנגעפירט מיט זיין אמט. ער איז געווען טעטיק ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן.

ער איז געווען אונזער שטאָלץ ביי זיין לעבן אין גריצע און אויך פארבליבן אונזער שטאָלץ מיט זיין אופן פון שטארבן.

הנה קאפער-יורקעוויטש / בוענאָס־אייראָס

מיין אמאליקע הייס

מיט דעם בוך „מגילת גריצע" ווערט אויך דאָס לעבן און אומקום פון די גריצער יידן אריינגעשריבן אין דער מארטירער־געשיכטע פון אונזער פאָלק. ווי אלע אנדערע פוילישע שטעט און שטעטלעך, איז אויך דאָס אמאָליקע, אזוי בארימטע יידישע גריצע, געוואָרן „יודנריין".

דאָס קליינע שטעטעלע, וואָס געפינט זיך לעבן פוילנס רעזידענץ־שטאָט, ווארשע, איז פאר דער לעצטער מלחמה באוווסט געווען אלס אלטער יידישער ישוב, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גייסטיקער און פיזישער גבורה. וועגן דער עקשנות און קאמפס־גרייטקייט פון די גריצער יידן האָט מען געשמועסט אין א סך יידישע שטעטלעך. אפילו פאָליאקן האָבן באוווּנדערט דעם מוט און עקשנות פון די גריצער ארבעטער־פירער און פארטיי־עסקנים, וואָס האָבן קאָמפּראָמיסלאָז געקעמפט קעגן די פוילישע רעאקציאָנערן.

ס׳איז אויך אין גאנץ פוילן באקאנט געווען אונזער גוט־באוווסטזיניקע יוגנט־מחנה, וואָס האָט אריינגעברענגט לעבן אין אלע פארטייען.

ווען מ׳דערמאָנט זיך פון דעם אמאָליקן לעבן אין דעם שטעטל און אז דאָס אלץ איז געוואָרן אזוי אכזריותדיק פארשניטן, הויבט אָן, אויפסניי, ווייטיקן אין הארץ די בלוטיקע וווּנד, וואָס וועט קיינמאָל נישט פארהיילט ווערן. ס׳איז אוממעגלעך צו פארגעסן דאָס אמאָליקע חברישע לעבן; די צוגעבונדנקייט פון אייגעם צו דעם צווייטן און די גרייטקייט שטענדיק ארויסצוהעלפן דעם שוואכערן. אלץ איז געווען אזוי שיין און דערהויבן! און ווי אויגנבליקלעך איז דאָס אלץ פארניכטעט געוואָרן.

מיר, גריצער שארית־הפליטה־יידן, דארפן תמיד געדענקען, וואָס ס׳האָט אונז געטאָן דער דייטשער עמלק.

מיר דארפן אויך געדענקען די טייערע גריצער יידן, די העלדישע געטאָ־קעמפער: יוסף דרייער, זיין ברודער, קובא דרייער, אברהם דרייער און ישראליק קלעפפיש. די־אָ שטאָלצע יידן, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם, צוזאמען מיט אנדערע געטאָ־קעמפער, האָבן אונז, לעבן־געבליבענע גריצער יידן, פאר־שאפט כבוד און רום. זייערע העלדישע טאטן וועלן קיינמאָל נישט ווערן פאר־

געסן.

מיר, גריצער שארית־הפליטה, וועלן אויך גוט געדענקען די לעצטע נקמה־רופן פון אונזערע בני־עיר, וואס שוין זייענדיק פארוווונדעט, האָבן נאָך, מיט די לעצטע כוחות, געקעמפט אויף די ברענענדיקע קאמפס־פאָזיציעס אין די געטאָס פון ווארשע און ביאליסטאָק.

י. ב. אלטערמאן

מיין פארשוונדענע וועלט

שנעל־פארגאנגענע, פריידיקע קינדער־יאָרן! — עס דערמאָנט זיך מיר דעם טאָג, וועו מיין פרומע מאמע חיה שרה („חיה כאשקעס") האָט מיך געפירט אין חדר אריין, צום דרדק־מלמד אייזיק „קאטשקעלע".

אן איבערראשטער בין איך אריין אין דעם נייעם חדר. דער פרעמדער קינדער־געטומל האָט מיך פאר׳חוש׳ט.

נעבן געלבלעך־פארשטויבטן פענצטערל און מיט שטיקלעך פאפיר צוזאַמענגעקלעפטע שייבעלעך, דורך וועלכע מען האָט קוים, קוים געזען דעם בלאַטיקן הויף און זעלטן וועו פארבייגייענדיקע פיס — איז געזעסן אייזיקל מלמד. הארציק און געפילפול האָט ער אריינגעזונגען שטיקלעך תפילה־עברי אין די קלייַנע תלמידים־יידעלעך. זיינע ברייטע פלייצעס האָבן זיך דערביי, פונקט ווי בעתן דאוונען, צוגעשאָקלט צום טאקט פון זיינע פארבענקטע ניגונים.

הינטער דעם רבינס פלייצע זענען געשטאנען צוויי נידעריקע בענק, אויף וועלכע עס זענען געזעסן טומלענדיקע יינגלעך, אַנגעטוענע אין לאנגע, צעקנעפלטע, צייגענע כאלאטלעך, פון וועלכע עס האָבן זיך ארויסגעבאָמבלט שוין פארגעלטע ציצית־כנפות׳לעך. א טייל פון זיי האָבן זיך ארומגעשטופט און אייניקע האָבן זיך, איינס ס׳אנדערע, דערציילט פאנטאסטישע גיהנום־און גן־עדן־מעשה׳לעך. יעדע פאָר מינוט האָט דער רבי צו זיך צוגערופן איינעם פון די יינגלעך. עס איז געקומען מיין ריי. א נישט דרייסטער בין איך צו אים צוגעגאנגען. ער האָט מיט מיר אָנגעהויבן דעם ערשטן תורה־שיעור: „אלהי — מיין גאָט, נשמה — נשמה, שנתת— וואָס ד׳האָסט מע גיגעבן, בי — אין מיע, טהורה היא — איז ריין. ריין איז זי, גאָט אין הימל, די נשמה", האָט ער, מאָדנע זינגענדיק, אויסגעצויגן דעם לעצטן זאַץ און צום סוף א ביסל מיט געבייזער צוגעגעבן: „פארשטייסט? ישראל!".

דאָס איז געווען די ערשטע „לעקציע", וואָס איך האָב באקומען פון מיין רבי ר׳ אייזיקל מלמד. גאָר שווער איז פאר מיר דעמאָלט געווען צו באגרייפן דעם פארטייטשטן פסוק פון דער שחרית־תפילה און אפילו נאָך היינט איז פאר מיר א ביסל שווערלעך די תורה פון נשמה־ריינקייט.

נאָכן אויסלערנען זיך ביי ר׳ אייזיקל אויסזינגען די טאָג־תפילות פאר־טייטשט אויף יידיש, האָט מיר מיין פאָטער געשיקט צו אנדערע מלמדים. אין יעדן חדר האָט מען געלערנט עפעס אנדערש און אויך מיט אנדערע ניגונים.

נאָך בר־מצווה האָב איך אָנגעהויבן לערנען פאר זיך אין רבין ר׳ ירחמיאל משה׳לעס בית־המדרשל. אויך דער טאָג, וועו כ׳בין דאָס ערשטע מאָל געגאנגען אין דעם מקום קדוש, איז מיר פארבליבן אין זכרון:

געווען איז דאָס אין א ווינטיקן האַרבסט־פרימאָרגן. דאָס פיצל שווארצע הימל, וואָס האָט פארדעקט דאָס יידישע גריצע האָט זיך געגרויט אין מזרח־ראנד. אויפן רונדיקן מארק־פלאץ (רינעק), אין די שמאָלע געסעלעך און אויך אויף די קליינטשיקע הייפעלעך איז שוין געווען רוישיק. צעקאָכטע יאריד־סוחרים, האָבן איילענדיק פארפאקט סחורות, אוועקצופירן אויף די וועכנטלעכע יארידים אין די שכנישע שטעטלעך. אויפן „רינעק" האָבן מארק־קרעמער געטראָגן פולע קוישן מיט פרוכטן און פארשידענע גרינווארג. פון אלע זייטן שטאָט, האָט זיך געהערט א געסקריפעריי פון צעפענטע געוועלבלעך. די השכמה־דאוונער האָבן אָנגעהויבן גיין פון גרויסן בית־המדרש. זיי האָבן שנעל געערדט און זיך געאיילט אין זייערע ארעמע שטיבלעך זיך אוועקצוזעצן ביי די ווארשטאטלעך. אויסצוהאָרעווען נויט־חינה פאר זייערע גרויסע משפחות.

איך, דאָס בר־מצווה־יינגל, האָב זיך דעמאָלט דורכגעשלייכט דורך דעם פרימאָרגנדיקן געטומל. מיינע אלע געדאנקען זענען געווען פארנומען מיטן גרי־צער תלמוד־„אוניווערסיטעט" — דעם רבין ר׳ ירחמיאל משה׳לעס קליין בית־המדרשל. מיך האָבן מער פאראינטערעסירט די אלע יינגע בחורימלעך מיט די תפילין־זעקעלעך הינטער די ארעמס, וואָס זענען, ווי איך, געגאנגען לערנען אין פארשידענע בתי מדרשים און שטיבלעך. צווישן די יינגע לערנערס האָט מען אויך געזען פיל עלטערע חסידישע יידן מיט ברייטע און שווערע טלית און תפילין זעק.

צוקומענדיק צום בית המדרשל, האָב איך דערהערט א מאָדנע כאראָל־געזאנג. מיינע אויערן, וואָס זענען שוין געווויינט געווען צו הערן אין יעדן חדר אנדערע ניגונים, האָבן פלוצים דאָ דערהערט א גאנץ נייעם ניגון. עפעס א האר־מאָנישע קאָמפאָזיציע פון פארשידענע אלטע חדר־מעלאָדיעס. עס איז מיך באפאלן א פחד, ווי נאָר איך האָב איבערגעטראָטן די שוועל פון דעם קליינעם בית־המדרשל. נאָך אייניקע מינוטן איינהערן זיך אין דעם גוזאנג האָב איך תופס גע־ווען, אז יעדער לערנט דאָ פאר זיך מיט זיין, אין לעצטן חדר אויסגעלערנטן ניגון און אלע מעלאָדיעס גיסן זיך צוזאמען ווי איין שיין כאראל־גוזאנג, איין הארציקער יידישער פאָלקס־ניגון.

איך בין אריינגעקומען אין בית המדרשל און א פארגאפטער זיך ארומגע־

קוקט: ביי צוויי טישן, אויסגעשטעלטע לענג־אויס דעם גרויסן צימער, זענען געזעסן יינגע בחורימלעך מיט נאָר־וואָס ארויסגעשפּראָצטע בערדלעך אויף ייערע ראָזלעכע בעקעלעך. איך האָב אויך געזען חתן־בחורימלעך און באקאנטע קעסט־יונגעלייטלעך. זיי אלע זענען געזעסן ביי צעעפנטע גמרא׳ס, יורה־דעות, חושן־משפט׳ס און זינגענדיק געלערנט.

פון צווישן די לערנערס האָט זיך ספּעציעל ארויסגעמערקט צוויי שוין עלטערע בחורים, וואָס זענען אין שטעטל באוווסט געוואָרן, אלס די בעסטע און פּעאיקסטע לערנערס. דאָס זענען געווען: דודל „עילוי״ — לייזער משה׳ס זון און ישעיה׳לע — בנימין מאלאזשעס זון. דער ערשטער איז געשטאנען ביי אן עק טיש. נעבן דער טיר און זשעסטיקולירנדיק מיט די הענט, האָט ער שנעל רעדנדיק געגעבן א שיעור הערשל שוחט׳ס בחורל — יחיאל. ביים עק פון צווייטן טיש, אויף דער מזרח־וואנט, איז געזעסן דער „שארפער מוח״ — ווי מען האָט אים גערופן אין גריצע — ישעיה׳לע. ער האָט געלערנט תערובות מיטן גאָר פּעאיקן בית המדרש־לערנער אביגדור בעקער (אומגעקומען דורך די נאצים). געלערנט האָבן אלע מיט התלהבות: הויך און זינגענדיק.

ישעיה׳לעס מענערישע באריטאָן־שטימע האָט אָבער אלע קולות איבער־געהילכט. אלע מאָל האָט ער, נחת׳דיק, אויפגעהויבן זיינע גוטמוטיקע אויגן, ווי ער וואָלט זיי אָפּגעהיטן, אָבסערווירט אלע לערנערס, ער איז געווען דער פּאקטי־שער משגיח פון דעם דאָזיקן תורה־הויז.

פלוצים האָב איך באמערקט: אויף א באנק ביים ברייטן, ווייסן און ציגל־דיקן אויוון, אנטקעגן דעם ארון־הקודש, איז געלעגן אויסגעצויגן א דיק־פליישי־קער גוף, פארוויקלט אין שמאטעס. דער גוף האָט זיך אלעמאָל אויפגעהויבן און ארויסגעשטעקט דעם קאָפּ. ער האָט זיך מאָדנע ארומגעקוקט מיט זיינע שארפע און גלאנצנדיקע אויגן און ארויסגעלאָזט א כאָרכלדיק קול. דער גוף פארוויקלט אין עטלעכע צעריסענע סאקלעך, האָט זיך אויפגעשטעלט פון דער באנק, זיך ארומגעקוקט אין אלע זייטן, בטול׳דיק געשאָקלט מיטן קאָפּ און אויסגעשריען: „נאראָנים, עס איז סא ווי ניש קא תכלית. מ׳זאָל אזוי האָבן א גיט יאָר, ווי פין דעם געשעפט וועט גאָרנישט זאָן״...

די לערנערס האָבן נישט געלייגט קיין שום אכט אויף די ווערטער פון נטעלע משוגענער, וואָס האָט אמאָל געפירט גרויסע געשעפטן און איז אראָפּ פון זינען.

כ׳האָב געזומען א גמרא, אָנגעהויבן לערנען. דעם משוגענעמס ווערטער: „ס׳עט פון דעם גישעפט גאָר נישט זאָן״ זענען אין מיר טיף אריינגעדרונגען. עס זענען דורך יאָרן, א גאנצע תקופה, און ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָב איך נאָך געדענקט נטעלע משוגענעמס ווערטער. וועז די היטלער־

חיילות זענען אריין קיין פוילן און אַנגעהויבן שענדן און מאָרדן יידן, האָב איך אַנגעהויבן גלויבן אין מיין פאָטערס ווערטער: „זאָלסט נישט מבטל מאכן קיינעמס רייד, אפילו אין די ווערטער פון משוגענעם קען אמאָל אויך זיין באַ־האלטן א טיפער געדאנק".

אין ירחמיאל משה׳לעס קליין בית־המדרשל האָב איך אַפגעלערנט צוויי יאָר.

די השפעה פון דעם פיאסעטשנער רבין, ר׳ קלונמוס זצ״ל, וואָס פלעגט, אַפטמאָל, קומען קיין גריצע, האָט גורם געווען כ׳זאָל ארויסגיין פון בית־המדרשל און איבערגיין לערנען אין פיאסעטשנער שטיבל. דאָס „שטיבל" איז געווען אין א קליינטשיק הילצערן הייזל אויף ראדאָמער גאס.

אין א קליין אלקערל זענען געשטאנען צוויי טישלעך, א שולחן, ארון־קודש, אן עמוד׳ל און ביי דער טיר שמאָלע פאָליצעס מיט גמרא׳ס און ספרים. בייטאָג האָבן דאָרט געלערנט זייער ווייניק בחורים: זין פון פיאסעטשנער חסי־דים און גלאט אזוי לערנער, וואָס זענען געפאָרן צום רבין אין אָוונט, נאָך מנחה־מעריב, האָט ר׳ יוסל דוד אסטווינד געלערנט מיט א פאָר חסידים דעם דף יומי.

ר׳ יוסל דוד איז באליבט געווען אין גאנצן שטעטל, צוליב זיין פשטות, הארציק דאוונען פארן עמוד און שיין זינגען דעם „ויצוה ציר חסדו" ביי די שלוש־סעודותן. זיינע מיט געפיל אויסגעזונגענע מאדזשיצער נגונים, באגלייט פון זיינע צוויי זין, האָבן צוגעצויגן אלעמאָל א גרויסן עולם, חסידישע מעלאמא־נען. זיי זענען ספעציעל געקומען אין פיאסעטשנער שטיבל צו די שלוש סעו־דותן, וואָס זענען אין גריצע געוואָרן א שם דבר.

כ׳געדענק — ווי נאָר דער שבתדיקער טאָג האָט זיך אַנגעהויבן טונקלען, זענען זיך די חסידים צוזאמענגעקומען אין שטיבל. יעדער איינער האָט אין די זייטן־קעשענעס פון די זיידענע קאפאָטעס געבראכט שטיקלעך חלה מיט פיש. נאָכן טוען זיין א כזית האָט מען אַנגעהויבן שמועסן וועגן חסידות: מ׳האָט זיך דערציילט מעשה׳לעך פון מגיד זצ״ל; טייל האָבן איבערגעחזרט די תורה פון פיאסעטשנער רבין און אלע פאָר מינוט האָט זיך פון אן אנדער־ווינקל דערהערט א מעלאָדישער געברום פון א חסידיש זמרל.

וואָס טונקעלער עס איז געוואָרן, אלץ פולער זענען געוואָרן ביידע צימער־לעך מיט חסידים, ביז מ׳האָט נישט געקענט זיך ממש רירן פון אָרט. וועו עס איז שוין געווען גאָר טונקל, האָבן אלע אַנגעהויבן צביעותדיק אויסזינגען די שלוש סעודות־זמירות. וואָס אמאָל איז דאָס בעטנדיקע געזאנג געוואָרן העכער און נשמה־פייערדיקער. צו דער העכסטער מדריגה פון התלהבות האָבן די חסידים דערגרייכט בשעתן מעלאָדישן „זאָגן" דאָס תהילים־קאפיטל „מזמור לדוד". פון חשכות האָט זיך ארויסדערהערט א קול זאָגן איין פסוק פון דעם קאפיטל און

באלד האָט דער עולם זיך צעוויגט און אָפגעענטפערט מיט בעטנדיקע קולות. אזוי א פסוק נאָך א פסוק. וועו מ׳האָט געזאָגט דעם פסוק „גם כי אליך בגי צלמות לא ארא רע, כי אתה עמדי״, איז דער עולם אריינגעפאלן אין עקסטאז. די לעצטע וועלטער זענען ממש אויסגעשריען געוואָרן מיט אזעלכע יללותדיקע קולות, גלייך ווי א באהאלטענער פּחד פּאר אָנקומענדיקע טראגישע טעג, וואָלט זיך ארויסגעריסן פון אונטערבאוווסטזיין.

אומקום פון דער יידישער קהילה

איך דאנק דעם פרײַנט אברהם לעננא פאר זײַן ארומ־
פאָרן מיט מיר צו די גריצער לאנדסלייט, וואָס האָבן
אונז דערצײַלט די כראָניקעס פון אומקום: ווי אזוי די
דייטשן האָבן געפֿיניקט אונזערע עלטערן, קרובים,
נאָענטסטע און ליקווידירט דעם יידישן ישוב אין
גריצע.

י. ב. א.

י. ב. אלטערמאן

פארן חורבן

געווען איז דאס אין יאר טויזנט נײן הונדערט און דרייסיק — אין פוילן האט דעמאלט געהערשט א יידנפיינטלעכע רעגירונג, מיטן פרעמיער־מיניסטער, גענעראל סקלאדקאווסקי און מארשאל רידז שמיגלי בראש, וואס האט ליב געהאט דעם ביטערן טראפן, „מיידלעך" און זיך בארימט, אז דאס פאטערלאנד איז מיליטעריש גאר שטארק און אומבאזיגבאר.

געשמועסט האט מען אין לאנד, אז אויך פוילנס רעגירנדיקע אריסטאקראטיע איז נישט אזוי מקפיד אויף די מאראלישע זיטן — מען האט געגאסן פון אלע לעבנס־פריידן און תאוות.

וואס מער די מלוכהש־פריווילעגירטע אריסטאקראטיע האט זיך באריכערט, געהויבן איר לעבנס־סטאנדארט, אלץ גרעסער איז געווארן די נויט פון די ארעמע.

ווי אלעמאל אין אזעלכע צייטן, האבן די הערשנדע קליקעס געזייט יידן־שנאה און איינגערעדט די אויסגענוצטע פוילישע מאסן, אז נאר די יידן זענען די הויפט־שולדיקע אין דער נויט פון די ארעמע. די אנטיסעמיטישע העצע איז אפי־ציעל אונטערשטיצט געווארן פון דער רעגירונג, וואס האט באקעמפט די יידישע באפעלקערונג עקאנאמיש. די פוילישע מאכט האט כסדר ארויסגעגעבן אנטי־יידישע גזירות און שטילערהייט אונטערשטיצט די אזוי אפטע פאגראמען אין א סך שטעטלעך.

צווישן דער פויליש־פראגרעסיווער אינטעליגענץ האבן זיך אפילו געפינען אזעלכע, וואס האבן באקעמפט די אנטיסעמיטישע פאליטיק פון די דעמאלטיקע פוילישע הערשער. זיי זענען אבער כמעט אלע ליקווידירט געווארן. די מאכט־האבער האבן זיי פארשיקט אין דעם באווסטן קאנצענטראציע־לאגער אין קארטוז בערעזע.

די הויפט־פארשפרייטער פון דער בלוט־דורשטיקער, אנטיסעמיטישער הע־צע און די דעמאראליזירער פון דעם פוילישן פאלק זענען געווען די דייטשע נא־צי־שכנים. דאס היטלעריסטישע קולטור־מיניסטעריום האט אנגעהויבן פוילן פאר־זארגן מיט יידן־העצעריש ביכער, צייטשריפטן, רייצנד־עראטישע פילמען, שונד־ביכער און ביליקע טעאטער־מאכערייקעס, וואס האבן גערייצט די נידעריקע אינ־סטינקטן און געהעצט קעגן יידן.

די הערשנדע קליקע האָט מיט אָפענע אָרעמס אויפגענומען די היטלער־„תורה", וואָס איז געווען פול מיט יידן־שנאה.

מיט שטילן חשד און פחד האָבן יידן נאָכגעפאָלגט די דאָזיקע „ליבע"־שפיל צווישן פוילן און דייטשלאנד. אין אָנבליק אָבער פון געשיכטלעכער דערפארונג, האָבן מיר געוווסט, אז די פון דורות איינגעבילדעטע, קעגנזייטיקע שנאה צווישן פאָליאקן און דייטשן וועט סוף כל סוף פארטרייבן די געמאכטע „ליבע"־שפיל. און אזוי איז טאקע געשען.

פלוצים האָט מען זיך דערוווסט, אז דייטשלאנד פאָדערט אולטימאטיוו פון פוילן — דאנציק מיטן ארומיקן געביט.

די פאָליטישע לאָגע אין פוילן איז געווארן געשפאנט. פון טאָג צו טאָג איז געווארן ערגער. מען האָט אָנגעהויבן שמועסן וועגן א מלחמה.

עס איז געווארן א פאניק.

אין די לעצטע אויגוסט־טעג פון דעם יאָר, האָט פוילנס באפעלקערונג אָנ־געהויבן לעבן אין גרויס שרעק, אז עס וועט אויסברעכן א צווייטע וועלט־מלחמה. מער ווי אלעמאָל איז געלייענט געווארן די טאָג־פרעסע און מען איז פשוט נישט אָפגעטראָטן פון די ראדיאָ־אפאראטן, וואָס האָבן כסדר געבראכט סענסאציאָ־נעלע פאָליטישע נייעסן און וועדסיעס. אמאָל עטוואָס טרייסטנדיקע און מערערע מאָל בהלה־דיקע ידיעות. דאָס האָט נאָך שטארקער באאומרואיקט די געמיטער פון דער באפעלקערונג.

יידן האָבן מיט פחד געקוקט אין דער צוקונפט. א חוץ די אלגעמיינע מורא פארן גרויליקן מלחמה־געשפענסט, וואָס איז אלעמאָל פאר אונז גורם ספעציפישע ליידן, חורבן, בלוט־פארגיסונג און עס ווערן צעטרייסלט די איינגעפונדעוועטע יידישע קיום־יסודות איז צוגעקומען א נייע פיינלעכע שרעק. מיר האָבן שוין גע־קאָנט דאָס היטלעריסטישע יידן־אויסראָטונג־פראָגראם און געהאט פאר די אויגן דאָס בילד פון פארניכטעטן דייטשן יידנטום. מיט פארצווייפלונג האָבן דעריבער די יידן אין פוילן דערוואָרט דעם מארגנדיקן טאָג.

אויך די גריצער יידן זענען געווארן באאומרואיקט. אין אלע זאמל־פונקטן (שולן, בתי־מדרשים, רעליגיעזע חברות, לייענ־זאלן, פארטיי־ און פראָפ.־פאריינס־לאָקאלן), האָבן זיך גרופירט, מער ווי אלעמאָל א סך יידן. מען האָט נישט אויפ־געהערט צו קאָמענטירן, דיסקוטירן איבער אלע געהערטע, געלייענטע, משונה־דיקע, אָפטמאָל קעגנזעצלעכע ידיעות: „די צווייטע וועלט־מלחמה איז אומפאר־מיידלעך", „דייטשלאנדס מיליטער־כוחות זענען נאָך דערווייל צו שוואך אָנצוהויבן א קריג, קעגן עטלעכע מלוכות" און ענלעכע סברות.

אלע אנדערע טעמעס — סאָציאלע, רעליגיעזע, ליטעראריש — וועגן וועלכע שטעטלדיקע יידן, באזונדערס די אימפולסיוו־ברויזנדיקע יוגנט, פלעגט

ליב האָבן צו רעדן, דיסקוטירן, זענען פלוצים פארגעסן געוואָרן, אונז אלעמען האָט אומאויפהערלעך געמאטערט דער אייגענאייגיקער געדאנק: מ ל ח מ ה.

דער דאָזיקער געדאנק האָט אָנגעהויבן צעשטערן, דאָס נאָך דעמאָלט האלב־נאַרמאלע, טאָג־טעגלעכע לעבן. דער יידישער הור־הא־אימפעט האָט זיך צו ביסלעך אָפגעשטעלט. אָבער ווי תמיד אין נויט־שוועריע צייטן האָט דער יידישער בטחון געפרוווט עטוואָס בארואיקן. מען האָט זיך און אנדערע געטרייסט, פשטלדיק אָפגעלייקנט אלע אלארמירנדיקע מלחמה־ידיעות.

בכדי צו פארטרייבן אלע גרויל־מחשבות, וואָס האָבן שוין אָנגעהויבן אט־ראָפירן אונזער לעבן, האָבן יידן אין גריצע פאַרגעזעצט זייערע באשעפטיקונגען: בעלי מלאכות האָבן געארבעט, קרעמער — געהאנדלט; אין ביידע בתי מדרשים האָט מען אפילו נישט איין טאָג מפסיק געווען פון לערנען. אויך אין די יידישע ביבליאָטעקן האָט מען נישט אויפגעהערט ארויסצובאָרגן ביכער, וואָס האָבן אין די הערצער פון אונזער אזוי טייערער יוגנט פארפלאנצט אמונה אין יידישער גאולה.געוועקט האָפענונגען, או אמאָל, אמאָל וועט הערשן סאָציאלער יושר אויף דעם מטושטושן וועלטל, פול מיט שנאה, פון איין מענטש קעגן צווייטן.

אָבער דאָס טראכטן און שמועסן וועגן דער זיך דערנענטערנדיקער מלחמה־געפאר, האָט גאָרנישט אויפגעהערט. אָפטמאָל זענען די שמועסן פארענדיקט גע־וואָרן מיטן טרייסט־ווערטל: „די לצרה בשעתה".

און דערווייל האָבן די הערשנדיקע וועלט־פאָליטיקער פאַרגעזעצט זייער צעשטערונגס־מלאכה: צוגעגרייט פלאָם־מאטעריאל פאר דער מלחמה־שריפה.

בליץ־ארטיק האָט זיך פארשפרייט די ידיעה:

מ א ב י ל י ז א צ י ע!

דער נאָרמאלער לעבנס־לויף, שוין האלב פאראליזירט, האָט זיך מיטאמאָל אינגאנצן אָפגעשטעלט. אָנשטאָט האמער־געקלאנג, אקאָמפאנירט מיט ארבעטער־מעלאָדיע, גמרא־געזאנג און יידיש־פריילעכער געטומל, הויבן זיך אָן הערן אין די שמאָלע יידישע געסלעך, פארשטיקטע געווייגען און טיפע זיפצן. דאָס שטעטל גריצע האָט באקומען אן אנדער פנים.

קינד און קייט זענען געלאָפן צום „רינעק" — דעם זאמל־פונקט פון אלע שטאָט־איינוווינער: פאָליאקן און יידן, מיט פינצטערע פנימער און שרעק אין די אויגן איז מען געשטאנען און געוועדט וועגן דער דראָענדיקער מלחמה־געפאר.

און וווּנדערלעך! דער פחד פארן פארנעפלטן מאָרגן האָט דעמאָלט אלעמען פאראייניקט, פארווישט אלע גרענעצן און מחיצות. עס זענען אויף אייגמאָל פאר־שוווּנדן אלע פעסטע דאָגמעס און אידעאָלאָגיעס, אלע ראפיניירט־כיטרע דרייד־לעך אינעם טאָג־טעגלעכן קאמף פארן קיום. די מלחמה־געפאר האָט פארווישט אלע קלאסן־ און ראסן־אונטערשיידן, סאָציאלע און נאציאָנאלע קעגנזאצן. יעדער

האָט געגארט צו כאפן עפעס א נייעסל, א טרייסט־וואָרט, וואָס זאָל זיך לייגן אויפן שכל און לייכטער מאכן דאָס שוערע געמיט, לינדערן א ביסל דעם פחד.

אויפן רינעק איז מען אויך געקומען אויסהערן קאָמוניקאטן און רעדעס פון ראדיאָ־אפאראטן, ארויסגעשטעלטע אין צעעפנטע פענצטער. גאָר אויפמערק־זאם, ציטערדיק איז אויסגעהערט געוואָרן היטלערס היסטעריש־היסטאָרישע רעדע אז „דאנציק איז זיין". מען האָט אויך געהערט רעדעס פון פּוילישע מלוכה־מענער, וועלכע האָבן זיך און אנדערע געטרייסט, אז „דאָס פוילישע אלטע „ריטער־פאָלק" וועט זיך קיינמאָל נישט לאָזן באזיגן פון די שוואבן". אין די רייד האָט מען אָבער וויניק וואָס געגלויבט. נאָר יעדער רעדע איז געוואָרן טומלענדיק, עס האָבן זיך אנטפלעקט „חכמים", וואָס האָבן באלד „פאָראויסגעזען", אז „עס וועט אויסברעכן א מלחמה". טייל פאָליאקן האָבן בארימעריש דערציילט אלטע נסים פון אמאָליקע מלחמות, נצחונות איבער פעלקער. להבדיל פרומע יידן האָבן אויסגעטייטשט תנ"ך פסוקים, אז די מלחמה איז שוין די לעצטע, נאָר איר וועט קומען דער גואל־צדק.

די שמועסן זענען אָפטמאָל איבערגעריסן געוואָרן: אלעמענס בליקן האָבן זיך־געוואָנדן צו די דורכגייענדיקע לעבעדיקע לוויות: מיט געוויין האָבן קרובים באגלייט די אָפּפאָרנדיקע מאָביליזירטע זעלנער. באזונדערס גרויס איז געווען דער געיאָמער פון יידישע פרויען בעתן אָפּפאָר פון זייערע נאָענטסטע אויפן פראָנט צו פארטיידיקן די גרענעצן פון פוילישן „פאָטערלאנד", ווו דער יידּ איז געוואָרן שטארק גערודפט.

אָבער מיט שטאָלץ, אָן פחד, האָבן יידן אויסגעפירט זייער בירגער־חוב, זיך מאסנווייז צוגעשטעלט אין די מיליטעריש זאמל־פונקטן.

די אָפּפאָרנדיקע מענער, טייל שוין איבערגעטוענע אין מיליטעריש מל־בושים, האָבן אלעמען איבערצייגט, אז די מלחמה איז א פאקט.

און פונדעסטוועגן האָבן פרום־רעליגיעזע יידן זיך אלץ נישט געוואָלט מייאש זיין. מיט זייער בטחון, אמונה האָבן זיי זיך און אנדערע געטרייסט: „א־א־א מען ווייסט שוין· מלחמה איז נאָך נישט קיין קריג. עס קען גאָר זיין א בלויזער סטראשונעק קעגן דעם ימחשמוניק היטלער, אז מ׳שרעקט זיך נישט פאר אים".

די שקליא וטריא׳ס. צווישן פרומע יידן, האָבן זיך נאָך מער פארפלאָנטערט, כמעט יעדע שעה זענען איבערדערציילט געוואָרן אנדערע נייעסן. יעדער אייגנער האָט פאָראויסגעזאָגט השערות: פאָליטישע, סטראטעגישע, ווי באהאוונטע פאָלי־טיקער און קריגס־סטראטעגן.

מ ל ח מ ה

פרייטיק דעם ערשטן סעפטעמבער 1939 זענען די אלע סברות פארשוווונ־דן. עס איז געקומען די מלחמה מיט איר שרעק און גרויל.

גאנץ פרי האָט דער ראדיאָ געמאָלדן:

„אכטונג, אכטונג! היינט פרי האָבן דייטשע, גוט־באוואָפנטע כוחות אי־בערגעטראָטן אייניקע פוילישע גרענעץ־פונקטן, זיי אטאקירן אונזער מיליטער, וואָס פארטיידיקט זיך העלדיש.

אין שטעטל איז געווארן א בהלה.

מענטשן האָבן זיך אויפגעהערט גרופירן און פשטלען, יעדער איז געלאָפן ערגעץ אנדערש, קודם כל באזאָרגן פאר זיך א ביסל שפייז, בכדי עס צו באהאלטן אין א נויט־פאל. אלע קאָלאָניאל־געשעפטן זענען געווען באלאגערט מיט קונים, טומלענדיקע, שרייענדיקע. יעדער איינער האָט זיך באמיט, מיט אלע מיטלען אפילו, וואָס שנעלער עפענ כאפן און אנטלויפן. מאָדנע, ביי יעדן איינעם איז געבוירן געווארן א באגער צו לויפן, נישט בלייבן שטיין. מען האָט געהאט דאָס געפיל, אז עס דראָט א סכנה. מען איז געווארן רירעוודיקער, ווי געטראָגן פון אומזעבארע כוחות. יעדער האָט אין זינען געהאט נאָר זיך. עס האָט אויסגעזען, ווי דאָס נאָרמאלע, ביז איצטיקע לעבן מיט אלע זיטן, געווינהייטן זענען מיט־אמאָל ווי פארשוונדן. אינעם מענטש האָבן דערוואכט באהאלטענע איך־אינסטינק־טן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן ווייזן זיין וועג־ווייזער און ביי א סך פארבליבן דער פאקטישער הערשער.

דער מלחמה־פסיכאָז מיט אלע זיינע גרוילן האָט אלעמען באהערשט. ספע־ציעל אויפגעטרייסלט איז געווארן די יידישע באפעלקערונג, הערנדיק, אז פוילנס מיליטער ווערט צעקלאפט, צעשלאָגן, די דייטשע חיילות מארשירן פאָראויס, כמ־עט אויף אלע פראָנטן, אָן שום ווידערשטאנד און פוילנס גרעסטע שטעט קאפי־טולירן. א סך גריצער יידן באשליסן צו אנטלויפן.

„ווואהין?" — פרעגט איינער דעם צווייטן. קיינער באקומט נישט קיין תשובה.

יחידים יונגעלייט האָבן געפרווט פארלאָזן דאָס געבוירן־שטעטל. דער גרעסטער טייל אנטלאָפענע קומען אָבער צוריק. פון זיי האָט מען זיך דערוווסט: „נישטאָ שוין מער, ווו זיך אויסצובהאַלטן, דריי־פערטל פויליש לאנד — אויסער טייל מזרח־געביטן — איז שוין באזעצט מיט דייטש מיליטער, די איבעריקע נאָך נישט אָקופירטע שטעט און דערפער ווערן, טאָג־טעגלעך באָמבארדירט. די דייטשע לופט־אוויאציע צעשטערט, פארברענט גאנצע ישובים, פיל פליטים זענען אומגע־קומען אויף די וועגן פון באָמבעס פון דייטשע אעראָפלאנען. לויט די רייד פון די

צוריקגעקומענע איז גריצע פארבליבן דאָס איינציקע שטעטל, ווו מען קען אונ מען דארף פארבלייבן.

נישט לאנג האָט געדויערט די רו אין גריצע.

מיטוואָך, דעם 6־טן סעפטעמבער, האָבן זיך באוויזן איבערן שטעטל, אייניקע דייטשע באָמבארדירער, גאנץ נידעריק, אומגעשטערט, ווי ביי זיך אין לאנד, האָבן זיי ארומגעקרייזט איבער די נידעריקע הייזלעך. אלע שטאָט־טיילן זענען געוואָרן באָוואָרפן מיט אויפרייס־ און צינד־באָמבעס.

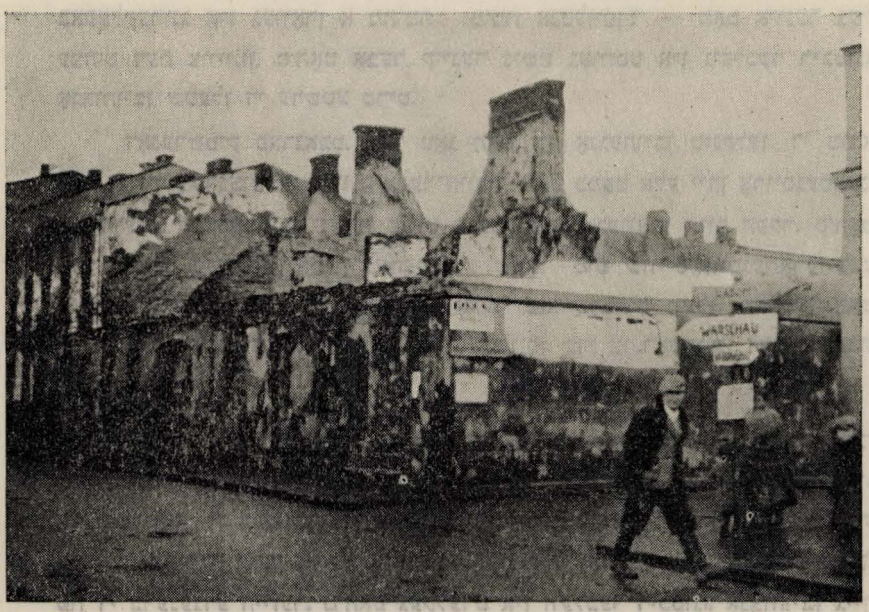
סך הכל אייניקע מינוט האָט געדויערט דער לופט־אָנגריף. עס זענען אָבער געטויט געוואָרן פיל מענטשלעכע לעבנס און הייזער זענען פארוואנדלט געוואָרן אין חורבות.

די ערשטע באָמבע איז געפאלן אויף דער מיל פון קאָפל און מרדכי לענגא. זי איז אינגאנצן צעקרישלט געוואָרן. אונטער די חורבות זענען אומגעקומען די ערשטע יידישע מלחמה־קרבנות: פעלדמאן (מאיר „האקעס" זון) און שמואל קופקע (שמואל בול), א טרעגער־ארבעטער, וועלכער איז אומגעקומען אין די פלאמען. ער האָט יאָמערדיק געפרופן הילף. צוליבן בושעוודיקן פייער איז אָבער אוממעגלעך געווען צו אים צוצוקומען און אים ראטעווען. מ׳האָט אויך פון דעם ברוכווארג אויסגעגראָבן צעפליקטע מענטשלעכע אברים, וועלכע עס איז אוממעגלעך געווען צו אידענטיפיצירן. די צווייטע באָמבע האָט צעשאָטן דאָס איין־שטאָקיקע הויז פון ראָזנטאל דעם בעל־עגלה, וואָס האָט זיך געפונען צווישן אמשינאָוואר און מאָגעלניצער גאס. דאָרט זענען אומגעקומען 47 נפשות, צווישן זיי, דער הויז־אייגנטימער מיט זיין אכט־פערזאָניקע משפחה, וואָס האָט זיך באַהאלטן אין דאָרטיקן קעלער. אן אויפרייס־באָמבע האָט צעוואָרפן דאָס געמויערטע הויז אויף מאָגעלניצער גאס, ווו ס׳האָט געווויגט דער אין גריצע באווסטער תלמיד־חכם, מחבר פון רעליגיעזע מאמרים, פארעפנטלעכט אין ירושלימער ספרים, ר׳ בענדיט רינקעוויטש זצ״ל. אונטער די חורבות איז אומגעקומען זיין טאָכטער לאה רינקעוויטש. ס׳איז אויך באָמבארדירט געוואָרן די מקוה. דאָרט האָט זיך גראָד געפונען פאָזנאנסקי, וועלכער איז פארשאָטן געוואָרן.

א חוץ אויפרייס־באָמבעס האָבן די צעווילדעוועטע דייטשע פליער באַוואָרפן די הייזלעך מיט צינד־באָמבעס. ס׳זענען אויסגעבראָכן שרפות. פארברענט איז געוואָרן דאָס גערער שטיבל, מאיר לענגערס הויז א. אנד. אויך סטאניישעווס־קיס הויז איז געוואָרן באָמבארדירט. דאָרט זענען אומגעקומען אייניקע פערזאָן, צווישן וועלכע מ׳האָט קוים דערקענט יעקב בעקער.

נאָכן אויסלאָדענען דאָס פארניכטונגס־מאטעריאל, האָבן זיך די פליער אראָפגעלאָזט מיט זייערע אטראָפלאנען גאנץ נידעריק און באשאָסן מיט מאשין־געווער די אין פאניק־ארומלויפנדע מענטשן, וועלכע זענען בהלה׳דיק ארויס פון

די ברענענדיקע, אייגנשיטנדיקע הייזער און פארצווייפלט געזוכט א שוץ־אָרט. ס׳איז דעמאָלט דערשאָסן געוואָרן יעקיל וואלאנאוויטשס טאָכטער. אייניקע פער־זאָנען זענען געוואָרן פארוונדעט.

נאָך דער ערשטער באָמבארדירונג
(יאטקע־געסל, די וואַרשעווער גאס, דער מאגיסטראט)

דאָנערשטיק, דעם זיבעטן סעפטעמבער, איז גריצע באָמבארדירט געוואָרן דאָס צווייטע מאָל. אויך אין דעם טאָג זענען די אעראָפלאנען אַרומגעפלויגן גאנץ אומגעשטערט, ווי גאָר נישט איבער קיין פיינטלעכער טעריטאָריע. אלע שטאָט־טיילן זענען באוואָרפן געוואָרן מיט אויפרייס־ און צינד־באָמבעס. אין דעם טאָג זענען אומגעפאלן און פארברענט געוואָרן אייניקע הייזער. אונטער די חורבות זענען באגראָבן געוואָרן מענטשלעכע לעבנס.

פאר די צעוואָרפענע און אָפגעברענטע הייזלעך האָבן זיך געזאמלט יידן, וואָס האָבן געמיינט אפשר קען מען נאָך ווערטן אָפראטעווען. ס׳איז אָבער געווען אומזיסט די מי: פון אונטער דעם ברענענדן, צעקרישלטן ברוכווארג, האָט מען ארויסגעשלעפט איינצלנע מענטשלעכע אברים.

געטרויערט האָט דעמאָלט דאָס יידישע גריצע נאָך די ערשטע קרבנות פון דער דייטשער ברוטאליטעט און געפילט ווי דאָס אויסראָטונג־אומגליק רוקט זיך אָן אויף דער יידישער באפעלקערונג.

באזונדערס גרויס איז געווארן די פאניק, ווען מ׳האָט זיך דערוווסט, אז דאָס דייטשע מיליטער געפינט זיך אייניקע קילאָמעטער הינטער גריצע. דאָס קנאלן פון הארמאטן האָט באשטעטיקט די בהלה־נייעס. צווישן דער יידישער באפעלקערונג איז געווארן א מהומה: „מ׳מוז אנטלויפן!״ — האָט אייניער געזעהן דעם צווייטן. ס׳האָט אָבער קיינער נישט געוווסט אין וועלכער ריכטונג אָנצוהויבן שטעלן די ערשטע טריט.

דאָנערשטיק פארנאכט. דער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן טונקלען. די מורא פאר די זיך דערנענטערנדיקע היטלער־חיילות האָט כמעט אלע יידן ארויסגעטריבן פון זייערע היימען, וואָס זענען פשוט איבערגעלאָזן געווארן אויף הפקר. ס׳האָט מער קיינער נישט אין זינען געהאט זיין שווער, מיט שווייס־אויסגעהאָרעוועטע ביסל אָרעמקייט, וואָס קען צערויבט אָדער פאר׳שרפה׳ט ווערן. אלעמען האָט באהערשט איין געדאנק: וואָס שנעלער אנטלויפן, כדי צו ראטעוועז דאָס נאקעטע לעבן.

באלאָדן מיט קליינטשיקע פעקעלעך, צוגעשטריקלט אויף פלייצעס; זויג־קינדערלעך, ליגנדע אין קישן־קאָריטקעלעך אויף מאמעס אָרעמס; קליינווארג געפירטע פאר די הענטלעך — אין אזא מצב האָבן גריצער יידן פארלאָזט זייערע היימען. געזאמלט האָבן זיי זיך אויפן „רינעק״, וואָס איז געווען רויטלעך באלויכטן פון די ברענענדע הייזער. מ׳האָט געקלערט אין וועלכער ריכטונג אָנצוהויבן גיין. אלע וועגן זענען אָבער געווען סכנות׳דיק. האָט טאקע קיינער נישט געוווסט וואָס צו באשליסן.

שטייענדיק אזוי ראטלאָז און פארצווייפלט, האָט מען געזען: צום טונקל־בלוילעכן, פארנאכטיקן שטיקל הימל, וואָס פארדעקט דאָס ברענענדיקע יידישע גריצע, האָבן זיך געהויבן רויך־קנוילן מיט שפריצנדיקע פלאם־פונקען, צעבלאָזענע פון וואָיענדיקן הארבסט־ווינט. די פייערן האָבן זיך איבערגעטראָגן פון איין הייזל צום צווייטן. עס האָט דעמאָלט אויסגעזען: נאָכן פארלאָזן דאָס שטעטל וועט דאָ אלץ ווערן פאר׳שרפה׳ט. ס׳איז אָבער נישט געווען קיין צייט צו טראכטן. די זיך כסדר־דערנענטערנדיקע הארמאטן־שאָסן האָבן צעציטערט די הערצער פון די פארזאמלטע, זיי געצוונגען וואָס שנעלער זיך לאָזן אין וועג, ווו נאָר די פיס ווען פירן. זיי האָבן זיך צעשפרייט אין פארשידענע ריכטונגען, געוואנדערט אויף די שאָסייען, פוילישע זאמדיקע בערגלעך ארום גריצע, נישט וויסנדיק ווואהין צו גיין און זיך אויסבאהאלטן. ווער עס האָט געהאט באקאנטע פויערים־פריינט איז אהין אוועק. זייער א קליינע צאָל איז געלונגען צו געפינען א צייט־וויליק אָפּרו־אָרט אין דאָרפישע הייזלעך.

די, וואָס האָבן נישט געפונען ווו אריינצוגיין מיט די משפחות, זענען בלית־

ברירה געווען געצוווּנגען זיך באהאלטן אין סעדלעך, וועלדלעך נעבן פארשידענע דערפלעך ארום גריצע.

א טייל פאקטן פון דעם קאפיטל האָבן דערציילט: י. האמער, ה. הענדל, ווייגנסבערג־האמער, י. דיאמענט און י. ביטער.

גריצע ווערט אקופירט

פרייטיק, דעם 8־טן סעפטעמבער 1939, דערווּיסן זיך די באהאלטענע יידן, אז גריצע איז אָקופירט.

טייל נייגעריקע האָבן זיך אומגעקערט אין שטעטל, כאפן א בליק אויף די דייטשן. אייניקע פון זיי זענען באלד צוריקגעקומען אין די וועלדלעך נאָך זייערע משפחות. זיי האָבן דערציילט, אז די היטלעריסטן זענען גאָרנישט אזוי געפערלעך ווי מ׳האָט זיך פאָרגעשטעלט. הערנדיק דאָס, זענען אלע ארויסגעקראָכן פון די באהעלטענישן און צוריקגעגאנגען אין די פארלאָזטע היימען.

די ערשטע טעג האָבן זיך די דייטשן פאקטיש אויפגעפירט גאנץ „לייטיש". מיט דער ציווילער באפעלקערונג, קעגן יידן, פירן מיר נישט קיין קריג" — האָבן זיי איינגערעדט אלעמען. כאָטש מ׳האָט וויניק געגלויבט אין זייער פארזיכערונג, האָט עס אָבער פאָרט א ביסל בארואיקט.

און דאָך זענען די מערהייט יידן געזעסן אין די ווינונגען, פחד־דיק אָפגעווארט נייע גזרות־רעות.

נאָך אייניקע טעג האָבן די אָקופאנטן ארויסגעגעבן די ערשטע פארארדענונג: זיי האָבן אויפגעפאָדערט אלע געשעפט־אייגנטימער צו עפענען די קראָמען. אין קעגנפאל, וועלן קאָנפיסקירט ווערן די סחורות אָן „ריקזיכט". אויך צו די דאָרפס־פוּיערים פון דער אומגעגנט איז געווארן אפעלירט צו ברענגען אין שטאָט לאָנדווירטשאפטלעכע פראָדוקטן. בלית־ברירה האָבן יידן געעפנט זייערע געווועלב־לעך. אויך א קליינע צאָל פוּיערים זענען אָנגעקומען מיט תבואות, עופות, גרינ־ווארג און מילך־פראָדוקטן.

אויפן מארק (רינעק) איז געווארן היימלעכער. ס׳האָט טאקע אויסגעזען, אז ס׳לעבן נאָרמאליזירט זיך, ווי ס׳האָבן פארזיכערט די דייטשע אויפרופן און ספעציעלע פראָפאגאנדיסטן. צו דער קינסטלעכער „נאָרמאלקייט" האָבן צוגעהאָלפן ספעציעל־אויסגעשולטע נאצי־זעלנער. גרופנווייז פלעגן זיי באזוכן יידישע געשעפטן, ווינונגען. יעדנס פארמעגן, ארט לעבן איז פון זיי גוט אָבסערווירט געווארן. די נאצי־זעלנער פלעגן אין יידישע געשעפטן קויפן פיל ארטיקלען און פאר זיי דווקא באצאָלט גוטע פרייזן. מיט די קרעמער האָבן זיי געשמועסט גאָר העפלעך, געשפאסט מיט יונגע מיידלעך און פרויען. כמעט אלע זעלנער האָבן

פארזיכערט: „נאָך פוילנס קאפיטולאציע, וועט אלץ זיך נאָרמאליזירן. אין גאנצן לאנד וועט הערשן רו און אָרדענונג".

אָבער דווקא די קינסטלעך־איבערגעטריבענע העפלעכקייט, פיינקייט אוּן קאָרעקטקייט, די „גרוס־גאָט"־וווגטשן אריינקומענדיק צו יידן — האָט ארויס־גערופן אומצוטרוי און חשד. פונדעסטוועגן האָבן א סך יידן, פארבלענדעט פון אזא פיינעם באנעמען, שוין אָנגעהויבן גלויבן, אז די אלע גרויל־ידיעות וועגן דייטשע בלוטיקע רציחות לגבי יידן אין די ארומיקע שטעטלעך זענען שטארק איבערגעטריבן. און מ׳האָט שוין אפילו אָנגעהויבן צו גלויבן, אז די אלע דייטשע פארזיכערונגען זענען טאקע אמתע. די דייטשע אידיליע האָט אָבער נישט לאנג געדויערט.

די ערשטע אבלאווע

דינסטיק, דעם 12־טן סעפטעמבער גאנץ פרי, איז געוואָרן איבערגעגעבן אוּן אויפטרייסלענדיקער באפעל: אלע מענער, אָן אונטערשייד פון נאציאָנאליטעט (א חוץ פאָלקס־דייטשן), אין עלטער פון 16 ביז 55 יאָר, מוזן זיך צושטעלן אויפן „רינעק". די דייטשן האָבן אָבער נישט געווארט ביז מ׳וועט אליין אויספירן די פארָדענונג. די זעלבע שטיל־רעדנדיקע, אזוי „הארציק"־שמייכלענדיקע זעל־נער, האָבן דעמאסקירט זייערע אויסגעשולטע פיינמאניערישקייט, ארויסגעווייזן די באהאלטענע ברוטאליטעט, באלד אנטפלעקט זייערע אמתע פרצופים. ווי פלוצים פריי־ארויסגעלאָזטע דזשונגל־חיות פון געפאנגענע שטייג־נעצן, זענען זיי וואנזיניקע ארומגעלאָפן איבער די גאסן, צו כאפן מענער. זייערע ווילדע גאָר נישט מענטשלעכע קולות, די אויסקנאלנדיקע שאָסן; דער מורא׳דיקער געיאָמער פון די געכאפטע, צעשלאָגענע מענטשן, האָבן אויפגעציטערט אלעמען. פון יידישע ווינונגען האָבן זיך געהערט ספאזמאטישע אויסגעשרייען פון פרויען אוּן קינדער. דאָרט האָבן דייטשן געווילדעוועט מיט פיסטאָלעטן אין הענט, שטורמיש זיך אריינגעריסן, געשלאָגן אלע הויז־מענטשן, דאָס מעבל צעבראָכן אוּן מלבושים צעריסן. יעדעס נישט גלייכע וועגטל אָדער עטוואָס געהויבענע דיל־ אוּן סופיט־ברעטלער, זענען געוואָרן צענומען, אויפגעבראָכן, כדי צו געפינען באהאלטענע.

ס׳זענען דעמאָלט געכאפט געוואָרן נישט בלויז די אויפגעפאָדערטע אין די אויפרופן. אויך טייל זקנים, שלאפע פון בעטן, מינדעריעריקע, האָבן זיי, שלאָגן־דיק, ארויסגעטריבן אויף דער גאס. ספעציעל אָפּווארטנדיקע ס.ס.־לייט האָבן איבערגענומען די פון שטובן־ארויסגעיאָגטע און זיי געטריבן אויפן „רינעק". פון דאָרט זענען די מענער איבערגענומען געוואָרן פון אנדערע דייטשע גרופן, וועלכע האָבן ווייטער געיאָגט ביזן הויף פון אביגדור כראבעווער, ווו ס׳איז געווען די

שטאָטישע עלעקטראָוניע, אויף ווארשאסקע גאס.

א גאנצן טאָג האָט געדויערט דאָס דאָזיקע ווילדע געיעג. בעת דער אָבלאווע איז דאָס שטעטל געווען ארומגערינגלט מיט מיליטער, וואָס האָט געהיטן, ס׳זאָל קיינער נישט אנטלויפן פון גריצע. ספעציעל איז געווען באוואכט דער הויף, וווּ ס׳זענען אריינגעטריבן געוואָרן די געכאפטע. ביים טויער־אייננאנג זענען די יידן און פאָליאקן אויסגעשטעלט געוואָרן רייעוויז. פאר די שורות מענטשן מיט בלאסע פנימער און טויט־שרעק אין די אויגן, האָבן זיך ארומגעדרייט ס.ס.־לייט מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן צו די ארעסטירטע און מיט שפיציקע אייזן־שטאנגען. ס׳איז געווען שטיל. קיינער האָט נישט געטאָרט און געוואגט עטוואָס צו רעדן.

פלוצים האָט אויסגעדונערט א באפעל: „וועג ס׳האָט געלט, גאָלד, געווער, א מעסער אָדער וועג־טפולע זאכן, מוז פרייוויליק, אָפגעבן. אין קעגנפאל ווערט ער דערשאָסן".

נאָך דעם באפעל האָבן די דייטשן אָנגעהויבן רעווידירן: צעשניטן מלבושים, שיך, געזוכט אין די האָר פון קאָפּ, צווישן פיס־ און הענט־פינגער, אין מויל, אפילו אין פארבאָרגענע אברים. ס׳איז ביי די מענטשן צוגעריבט געוואָרן אלץ, וואָס האָט געהאט עפעס א ווערט.

נאָך דער פערזענלעכער אונטערזוכונג, באגלייט מיט קלעפּ, פעטש און זידל־ווערטער, איז געקומען א באפעל: „אלע שוין־אונטערזוכטע זאָלן צולויפן אין א ווינקל־הויף און אנידערקניען. די קניענדע זענען געהיטן געוואָרן פון באוואָפנטע זעלנער, וועלכע האָבן געוואָרנט: ווער עס וועט וואגן צו ענדערן זיין קניענדע פאָזיציע, רעדן מיטן צווייטן, ווינקען מיט אויגן, אָדער גאָבן צייכנס, וועט דערשאָסן ווערן. במשך א גאנצן טאָג איז דורכגעפירט געוואָרן די זעלבע פראָצעדור מיט אלע אהערגעבראכטע מענער־גרופן.

אייניקע, עלטערע פון זעכציק יאָר, האָבן די דייטשן „באפרייט". צווישן די „באפרייטע" האָט זיך אויך געפונען אהרן יידל דער מצבה־קריצער, וואָס איז שנעל אהיימגעלאָפן. צוקומענדיק שוין נאָענט פאר זיין הויז, אויף וואָרשאווסקע גאס, האָט אים פלוצים א דייטש געכאפט. ער האָט אים צוגעיאָגט צו זיין מאָטאָציקל און אים אריפגעזעצט. אין דער זעלבער צייט איז פונקט דורכגעלאָפן אייזיק וואָלף. דערזעענדיק וואָס ס׳האָט געטראָפן מיטן אהרן יידלען, זיין שכן, איז ער, מניה וביה אריינגעלאָפן אין א הויז. א צווייטער ס.ס.־מאן איז אים שנעל נאָכגעלאָפן, צוגעשלעפט צום מאָטאָציקל און אים איבערגעגעבן זיין דייטשן קאמאראד. דאָס מאָטאָציקל איז שנעל פארשוונדן מיט ביידע יידן. די דייטשן האָבן אויך ארעסטירט א דריטן יידּ, שמואל לייבס זון, הלל, וואָס איז געכאפט געוואָרן אין פאָטערס לעדער־געוועלב, און האָט ביי זיך געהאלטן א לעדער־

מעסטער. דערזעענדיק ווי אזוי מ׳באזוכט געגוי אנדערע, האָט ער, אויס מורא, אוועקגעווארפן דאָס מעסער. דאָס האָט באמערקט איינער פון די פאטרולן. דער דייטש האָט הללן ארויסגעשלעפט פון דער ריי. ער איז באשולדיקט געווארן אין אויסבאהאלטן קאלט־געווער.

די דריי יידן: אהרן יידל, אייזיק וואָלף און הלל זענען דערמאָרדעט געווארן אויף א בעסטיאלישן אופן. (לויט ווי ס׳האָט איבערגעגעבן דער לאנדסמאן מענדל שאץ, וואָס ווויינט אין קריית־חיים, איז אהרן יידל געכאפט געווארן פון א דייטש. זונטיק דעם 10־טן סעפטעמבער 1939, דעם זעלבן טאָג, האָבן גריצער יידן געפונען זיין טויטן גוף אויף ראדאָמער וועג. ער איז געבראכט געווארן צו קבר־ישראל.).

פארנאכט. די דייטשן זענען נאָך אלץ נישט פארטיק געווען מיט זייער כאפ־ארבעט. געהאלטן אין איין ארומלויפן. געזוכט אין קעלערס, בוידעמער, קלאָזעטן, קאמערן. וועמען זיי האָבן געפונען אין א באהעלטענישׂ, איז מערדער־לעך געווארן צעשלאָגן און צוגעטריבן צום זאמל־פונקט. דאָרט זענען די לעצטע געכאפטע געווארן אונטערזוכט, רציהות׳דיק צעשלאָגן און געמוזט אנידערקניען, ווי אלע ארעסטירטע. פאר די דאָרט אהין־געיאָגטע אין די פרימאָרגן־שעה׳ן, איז דאָס כסדר׳דיקע קניען געווארן אומדערטרעגלעך. מ׳האָט געפילט א שטעכן און ברענען אין אלע גלידער. א סך זענען געפאלן אין חלשות. די אוועקגעפאלענע, באוווסטלאָזע זענען אויפגעמונטערט געווארן מיט מערדערלעכע קלעפ.

פון אלע הויף־זייטן, טראָץ די אומאויפהערלעכע דראָונגען, אז ס׳זאָל זיין שטיל, האָבן זיך געהערט קרעכצן, שטילע געוויינען, שלוכצן, תפילות, סיי פון יידן און סיי פון פאָליאקן. פאר דעם הויף האָבן זיך פארזאמלט הונדערטער פרויען מיט קינדער פון די געבויטן. די דייטשע פאטרולן האָבן זיי באלד צע־טריבן, אָבער יעדעס מאָל זענען זיי צוריקגעקומען. ס׳איז זיי געווען שווער אָפצו־טרעטן פון דעם אָרט, ווו ס׳זענען פארשפארט זייערע נאָענטסטע: זין, פאָטערס און מענער. ס׳האָבן זיך כסדר דערהערט יאָמערלעכע קולות פון די צעשלאָגענע אין הויף, און די הארצרייסנדיקע געוויינען פון די דאָ אהערגעקומענע פרויען און קינדער, וועמען די דייטשן האָבן ענדגילטיק אוועקגעטריבן.

ס׳האָט דעמאָלט פאסירט א גאָר טרויעריקער פאל:

פארן טויער פון די ארעסטירטע זענען אָנגעקומען אייניקע מיליטער־לייט. שמועסנדיק עטוואָס מיט די פאטרולן, האָבן זיי באפוילן: „ווער ס׳איז א בעקער, איז באפרייט".

ס׳האָבן זיך באלד געמאָלדן אייניקע פערזאָנען. אלע בעקער־קאנדידאטן זענען נאָכאמאָל אונטערזוכט געווארן. די דייטשן האָבן געפרעגט אייניקע יידן צי זיי קענען די זיך מעלדנדיקע, אלס בעקער. א געפרעגטער ייד איז געווארן

צעטומלט אַן נישט געגעבן קיין קלאָרע תשובה, צי ער קען משה מינסטער אלס בעקער. דעם יידס ענטפער איז געווען געגונגנד „פעסטצושטעלן", אז מינסטער האָט אָפּגענארט. ער איז תיכף ארויסגעפירט געוואָרן פון הויף און דערשאָסן געוואָרן. נאָכדעם האָבן די דייטשן באָפוילן ס׳זאָל זיין רואיק און געדראָט וועד ס׳וועט זיך קעגנשטעלן זייערע באפעלן, וועלט דערשאָסן.

א גאנצע נאכט זענען געווען פארשפארט אין דעם הויף א פאָר טויזנט מאן, וואַרטנדיק אויף זייער גורל. מיטוואָך פרי זענען די פארהאלטענע ארויס־געפירט געוואָרן אין גאס. גרופענווייז האָט מען זיי געיאָגט אויף בלענדאָווער גאס. דאָרט זענען א טייל אויפגעלאָדן געוואָרן אויף לאסט־אויטאָס און מ׳האָט זיי אוועקגעפירט. די מערהייט, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען אויך אוועקגע־טריבענע יידן פונעם דערנעבנדיקן שטעטל טארטשין, זענען גרופענווייז אוועקגע־יאָגט געוואָרן אויף פארשידענע וועגן.

—*—

אין גריצע זענען איבערגעבליבן: פרויען, קינדער, גאָר אלטע לייט און געפערלעך קראנקע. אין אָוונט האָבן די דייטשן געפרווט אויסנוצן די געלעגנהייט פון די אָפּוועזנדע מענער, אָנגעהויבן גאסטראָלירן אין די ווינונגען, געוואָלט זיך א ביסל „ווייל" מיט די איבערגעבליבענע, שוצלאָזע פרויען און מיידלעך..

אין טייל שטובן, ספעציעל אין יידישע, זענען פאָרגעקומען שווערע ראנג־לענישן צווישן שכורע דייטשע זעלנער מיט יידישע פרויען, וועלכע האָבן ארויס־געוויזן גבורה, שטאנדהאפטיקייט און נישט געלאָזט זיך מטמא מאכן פון די דייטשע זעלנער.

אויפן צווייטן טאָג, דאָנערשטיק, האָבן זיך אומגעקערט די פוילישע מענער. זיי האָבן „אויפגעקלערט", אז ס׳אי׳ז געשען א טעות, מ׳האָט זיי נעבעך „בחינם" גפעייניקט. געמיינט האָט מען בלויז יידן, אָבער די גריצער וועראמאכט האָט נישט פארשטאנען די פארדענונג און זיי מיטגעשלעפט.

די דייטשע מאכט האָט געפאָדערט אויסקויף־געלט פאר די ארעסטירטע יידן. זי האָט געגעבן אָנצוהערן, דורכן גריצער בירגערמייסטער, ווידאק, אז אויב די יידישע פרויען ווילן צוריקזען זייערע מענער, מוזן זיי אייגצאָלן א קאָנ־טריבוציע־אָפּצאָל פון א באדייטנדיקע סומע געלט, אָדער געבן גאָלד. פארשטייט זיך, אז וויניק פרויען האָבן געהאט א מעגלעכקייט צו באצאָלן די פאנטאסטיש־געפאָדערטע געלט־סומע.

מ׳האָט אָנגעהויבן זאמלען געלט, פדיון שבויים. דאָס צונויפגעקליבענע איז איבערגעגעבן געוואָרן דער וועראמאכט דורך דער פארמיטלונג פון ווידאק.

די אויסגעקויפטע מענער, פארמאטערטע, באשמוצטע און קראנקע, זענען טאקע צוריקגעקומען אין שטעטל פריער ווי אלע אנדערע. די צוריקגעקומענע

יידן זענען געווארן איבעראשט, דערזעענדיק, אז די גריצער שול, די קרוין פון יידישן גריצע, ליגט אין חורבות. און פון שול־גאסל לויפן ארויס צעיושעטע פאליאקן מיטן באווסטן שונא ישראל פראקאפטשיק בראש, וועלכע שלעפן גע־הילץ פון דער צענומענער שול. פויילשע פרויען, יונגע שול־מיידלעך, באגאסענע מיט שווייס, האבן, מיט די לעצטע כוחות, געשלעפט צעבראכענע באלקנס, ברע־טער, אויפגעריסענע פוטרינעס, הויפנס פארשידנקאלירקע שויבן פון דעם אייגנארטיק קינסטלעריש־אויסגעמאלטן מקום קדוש.

פוילישע באנדעס זענען געווארן גאר פריילעך, דערזעענדיק דאס אויסזען פון ד צוריגעקומענע יידן אין צעריסענע קליידער און באשמוצטע, באשטויבטע פנימער. שרעקלעך, פיינלעך האבן גריצער יידן איבערגעלעבט דעם דאזיקן אנהויב פון חורבן. עס האט געווייטיקט די נאר־וואס אזוי בולט־אנטפלעקטע שנאה פון די פויילישע שכנים, מיט וועלכע גריצער יידן האבן געלעבט, דורות־לאנג. אין פריינטשאפט.

אין דעם טאג (ליידער איז קיין ענויע דאטע נישט באווסט), וועו די שול איז חרוב געווארן, זענען כמעט אלע יידן נישט ארויס פון זייערע ווינונגען. א סך האבן געריסן קריעה פון זייערע קליידער, געזעסן אויפן דיל, אלס טרויער־צייכן נאך דער בפרהסיה־לעסטערונג פון די תורה־זאכן אין דער חרוב־געמאכטער שול מיטן האלב־חרובן בית־המדרש. דאס האט געוויזן, אז דאס יידישע לעבן ווערט חרוב ונחרב.

די פאקטן האבן דערציילט: י. דרעזנער, א. און י. האמער, מ. קאדער, י. ביטער און י. דיאמענט.

פוילישע געפאנגענע

זונטיק פרי. כ׳בין ארויס אויף דער גאס. געלאפן אין א בעקערייי קויפן א ברויט. אין די שמאלע גריצער געסלעך מיטן 4־עקיקן רינעק, ווו דאס יידישע לעבן האט תמיד, נאכן שבת׳דיקן מנוחה־טאג, אויפגעטומלט אלעמען, פאר׳רעש׳ט דעם קריסטלעכן יום־טוב, איז דאס מאל געווען גאר שטיל. זעלטן־ווו האב איך באמערקט אזינצלנע, דורכלויפנדיקע יידן מיט באהאלטענע טלית־און־תפילין־זעקעלעך און שפייז־פעקלעך אונטער די מלבושים. יעדעס מאל האבן זיי זיך ארומגעקוקט אין אלע זייטן, ווי דערשראקענע קאנטראבאנדיסטן.

דווקא אין דער דאזיקער שטילקייט, אויסגעליידיקטקייט, האט זיך בולטער ארויסגעפילט דער חגא־טאג. מער ווי אלע זונטיקס, זענען דאסמאל א סך פא־ליאקן געגאנגען אין די קלויסטערס. רואיק, טריט־ביי־טריט, האבן זיי שפאצירט מיט זייערע עלעגאנט־געקליידעטע משפחות, בארימעריש, ווי זיך וועלנדיק

באווייזן פאר די דייטשן, האָבן זיי געטראָגן שווארץ־געבונדענע געבעט־ביכלעך — „איקאנעס"־בילדלעך, בוקעטן מיט פיל־פארביקע בלומען און בייטשלעך שווארצע קרעלן מיט באמבלענדיקע זילבערנע מעדאלאָניקלעך. זייערע פנימער זענען עפעס דעמאָלט געווען מער פריידיקער ווי יעדעס מאָל. טייל זענען געווען גאָר בגלופנדיק. אויף די פנימער פון די דאָזיקע פוילישע „פאטריאָטן" איז גאָרנישט קיינטיק געווען דער מינדסטער באדויער־געפיל, אז צו פוילנס מלוכה׳שער זעלבשטענדיקייט נעמט א שנעלער סוף.

ווי ס׳האָבן איבערגעגעבן אייניקע פראָגרעסיווע פאָליאקן, האָבן א סך פון די־אָ פרומע דאוונען־גייער אָפּגעשפּאָט פון דער צעשטערטער „באָזשניצע". מיט צופרידנהייט האָבן זיי באטאָנט: „נאָר היטלער קאָן ראדיקאל לייזן די יידן־פראגע". די פוילישע רעגירונגען האָבן בלויז שטענדיק פלאנירט, ווי אזוי צו פטרן די יידעלעך פון לאנד. אויף דעם געביט איז אָבער ווייניק־וואָס אויפגעטאָן געוואָרן, בעת היטלער וועט שוין די זאך שנעל אדורכפירן". מ׳האָט באמערקט ווי מיט הכנעה, צביעות, פאלשע העפלעכקייט, האָבן די פרומע קאטאָליקן חניפה׳דיק באגריסט די אויסגעפוצטע דייטשע זעלנער, וואָס האָבן ארומשפאצירט מיט פריילעכע פוילישע מיידלעך.

אין דעם פרימאָרגן איז אָנגעקומען א טראנספאָרט פוילישע געפאנגענע, געפירטע אונטער א דייטשער באוואכונג. עס זענען דורכגעגאנגען א פאָר טויזנט פוילישע זעלנער, געפאנגענע פון דייטשן.

ארויסקוקנדיק פון דעם פענצטער פון מלכה זאנגער, די שכנה פון מיין שוועסטער אברהם אלטערמאן, אויף וואַרשאָווסקע גאס, האָב איך באמערקט דעם שרעקלעכן אויסזען פון די זעלנער, ווי זיי וואָלטן זיך שוין געוואלגערט א סך יאָרן אויף פארשידענע קאמפּס־פראָנטן. טייל פון זיי זענען געווען אָנגעטאָן אין שמוציקע, צעריסענע רעקלעך און אָן העמדער. מ׳האָט ביי זיי ארויסגעזען פאר בלוטיקטע און געשוואָלענע לייבער. הונדערטער זעלנער זענען געווען כמעט באָרוועס. בלויז פארוויקלט די פיס מיט בלאָטיק־נאסע זעק־שמאטעס, פארבונדענע מיט שטרוי־שטריק, מיט וועלכע מ׳פלעכט ציבעלעס, גאָר א סך זעלנער האָבן געהאט פארוווונדעטע קעפ, ארומגעהילטע מיט גרינע פיס־וויקעלעך, אָפּגעריסענע שטיקער פאָלעס פון די מיליטעריש רעקלעך.

פון מידקייט האָבן זיי זיך קוים־קוים געשלעפט. קנאה׳דיק האָבן זיי געקוקט אויף די רואיקע, אויסגעפוצטע קלויסטער־גייער. פלוצים האָבן זיך, ספּאָנטאניש אויסגעשטרעקט הונדערטער הענט פון די געפאנגענע. רחמימ׳דיק האָבן זיי זיך געבעטן: „שענקט א שטיקל ברויט. גיטס א ביסל וואסער. פיר טעג עסן מיר נישט". א סך פאָליאקן זענען דווקא געלאָפן אין יידישע ווינונגען (אין שטאָט־צענטער האָבן געווויינט בלויז יידן), פון וואנען זיי האָבן ארויסגעבראכט

ברויט, פלעשלעך מילך און געלט־שפענדונגען.

דער דייטשער קאָנווּאי, דערזעענדיק די יידישע בריי־טהארציקייט, האָט אָנגעהויבן שלאָגן און צעטרייבן די פאָליאקן, ווּאָס האָבן, אומאויפהערלעך, גע־טראָגן די הילף פון יידישע הייזער. אָבער טייל יידן האָבן געעפנט די פענצטער פון זייערע ווּוינונגען און פון דאָרט ארויסגעווּאָרפן שפייז־פאקעטן. די אויסגע־הונגערטער, געפאנגענע זעלנער זענען ארויס פון דער שורה, אָנגעהויבן כאפן די פעקלעך. די דייטשן האָבן געעפנט א שיסעריי אויף די געפאנגענע.

ס׳איז געווּאָרן א מהומה. פאָליאקן האָבן זיך באַרימט, אז א טייל פוילישע יו־גנטלעכע האָבן אָנגעהויבן זינגען: „יעשטשע פאָלסקא" 1). זינגענדיק האָבן זיי גע־כאפט די אויף דער גאס־אוועקגעווּאָרפענע יידישע הילפס־פעקלעך און זיי געשליי־דערט אין די רייען פון די פוילישע זעלנער. די שיסעריי האָט זיך פארשטארקט — די הילפס־אקציע איז ענדגילטיק געשטערט געווּאָרן. אונטער א האָגל קוילן, קלעפ פון ביקסן־קאָלבעס, זענען די געפאנגענע שנעל ארויסגעיאָגט געווּאָרן פון שטעטל.

די קלויסטער־גייער האָבן כעסיק און מיט פחד געקוקט אויף דער אָנקו־מענדיקער דייטשער פאָליציי און שנעל געאיילט אין קלויסטער אריין.

מ׳יאגט אונז קיין דייטשלאנד

ס׳האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען מערערע גרופעס יידן, ארויסגעיאָגטע פון שטעטל, מיטוואָך דעם 9־טן סעפטעמבער 1939. זיי האָבן דעמאָלט דערציילט, ווּאָס ס׳האָט מיט זיי פאסירט אונטערוועגנס.

ישראל ביטער (ווּוינט הייבט אין קיבוץ לוחמי הגיטאות) און משה קאדער, האָבן דערציילט אמערסטנס פרטים פון די גיהנום־איבערלעבונגען:

מיטוואָך פרי, ווי נאָר מ׳האָט אונז ארויסגעפירט אויפן בלענדאָווער וועג, זענען מיר צעטיילט געווּאָרן אין גרופן. טייל ווערן אויפגעלאָדן אויף לאסט־אויטאָס, ווּאָס פארשווּינדן. די איבערגעבליבענע האָבן די דייטשן אָנגעהויבן יאָגן אין פארשידענע ריכטונגען. בעתן טרייבן האָט מען אונז געשלאָגן מיט אייזנס און ספּעציעלע שטעקנס. איבער אונזערע קעפ זענען געפלויגן קוילן. א סך ווערן פארוווּונדעט. אָן א פויזע זענען מיר געטריבן געווּאָרן ביז בלענדאָוו, א שטעטל

1) לויט ווי עס האָט דערציילט מענדל שאָץ, איז אין א געוויסן טאָג פארשפרייט געווּאָרן א פאלשע ידיעה, אז די דייטשן פארלאָזן גריצע. א טייל פאָליאקן האָבן אויפן גריצער מאגיסטראָט אויפגעהאָנגען א פאָן און געזונגען פאטריאָטישע לידער. מעגלעך, אז אויך דער פאל האָט פאסירט דעם טאָג.

נעבן גריצע. נאָך אייניקע מינוטן אָפרו, ווערן מיר ווייטער געטריבן. א סך האָבן שוין נישט מער קיין כוח צו לויפן. אויך דאָס שלאָגן איבער אלע אברים איז אומדערטרעגלעך. טייל האָבן טאקע פארלוירן דעם באוווסטזיין און געפאלן אויפן וועג. וועד ס׳האָט בלויז געפרווט ראטעווען דעם פארחלשטן חבר, איז אליין אזוי צעשלאָגן געוואָרן, אז ער איז אנידערגעפאלן נעבן זיין ליגנדן חבר.

די דייטשע טרייבער האָבן געווילדעוועט: „לאוס! לאוס!" און געצוונגען, מיט קלעפ, צו פארשנעלערן דעם לויף־טעמפּאָ. ס׳האָט אונז אויסגעפעלט אָטעם, מ׳האָט אָבער געמוזט לויפן. טייל זענען אוועקגעפאלן פון דערשעפטקייט. די אויפן שאָסיי־ליגנדע האָבן געזופן הילף. מיט ווייטיק האָבן מיר דערהערט זייערע יאָמערלעכע געשרייען. ס׳האָט אָבער קיינער נישט געהאט די מעגלעכקייט זיי צו העלפן. אזוי לויפנדיק מיט די לעצטע כוחות און שוין באלד אָן באוווסטזיין, דערזעען מיר פון די לויפנדע איז ארויסגעפאלן אלי מארגאָלעס, דעם זייגערמאַכערס א זון. די דייטשן האָבן אים געכאפט פאר א פוס און אזוי צוגעשלעפט צו א פאָרנדיקן טאנק, צו וועלכן מ׳האָט אים צוגעבונדן. דער טאנק האָט אים געשלעפט א פאָר מעטער, ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה.

מ׳האָט אויך באמערקט: אהרן ברוין, מענדל פאקציאש׳ס זון, וועדט בלייך און בלייבט הינטערשטעליק. די דייטשן האָבן דאָס באמערקט. זיי האָבן אים שנעל ארויסגעשלעפט פון דער ריי, אומגעשליידערט אויפן שאָסיי און א רעוואָלווער־שאָס האָט פארענדיקט זיין לעבן.

מ׳איז אָנגעקומען קיין מאָגעלניצע. דאָרט האָבן מיר א ביסל גערוט. דאן האָט מען אונז ווייטער געטריבן ביז ביאלע. די דייטשן האָבן אונז אריינגעטריבן אין סטאָדאָלעס, ווו מיר האָבן איבערגענעכטיקט. דאָרט איז דערשאָסן געוואָרן דעם געלן פינטשעס זון — פנחס. דאָנערשט׳ק פארטאָג הערן מיר ווידער קאָמאנדעווען: „אויפשטיין!".

מיר שטייען שוין ווידער אין רייען אויסגעשטעלט, גרייטע צום לויפן. די דייטשן הויבן אָן יאָגן. אויפן וועג האָט זיך איבערגעחזרט דאָס זעלבע. מידע, פארפיניקטע, מיט געשוואָלענע פיס, איז מען געלאָפן מיט די לעצטע כוחות. ס׳האָט געשווינדלט פאָר די אויגן. פעלדער, ביימער, דאָרפס־כאטקעס, די לויפנדיקע יידן, הימל און ערד — אלץ, אלץ האָט זיך געדרייט, געטאנצט אין א פארכישופטן קראהאָד. נישט איינמאָל האָט זיך געדאכט: אָט וועט די גאנצע לויפנדע מאסע אוועקפאלן אייגער אויפן צווייטן, ווי אָפגעשניטענע זאנגען.

און דאָך האָבן מיר זיך נישט פארלוירן. ס׳האָט אלעמען באהערשט איין באגער: אויסהאלטן, נישט בלייבן אונטערשטעליק, ווייל דאָס איז געווען א זיכערער טויט.

מ׳איז אזוי געלאָפן א גאנצן טאָג. ווי אזוי מ׳האָט דאָס אויסגעהאלטן, איז

נישט משיג צו זיין מיטן שכל — אָבער שטארק איז דער מענטש אין אן עת־צרה.

דאָנערשטיק פארנאכט איז מען ענדלעך אָנגעקומען קיין ראווע. מ׳האָט אונז אריינגעטריבן אין א הויף פון א קירך. די דייטשן באפעלן: „פאָליאקן אראוס!". די פארָדענונג האָט אלעמען איבערראשט. ס׳איז אונז געווארן קאלע־מוטנע אויף דער נשמה. מ׳הייבט אָן באגרייפן מיט וואָס דאָס שמעקט. מיט געבויגענע קעפ וואַרטן מיר אויף דעם גזר־דין.

נאָר אייניקע מינוט האָט מען אונז אריינגעטריבן אין א גרויסן קלויסטער. מיר האָבן זיך געטרייסט: „דאָ וועט מען זיך כאָטש קענען א ביסל אָפרוען". אריינקומענדיק אין קלויסטער, וואָס איז שוין געווען איבערפולט מיט צונויפגע־טריבענע יידן, אויך פון אנדערע שטעטלעך, האָט זיך אָנגעהויבן א ניי גיהנום:

דער קלויסטער־זאל איז געווען אזוי איבערפולט מיט יידן, אז אלע זענען געשטאנען צונויפגעפרעסט. נישט מעגלעך געווען זיך צו רירן פון אָרט. שווער געווען צו אָטעמען די לופט, וואָס איז געווען ווי הייסע פארע; שטיקנדיק און שטינקנדיק. ארויסצוגיין פון דאָרט, בכדי צו דערלויבן דאָס מענטשלעכע גע־ברויך, האָבן די דייטשן נישט געלאָזט. אפילו ווען זיי דערלויבן, וואָלט אויך נישט געווען מעגלעך זיך צו רירן פון אָרט. האָבן מיר טאקע דערליידיקט אונזערע באדערפענישן דאָ, ווו מ׳איז געשטאנען.

דער געשטאנק איז געווארן אומדערטרעגלעך. פון אלע זייטן האָבן זיך דערהערט יללות, ווילדע קללות, א געקרעכץ און געיאָמער, הילפס־רופן און תפילות. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן. דאָס ערגסטע איז געווען, וואָס מ׳האָט נישט געקענט, כאָטש אויף רגע׳ס, אויסציען די מידע, געשוואָלענע און פארוונד־דעטע פיס. אפילו זיך אויסדרייען, באוועגן מיט אן אבר, איז געווען אוממעגלעך. כמעט אויף יעדנס אקסל איז געלעגן א פארחלשטער קאָפּ פון זיין שכן. אזוי איז געשטאנען א צוזאמענגעדרענגטע מענטשלעכע מאסע מיט פארבויגענע און אָנגע־לענטע קעפ אויף יענעמס אקסלען.

יעדעס מאָל האָט זיך אן אנדער קאָפּ ארויסגעהויבן פון דער מאסע און פארברענטע ליפן האָבן קוים געשעפטשעט: „וואסער! א ביסעלע וואסער!" א סך האָבן זיך און זייערע שכנים געראטעוועט מיט טרינקען אורין.

אפילו די שטארקערע זענען געווען איבערצייגט, אז פון דאָרט וועט קיינער נישט ארויסקומען א לעבעדיקער.

פרייטיק פרי האָבן דייטשן געעפנט די קירך־טירן און געשריגן: „ראָאוס!!!" ביים ארויסגאנג זענען געשטאנען צוויי שורות דייטשן מיט גומענע פאסקעס און פערד־בייטשן. די קוים־קוים ארויסגעקומענע האלב־פאר־חלשטע, זענען געווארן אויפגעמונטערט מיט בלוטיקע שמיץ. אָבער מאָדנע: מ׳האָט דאָסמאָל וויניק־וואָס געשריגן, ווי אונזערע קערפערס וואָלטן מער נישט

געפילט די קלעפ. אויף אלעמענס אזוי בלאסע און פארפייניקטע פנימער איז געווען צו באמערקן א גליקלעכע צעשטראלטקייט, וואס מ׳אטעמט לופט. פרישע, דיינע לופט!

ווי נאר מ׳איז געקומען א ביסל צו זיך, האבן מיר אויפסנייי געהערט א באפיל: „לאָופן!״

מ׳איז אפגעלאפן א פאר הונדערט מעטער. די דייטשן הייסן אונז שטיין.

אונזערע דייטשע תלינים האבן באגעגנט א גרופע פאלקס־דייטשע פליטים. די לעצטע האבן זיך פארקלאגט, אז צוליב די יידן האט מען זיי באראיבט און ארויסגעטריבן פון די היימען אין מזרח־פוילן.

די ס.ס.־לייט פרעגן די וואנדערנדיקע פאלקס־דייטשן, וואס זיי ווינטשן זיך. (לויט די רייד פון האמער האבן אויך פאלקס־דייטשן באראיבט די יידן אין ראווע, בעת זיי זענען געווען אויפן הויף פון דער קירך).

„ראַכע״ — האבן זיי געענטפערט.

די פאלקס־דייטשן האבן באקומען א דערלויבעניש זיך א ביסל צו „פאר־ווייכן״ מיט „טשעמבערליינס אגענטן״, די יידן.

מיט פרייד האבן זיך די דייטשע פליטים געגומען אויספירן די דאזיקע עצה. דייטשן, דייטשקעס, האבן זיך ארויפגעוואָרפן אויף אונז מידע, הונגעריקע און פארוונדעטע מענטשן און נאך מער צעשלאגן און פארוונדעט.

די עסעסאָווצעס זענען געווען מלא שמחה פון דעם ספעקטאקל. אבער דאס איז נאך געווען ווייניק. מיר זענען געצוונגען געוואָרן אויסצוטאן די שיך, רעקלעך, העמדער און עס אוועקגעבן די מלחמה־„קרבנות״ — די פאלקס־דייטשן.

נאך דעם רויב און פאגראם־אקט זענען מיר נאכאמאל געוואָרן א ביסל דרוכגעקלאפט, און מ׳האט אונז ווידער אנגעהויבן טרייבן.

מ׳האט אונז אריינגעטריבן קיין שעראץ. דארט זענען מיר לאקירט געוואָרן אין גרויסע שאפעס. דאס איז געווען דער פאקטישער, ערשטער אפרו־פלאץ.

נאך עטלעכע גיהנומדיקע טעג, אן עסן און טרינקען, האבן מיר צום ערשטן מאל געהאט די מעגלעכקייט אויסצושטרעקן די געשוואלענע פיס.

נאך א פאר שעה שלאפן, האבן די דייטשן ווידער געשריגן: „אויפשטיין! ראאוס!״.

אויפן הויף זענען מיר צעטיילט געוואָרן אין צווי גרופן: די, וואס מ׳האט אויסגערופן ביים נאמען זענען געוואָרן אויפגעלאדן אויף לאסט־אויטאס און אוועקגעפירט. ווי מ׳האט זיך שפעטער דערוווסט, זענען דאס געווען די מיוחסים, וועמענס פרויען האבן פאר זיי אין גריצע באצאלט אויסלייז־געלט, בכדי זיי צו באפרייען. די איבערגעבליבענע זענען אויפגעלאדן געוואָרן אויף אנדערע לאסט־אויטאס.

„איר פֿאָרט קיין דייטשלאנד" — האָבן די דייטשן געמאָלדן. ס׳איז אלעמען באפאלן א שרעק: „מיר וועלן שוין מער נישט זען אונזערע משפחות" — האָבן אלע געקרעכצט, הערנדיק ווואהין מ׳פירט זיי. דאָס שרעק־וואָרט דייטשלאנד האָט אלעמען צעטומלט.

די לאסט־אויטאָס, אָנגעפאקטע מיט די נאָך קוים־לעבעדיקע יידן, זענען אָנגעקומען קיין ניריבערג. די דאָרטיקע שטאָט־איינוווינער זענען זיך צוזאמענ געלאָפן קוקן אויף אונז ווי אויף א בייז ווונדער.

ווי נאָר מ׳האָט אונז אויסגעלאָדן פון די אויטאָס, האָט די ציווילע באפעל־קערונג אָנגעהויבן זידלען די יידן.

די יעגער האָבן אונז אריינגעטריבן אין א גאָר גרויסן באראק. דאָרט איז יעדער דורכגעגאנגען א שטרענגע קאָמיסיע. דאן זענען אלע לאָקירט געוואָרן אין צעלטן, ווו ס׳איז געווען אויסגעשפרייט שטרוי אויפן בלאָטיקן באָדן. דאָ האָבן מיר כאָטש אָנגעהויבן צוריק „נאָרמאל" צו לעבן. יעדן טאָג באקומען עסן: 150 גראם ברויט, אן אוגערקע און א ביסל וואסערדיקע זופ. גרויס איז געווען די פרייד, וואָס מ׳קען רוען, שלאָפן וויפל מ׳וויל און ס׳פעלט נישט קיין פריש וואסער. פאקטיש האָבן מיר זיך דאָ אָפגערוט עטלעכע וואָכן.

א ספעציעל־אָנגעקומענע מיליטער־קאָמיסיע האָט געמאָלדן דער לאגער־לייטונג, אז ווארשע האָט ענדלעך קאפיטולירט. די קריג מיט פוילן איז פאר־ענדיקט און מ׳קען די יידן באפרייען.

די־אָ גוטע בשורה האָט אלעמען דערפרייט. דעם זעלבן טאָג זענען טאקע אלע אָפגעשיקט געוואָרן קיין קראָקע און פון דאָרט אין דעם ארבעטס־לאגער, אין קאבי׳עזשין, ווו מיר האָבן שווער געארבעט פינף וואָכן און באקומען איינמאל אין טאָג א ביסל שיטערע זופ. אין א געוויסן טאָג איז ארויס א באפעל: אלע מוזן זיך זאָפאָרט צושטעלן צו א מעדיצינישער קאָמיסיע, וואָס וועט באפרייען אלע קראנקע.

די דייטשן האָבן דאָסמאָל געהאלטן וואָרט. מיר אלע קראנקע זענען געוואָרן באפרייט. הענדום־פענדום זענען מיר געלאָפן צו דער באן, אהיימצופֿאָרן.

אייניקע מינוט פארן אָנקומען פון דעם צוג, אויף וועלכן מ׳האָט אומגע־דולדיק געוואָרט און געהאָפט, אז ענדלעך וועלן מיר זיך טרעפן מיט אונזערע אין גריצע איבערגעלאָזטע משפחות, האָט מען אונז אויפסניי געכאפט אויף ארבעט. אלע טענות באגרינדעטע מיט באפרייאונגס־דאָקומענטן זענען געווען ווערטלאָז. די דייטשן האָבן אונז צוגעפירט צו א פלאץ, ווו ס׳זענען שוין געווען פארזאמלט טויזנטער געכאפטע יידן.

צווישן די יידן האָט זיך פארשפרייט א קלאנג: „מ׳קען אנטלויפן". ס׳האָט זיך טאקע אָרגאניזירט א גרופע פון 250 יידן, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען

פיל גריצער, וואס זענען אנטלאָפענע זענען אריין אין א שכנות׳דיקן שטעטל. (ליידער האָט ביטער פּארגעסן אָנצוגעבן דעם נאָמען פון שטעטל — י. ב. א.). דידאָר טיקע יידישע קהילה האָט די אורחים אויפגענומען ברודערלעך. די רייכסטע בעלי־בתים האָבן אָפּגעגעבן זייערע שטובן פּאר די היימלאָזע. מ׳האָט זיי דאָרט אויך געגעבן עסן, קליידער. נאָר אייניקע טעג זיך אויסרוען האָט דער דאָרטיקער קהילה־פּרעזעס פּאר יעדן אייגעם אויסגעארבעט אין דער דאָרטיקער וועראמאכט שריפטלעכע דערלויבענישן אהיימצופאָרן.

אין יענאוו

ביי א גרופּע יידן, אוועקגעיאָגטע קיין פּאביאניץ און א טייל קיין ברעסלאוו, האָט זיך געפונען דער לאנדסמאן יעקיל דרעזנער פון בני־ברק. פון זיינע איבערלעבונגען האָט ער דערציילט אייניקע כאראקטעריסטישע פאקטן:

פון מיטוואָך פרי ביז שבת פרימאָרגן זענען זיי געטריבן געוואָרן דורך א סך פוילישע שטעטלעך ביז יענאוו. אָנקומענדיק אין שטעטל, האָט מען די געכאפּטע לאָקירט אין דער גרויסער שול. דער דאָרטיקער רב מיט א גרופּע שטאָט־עסקנים זענען באלד געקומען באזוכן די היימלאָזע. אויסהערנדיק אלץ, וואס ס׳האָט מיט זיי פּאסירט אויף די וועגן, האָט זיך אָנגערופן דער רב: „האָרכץ אָס יידן, מ׳דארף גיין פון שטוב צו שטוב, אָנהויבן זאמלען עסן און קליידער. כאָטש ס׳איז היינט שבת, בין איך מתיר צו קאָכן. עץ הערט, יידן? מ׳דארף קאָכן פּריש עסן, כאָטש ס׳איז שבת! פּיקוח נפש איז דוחה שבת. צ׳הערט? נישט באלעמוטשעט". נאָר די דאָזיקע רייד זענען זיי אוועק.

אין אייניקע שעה ארום האָבן דאָרטיקע יידן אָנגעהויבן ברענגען פּאָרנדיקע קעסלען מיט פּריש־אָנגעקאָכטע זופּן, פּלייש און אנדערע מאכלים.

די אויסגעהונגערטע און פון רעגן־דורכגעווייקטע יידן האָבן זיך א וואָרף געטאָן אויפן עסן ווי ווילדע. נישט וואַרטנדיק, אז מ׳זאָל יעדן געבן א פּאָרציע אין טעלער, האָבן אלע געכאפּט פון די קעסלען דאָס בריענדיקע עסן מיט די הענט און אין די היטלען.

פּאָרנאכט איז דער רב מיט א טייל שטאָט־יידן געגאנגען אין יידישע שטובן זאמלען נדבות. פּאר דעם געלט איז געקויפט געוואָרן צוויי קי און מעל. דאָס מעל איז געגעבן געוואָרן די יידישע בעקער זיי זאָלן באקן ברויט. די געשאָכטענע קי מיט א מיליטערישער קיך איז געבראכט געוואָרן אויפן שול־הויף. פון די ארעסטרטע יידן האָבן זיך געמאָלדן פּרייוויליקע, וואס האָבן באארבעט די בהמות און אָנגעהויבן קאָכן ס׳פּלייש.

בליץ־שנעל האָט זיך פּארשפּרייט א קלאנג, אז די דייטשן גרייטן זיך ארויסצויאָגן די יידן. דער רב, געווויר וועדנדיק פון דער נייעס, לויפט ארום

א דענערווירטער צו די בעקער, וואָס האָבן נאָך נישט געהאט אָנגעבאקן ס׳ברויט.

דערווייל האָבן די דייטשן געמאכט די לעצטע פאַרבעררייטונגען צום וויי־טערדיקן טרייב־מארש.

דער רב האָט אָנגעהויבן ארבעטן גאָר פלייסיק: אָרגאניזירט אייניקע גרופעס שטעטלדיקע יידן, וועמען ער האָט באפוילן צו גיין אין די בעקעריין און צוצואיילן מיטן באקן ס׳ברויט. ווי נאָר דער רב מיט די גרופעס זענען אוועק, האָט מען די יידן ארויסגענומען פון דער שול און זיי אויסגעשטעלט אין רייען. אין די לעצטע מינוטן פארן פארלאָזן דאָס שטעטל, וועו די יידן זענען שוין געווען אויף די אויטאָס, זענען אָנגעקומען צענדליקער יידן מיטן רב בראש. אלע האָבן געטראָגן זעק מיט הייס ברויט, וואָס איז ארויפגע־וואָרפן געוואָרן צו די שטייענדיקע יידן אויף די דייטשיש־מיליטעריש מאשינען.

מיט גרויס רעספעקט האָבן די דאָרטיקע שטאָט־פאָליאקן נאָכגעקוקט דעם פארשוויצטן רב, וואָס איז אייניקע מאָל אייליק געלאָפן מיט זעק ברויט אויף זיינע פלייצעס. אפילו די דייטשן האָבן זיך באצויגן מיט כבוד פארן רב, וואָס האָט געוואָרפן דאָס בריענדיקע ברויט אין די אויטאָס.

וועו די מאשינען מיט די יידן זענען אָפגעפאָרן, האָט דער וויינענדיקער רב באגלייט זיינע אומגליקלעכע בריידער מיט ברכות.

אין דער גרופע האָבן זיך געפונען אן ערך 1000 יידן. מ׳האָט זיי אָפטראנס־פאָרטירט קיין ברעסלאוו — דייטשלאנד.

נאָך טעג ליידן, פיין און מאטערניש, זענען א סך פון דער גרופע צוריק־געקומען קיין גריצע.

Participants in the Training Course: Nutrition Education for Primary Health Care Workers

אין זיבעטן פאָל

מיטוואָך אינדערפרי האָבן אונז דייטשן ארויסגעיאָגט פון הויף. אויף דער וואַרשעווער גאס זענען געשטאַנען צעגדליקער לאסט־אויטאָס, פאַרדעקטע מיט ברעזענטן. פון דאָרט זענען ארויסגעשפרונגען ס.ס.־לייט, און פון אביגדור כראבאוועס הויף ארויסגעיאָגט אן ערך 500 יידן און פאָליאקן.

מ׳איז אוועקגעפאָרן. קיינער האָט נישט געוווסט וואהין מ׳פירט אונז. נאָך א מעת־לעת פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין פיעטריקאָוו.

מ׳האָט אונז ארויסגעשליידערט פון די מאשינען. צו צוויי שורות דייטשן, אויסגעשטעלטע פאר דעם אויטאָ־אויסגאנג, האָבן געשלאָגן אלע ארויסגעשליי־דערטע מיט אזא רוגזה, אז זיי האָבן צעבראָכן די ביקסן־קאָלבעס איבער אונ־זערע קעפ. העגדום־פענדום זענען מיר גיציאָגט געוואָרן אין דער פיעטריקאָווער טורמע. דאָרט האָבן מיר געגעכטיקט. פארטאָג האָט מען אונז ארויסגעיאָגט אויפן הויף, ווו ס׳זענען געווען א סך יידן. מיר ווערן אויסגעשטעלט אין ריייען. עס דערהערט זיך א באפעל:

„יידן באזונדער און פאָליאקן באזונדער!״

נאָכדעם ווי מיר זענען געוואָרן אָפגעטיילט, האָבן די דייטשן פון אונז אראָפגעריסן די קליידער און אוועקגעגעבן די פאָליאקן. א סך יידן, דערזעענדיק דאָס, האָבן צעריסן זייערע קליידער און שיך. פאר דעם שטיקל ארבעט האָבן די דייטשן אונז געשלאָגן מיט קאָלבעס.

מיר האָבן געהערט א נייעם באפעל: „גוטווויליק ארויסגעבן דאָס נאָך באהאלטענע געלט און גאָלד״. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן א נייע, שטרענגע אונטער־זוכונג. יעדער איינער, וואָס איז געוואָרן באזוכט האָבן די דייטשן אוועקגע־שטעלט אין א זייט. מיט ראזיר־מעסערלעך, וואָס זענען געווען ארויפגעזעצט אויף שטעקנס, האָבן זיי אויסגעשניטן צייכנס אויף יעדנס קאָפּ.

נאָך דער קאָנטראָל בין איך געזעסן אויפן הויף מיט מיין ברודער מענדל האמער און קאדער. עס איז צו אונז צוגעקומען א דייטש. „קום מיט מיר!״ — האָט ער געזאָגט.

כ׳בין מיט אים אוועק. ער האָט מיך אריינגעפירט אין דער קיך, ארויסגע־נומען זיין רעוואָלווער און צוגעשטעלט צו מיין נאָז. ער האָט געפרעגט: „יודע, קאָנסטו שמעקן פולווער?״ ער האָט מיך בלוטיק צעשלאָגן און ארויסגעוואָרפן. מיט געהויבענע הענט זענען מיר אייליק ארויפגעשפרונגען און אָפגעפאָרן.

בעתן פאָרן האָבן מיר געמוזט שטיין מיט אויפגעהויבענע הענט און קוקן אין איין ריכטונג. די מיטפאָרנדיקע דייטשן האָבן אונז מערדערלעך געשלאָגן, ענדערן די שטיי־פאָזיציעס האָבן מיר נישט געטאָרט. אין דער פאזע זענען מיר אדורכ־

געפֿאָרן אלע פּעטריקאָוער גאסן און ארויסגעפֿאָרן פון דער שטאָט.

פּארנאכט זענען מיר אָנגעקומען אויף אן אָרט. קיינער האָט נישט געווסט וווּ מ׳געפֿינט זיך. מיר האָבן געהערט אויסגעשרייען: „הענט האָך!" ווי נאָר מ׳האָט אויפֿגעהויבן די הענט, האָבן די אויטאָס אָנגעהויבן פֿאָרן מיט א בליץ־שנעלקייט. דאָס האָט גורם געווען, אז א סך פון די פֿאָרנדיקע זענען ארויסגעפֿאלן פון די פלאכע פּלאטפֿאָרמעס. א טייל זענען געווען איבערגעפֿאָרן. במשך א פּאָר שעה האָט זיך איבערגעחזרט די בלוטיקע שפּיל. עס זענען דעמאָלט געהרגעט געווען א סך יידן.

מיר זענען אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, אין זיבעטן פּאל — א מילי־טערישער לאגער. אריינפֿאָרנדיק אין דעם קאזארמע־הויף, האָט מען געזען, אז די יידן, וואָס זענען ארויסגעווארפן געווארן פון די ערשטע מאשינען האָבן די דייטשן דערשאָסן. אונזערע מאשינען האָבן זיך דערנענטערט צו דעם שיס־פּלאץ, שלאָגנדיק האָבן אונז די דייטשן אראָפּגעשליידערט פון די פּלאטפֿאָרמעס. ס׳איז געווארן א בהלה: „מ׳טרייבט אונז שיסן". אלע ווי אייינער זענען מיר געבליבן שטיין. די דייטשן האָבן רציחות׳דיק געשלאָגן, אָבער קיינער האָט זיך נישט געריערט פון אָרט. מיר האָבן דערהערט „שמע ישראל" אויסרופן. יעדער אייגער איז געווען זיכער, אז אין מינוטן איז זיין לעבן פארענדיקט.

פלוצים האָבן מיר דערהערט: „ניכט שיסן!"

ארומקוקנדיק זיך האָבן מיר געזען אָנקומענדיקע דייטשן שרייען עפּעס כעסיק אויף די שיסער, מיט וועמען זיי בארעטן זיך. מיר זענען געווארן אויס־געשטעלט אין רייען און געהערט באפּעלן אָפּצומארשירן.

מ׳האָט אונז אריינגעיאָגט אין א פּינצטערן קעלער. דאָרט זענען שוין געווען א סך יידן. די לופט איז געדיכט. די היץ שטארק און דער געשטאנק — אומדערטרעגלעך. וען אונזער פּארטיע האָט זיך אויך דאָרט נאָך אריינגעקוועטשט איז געווארן אזוי ענג, אז ס׳איז אוממעגלעך געווען זיך צו רירן פון אָרט. א סך מענטשן, וואָס זענען שוין דאָרט געווען א פּאָר טעג האָבן זיך, מיט טרערן אין די אויגן, געבעטן, אז מ׳זאָל זיי שיסן.

מיר זענען דאָרט געווען דריי טעג. עסן און טרינקען האָט מען נישט באקומען. דאָס ערגסטע איז אָבער געווען, וואָס מ׳האָט אונז נישט ארויסגעלאָזט דערליידיקן דאָס מענטשלעכע געברויך. נישט קענענדיק זיך אייגהאלטן האָט יעדער דאָס געמאכט אין זיין שטייענדיקער פּאָזיציע, ווייל רירן זיך פון אָרט איז געווען אוממעגלעך. פון דער גרויסער היץ, פּארעפושמער לופט פון דעם מענטשלעכן אָפּפאל, האָבן א סך געחלשט.

אומאויפהערלעך האָבן זיך געהערט אויסגעשרייען: „וואסער"! „לופט!" „כ׳גיי אויס!".

די דייטשן האָבן געברענגט וואסער. ס׳איז געוואָרן א בהלה. יעדער איינער האָט געפרווט זיך ארויסרייסן פון דעם צוזאמענגעפרעסטן מענטשן־קנויל, בכדי צוצוקומען צו דער אויפגעמאכטער טיר, ווו עס זענען געשטאנען די דייטשן מיט א פאס וואסער. אלע פרווון זענען אָבער אומזיסטע. קיינער האָט זיך אפילו נישט געקענט רירן פון זיין שטיי־פלאץ.

די דייטשן האָבן זיך געפרייט, הנאה געהאט בעת זיי האָבן אָבסערווירט דעם גראנגל פון די זיך אהין־און־אהער־וויגנדיקע מענטשלעך, צוזאמענגע־קוועטשטע גופים, וועלכע קענען זיך נישט, בשום אופן, באפרייען פון דער ענגשאפט.

מיר זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן צו זיין רואיק. די דייטשן האָבן אונז צוגעזאָגט, אז יעדער איינער וועט באקומען א געוגנדע פאָרציע וואסער, וואָס וועט לעשן זיין דורשט.

זיי האָבן געהאלטן וואָרט: מיט גומענע קישקעס האָבן זיי דורך די פענצ־טערלעך אריינגעגאָסן דאָס וואסער איבער אונזערע קעפ. דער קילער וואסער־שטראָם, וואָס איז געפלאָסן איבער אונזערע צעהיצטע גופים האָט אָפגעפרישט, פשוט מחיה געווען.

ס׳איז געוואָרן א נייע בהלה. אלעמאָל האָבן זיי געשפריצט אין א צווייטער ריכטונג. דער דורשט איז געווען אזא שטארקער, אז יעדער איינער האָט פאָרט געפרווט, כאָטש וויסנדיק, אז זיינע באמיאונגען זענען האָפענונגסלאָז, זיך צוצו־שטופן אָדער זיך ארויפכאפן אויף קעפ, צום פליסנדיקן וואסער־שטראָם. דאָס דאָזיקע וואסער־שפריצן האָט געדויערט אייניקע שעה.

נאָכדעם ווי יעדער איינער האָט זיך שוין געהאט אָנגעטרונקען און גע־שטאנען ביז צו די קניען אין קאלטן וואסער, האָט מען זיך געבעטן, זיי זאָלן אויפהערן.

די דייטשן האָבן פאָרגעזעצט זייער „רעטונג". דער וואסער־שטראָם האָט נישט אויפגעהערט פליסן איבער אונזערע קעפ. מיר זענען שוין געשטאנען ביז איבערן בויך אין וואסער און דער מענטשלעבער שמוץ, וואָס האָט זיך אָנגעזאמלט אין די עטלעכע טעג, איז אויפגעשוומען פון אויבן.

אָפזייענדיק דאָרט עטלעכע טעג האָט יעדער באקומען א דריטל פון א בריטל, א באפרייאונגס־פאפיר און געוואָרן באפרייט.

לויט א פארציילונג: **אברהם האמער** — חיפה

פראוואקאציעס

אין פארגלייך מיט די פאַגראַמען, מאסן־מאָרד־אקציעס, וואָס דייטשן האָבן אויסגעפירט איבער יידן אין אנדערע שטעט איז, בעת מיין זיין אין גריצע אין די חדשים אָקטאָבער־נאָוועמבער 1939 געווען „רואיק". דער עצם־פאקט, וואָס מ׳לאָזט אונז לעבן, האָט א ביסל געטרייסט. ס׳האָבן אָבער נישט געפעלט קיין צרות: דייטשן, בשותפות מיט פאָליאקן, האָבן קאָנפיסקירט יידישע געשעפטן און אויסגערויבט די שטוב־חפצים מיטן מעבל. אמערגסטן איז אָבער געווען דאָס טאָג־טעגלעכע כאפן אויף ארבעט.

יעדן טאָג האָט מען געזען אָנקומען ספעציעלע געסטאפּאָ־גרופן, וואָס האָבן פון יידישע ווויינונגען ארויסגעיאָגט ווער ס׳איז זיי נאָר אונטערגעקומען: מינדערהייטלעך קינדער, פרויען, אלטע לייט, אפילו קראנקע פון בעטן. די גע־כאפטע זענען געטריבן געוואָרן צו בזיונדיקע ארבעטן: רייניקן קלאָזעטן, קערן גאסן, וואשן דילן און אויטאָבוסן. אלע ארבעטן האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן פעדאנטיש־פינקטלעך. טייל יידישע ארבעטער האָבן גאָרנישט באקומען קיין שום ארבעטס־מכשירים און געמוזט מאכן די רייניקונגס־ארבעט מיט די בלויזע הענט. פאר דעם מינדסטן דעפעקט, וואָס פוילישע און דייטשע אויפזעער האָבן באמערקט אין דער אָפּגעטוענער ארבעט, זענען די יידן געשלאָגן געוואָרן און נאָכאמאָל געמוזט ארבעטן.

אָפטמאָל זענען די ארבעטנדיקע צוריקגעקומען פון דער קאטאָרגע־ארבעט פארוווונדעטע, באשמוצטע מיט סמאָלע, בלאָטע, פארבלוטיקטע, פסיכיש־צעברא־כענע און פאר׳יאוש׳טע.

„וואָס טויג אזא לעבן? הלוואי וואָלט איך אומגעקומען בעת די באָמבאר־דירונגען!" — פלעגט מען אָפט הערן די יידן זאָגן. אָבער מ׳האָט זיך געטרייסט: „אפשר וועט זיך דאָס גיהנום פאָרט ענדיקן".

אויסער דאָס סטאבילע כאפן אויף ארבעט — אָפטמאָל גאָרנישט קיין נוצ־לעכע, פראָדוקטיוע, נאָר בלויז צו דערנידעריקן דעם יידישן מענטש פאר דער פוילישער באפעלקערונג, וועלכע האָט הנאה געהאט אוו געמוען נקמה פון דער יידישער שענדונג — האָבן געסטאפּאָוצעס איינגעאָרדנט פראָוואָקאציע־אָבלאוועס:

אין א מיטוואָך, סוף חודש אָקטאָבער, איז פלוצים אָנגעקומען אין שטעטל א פאָר צענדליק „גאסטראָלירנדיקע" געסטאפּאָוצעס. ווי נאָר זיי זענען אויסגע־שטיגן פון די אויטאָס, האָבן זיי אָנגעהויבן אינמיטן מארק שיסן אין אלע ריכ־טונגען. מיר, יידן, זענען זיך צעלאָפן אין די הייזער. יעדער האָט זיך באהאלטן ווו נאָר ער האָט געקאָנט. די געסטאפּאָ־דייטשן זענען ארומגעלאָפן אין יידישע

שטובן, געזוכט אין אלע באהעלטענישן. די געפונענע מענער זענען ארויסגע־
טריבן געוואָרן אויפן רינעק.

ווען מ׳האָט מיך אהין צוגעפירט, האָב איך שוין געזען אן ערך 300 יידן, ווָאס זענען געשטאנען אויסגעשטעלט רייענווייז, מיט אנטבלויזטע קעפ. מיר הערן א באפעל: „לאופן!" אויפן וועג שרייען די דייטשן: „זינגען! ווער עס וועט שווייגן אָדער זינגען שטיל, ווערט דערשאָסן!".

מ׳האָט אונז אריינגעיאָגט אין לאנד־ראט־הויף, אויף פילסודסקיעגאָ־גאס. מיר האָבן געמוזט שטיין מיט אויפגעהויבענע הענט און זיך נישט געטאָרט רירן פון אָרט.

פון לאנד־ראט־ביורָא איז ארויסגעקומען א גרופע זעלנער. זיי האָבן אָנגעהויבן מאכן מיט אונז „ספּאָרט"־קונצן: „קניען!" „פאלן!" ווער עס האָט נישט פינקטלעך אויסגעפירט די ספּאָרט־קונצן, איז געוואָרן צעשלאָגן. נאָך א פאָר שעה „גימנאסטיק", באגלייט מיט קלעפ, איז פון לאנד־ראט־ביורָא ארויס־ געקומען א הויך־ראנגיקער מיליטער־מאן און באפוילן: אלע זאָלן אנידערפאלן, ליגן מיט די פנימער צו דעם בלאָטיקן באָדן. ער האָט אָנגעהויבן דרשה׳נען:

„די אייניציק־שולדיקע אין דעם צווייטן וועלט־קריג זענען די יידן. דער אינטערנאציאָנאלער יידישער קאפיטאל האָט איבערגעקויפט די ענגלישע און אמעריקאנישע מלוכה־מענער, וואָס פלאנירן צו פארניכטן דאָס דייטשע לאנד און אומצוברענגען דאָס קולטורעלסטע פאָלק אין דער וועלט, די דייטשן. צוליב דעם ווערן אלע יידן און אויך איר פארריעכנט אלס מלחמה־שפיאָנען.

דערהערנדיק די דאָזיקע בשורה, האָבן מיר אָנגעהויבן וויינען. ס׳האָט זיך דערהערט א מורא׳דיק געקלאָגעריי. טייל האָבן געזאָגט וידוי, זיך געזעגנט איינער מיטן צווייטן.

מיר האָבן דערהערט א יאָמערלעך געשריי. כ׳האָב אויפגעהויבן דעם קאָפ פון דער ערד און דערזען: א גרופע באוואָפנטע דייטשן זענען מיט זייערע באנאָגלטע שיך ארומגעלאָפן אויף די ליגנדיקע גופים. ס׳האָט זיך דערהערט א שיסעריי.

א לאנגער פייף פון אין הויף אריינפאָרנדיקע טאקסעס האָט פלוצים איבערגעריסן דאָס שיסעריי און געשלעגן. מיר האָבן געהערט א נייעם באפעל: אלע זאָלן אויפשטיין. געהאָרכזאם האָבן מיר זיך אויפגעשטעלט און אומגעדולדיק אָפּגעוויארט ווייטערדיקע באפעלן. מ׳האָט דעמאָלט נישט געווסט, וואָס דאָ קומט פאָר. געזען האָבן מיר אָבער ווי די אָנקומענדיקע מיליטער־לייט האָבן עפעס נערוועאיש געשמועסט מיט די זעלנער פון גריצער לאנד־ראט.

נאָך א פאָר מינוטנדיקער בעראטונג אין דעם לאנד־ראט זענען ארויסגע־ קומען דייטשע פאליציאנטן און אונז ארויסגעטריבן פון לאנד־ראט־הויף. אויף

דער גאס האָבן זיי אונז געמאָלדן: „איר זייט באפרייט".

דערהערנדיק דאָס, האָבן מיר זיך צעקושט פאר פרייד. פרומע האָבן געהויבן זייערע הענט צום הימל און געדאנקט גאָט פאר דעם גרויסן נס.

אין חודש נאָוועמבער האָבן די דייטשן געמאכט א צווייטע פראָוואָקאציע־אבלאוע. געשען איז דאָס אין א שבת פארנאכט. איך בין דעמאָלט געווען ביי מיין שוועסטער, אברהם אלטערמאן, אין שטוב. פלוצים האָבן מיר דערהערט א הילכיק שיסעריי. אלע שטוב־אָנווועזנדיקע זענען צוגעלאָפן צום פענצטער און געזען דעם הויפּא באלאגערטן מיט עסעסאָווצעס, וואס האָבן הויך געשריגן און כסדר געשאָסן. ס׳איז אונז באפאלן א פחד. מיר האָבן נישט געווסט וואס דאָ וועט פאָרקומען. מ׳האָט מניה וביה באשלאָסן צו אנטלויפן. מיר האָבן זיך שנעל אָנגעטאָן די רעקלעך און געווואָלט אַרויס פון דער שטוב. צו אונזער דערשטוינונג איז דאָס הויז שוין געווען פול מיט דייטשן. מ׳האָט מיך מיט מיין שוועסטער אָנגעכאפט ביי די קעפ און אראָפגעווארפן פון די שטיגן. די אונטן־שטייענדיקע זענען האָבן אונז צעשלאָגן און אַרויסגעיאָגט אויף דער גאס פארן שטאָטישן גארטן, אנטקעגנאיבער אברהם־אייזיקס הויף.

אין דער צייט זענען דאָרט צוזאמענגעטריבן געווארן 150 יידן, אַרויסגעיאָגט פון די ווינונגען אויף א האלב־וואַרשאווסקע גאס. פון פערל זאנגערס הויז ביז צום הויז פון אייזיק־וואָלף.

מיר זענען געווען ארומגערינגלט פון צענדליקער באוואָפנטע שטורמאָוויצעס. יעדער ייד, וואס די דייטשן האָבן דאָ אהערגעטריבן, איז אונטערזוכט געוואָרן, צי ער האָט נישט ביי זיך קיין באהאלטן געווער. אויך ווערט יעדער איינער אויפגעפאָדערט זיך מודה צו זיין אין אַרגאניזירן א געהיימע קאָמוניסטישע פארזאמלונג ביי משה חיים (א מלמד) אין שטוב. ווער עס האָט געפרווט דאָס אָפלייקענען, דעם האָבן די דייטשן געדראָט מיט שיסן.

מען האָט אונז אריינגעיאָגט אין לאנד־ראט־הויף. דאָרט זענען מיר געווארן אויסגעשטעלט אין דריי שורות, צו פופציק מאן. פאר דער פאָדערשטער און הינטערשטער שורה האָבן זיך געדרייט די דייטשע כאפערס. יעדעס מאָל האָבן זיי זיך אָפגעשטעלט ביי וועמען אנדערש פון אונז. „יודע, זאָג די וואַרהייט! האָסטו איינגעאָרדנט די קאָמוניסטישע פארזאמלונג? פארוואָס האָסטו צעריסן די טעלעפאָן־דראָטן? זאג די וואַרהייט, יודע". אזוי האָבן זיי געשריגן אלעמאָל אויף אן אנדערן און דערביי געשלאָגן מכות רצח. פון אלע זייטן האָבן זיך דערהערט אויסגעשרייען: „אָט איז דער שוויין!" — דו האָסט דאָך אַרגאניזירט די פארזאמלונג, „פארוואָס שווייגסטו הונט?! האנס! מ׳דארף אים שיסן". האָט געזאָגט איין דייטש צום צווייטן, אָנווייזנדיק אויפן הינקענדיקן שמה־

מיכאל ביטער, וואס איז דערשאסן געוואָרן און א פארבלוטיקטער געפאלן אין דער בלאטע.

די שפיל האָט זיך איבערגעחזרט צענדליקער מאל. פון לאנד־ראט זענען ארויסגעלאפן צעיושעטע פאליציסטן, וואס האבן געהאלטן אין די הענט לאנגע אייזנס. זיי האבן אריינגעטריבן אין לאנד־ראט די ערשטע שורה, 50 מאן.

ווי נאָר די אריינגעיאגטע האבן איבערגעטרעטן די שוועל פון לאנד־ראט, זענען זיי באגעגנט געוואָרן מיט א נייעם האגל קלעפ. מיר, וואס זענען געבליבן אינדרויסן, האבן געהערט מורא׳דיקע יללות.

די אויפן הויף אונז היטנדיקע דייטשן זענען אויך נישט געשטאנען מיט פארלייגטע הענט. יעדעס מאל איז עמעץ אנדערש פון אונז מערדערלעך צעשלאגן געוואָרן. מ׳האָט אונז געדראָט: זייט זיך מודה, אויב נישט וועט מען אייך שיסן ווי אייערע געגנער.

ס׳זענען אריינגעיאגט געוואָרן די צווייטע רייַ מענטשן. אויך זיי זענען בלוטיק צעשלאגן געוואָרן. דאָס זעלבע האָט פאסירט מיט די לעצטע פופציק פערזאָן, צווישן וועלכע איך האָב זיך געפונען. אלע דאָרט אריינגעיאגטע זענען אדורך א גענויע אונטערזוכונג און גרינטלעכע אויספארשונג. ביז 12 ביינאכט האָט מען אונז דאָרט געשלאָגן, מערדערלעך געפיניקט און נאכער ארויסגעיאגט אין דרויסן. ענדלעך האָט מען אונז באפרייט. די דייטשן האָבן בלויז פארהאלטן אייניקע „פארדעכטיקטע" יידן: משה רעכטמאן, דוד שלמה, משה חיים מלמד און אנדערע.

ווי ס׳האָט זיך נאכער ארויסגעוויזן, איז דעם שבת פאַרקעגומען א פראָווָאקאציע: אין דער ווינונג פון משה־חיים מלמד, אויף וואַרשאווסקע גאס, האָט זיך פארזאמלט א מנין יידן צו דאוונען מנחה. דער אין גריצע באווסטער שוגא־ישראל, סטעפאן פראָקאָפטשיק, דער סטרוזש פון אברהם־אייזיק הויף, האָט באמערקט די דאוונענדיקע יידן. ער איז הענדום־פענדום געלאָפן אין לאנד־ראט און געמסרט, אז יידישע „קאָמוניסטן" האָבן איינגעאָרדנט א געהיימע פארזאמלונג ביי משה־חיים מלמד אין שטוב. די דייטשע פאליציי האָט באלד אין דער גאנצער געגנט איבערגעהאקט די טעלעפאָן און עלעקטרישע דראָטן. דער גאנצער קוואַרטאל פון דער וואַרשאווסקע גאס איז ארומגערינגלט געוואָרן מיט מיליטער און פאליציסטן, וואס האָבן פון די דאָרטיקע שטובן ארויסגעטריבן די מענער, בכדי זיי אומצוברענגען.

ווי אזוי די 150 געכאפטע יידישע מענער זענען דעמאָלט אפגעראטעוועט געוואָרן פון א זיכערן טויט, האָט קיינער נישט געקענט משיג זיין מיטן מענטש־לעכן שכל. צום גרויסן וווּנדער און גליק איז דעמאָלט אויך נישט געווען קיין שום קרבנות. מיר זענען בלויז אפגעקומען מיט קלעפ, א סך פון אונז זענען

קראנק געווארן.

די לאגע פון די גריצער יידן האָט זיך אָנגעהויבן פארערגערן פון טאָג־צו־טאָג. דאָס כאפן אויף ארבעט האָט זיך פארמערט. אלע ארבעטן זענען געווען שמוציקע, נישט נוצלעכע. בעת דער ארבעט האָבן פוילישע אויפזעער, צוזאמען מיט דייטשן, אזוי געשלאָגן די יידן, אז א סך פון די צעשלאָגענע, וואָס זענען קוים אהיימגעקומען האָבן געבענטשט גומל.

נאָך אָט די אלע פראָוואָקאציעס, טאָג־טעגלעכע ליידן, שענדונגען, האָבן יידן אָנגעהויבן אנטלויפן — טייל מיט די משפחות — קיין לעמבערג און ביאליסטאָק אין די מזרח־פוילישע געביטן, באזעצטע פון דער רוסישער ארמיי. נאכער האָט זיך דאָס לעבן ווידער, צום גרויסן באדויערן, „סטאביליזירט": מ׳האָט געכאפט אויף ארבעט, באקומען קלעפ, יידישע געשעפטן און שטובן זענען געווארן אויסגערויבט. אָבער קיין אָפיציעלע פאָגראָמען באגלייט מיט מאסן־מאָרדן, ווי אין אנדערע שטעטלעך, זענען נישט פאָרגעקומען. דאָס האָט גורם געווען, אז א סך יידישע משפחות, וועלכע האָבן געפלאנט אויך צו אנטלויפן, האָבן רעזיגנירט. אפילו די אנטלאָפענע, וועלכע האָבן אין די באזעצטע געביטן פון רוסלאנד זיך אָנגעטראָפן מיט זייער שווערע לעבנס־באדינגונגען און שוועריקייטן, זענען צוריקגעקומען אין דעם „רואיקן" היים־שטעטל, ווו ס׳איז, טראָץ אלע צרות, געווען עסן לרוב. דאָס האָט געבראכט צום קאטאסטראָפאלן רעזולטאט, וואָס אין גריצע זענען כמעט אלע יידן אומגעקומען.

זייער קליין איז די צאָל אָפגעראטעוועטע עקשנים, וועלכע האָבן דערזען דעם אמתן פרצוף פון באנדיטישן נאציזם, פאָרויסגעאנט דעם שפעטערדיקן חורבן און בשום אופן נישט געוואָלט פארבלייבן אָדער זיך אומקערן אין „רואיקן", זאטן גריצע. אויך דער שרייבער פון די שורות איז דעמאָלט אנטלאָפן קיין רוסלאנד. מיין פרוי הנה אלטערמאן איז געקומען קיין ביאליסטאָק אין חודש יאנואר 1940.

די הערשאפט פון יודן־ראט

דער אומאויפהערלעכער פּחד פארן דראָענדיקן טויט, האָט גייסטיק און מאָראליש צעבראָכן אן אומבאדייטנדיקע צאָל נישט־שטאנדהאפטיקע יידן. אָט־אָ די מענטשעלעך האָבן אָנגעהויבן זוכן פארשידענע וועגן און מיטלען ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון דעם אלגעמיינעם יידישן גורל. זיי זענען טאקע שנעל געפאנגען געווארן פון די דייטשע פארניכטונגס־פלאנירער, וואָס האָבן דווקא געזוכט יידישע מיטהעלפער, אויסצופירן זייערע רויב־ און מאָרד־אקציעס. די דייטשן האָבן אפילו אויך געפרווט (נאָך בעת מיין זיין אין גריצע) אריינצונארן

די יידישע פרויען. זיי האָבן דערצו אויסגענוצט פארשידענע דעמאָראליזאציע־מיטלען: די הענקער, שיינע און גאָר עלעגאנטע געסטאפֿאַ־מענער, האָבן געפרווט פלירטעווען מיט יונגע מיידלעך און וויבלעך, וועמען זיי האָבן געוואָלט שענקען ווערטפולע מתנות, אַרויסגעווינען זייער „קולטורעלע" באציאונג לגבי דעם שוואכן מין און זיי אייגנערעדט: „פרויען וועט גאָרנישט געשען".

די יידישע פרויען אין גריצע — אויסער אין פאררעטערין — האָבן זיך פון די אויסגעשולטע „ליבע"־שפילער אָפגעקערט מיט פיזישן עקל. דאקעגן האָבן זיך דווקא איינצלנע מענער־קאריעריסטן געלאָזט פארבלענדן פון די פארלאָקנדיקע פריווילעגיעס. קינדיש־נאַאיוו האָבן זיי געגלויבט די דייטשע פארזיכערונגען, אז מ'וועט זיי מיט די משפחות גאָרנישט קיין שלעכטס טאָן.

ענדע נאָוועמבער 1939 האָט דער פֿאַרשטייער פון לאנד־ראט, מורער, צו זיך איינגעלאדן אייניקע פאר אים פאסנדיקע יידן. ער האָט זיי געמאָלדן, אז מ'דארף אַרגאניזירן א יודן־ראט, וועלכער וועט זיין פאראנטוואָרטלעך פאר אלע גריצער יידן; שטיין אין סטאבילן קאָנטאקט מיט די אָרטיקע דייטשע מאכט־אָרגאנען, בכדי צו רעגולירן און דערלויבדיקן פארשידענע לויפנדיקע, לעבנס־וויכטיקע ענינים, וואָס וועלן נוצלעך זיין פאר דער אָרטיקער יידישער באפעלקערונג.

ווי נאָר די גערופענע דעלעגאציע האָט זיך אומגעקערט פון דער אוידיענץ אין לאנד־ראט, האָבן זיי דעם יודן־ראט־פלאן מיטגעטיילט פאר די געוועזענע שטאָט־עסקנים און געזעלשאפטלעכע טוער. ס'איז געווארן א מהומה. מ'האָט אָנגעהויבן וועגן יודן־ראט אייפעריק דיסקוטירן. א טייל עסקנים, וועלכע זענען יאָרן־לאנג געשטאנען אין שפיץ פון פארשידענע אינסטיטוציעס, קולטור־אנשטאלטן, באוועגונגען, פאָרשטייער אין שטאָט־ראט, קהילה און מיט מסירות־נפש געארבעט, פארטיידיקט די יידישע אינטערעסן, — האָבן זיך קאטעגאָריש ארויסגעזאָגט קעגן דעם כיטרען דייטשן פאָרשלאג. דער מאָטיוו פון זייער קעגנערשאפט איז געווען: די דייטשע שטאָט־מאכט וויל שאפן א יידישע קערפערשאפט, ווי אין אלע שטעטלעך, וואָס זאָל מיטהעלפן אויספירן די נאצישע מאָרד־ און פייניקונגס־פלענער, קעגן אונזערע יידישע ברידער.

ס'האָבן זיך אָבער באלד אויך געפונען, ווי אין אנדערע ערטער, נאַאיווע פחדנים, וועלכע האָבן פארטיידיקט דעם פלאן, אלס צייטווייליק פאָזיטיוון. זיי האָבן אויסגעפשטלט: סיי־ווי איז דאָס יידישע לעבן הפקר, באדראָט. שטייענדיק אין קאָנטאקט מיט דער וועראמאכט, געסטאפֿאַ־אָרגאנען, קען אפשר געלינגען עפעס אָפצוראטעווען, לינדערן די צרות, מילדער מאכן די גזרות. „הגם פיל וועט מען סיי־ווי נישט פועלן" — האָבן זיי זיך און אנדערע איינגערעדט — אָבער בעסער עפעס, ווי גאָרנישט.

אייניקע מענטשעלעך, באקאנטע אין שטעטל פאר פילדערנדיקע רעדל־פירער, וואס האבן ניט־ארן־לאנג גע׳טענה׳ט, אז זייער „מיזאמע", געזעלשאפט־לעכע ארבעט ווערט נישט געהעריק אפגעשאצט, און האבן תמיד קרענק־לעך געבענקט זיך ארויפצוכאפן אויפן שפיץ פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן — א זאך, וואס וואלט זיי קיינמאל נישט געלונגען, צוליב זייער האלבער עם־הארצות און אומפעאיקייט — האבן זיך דווקא אייפעריק אנגענאפט אין דעם דייטשן פלאן. די־א חברה האבן אינגעזען, אז ס׳איז געקומען זייער אויסגעחלומטע שעה. נאך דערצו וועלן זיי האבן א מעגלעכקייט, א דאנק דעם קאנטאקט מיט די דייטשע מאכט־אריגאנען, אפצוראטעווען זיך מיט זייערע משפחות פון אלעם ביזן און דערווייל מאכן א לעבן, ווי ס׳האט זיי צוגעזאגט די לאנד־ראט־לייטונג.

פיל, זייער פיל איז ארום דער פראגע דעבאטירט געוואָרן. קיין קאנקרעטע

תשובה מיט די געפאדערטע רשימה פון די יודן־ראטלער האט אבער דער לאנד־ראט נישט באקומען. דער־א מורער האט זיך פארשטענדיקט מיטן שטאטישן בירגערמייסטער ווידאק און ס׳איז געווארן אן אלגעמיינע פארזאמלונג אין דעם גרויסן בית־המדרש.

נאך די אויסגעהערטע רעדעס פון דעם לאנד־ראט־פארשטייער און ווידאק, וועלכע האבן דערקלערט די נוצלעכקייט און נויטוועניקייט פון דעם יודן־ראט, האבן אויך אייניקע פון די יידישע יודן־ראט־אנהענגער דערקלערט, אז סיי־ווי וועלן די דייטשן מאכן מיט אונז, דאס וואס זיי ווילן. זאל כאטש דער יודן־ראט שטיין אויף דער וואך א ביסל צו פארלייכטערן די גזרות. מ׳קען נאר דערביי פראדינען — דער יודן־ראט איז א נויטוועניקע אינסטיטוציע.

טייל באטייליקטע אין דער פארזאמלונג האבן שטילערהייט געדראט די מכלומרשטע פארזארגער און זיי פשוט געזידלט. דער גרעסטער טייל אנוועזנדיקע יידן, מורא האבנדיק פאר דער חברה, האבן געשוויגן און אלע איניציאטארן פון יודן־ראט שטיל געשאלטן. א טייל אנהענגער פון יודן־ראט האבן צווישן זיך באראטן. מען האט אבער געהערט ווי זיי דינגען זיך: איינער האט דעם צווייטן געזאגט: „גיי דו, זעסט דאך, וואס דא טוט זיך". „איך וויל נישט, גיי דו" „איך בין מוחל, וואס ס׳עט זאן מיט אלע, עט זאן מיט דער כלה".

אבער נישט אלע האבן חרטה געהאט: א גרופע קראנקהאפטע קאריעריסטן, נאיוע בעל־טובות און סתם פחדנותדיקע נאכשלעפער, האבן באשלאסן צו ארגאניזירן און אליין אריינטרעטן אין יודן־ראט. (כמעט אלע געוו. קהילה־דאזארעס.) א טייל פון די בריאומלעך האבן דערקלערט פאר די אנוועזנדיקע יידן, אז אין אן עת־צרה טאר מען נישט פאלגן צעהיצטע קעפ און „דער יודן־ראט וועט האפנטלעך זיין אן ארגאן, וואס וועט העלפן יידן".

נאָך די „בארואיקנדיקע" אויפקלערונגען איז „איינשטימיק" אויסגעווייילט געוואָרן דער יודן־ראט. אייניקע פון די אויסגעווייילטע האָבן צום סוף דערקלערט, אז דער נייַ־אויסגעווייילטער יודן־ראט וועט זיך באמיען צו שטיין אין סטאבילן קאָנטאקט מיט די דייטשע מאכט־אָרגאנען אין שטעטל, בכדי צו העלפן דער יידישער באפעלקערונג אין אירע לעבנס־נויטן.

אין יודן־ראט זענען אויסגעווייילט געוואָרן די געוועזענע קהילה־דאָזאָרעס: נח ביטער, יוסף טעפער, לייבל קורץ, ניסל ברייטבאָרד־קאָוואל, יצחק בראמער, חיים שאול גראמאן, שלמה מאיר ראָזנטאל (לעבט אין בוענאָס־אייַרעס), אליהו וואסערמאן, חיים בראן, געציל ראָטבלאט און אנדערע.

נאָכן פאָרלייענען די „באשלוסן" און די נעמען פון די יודן־ראטלער, זענען זיך פונאנדערגעגאנגען די פארזאמלטע מיט פארביטערטע הערצער: „מ'דארף האָבן רחמים" — האָבן יידן געזיפצט.

א פאָר טעג נאָך דער פארזאמלונג זענען געווען געוואָרן א טייל יודן־ראטלער אין לאנד־ראט. זיי זענען דאָרט אויפגענומען געוואָרן דייטשיש „קול־טורעל" און העפלעך. מ'האָט זיי דערקלערט, אז דער לאנד־ראט באשטעטיקט יורידיש דעם אויסגעווייילטן יודן־ראט, וועמען ס'ווערט איבערגעגעבן די פולע מאכט צו הערשן איבער דער יידישער באפעלקערונג, פארשטענדלעך לויט אַנ־ווייזונגען פון דער אָרטיקער דייטשער שטאָט־מאכט.

אלס פאראנטוואָרטלעכער אָבער־יודע איז שפעטער נאָמינירט געוואָרן (מיט א געהאלט) נח ביטער.

נאָך דעם באזוך האָט דער יודן־ראט אָנגעהויבן הערשן: ס'איז געוואָרן אנגאזשירט א פערסאָנאל און א יידישע פּאָליציי, וועמענס אויפגאבע איז געווען אָפצוהיטן די יודן־ראטלער קעגן עווענטועלע אָנפאלן און צוהעלפן אויספירן אלע יודן־ראט־פאראָרדענונגען, באקומענע פון לאנד־ראט.

די פּאָליציי־לייט זענען געווען: אלי מאיר ערעמיאש, יוסף ביטער, זעליק מאשער, שמחה רובינשטיין, נחמן אמבערג, איטשע מאָרדנפעלד, יצחק שמידט און אנדערע.

ווי נאָר ס'איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרן דאָס ביורא־פערסאָנאל און די יידישע פּאָליציי, האָט דער יודן־ראט אָנגעהויבן פונקציאָנירן. זיין וויכטיקסטע אַרבעט איז, קודם־כל, באשטאנען אין צושטעלן, יעדן טאָג, א געוויסע צאָל יידישע ארבעטער פאר דער וועראמאכט, געסטאפּאָ, שטאָט־אנשטאלטן און פאר פּוילישע גוט־באזיצער.

די פּוילישע פאנעס־פריצים האָבן מוראָדיק עקספלאָאטירט די יידישע שקלאפן־ארבעטער. נישט באקומענדיק פון די פּוילישע לייט קיין שום ארבעטס־מכשירים, זענען די יידן אויפגעפאָדערט געוואָרן אויסצופירן בייזווי־

ליק־אויסגעפלאנטע, זייער שווערע נאָרמעס. בעת דער ארבעט, פון באגינען ביז שפּעט אין אָוונט, אָן עסן און אָן אָפּרו, זענען די יידן געוואָרן רציחותדיק געשלאָגן פון ספּעציעל־אנגאזשירטע, גוט־באצאָלטע פּוילישע אויפזעער.

דאָס גיין אויף ארבעט איז געוואָרן א טאָג־פּלאָג. יעדן טאָג האָבן די דייטשן געפּאָדערט מער ארבעטער און דער יודן־ראט האָט געמוזט זאָרגן, אז די באשטעלטע צאָל יידן זאָלן זיך אין דער צייט צושטעלן צו די ארבעט־פּלעצער.

דאָס איז געווען די אייניציקע „הילף" און אויפטו פונעם נייַ־געגרינדעטן יודן־ראט. אויב פריער האָט די דייטשע פּאָליציי זיך באשעפטיקט מיט כאפּן יידן צו ארבעטן, איז דאָס נאכער געוואָרן די ארבעט פון דעם יודן־ראט. זיי האָבן, יעדן טאָג, באקומען א באשטעלונג פון א געוויסע צאָל ארבעטס־מענטשן. דאָס איז כמעט תמיד אויסגעפירט געוואָרן.

גאנצע טעג פלעגן די נייַע יידישע „פארזאָרגער" זיין באשעפטיקט מיט צוזאמענשטעלן ארבעטער־רשימות, וועלכע זענען איבערגעגעבן געוואָרן דער יידישער פּאָליציי, וואָס איז געווען פּראָנטוואָרטלעך, אז די באשטעטיקטע זאָלן זיך צושטעלן צו דער באשטימטער שעה אויפן זאמל־פּלאַץ. טאָג־טעגלעך האָט מען געזען גיין צו דער ארבעט כמעט די זעלבע אַרעמע יידן: ארבעטער, האנט־ווערקער, קליינהענדלער, געווען לייטישע באלעבאטימלעך, וואָס האָבן שוין נישט מער פּארמאָגט קיין געלט, בכדי זיך אויסצוקויפן פון דער ארבעט.

בכלל האָט די גרויסער יידישע פּאָליציי טריי געדינט דעם יודן־ראט. זיי האָבן שטענדיק דערליידיקט אלע יודן־ראט־אויפפּאָדערונגען. האָט זיך אמאָל געטראָפן, אז זיי זענען געווען צו שוואך צו שלעפּן צו דער ארבעט טייל עקשנים, וועלכע האָבן געטנהעט, הלמאי מ׳האָט זיך דווקא אָנגעלייגט אויף זייערע ביינער און די פּריווילעגירטע לאָזט מען צורו, האָבן טייל יודן־ראטלער זיך תיכף פּארשטענדיקט מיט דער שטאָט־געסטאפּא. די לעצטע זענען זאָפּאָרט געקומען צוהילף דער יידישער פּאָליציי.

ס׳האָט אויך געזאָרגט דער יודן־ראט, אז די פון לאנד־ראט פיל מאָל געפּאָדערטע קאָנטריבוציעס — גרויסע געלט־סכומים, גאָלד, מלבושים, ווש, בעטגעוואנט, מעבל און אנד. זאכן — זאָלן צוגעשטעלט ווערן פינקטלעך און צום טערמין. ביי די קאָנטריבוציע־צאָלונגען איז געווען לעבעדיק אין יודן־ראט־שטיבל, ביי ברומער אויף קאָשטשעלנע־גאס.

די נאָך רייכערע האָבן געטומלט, זיך געדונגען, ווי אויף א מארק. ווער פון זיי ס׳האָט עפּעס אָפּגעדונגען פון די געפּאָדערטע סומעס, אָדער ווערט־זאכן איז אויך נישט געווען אומזיסט. טייל יודן־ראטלער האָבן פּארמיטלט און אָפּגע־לעקט א גוט ביינדל — האָבן יידן געשמועסט. און דאָס איז געווען דער ערשטער אקט פון דייטשן פּארניכטונגס־פּלאן: דורך דער פּארמיטלונג פונעם יודן־ראט

האָבן דייטשן, ביסלעכווייז, אויסגערויבט דאָס פארמעגן פון גריצער יידן. נאכער האָבן די אויסגערויבטע געמוזט אוועקגעבן דאָס לעצטע: זייער ביסל פיזישע כוחות. טאָג־טעגלעך האָבן זיי געארבעט אין די דייטשע אינסטיטוציעס, ביי פוילישע גוט־באזיצער, סתם רייכע פאנעס. פאר זייער שווערע קאטאָרגע־ארבעט זענען די יידן באלוינט געוואָרן מיט נישטיקע גראָשנס און בלוטיקע קלעפ.

די פאקטן האָבן דערציילט: ישראל דיאמענט און י. האָמער.

א יידישע משפחה מיט די מגן־דוד־צייכנס

גרינדונג און טעטיקייט פון יודן־ראַט[1]

די יידן אין גריצע האָבן מער געליטן ווי אין אנדערע שטעטלעך. עס האָט זיך דאָרט געפונען א סך דייטש מיליטער, דער לאנד־ראט מיט א גאנצן שטאב, — באאמטע, פאָליציי, געסטאפאָ־לייט, געהיים־אגענטן. די אָ אלע האָבן זיך צוגעכאפט צו אונז יידן ווי צו געבראָטנס.

א סך דייטשן, מיט דער מיטהילף פון פאָליאקן האָבן אָנטיילגענומען אין דעם כסדרדיקן כאפן אויף ארבעט. בעת די אָבלאוועס און ביי די פארשידענע ארבעטן זענען די יידן געוואָרן געשלאָגן, באליידיקט און דערנידעריקט. מען איז געווען הילפלאָז, נישט געווען ווער עס זאָל אינטערוועניר־ן, עס זאָל געלינ־דערט ווערן די פיין.

———

אין דער צייט איז געקומען צו אייניקע קהילה־דאָוארעס, א גריצער פאָלקס־דייטש, מיכטשע דעק (איבערזעצער אין לאנד־ראט). ער האָט געעצה׳ט צו גרינדן א יידישן קאָמיטעט, וואָס זאָל שטיין אין פארבינדונג מיטן לאנד־ראט. די הויפט־אויפגאבע פונעם קאָמיטעט וועט זיין צו שיקן די יידן אויף ארבעט, בכדי אויסצומיידן די אָבלאוועס.

דער דעק האָט מאָטיווירט זיין פאָרשלאג, אז ער וויל „העלפן" די שטאָ־טישע יידן.

עס איז כדאי צו באמערקן, אז דער אָ פאָלקס־דייטש, אן אלטער גריצער בירגער איז פאר דער מלחמה באקאנט געווען אין גריצע אלס כימפאטישער דייטש און נישט קיין ספעציעלער שונא־ישראל. ער האָט אויך אייניקע מאָל געהאָלפן דערליידיקן אין לאנד־ראט עטלעכע ענינים לטובת פארשידענע יידן.

דער פאָרשלאג איז באהאנדלט געוואָרן אויף א גאנץ קלייגער פארזאמ־לונג. עס איז געוואָרן באשלאָסן צו גרינדן אזא קאָמיטעט פון פאָלגנדיקע פער־זאָנען: דוד בלאשעוויטש, יוסף טעפער, חיים יעקב ווייסמאן, מ. ביטער און נאָך אייניקע.

דער נייגעשאפענער קאָמיטעט האָט זיך פארבונדן מיט דעם דעק און שטאָטישן בירגערמייסטער אנטאָני ווידאק. עס זענען דעמאָלט טאקע דערליי־דיקט געוואָרן אייניקע ענינים, וואָס האָבן פארלייבטערט א ביסל די לאגע: קודם

---

1) צוליב די מיינונגס־פארשידנהייטן וועגן דער גרינדונג און ארבעט פון יודן־ראט האָב איך געהאלטן פאר נויטיק צו פארעפנטלעכן די פארצייכענונג.

כל האָט באלד אויפגעהערט דאָס טייוולאָנישע כאפן אויף ארבעט פון די דייטשן, בשותפות מיט פיל פאָליאקן. עס זענען אפילו אין דער צייט, פאַרגעקומען פיל, זייער פיל גרויל־טאטן קעגן איינצלנע יידן, אָבער דאָס זענען פאקטיש געווען בלויז אייזצלנע פאלן, וועלכע זענען ליקווידירט געוואָרן לטובת די גענליטענע א דאנק דער אינטערוועניץ פון דעם קאָמיטעט. די מעגלעכקייט צו אינטערוועניזן איז אויך פאר אונז עפעס ווערט געווען.

נאָך אייניקע חדשים דערוויסט מען זיך פון א נייעם באפעל: אין אלע שטעט ווערן געשאפן יודן־ראטן.

דעמאָלט איז נאָך נישט באוווסט געווען, וואָס פארא אויפגאבן און קאָמפע־טענץ עס ווען האָבן די נייע אינסטיטוציעס.

פלוצים, נישט פארשטענדיקנדיק זיך מיטן קאָמיטעט, דערזעט מען אין די גאסן צעהאָנגענע אפישן, אויף וועלכע עס ווערט געמאָלדן, אז אלע יידן זין גרי־צע, מוזן זיך פארזאמלען אין בית המדרש. דער סדר היום פון דער פארזאמ־לונג איז דאָס אויסווייזן א יודן־ראט. עס איז אויך געוואָרן מיטגעטיילט, אז אין דעם טאָג פון דער פארזאמלונג ווערן אלע יידן באפרייט פון דער ארבעט. וועד עס וועט נישט אָנטיילנעמען אין דער פארזאמלונג און וועט געכאפט ווערן אין די גאסן אָדער אנדערשוו, וועט דערשאָסן ווערן. צו דער באשטימטער שעה איז דאָס בית־המדרש געווען איבערפולט מיט יידן.

אין דער פארזאמלונג האָבן אָנטיילגענומען א דייטשער פאָרשטייער פון לאנד־ראט און אנטאָני וואָידאק, דער שטאָטישער בירגערמייסטער.

דער לאנד־ראט־פאָרשטייער רעזומירט פאר די פארזאמלטע, אז דער יודן־ראט איז נאָר „לטובת" דער יידישער באפעלקערונג, נאָכן שאפן דעם ראט האָבן יידן קיין שום געמיינזאמעס מיט פאָליאקן. אלץ וועט רעגולירט ווערן דורך דער פארמיטלונג פון יודן־ראט מיט די דייטשע אינסטאנצן. אויך וואָידאק האָט גע־נומען א וואָרט. ער האָט איבערגעחזרט די זעלבע דרשה און באפוילן פאָרצור־שלאָגן קאנדידאטן. ווי נאָר די פארזאמלטע האָבן דערהערט דאָס וואָרט „קאנדי־דאטן" איז געוואָרן שטיל, ממש טויט־שטיל, קיינער האָט נישט געוואגט צו דער־מאָנען וועלכן ס׳איז נאָמען. פון די פארזאמלטע האָט זיך ווער אָנגערופן: „זאָלן די אלטע קהילה־דאָזאָרעס פאָרזעצן זייער ארבעט ד. ה. זיי זאָלן איבערנעמען די לייטונג פון דעם יודן־ראט. דער א פאָרשלאג איז געוואָרן אָנגענומען (רפאל קלעפפיש, משה ראָכמאן, יעקב בול און שמעון קוזימער האָבן אין יודן־ראט נישט אָנטיילגענומען).

אייניקע טעג נאָך דער פארזאמלונג איז געוואָרן קאָנסטאטירט, אז נח ביטער ווען ארבעטן אלס פרעזעס (מיט א געהאלט). ש. מ. ראָזנטאל איז גע־

וואָרן ארבעטס־לייטער, דוד בלאשעוויטש — סעקרעטאר אוֹן קאסירער אלי וואָ־ סערמאן.

ווי נאָר דער יודן־ראט האָט אָנגעהויבן ארבעטן, האָט דער לאנד־ראט באלד געפאָדערט א סך זאכן: קודם כל מענטשן צו דער ארבעט, נאכהער הויבן זיך אָן פאָדערונגען פון צושטעלן מעבל, וועש, מלבושים אוֹן סתם ווערטפולע חפצים מיט דער רויב־אָפטייליונג אין לאנד־ראט האָט אָנגעפירט א לייפציקער פאָליציאנט צימערלינג.

דער אָ אויסוורף האָט צענפאכיק געפאָדערט, וויפיל עס האָט פון אים פארלאנגט דער לאנד־ראט. פיל יידישע געשעפטן אוֹן ווינונגען האָט ער פשוט אויסגערויבט נישט איבערלאָזנדיק אפילו קיין איין מינדערוועדטיקן חפץ.

אמערגסטן איז אָבער געווען מיטן כסדרדיקן אויפזוכן אוֹן צושטעלן אר־ בעטס־מענטשן. אין דער צייט האָט זיך אין גריצע געפונען ביי א 1400 ארבעטס־ פעאיקע יידן, יעדן טאָג האָט דער ארבעטס־אמט פון יודן־ראט אוועקגעשיקט צו דער ארבעט ביי א זעקס—אכט הונדערט יידן. די רייכע האָבן זיך פארשטענדלעך תמיד אריסגעדרייט, ווייל באצאָלנדיק דריי זלאָטעס, האָט ער געדונגען א צווייטן אויף זיין אָרט. שפעטער האָט דער יודן־ראט אָנגעהויבן צאָלן 4 זלאָטעס א טאָג פאר אן ארבעטס־טאָג. דאָס געלט איז געשאפן געוואָרן ביי די, וועלכע האָבן נישט געוואָלט גיין ארבעטן — זיי האָבן איינגעצאָלט דריי זלאָטעס אוֹן איין זלאָטע האָט געדעקט די קאסע פון יודן־ראט.

דער יודן־ראט האָט געהאט נאָך אויסגאבן: כמעט אלע ארבעטס־אויפזעער זענען געווען פאָליאקן. די אויפזעער פלעגן דאָס ברענגען, יעדן טאָג, די בא־ שטעלונגען: 50, 100 אוֹן אָפטמאָל 200 יידן. אממערסטנס האָט געפאָדערט אן אינזשיניער פון די שאָסייען. דער אָ נפש האָט יעדן טאָג פארלאנגט, צי ער האָט יא געדארפט צי נישט א סך יידן.

די ארבעטער האָבן דערציילט, אז זיי וועלן געשלאָגן בעת דער ארבעט. אייניקע יודן־ראטלער מיט ש. מ. ראָזנטאל בראש האָבן פארהאנדלט מיט די פוילישע אויפזעער וועמען עס איז צוגעזאָגט געוואָרן געלט־סכומים בכדי זיי זאָלן א ביסל בעסער באהאנדלען די יידן.

די פאָליאקן האָבן דאָס כאבאר־געלט גערן געגומען אָבער נישט אויפגע־ הערט צו שלאָגן.

די יידן האָבן אויך דערציילט, אז מען האָט זיי געשיקט צו די ערגסטע ארבעטן. וואָס עלטער אייגער איז געווען, אלץ צו א מער שווערער ארבעט האָט מען אים געשיקט. זיי האָבן דערציילט, אז די פוילישער אויפזעער האָבן אָנגעהאָנ־ גען ברעטער אויף שטריק, צוגענאָגלטע צו וועגט און אויף אָט אָ די „רושטאָווא־

ניעס" האָבן זיי אַרויפגעיאָגט די אלטע יידן, זיי זאָלן אָפהאקן דעם טונק פון די אלטע מויערן. אזוי ווי עס איז שווער צו שטיין אויף א ברעטל, וואָס הענגט אויף א שטריקל און דערצו נאָך ארבעטן, האָבן די פאָליאקן געחוזקט פון די יידן. בכדי איבערצושרעקן די אלטע, פלעגן די דייטשן שיסן אין דער לופט און פאָליאקן האָבן ספעציעל געוואָרפן אויף די אלטע שטיינער.

מען האָט זיך דערוווסט פון נאָך ערגערע ספעקטאקלען, וואָס עס האָבן אויסגעפירט די דייטשן, צוזאמען מיט די פאָליאקן. אָבער העלפן האָט מען נישט געקאָנט.

(לויט פאַרצייכנטע פאקטן פון ש. מ. ראָזנטאל)

א גרופע יידישע מיידלעך מיט מגן־דוד־צייכנס

א קאָנטריבוציע

אייניקע וואָכן איז געווען אין שטעטל שטיל. עס זענען נישט פאַרגעקומען קיין ספּעציעלע גרעסערע מאסן־אָבלאוועס און פּראָוואָקאַציעס. די גריצער יידן האָבן זיך געטרייסט: „אבי מ׳לאָזט לעבן". די טאָג־טעגלעכע פּיינען, נויט און דאָס גיין אויף קאטאַרגע־ארבעט, זענען געווארן א גאנץ נאטירלעכע דערשיינונג, וואָס קאָן שוין נישט אנדערש ווערן. בלית ברירה האָט מען קאפּיטולירט פאַרן יידישן גורל מיט אלע זיינע גרויליעכקייטן. געקרעפטיקט האָט אָבער דער בטחון. אין יעדן יידישן הארץ האָבן טיף, טיף געטליעט האָפענונגס־פונקן, אז מען וועט איבערהאלטן, דערלעבן די ישועה און אויך די מפלה פון די דייטשע יידן־פיינדקער און מערדער.

די גריצער אָרט־קאָמענדאטור, האָט אָבער געוואָלט, אז פון צייט צו צייט זאָלן יידן דערפילן זייער שטארקע מאכט און מען זאָל כסדר לעבן אין פחד פאַרן טויט.

אין א געווישן טאָג זענען דייטשע זעלנער אריינגעלאָפן אין בית־המדרש. זיי האָבן מערדערלעך געשלאָגן די מתפללים און נאכהער אלע ארויסגעטריבן אין רעגנדיקן און ווינטיקן דרויסן.

פאַרהילטע אין טליתים, מיט אנטבלויזטע קעפּ, פונוואַנען עס איז אראָפגעפאלן די של ראש־תפילין אויף זייערע אקסלען און העלדזער, זענען די יידן צוגעטריבן געוואָרן צו דעם פלומפּל, וואָס איז געווען אינמיטן מארק. מען האָט מיט די יידן געמאכט פאַרשידענע ספּאָרט־קונצן. נאכהער האָט איין ייד געמוזט אזוי לאנג פלומפּן קאלט וואסער אויפן צווייטן, ביז יענער איז אוועקגעפאלן אין חלשות. נאָך די ווילדע סצענעס, האָבן די צעשלאָגענע, פאַרבלוטיקטע און האלב־טויטע יידן געמוזט מיט די הענט צוזאמענקלייבן דאָס גאנצע פערד־שמוץ און שטרוי, וואָס האָט זיך געוואלגערט אויפן רינעק.

געשמועסט האָט מען דעמאָלט, אז די דייטשע קאָמענדאטור, האָט איינגעאָרדנט דאָס שטיקל ארבעט וויל זיי גרייטן זיך אריפצולייגן, אויף די יידן א גרויסע קאָנטריבוציע.

און אזוי איז טאקע געשעען:

אין א שבת־דיקן פרימאָרגן, אין ווינטער 1940 (געניוע דאטע נישט באַוווסט) זענען פון אלע שטאָט־טיילן אריינגעשטורעמט אין שטעטל פילדערנדיקע כאָפּטעס זשאנדארמען: פערד־רייטער, פוסגייער און א סך לאסט־אויטאָס מיט געסטאָפּאָוו־

צעס. די צעווילדעוועטע דייטשן האָבן זיך אריינגעריסן אין די יידישע שטובן, פונוואנען עס זענען געוואָרן ארויסגעטריבן אן ערך 1000 יידן.

דער אָרט־קאָמענדאנט האָט געפרעדיקט פאר די יידן, אז זיי זענען די אייניציק־שולדיקע אין דער מלחמה, און מוזן באצאָלן א קאָנטריבוציע פון 17.000 זלאָטעס.

נאָר דעם באפעל ווערן אלע יידן, שוין אדורכגעווייקטע פון רעגן און שניי, ארויסגעיאָגט פון דער שטאָט. צוועלף קילאָמעטער זענען די יידן געטריבן געוואָרן. אויפן וועג האָט מען זיי געשלאָגן מכות רצח. פארמאטערטע ווערן די טויט־מידע יידן צוריק געיאָגט קיין גריצע.

מיט גרויס מי איז די געפאָדערטע קאָנטריבוציע־סומע געוואָרן צונויפגעזאַמלט.

אין דעם טאָג זענען ארעסטירט געוואָרן, אלס ערבֿים, פיר יודן־ראטלער: אליהו וואסערמאן, שלמה מאיר ראָזנטאל, געצל ראָטבלאט און חיים אמבערג.

אָך אכט טעג זענען די אויבנדערמאָנטע באפרייט געוואָרן און מען האָט באצאָלט די קאָנטריבוציע.

ג"ע פון יוסף האמער, הענדל ווייגסנבערג — האמער (ווינען אין תל־אביב) און לויט א פארצייכענונג פון ש. מ. ר.

1

דאָס לעבן אין נעטאָ

אייניקע חדשים האָבן מיר ווידער געלעבט א ביסל „רואיק". מען האָט אַבער כסדר אָפגעווארט נייע גזירות רעות.

אין חודש יולי 1940 (געווינ דאטע נישט באווסט) זענען די יידן אויפגע־פאָדערט געוואָרן זיך צו קאָנצענטרירן אין א געטאָ, אין די געסלעך: מאָגעלניצע, זאטילנע, אמשינאָווער, לעווּאדינסקע, סטאקאווע און דעם שול־געסל, ביזן גערער שטיבל.

אין שטעטל איז געוואָרן א פאניק, מען האָט אָנגעהויבן זוכן דירות. די רייכע, פארשטענדלעך, האָבן זיך באלד איבערגעצויגן. ביזן לעצטן טאָג זענען געבליבן אין זיערע שטובן די אָרעמע לייט, וועלכע האָבן נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו געפינען נייע דירות. נאכהער האָט יעדער געפונען אן אָרט ווו צו לאָקירן זיין בני־בית. עס זענען אויסגענוצט געוואָרן בוידעמער און קעלערס.

די ענגשאפט, שמוץ, שטיקנדיקע לופט, האָבן גורם געווען צו פארשידענע קראנקהייטן, וואָס האָבן זיך שנעל פארשפרייט אין געטאָ.

די לאָגע איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. מען האָט געלעבט אין אומבא־שרייבלעכע, גאָר גרוילעכע באדינגונגען. דערצו זענען נאָך אלע פרנסה־קוואלן געוואָרן פארשטאָפט. די מערהייט שטעטלדיקע יידן האָבן שוין נישט פארמאָגט קיין געלט צו קויפן א שטיקל ברויט פאר זייערע אויסגעהונגערטע משפחות. מען האָט אָנגעהויבן „האנדלען": אייניער האָט פארקויפט דעם צווייטן זיינע פריוואטע שטוב־חפצים. די קויפער האָבן די זאכן פארקויפט אנדערע „סוחרים", ביז די זעל־בע זאך איז צוריק געקויפט געוואָרן פון דעם ערשטן אייגנטימער. עס איז געוואָרן א „האָסע", מען האָט „פארדינט" און „געלעבט" א גאנץ קליינער טייל יידן האָבן זיך פארנומען מיט פארלאטען אלטע קליידער און שו.וואַרג. דער הונגער, שמוץ און פיינענדיקע זאָרג, האָבן אויסגעשעפט די כוחות. געזונטע זענען געוואָרן קראנק, די קראנקע, וואָס האָבן נישט געהאט קיין געלט־מיטלען, זיך אויסצוקורירן אָדער עפעס אָפעסן, האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות. פון טאָג־צו־טאָג איז געוואקסן די שטערבלעכקייט און די לעבעדיקע האָבן מקנא געווען די טויטע, וואָס ענדלעך זענען זיי שוין איבערגעקומען דאָס גיהנום.

און אָפטמאָל פלעגט מען זען ווי פאר די געטאָ־געסלעך זענען אָנגעפאָרן פויערים, וועלכע האָבן געהאלטן אייזנס און זעק צו פאָגראָמירן און ראבעווען.

די אָ פרומע קריסטלעכע רויבער, וואָס האָבן געמוזט, אייניקע טעג, צוריק אהיימפאָרן, אָן רויב, זענען אָפטמאָל צוריקגעקומען זיך דערוויסן ווען מען וועט שוין ענדלעך אַרויסטרייבן די זשידעס, די „פארשאָלטענע נשמות" פון גריצע. אומגעדולדיק, האָבן זיי פילמאָל געפרעגט די שטאָט־פאָליאקן און די דייטשע זעלנער, ווען וועט שוין גאָט העלפן, אז די יידן זאָלן שוין פארלאָזן גריצע ווי אין אנדערע פוילישע שטעט.

און זייער גאָט האָט טאָקע געהאָלפן. זיי האָבן זיך סוף־סוף דערוואַרט.

2

די ערשטע אויסזידלונג

גאָר שווער איז געווען דאָס לעבן אין געטאָ. מען האָט געהונגערט, געליטן קעלט. כמעט אין יעדער שטוב זענען געלעגן קראנקע, גוסס׳דיקע און שוין גע־שטאָרבענע. דעם גרויזאמען גורל האָט מען איבערגעטראָגן און האָפנדיק גע־ווארט: די קריג וועט זיך שנעל ענדיקן מיט א מפלה פון דעם נאציזם.

דערווייל האָט זיך אפילו געענדיקט דאָס „גוטע" געטאָ־לעבן אין גריצע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פארשפרייטן פאניק־קלאנגען, אז עס האלט פאר אן אויס־זידלונג.

זייער וויניק יידן, וועמען עס איז געלונגען עפעס צו באהאלטן פון זייער אויסגעהאָרעוועט האָב־און־גוטס זענען אנטלאָפן איז וואַרשעווער געטאָ. דער גרעסטער טייל אָבער איז פארבליבן אין שטעטל, גלויבנדיק און האָפנדיק אויף נסים.

— • —

אין א שבת׳דיקן טאָג, אין צווייטן העלפט פון חודש פעברואר 1941, איז דער שטאָט־פויקער וויטשעך ארומגעגאנגען איז די געטאָ־געסלעך און געקלאפט אין זיין פויק. ער האָט געמאָלדן, אז אלע יידן דארפן קומען אויף א דרינגנדע פארזאמלונג.

נוח ביטער האָט געמאָלדן די פארזאמלטע, אז אלע וועלכע ארבעטן אין וואַרשעווער געטאָ און האָבן מעלדונגס־פאפירן פון דאָרט, קענען זיך פרייוויליק איבערזידלען אין וואַרשעווער געטאָ און מיטנעמען אלע הויז־זאכן.

באלד נאָך דער פארזאמלונג איז אין יודן־ראָט־שטיבל, ביי יצחק ברומער, אויף סטאקאווע גאס, געוואָרן היימלעך. א סך גריצער יידן האָבן זיך פשוט געריסן צו זיין פון די ערשטע ארויספאָרער. זיי האָבן טאקע געבעטן דערלויבענישן ביים יודן־ראָט, וואָס איז באפולמעכטיקט געווען, דורכן גריצער לאנד־ראָט צו באשטעטיקן, ווער עס האָט צייגענישן פון וואַרשעווער מעלדונגס־אמט און בלויז מיט די־אָ יודן־ראָט־באשטעטיקונגען האָט מען געקענט אוועקפאָרן.

סייל יודן־ראטלער האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און באזאָרגט מיט א־רויספאָר־צעטלען א סך פריווילעגירטע, וועלכע האָבן פאר דעם פארשטייט זיך בא־צאָלט מיט א גוטן מתנת־יד.

אין דער רשימה פון די ערשטע אויסגעזידלטע זענען פאררעגיסטרירט געווָארן 100 פערזאָן.

די „באגליקטע" איז מיטגעטיילט געווָארן אויפן אָרט, אז צומאָרגנס, זונ־טיק פרי מוזן זיי זיך צושטעלן מיטן געפעק אויף קאָשטשעלנע גאס, אין הויף פון לייבל קורץ, פונקט אנטקעגן איבער דעם יודן־ראט.

זונטיק פארטאָג זענען אלע פריווילעגירטע „ווארשעווער" געקומען מיט זייער באגאזש צו דעם באשטימטן פלאץ. ביים איבערנעמען דעם באגאזש האָט זיך געפאָרעט דניאל ראָזנבערג.

גאנצע הויפנס אָנגעווָארפענע פון בעטגעוואנט, געפעס, עסנווארג, קליידער און וועש זענען אויפגעלאָדנט געווָארן אויף לאסט־אויטאָס און געווָארן אוועק־געפירט קיין ווארשע, צוזאמען מיט די ערשטע „גליקלעכע" אויסגעזידלטע יידן פון גריצע.

ווי מען האָט נאכער דערציילט אין שטעטל, זענען אויפן וועג נעלם גע־ווָארן א סך פעקלעך.

אין ווארשע זענען די 100 פערזאָן אריינגעפירט געווָארן אין געטאָ. יעדער איז געגאנגען וווהין ער האָט געוואָלט.

3

די צווייטע אויסזידלונג

נאָך דעם אָפטראנספאָרטירן די 100 פראָטעקציאָנירטע יידן מיט זייערע בני בית און אלע שטוב־זאכן, הויבט מען אָן שמועסן וועגן אן אלגעמיינע אויסזיד־לונג. מען האָט זיך פאר דעם גאָר געשראָקן. מען האָט שוין געוווסט ווי אזוי די דייטשן האָבן אויסגעזידלט ד. ה. פאקטיש ליקווידירט די יידן פון אנדערע שטעט־לעך. אפילו א טייל יודן־ראטלער מיט זייערע משרתים וואָס האָבן געגלויבט, אז זיי וועלן די דייטשן נישט טשעפען, זענען אויך ארומגעלאָפן צעטומלטע. זיי האָבן מורא געהאט, אז די דייטשן וועלן זיי פארראטן, נישט האלטן די צוגעזאָגטע הבטחות, איבערצולאָזן די, וואָס האָבן טריי געדינט און נוצן געבראכט דער אָרטי־קער, דייטשער וועראמאכט.

טייל יידן האָבן אָנגעהויבן זוכן וועגן ווואהין צו אנטלויפן, אין אנדערע, דערווייל רואיקערע ערטער. יונגע מענטשן, רירעווודיקע, האָבן פארלאָזט גריצע. אן ערך 500—600 יידן האָבן זיך באזעצט אין דעם דערנעבנדיקן שטעטעלע ביא־לאָבזשעג. ביז דעם לעצטן ליקווידאציע־טאָג זענען אין גריצע פארבליבן די פשוטע יידן, וואָס זענען געווען ערלעך, געגאנגען תמיד אויפן דרך־הישר, נישט גע־

ווּסט פון קיין שום קונצן און דריידלעך און זיך נישט קיין איינמאָל געפרווט ארויסצודרייען פון דעם אלגעמיינעם גורל, אפילו ווען עס האָט זיי געדראָט דאָס געפערלעכסטע. אט אַ די תמימות׳דיקע פאָלקס־מענטשן, וואָס האָבן אין זייער לעבן קיינמאָל נישט געהאט קיין שום פרעטענסיעס, צו וועלן געהערן צו די פריווילעגירטע, שטילערהייט געליטן נויט און בלויז געגאָסן פון דעם, וואָס דאָס מיזאמע לעבן האָט זיי געשענקט. זיי, די ערלעכע יידן, האָבן זיך פארלאָזט אויף גאָטס נסים און קינדיש־נאַיוו אָפגעווארט: „וואָס וועט זאָן עס זאָן". דער אלגעמיינער ליקווידאציע־פלאן איז דערווייל געוואָרן א פאקט, נישט אָפצורופן.

די יודן־ראטלער, וואָס זענען שוין ארומגעגאנגען צעטומלטע און צעשרויפטע, האָבן נאָך אלץ געוואָלט ווייזן, אז זיי זענען טעטיק, האָבן נאָך עפעס וואָס צו זאָגן, און קענען „העלפן". זיי האָבן אָנגעהויבן א נייע אקציע: ארויספירן די זאכן. זיי האָבן געפועלט אין לאנד־ראט א דערלויבעניש ארויסצופירן א ביסל זאכן. עס זענען געדונגען געוואָרן מאשינען, וואָס האָבן אָפטראנספאָרטירט די פעקלעך אין וואַרשעווער געטא.

אין א שבת׳דיקן טאָג, סוף חודש פעברואר 1941, האָט נוח ביטער געמאָלדן, אז אלע יידן וועלן אויסגעזידלט פון גריצע. יעדער איינוווינער, אָן אונטערשיד פון געשלעכט, עלטער, מוז זיך, זונטיק און מאָנטיק צושטעלן אויפן רינעק. עס איז נאָר דערלויבט מיט זיך מיטצונעמען אזויפיל זאכן, וויפיל עס איז מעגלעך צו טראָגן.

זונטיק אינדערפרי.

דאָס שטעטל איז ארומגערינגלט געוואָרן מיט באוואָפנטע דייטשן, וואָס האָבן געהיטן, אז עס זאָל זיך, חס ושלום, נישט ארויסגענעמען פון שטעטל קיין איין יידיש נפש. אויך אויפן רינעק האָבן זיך ארומגעדרייט א סך געסטאפאָוועצעס, וואָס האָבן געהאלטן גרייט בייטשן, שטעקנס, אייזערנע פרענטן און מאשין־געווער. פרייליעכע, האָבן זיי אָפגעווארט זייערע קרבנות: זקנים, קראנקע, פרויען מיט קליינע זויג־קינדערלעך און סתם אָפטימיסטן, וואָס האָבן געטענהעט, עס וועט גאָרנישט פאסירן. דאָס זענען געווען משפחה־רעשטלעך, וואָס האָבן נישט געוואָלט און נישט געהאט קיין שום מעגלעכקייט פרייער צו אנטלויפן און אָפגעווארט ביז די דייטשן וועלן זיי ארויסטרייבן פון זייער היים־שטעטעלע גריצע.

אין דעם טאָג זענען קיין גריצע אָנגעקומען פויערישע וועגעלעך, פאר־פולטע מיט דאָרפס־פאָליאקן. א סך פון זיי האָבן געשיכורט, געזונגען סאָלדאטסקע און יידן־העצערישע לידלעך. אנדערע האָבן זיך געצלמט און איינס ס׳אנדערע גע־קושט. גרויס איז געווען זייער פרייד, וואָס ענדלעך, האָבן זיי זיך „גאָט צו דאנ־קען" דערווארט זייער אזוי לאנג אויסגעחלומטן טאָג, פטור צו ווערן פון די יידן.

א טייל פון דעם צעיושעטן המון, וועמענס בלוט עס האָט זיך צעהיצט פון

דער יידן־שנאה און פון דער פוילישער ווודקע, האָט זיך אין דעם חגא־טאָג — אָנשטאָט צו גיין אין די קלויסטערס, אָפשעפטשען א פאָר קריסטלעכע פסוקים פון די „ליבע"־תפילות — א לאָז געטאָן אין די יידישע שטובן, אויסצורויבן דאָס ביסל פארמעגן, וואָס עס האָבן על פי טעות איבערגעלאָזט די דייטשע הענקער. שעלטנדיק און זידלענדיק די יידן מיט די פרעכסטע זידל־ווערטער, פארבראָקס מיט „הייליקע" עוואַנגעליע־פסוקים, האָבן זיי צעבראָכן די שענק און אָנגעפילט זייערע מיטגעבראכטע זעק מיט רויב: וועש, קליידער, געפעס און די טייערסטע חפצים. דאָס וואָס איז זיי נישט געפעלן, האָבן זיי צעבראָכן, פארניכטעט ביז זיי האָבן דעמאָלירט די גאנצע ווינונג. נאכהער האָבן זיי נאָך גוט צעשלאָגן די שטוב־אייגנטימער.

דער פאָגראָם האָט צוגעאיילט, אז די יידן האָבן אייליק און בהלה־דיק פאר־לאָזט זייערע ווין־ערטער. נאָך פאר דער באשטימטער צייט זענען ס׳רוב יידן גע־ווען פארזאמלט אויפן רינעק. די געסטאפאָ־דייטשן האָבן זיי „מקבל פנים" געווען מיט קלעפ, נישט שוינעדיק אפילו די קוים־גייענדיקע זקנים, שוואנגערע פרויען, קראנקע און מוטערס מיט זויג־קינדער. די דייטשן האָבן אדורכגעפירט אייניקע עווידענץ־פאָרמאליטעטן און אויסגעשריגן:

„מארשירן!", „לאָס!", „לאָופן!".

מיט געבויגענע קעפ פון צער און בושה, האָבן די רעשטלעך יידישע משפחות אָנגעהויבן גיין. כמעט אלע זענען געווען באלאָדנט מיט קינדערלעך אויף די הענט, פעקלעך, צוגעבונדן אויף פלייצעס, מיט קישעלעך, קאָצן, ספרים, א ביסל וועש, טשייניקעס, טעפלעך און אנדערע גאָר נויטוועניקע קלייניקייטן. די דייטשן האָבן כסדר געווילדעוועט, געשלאָגן און ארויסגעיאָגט די יידן פון דעם שטעטל, ווו הונדערטער יאָרן האָבן דאָרט געלעבט טויזנטער יידן, שווער און ביטער געהאָ־רעוועט, געהאָפט אויף בעסערע צייטן.

א טייל פון דער פוילישער באפעלקערונג, ספעציעל די „פיין־דערצויגענע" האָבן זיך געזעגנט מיט די ארויסגעטריבענע. מען האָט געהערט ווולגארע זידל־ווערטער און שפאָטישע געפייפערייען.

די יידן זענען צוגעטריבן געוואָרן צו דער קאָלעיקע. די דייטשן האָבן זיי אריינגעיאָגט אין שטיקנדיקע לאסט־וואגענען, פארמיסטיקטע מיט פערד־צואה. אין יעדן וואגאָן זענען אריינגעשטופט געוואָרן הונדערט מאן.

נאָכן ארויסטרייבן די יידן פון דעם שטעטל זענען אויפן רינעק איבערגע־בליבן צוויי קליינע קינדער. דאָס שנעלע אוועקיאָגן די יידן און די וויילדע גע־שרייען, האָבן צעטומלט דאָס רבנישע פאָרל: יעקב יוסף און זיין פרוי, וואָס האָבן פלוצים פארלוירן זייערע צוויי קינדערלעך: די דייטשן האָבן זיי נישט געלאָזט אויסזוכן די קינדער און אוועקגעטריבן צוזאמען מיט אלע.

דער גריצער לאנדסמאן יוסף האמער — איינער פון די 83 יידן, וואס די דייטשן האבן נאך דער ליקווידאציע, איבערגעלאזט אין שטעטל, אלס „נוצלעכע פאכלייט", האט די האלב־פארפרוירענע קינדער אריינגעטראגן אין דעם געוועלבל פון פייוול שפילמאן — א שוסטער. דארט האט מען זיי א ביסל דערווארעמט און צוגעפירט צו דער קאלעיקע.

די דייטשן, דערזעענדיק די פישטשענדיקע ארעסטאנטלעך, האבן זיך צעלאכט: „וווּנדערבאר, מיין היילאנד!".

אויך די שוועלבעלעך זענען אריינגעשלייפערט געוואָרן אין א וואגאן, אָבגעפאקט מיט די פארמשפטע יידן. די קאלעיקע האט זיי אוועקגעפירט קיין פיאסעטשנע. דארט זענען זיי געוואָרן איבערגעלאדנט אין צווייטע וואגאנען און געבראכט געוואָרן אין וואַרשעווער געטא.

א קליינער טייל יידן זענען אויסגעזידלט געוואָרן מאגטיק אינדערפרי.

די פאקטן האבן דערציילט: ישראל דיאמענט, יוסף האמער און הענדל וויגנסבערג—האמער.

גריצער יידן גראבן זיך א קבר

אין וואַרשעווער געטאָ

ישראל דיאמענט דערציילט:

ווי נאָר מען איז אריינגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ, האָט מען באלד דערזען די טראגישע ווירקלעכקייט. א סך יידן האָבן זיך געוואלגערט אין די גאסן. עס איז געווען וועיניק פּראָדוקטן. מען האָט געליטן קעלט. און כמעט אלע שטובן האָבן געבושעוועט כל מיני קראנקהייטן. איבעראל, ווו מען איז נאָר געגאנגען האָט מען געזען לוויות: מתים, געפירטע אויף האנט־ווע־גען, נאָך וועלכע עס זענען נאָכגעגאנגען אייניקע באגלייטער, טויטע, געטראָגענע אויף אקסלען און אויך אויטאָס, וואָס האָבן ארויסגעפירט די טויטע פון די שטובן. דאָס אלץ איז געגאנגען און געפאָרן אין דער ריכטונג פון גענשער בית־עלמין. מען האָט אויך געזען מתים אין אלע גאסן־ווינקלען. אומעטום זענען זיי געלעגן. די געשטאָרבענע גופים, וואָס זענען געווען פארוויקלט אין צעריסענע קליידער און באָרווענע פּיס. די בר מנס קעפ זענען געווען פארדעקט מיט שטיקלעך פאפּיר אויף וועלכע עס זענען געלעגן שטיינער, שטיקלעך ציגל, בכדי דער ווינט זאָל נישט אנטבלויזן די קנאָכיקע, פון הונגער פארמאטערטע און בראנדיק־טונקעלע, טויטע פנימער, וואָס ס׳האָבן געטראָגן די נאָך דערווייל לעבעדיקע גופים פון די געטאָ־יידן. מען האָט אויך אויף די טראָטוארן געזען ליגן גוסס׳דיקע מענטשן מיט שוין האלב־פארמאכטע אויגן. זיי האָבן נאָך קוים־קוים באווענט מיט די הענט און עפּעס געבעטן מיט די אויגן. עס האָט זיך געדוכט, אז די אָפּשטאַרבנדיקע בעטן רעטונג. קיינער האָט אָבער זיי נישט געהאט מיט וואָס צו העלפן.

א סך יידן האָבן אין געטאָ געארבעט מיט מסירות הנפש צו געפינען ווויערטער. פאר די טראנספּאָרט־יידן, וואָס זענען אָנגעקומען פון פארשידענע שטעטלעך: מיר, גריצער, האָבן באשיינפערלעך געזען אונזער בראָך.

און דערווייל האָט אָנגעהויבן פייניקן דער הונגער. ווער עס האָט נאָך פאר־מאָגט א פאָר זלאָטעס אָדער א ביסל באהאלטענע ווערט־חפצים, האָט נאָך געפונען א מקום־מקלט אין א שטוב און עפּעס אָפּצוועסן. די לאגע אָבער פון דער מערהייט יידן איז געווען גאָר שרעקלעך. טאָג־טעגלעך האָט מען געהערט דערציילן, אז א סך גריצער יידן זענען קראנק, האָבן נישט קיין עסן, ליידן קעלט און האָבן אויך נישט קיין שום מעדיצינישע הילף.

ישראל דיאמענט האָט פלוצים איבערגעריסן זיין דערציילן. ער האָט באקומען א מאָדנעם אויסזען. זיינע אויגן האָבן אויסטערליש געקוקט אויף מיר. עס איז מיך באפאלן א פּחד. אויף מיין פראגע פארוואָס ער איז נישט ממשיך דאָס דער־

ציילן זיינע איבערלעבונגען, האָט ער זיך אָפּגעווישט זיינע באטערטע אויגן און מיר ווייטער דערציילט, אז אין חודש מערץ 1941 האָט ער באזוכט מיינע עלטערן, וואָס האָבן געווינט אין א בוידעם־צימערל, אויף דער נאלעווקי־גאס נומער 39, אין דער ווינונג פון מיין פּאָטער שלמה דוד אלטערמאן. ער האָט דעמאָלט בלויז געזען מיין מוטער חיה שרה דאנציקער־אלטערמאן (אין גריצע האָט מען איר גערופן חיה חאשקעס). זי איז געלעגן אויף אן אייזערן בעטל אין א באווסטלאָזן צושטאנד. קיינער איז דאָרט נישט געווען.

עס האָט זיך אויך אין דעם שטובל נישט געפונען קיין קרישקעלע ברויט, אפילו נישט קיין טראָפן וואסער און א פיצל האָלץ צו דערווארעמען דאָס זייער קאלטע חדרל. אָפּליגנדיק אזוי א פּאָר טעג, אָן עסן און אָן שום מעדיצינישע הילף, האָט זי אויסגעהויכט איר נשמה.

אין א זומערדיקן שבת פארנאכט אין דעם זעלבן יאָר, האָט אויך דיאמענט דערציילט, אז ער האָט געטראָפן מיין טויטן פּאָטער, ירחמיאל יוסף אלטערמאן, ליגן אויף דער טשעפּלע גאס. ווי עס האָבן אים דערציילט דאָרטיקע איינווינער, האָט ער זיך דערנערט פון בעטן נדבות און פּראָדוקטן. אין דעם אָ זעלבן שבת איז ער נאָך קוים־קוים ארומגעגאנגען און די פארבייגייער געבעטן: „שענקט א שטיקל ברויט!" פלוצים איז אים נישט גוט געוואָרן. ער איז אומגעפאלן אויפן טראָטואר און נפטר געוואָרן. די אָטוואָצקער־אמשינאָווער חסידים פון גריצע, מיט וועמען מיין פּאָטער האָט צענדליקער יאָרן געדאוונט אין איין שטיבל ביים אלטן שכן אויף דער וואַרשאווסקע גאס און אויך געלערנט אין גרויסן בית המדרש, האָבן קובר געווען זייער לאנגיעריקן חבר, מיין פּאָטער ירחמיאל יוסף, וואָס האָט זיין גאנץ לעבן געלעבט אין דחקות און אויך אומגעקומען אין נויט.

2

איך אַנטלויף פון געטאָ

און ישראל דיאמענט האָט מיר ווייטער דערציילט:

אין וואַרשעווער געטאָ האָב איך געלעבט ביי מיין ברודער אבא דיאמענט. די נויט, בושעוועדיקע קראנקייטן, שטערבלעכקייט און דאָס כסדרדיקע כאפן אויף צוואנגס־ארבעט, האָבן געבוירן אין קאָפּ א געדאנק: „דאָ טאָר איך נישט פארבלייבן, כ'מוז אנטלויפן".

אויסגעסדרט זיך א פלאן — דעם 21־טן יוני 1941 האָב איך אים רעאַליזירט. ס'איז געווען פארטאָג. כ'זיץ אויפן געטאָ־מויער. ציטערנדיק אָבסערווירן איך די געטאָ־פאָליציי, צי עס באווייזט זיך נישט ווער אויף די גאסן פון דער אַרישער זייט. איך האָב געפאקט א ריכטיקן מאָמענט. האָפּ! — איך בין אויף

דער פּוילישער זייט. מיין קערפער ציטערט און פּיבערט פון פּחד. דער אימפּעט יאָגט מיך. אָפּגייענדיק אייליק אייניקע מעטער, באגעגענען מיך צוויי פּוילישע ארבעטער.

„ייד! האָסט געלט?" — פרעגט מיך אייגער פון זיי. דער גאנצער ארום ווערט פאר מיר פינצטער. כ׳זע פאר זיך דעם מלאך המות.

„ייד" — רופט זיך אָפּ א צווייטער — „קלער בישט אזוי פיל. גיב אוועק דיין געלט. אויב נישט, נעמען מיר דיך צו דער פאָליציי".

די וואַרענונג האָט געהייסן טויט־שטראָף. כ׳האָב זיי, וויינענדיק, דערקלערט אז מיין גאנץ פארמעגן איז 300 זלאָטעס, וועלכע כ׳דארף האָבן אויף עסן. „וווּ האָסטו דאָס געלט?" — פרעגט דער זעלבער. כ׳האָב ארויסגענומען די 300 זלאָטעס. שנעל האָט ער ארויסגעריסן דאָס געלט פון מיין האנט. „ביסט פריי" — זאָגן ביידע.

אין ערשטן אויגנבליק, נאָך זייער אוועקגיין, פריי איך זיך: „כ׳בין אָפּגעראטעוועט פון טויט". אָבער מניה וביה האָב איך אויפסניי אָנגעהויבן זיך קאָנווולסיוו ווארפן. זיי זענען צוריקגעקומען מיט נאָך פּוילישע שקצים, וועמען זיי האָבן געזאָגט: „דער ייד איז אנטלאָפן פון געטאָ. ער האָט ביי זיך פיל געלט". „גוט, גוט, מיר וועלן שוין מיט אים אדורכקומען" — ענטפערן די צוגעקומענע צו די ערשטע, וועלכע גייען אוועק.

די צוגעשיקטע האָבן מיך באראויקט, אז זיי ווילן מיר נישט טאָן קיין שלעכטס. אדרבא, זיי וועלן מיר נאָך ווייזן דעם וועג, דורך הינטער־געסלעך, צו דער גריצער קאָלאָניקע, בכדי מ׳זאָל מיך נישט כאפן.

כ׳בין ווייטער באראויקט, מיינענדיק, אז כ׳האָב גאָר געפונען רעטער. דורך הינטער־געסלעך האָבן זיי מיך צוגעפירט ביז אָכאָטע (פאָרשטאָט אין וואַרשע), אריינגעפירט אין א הויז־טויער, ווו זיי הויבן מיך אָן מערדערלעך שלאָגן. זיי וואָלטן מיך געוויס דערמאָרדעט. צו מיין גליק איז פונקט אָנגעקומען א פּוילישע מילך־פּארקויפערין. דערזענדיק דאָס בילד, האָט זי אָנגעהויבן ווייענען, זיך געבעטן ביי די כוליגאנעס רחמנות צו האָבן־אויף געזאָגט, אומגליקלעכע מענטשן. איר ביסל מוסר האָט, ווייזט אויס, געווירקט אויף די יוגנטלעכע. זיי לאָזן מיך אָפּ.

מיט די לעצטע כוחות גיי איך ארויס אויף דער גאס. ס׳דערזעט מיך א פּוילישער פאָליציאנט. „זשיד" — זאָגט ער מיר — „גיי נישט דאָ. אין דער גאס זענען פּאראן פיל שוואבן. זיי כאפן דיך דאָ געוויס". ער פּירט מיך טאקע ארויס דורך א טויער אויף א צווייטער גאס. אָפּגייענדיק א פּאָר שריט, באגעגענען מיך עטלעכע פאָליאקן. זיי הויבן מיר אָן גלייך שלאָגן, וואַרפן מיך אום אויפן טראָטואר און שלעפּן פון מיר אראָפּ די שטיוול. א פּלוצים־אָנגעקומענער פויער

האָט די פֿאַליאקן אָנגעזידלט. ער האָט מיך אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און געזומען אונטער זיין שוץ. ער האָט מיר פֿאַרגעשלאָגן, כ׳זאָל אריינגיין צו אים אין שטוב, אויף דער זעלבער גאס. אריינקומענדיק אין זיין ווינונג, האָט ער מיך באדויערנדיק אָנגעקוקט.

„איך הייס יאן זאוואדסקי" — האָט ער זיך פאר מיר פֿאַרגעשטעלט — „דאָ וועסטו פארבלייבן אזוי לאנג, ביז דו וועסט קענען פריי דורכגיין ווו דו ווילסט".

כ׳האָב אָפּגעאָטעמט. נאָך פאראן גוטע פוילישע מענטש" — האָב איך געטראכט. זייענדיק דאָרטן א פּאָר שעה, האָט ער מיר געוויזן ווי הינטער דער קליינער כאטקעלע איז איינגעריכטעט א הייל מיט עלעקטרישער באלייכטונג און וואסער־לייטונג. אויף די וועגן העגען זייטלעך פלייש. נייגעריק פרעג איך ביי אים וואָס דאָ איז. דער פּאָליאק דערקלערט מיר, סודותדיק, אז זיין באשעפטיקונג איז ארויסצופירן מיסט פון געטאָ. אויסנוצנדיק די געלעגנהייט, האָט ער איינגע־אָרדנט א געהיימע אונטערנעמונג פון באזאָרגן דעם געטאָ מיט פערד־פלייש.

דאָס פּאַרטרויען מיר אזא סוד, האָט ארויסגערופן א חשד. כ׳בין דאָרט געווען א גאנצן טאָג. אויך געגעכטיקט. ביינאכט איז אויף מיר עפּעס געפאלן אן אימה. כ׳באשליס: ווי נאָר ס׳וועט טאָגן, מוז איך פון דאנען אוועק.

פארטאָג דערזע איך, צו מיין גרויסער דערשטוינונג, ווי דער פויער קומט צו מיין געלעגער. זיינע אויגן גלאנצן מאָדנע. אין פארבלוטיקטן פארטוך שטעקט א גרויס מעסער. ס׳קומען מיר אין קאָפּ מוראַדיקע געדאנקען. דער פויער האָט מיך מאָדנע אָנגעקוקט און איז אוועק. אויסנוצנדיק זיין אָפּוועזנהייט, קלער איך נישט לאנג, איך מאך א ויברח.

ס׳איז מיר געלונגען צו קומען צו דער גריצער קאָלעיקע. ביז טאָרטשין פּאָר איך אדורך בשלום. דערזעענדיק דאָרט פיל דייטשן, שטייג איך אויס און גיי צופוס קיין ביאלאָבזשעג.

3

גריצער יידן אין ביאַלאָבזשעג

אין יאָר 1942 האָבן אין דעם שטעטעלע געלעבט אן ערך זעקס הונדערט יידן פון גרוקע — האָט מיר דערציילט ישראל דיאמענט. — אויסער די שטענ־דיקע יידישע איינוווינער האָבן זיך אין ביאלאָבזשעג דעמאָלט געפונען אן ערך 6000 יידן פון די ארומיקע שטעטלעך: ווורקע, גאסטשין, מאָגעלניצע און אנדערע קלענערע ישובים. די ווינונגס־באדינגונגען זענען געווען גאָר שרעקלעכע. פאָר־פולט זענען געווען אלע ווינונגען, קאמערן, פערד־שטאלן און אפילו אונטערן פרייען הימל האָבן זיך ארומגעוואלגערט פרעמדע, היימלאָזע יידן מיט זייערע משפחות. ס׳האָט אָבער קיינער נישט געוואלט פארלאָזן דאָס שטעטל צוליב צוויי

טעמים: ערשטנס, איז ביז דעמאָלט נאָך דאָרט נישט פאָרגעקומען קיין גרויסע אָבלאוועס, קאָלעקטיוו מאָרדן אָדער אויסזידלונגען, ווי אין אנדערע שטעטלעך. צווייטנס, איז אין ביאלאָבזשעג געווען צו באקומען ביליקע לעבנסמיטל־פראָדוקטן לרוב. ס׳איז כדאי צו באמערקן, אז א ברויט האָט דאָרט געקאָסט 4 זלאָטעס. דאָס איז געווען אין יענער צייט א שפּאָט־ביליקער פרייז. אָבער אויך ווי אין ווארשעווער געטאָ, האָט די דאָרטיקע אָקופאַציע־מאכט טאָג־טעגלעך געיאָגט די יידן, צו קאטאָרגע־ארבעט און אָפטמאָל דערמאָרדעט איינצלנע יידן.

די הויפּט־הערשער זענען דאָרט געווען צוויי פראָסטע זשאנדארמען: פריסקא און קלאס. ביידע פאָלקס־דייטשן פון שטעטלע ווורקע. וועגן די צוויי נאציסטן האָבן די דאָרטיקע יידן דערציילט גרויליקע זאכן:

זייערע ערשטע קרבנות זענען געווען יידישע קינדער פון גריצע: צביה זלאטע (אליהו שמערס מוטער) מיט פיר קינדער, וועמען זיי האָבן דערשאָסן· זיי האָבן אויך דערשאָסן נאָך אייניקע גריצער יידן. יוסף וויינפעלד (איציק לעוואצינסקעס ברודער), דוד קורץ („דאניעק"), די צוויי קינדערלעך צפורה׳לע און ניוטע קורץ, מאיר פינקלשטיין, אברהם יהודה, דער איבערגעגעבענער מיטגליד אין גריצער ספאָרט־קלוב „יוטשענקא" און יעקב משה דרייער. דעם לעצטן, האָבן די מערדער דערשאָסן אין א קאמער, בעת זיי האָבן אים געטראָפן נעמען א פאָר שטיקלעך האָלץ. די צוויי פאָלקס־דייטשן האָבן אויך אומגעבראכט א 17־יעריק מיידל מיט חיים קליינס זון וואָלף. די דייטשן האָבן פארבייגייענדיק דערזען די צוויי. האָבן זיי באפוילן אז זיי זאָלן אויסגראָבן א גרוב. נאָך דעם ווי דער גרוב איז געווען פארטיק, האָבן די דייטשן באפוילן אז די קינדער זאָלן זיך אין אים אריינלייגן. ביידע קינדער האָבן פארקלאמערט זייערע יונגע גופים. וויינענדיק און אייניער דעם צווייטן קושנדיק, זענען זיי אזוי געשטאנען ארומגענומען און מיט פחד־בליקן אָנגעקוקט די דייטשע מענטשן־מערדער און דאָס אָפּענע גרוב־לאָך, זייער קבר, ווו זיי דארפן זיך לעבעדיקערהייט אליין באגראָבן. די דייטשן האָבן זיי אריינגעשליידערט אין גרוב. עטלעכע רעווואָלווער־שאָסן האָבן פארענדיקט דאָס לעבן פון די צוויי יונגע מענטשן.

די לאגע פון די גריצער יידן, צוזאמען מיט די דאָרטיקע יידישע אייינוויינער איז געווארן ערגער פון טאָג־צו־טאָג. מ׳האָט געהונגערט, ס׳האָבן זיך פארשפרייט קראנקהייטן און די שטערבלעכקייט איז אזוי געוואקסן, אז מ׳האָט זיך גארנישט געקענט קיין עצה געבן מיט די טויטע, וואָס זענען געלעגן א סך טעג ביז מ׳האָט זיי געבראכט צו קבר ישראל.

סוכות־צייט האָבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז די דייטשן מאכן אלע פאָרבערייטונגען אויסצוזידלען די יידן·

4

אויסזידלונג פון די יידן אין ביאַלאָבזשעג

געווען איז דאָס אין הושענה־רבה, אין יאָר 1942.

צוועלף בייגאכט ווערן מיר אלארמירט, אז דאָס שטעטעלע ביאלאָבזשעג איז געוואָרן ארומגערינגלט מיט ס.ס.־לייט, אוקראינער און לעטלער. אויף די פּצלדער אַרום אלע שטאָט־זייטן האָבן מיר דערזען אָנגעצונדענע פּייערן. מ׳האָט אויך געהערט זינגען און הוליען. דאָס האָבן זיך אזוי פארוויילט די דייטשן מיט זייערע חברים, די אוקראינער און לעטלער רוצחים.

ביז פארטאָג האָט געדויערט דער „קאָנצערט". מיר, יידן, האָבן מיט שרעק אָפּגעווארט אונזער גורל. ווי נאָר ס׳האָט אָנגעהויבן ווערן עטוואָס ליכטיק, זענען די כאַפּצעס רעשיק אריינגעלאָפן אין געטאָ. אלע יידן זענען ארויסגעטריבן געוואָרן אויפן פערד־מארק· בעתן יאָגן זענען דערשאָסן געוואָרן צוויי גריצער יידן: יוסף סופר און דער אלטער משה הימלשטיין. זיי ווערן אויסגעשטעלט רייען־וויז. די פאטרולירנדיקע דייטשן שלעפּן ארויס פון דער ריי אייניקע יידן: ד״ר בולקע, אהרן גאָלדבערג, פרעזעס פון יודן־ראט, דעם וווּרקער רבין און נאָך אייניקע. אלע, אויסער דער וווּרקער רבי, ווערן דערשאָסן אויפן אָרט. דער לעצטער איז ניצול געוואָרן, וויל זיין אויסזען האָט עפּעס ארויסגערופן באזונדערע אויפמערקזאמקייט: זיין פּנים איז געווען פארבונדן מיט א רויט טיכל. אין דער האנט האָט ער געהאלטן א פלעשל וואסער. ער לאָזט זיך נישט בשום אופן אראָפּנעמען ס׳טיכל פון קאָפּ. ער וואשט זיך די הענט מיט וואסער, הויבט אויף זייגע הענט צום הימל און שעפּטשעט א תפילה צו גאָט· די דייטשן, אָבסערווירנדיק דאָס, לאָזן אראָפּ די צו אים צילנדיקע ביקסן־רערלעך, האלטן זיך עפּעס צוריק. זיי בראטן זיך אייניקע מינוט. „אין דער ריי" — זאָגן זיי צו אים. מיט געהויבענע הענט ענדיקט ער זיין תפילה, צוריקגייענדיק צו דער עדה.

ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן צווישן די יידן, 6000 מאן, א סעלעקציע — 600 געזונטע, ארבעטס־פּאָטענטע, ווערן געשטעלט אין א זייט. די רעשט יידן זענען אָפּטראנספּאָרטירט געוואָרן אין טויטן־לאגער טרעבלינקע.

5

אין סקאַרזשיסק

ישראל דיאמענט דערציילט וויטער:

מיר, 600 ארבעטספּאָטענטע יידן, ווערן אָפּגעשיקט קיין ברינקאָוו, הינטער ביאלאָבזשעג· דאָרט האָבן מיר געארבעט אין אן עלעקטריש ווערק: „OST ENERGIE-SOORG" „אָסט ענערגיע־זאָרג". מיר זענען דאָרט געווען א קורצע צייט. עס ווערט דורכגעפירט א נייע סעלעקציע. גאָר געזונטע 108 מאן, ווערן

אָפגעשיקט אויף ארבעט קיין סקארזשיסק, די איבעריקע — קיין טרעבלינקע. צווישן די 108 מאן האָט זיך געפונען א גרויסע צאָל גריצער.

אויפן וועג פון בריגקאָוו קיין סקארזשיסק האָבן א גרופע יידן אויף א לאסט־אויטאָ געגעבן דעם ווערק־שוץ־פירער 1800 זלאָטעס, ער זאָל זיי באַפרייען. דער דייטש, מיטן הסכם פון זיינע חברים, האָט צוגענומען דאָס געלט. צוגעפירט די יידן צו א וואלד און אלע אויסגעשאָסן. צווישן די דערמאָרדעטע האָבן זיך געפונען די גריצער יידן: משה גוטפיין, מאָטל גאָלדבערג, אליהו מאיר יערעמיאש, די ברידער בייטל פון גוסטשין, יוסף ברענערס זון „דזשאבאלע", אליעזר ראָזנהאָלץ א. אנד.

אין סקארזשיסק האָבן מיר זייער שווער געארבעט: 12 שעה אין א מעת־לעת. עסן האָבן מיר באקומען אייז מאָל אין טאָג: א וואסערדיקע זופ און אייז ברייטל פאר 21 פערזאָן.

אלע גריצער יידן האָבן זיך דאָרט געלעבט גאָר פריינטלעך, ממש ווי ברידער. מ'האָט אָבער געליטן פון מ. ר., וואָס האָט באקומען א ספעציעלן „דזשאָב" אלס אויבער־שוועסטער און געלעבט מיטן 58־יעריקן לאגער־פירער אימפליגג.

פון דער גרופע גריצער יידן, וואָס האָבן געארבעט אין דער אמוניציע־פאַבריק אין סקארזשיסק, זענען די מערהייט אומגעקומען. אויף ווי ווייט דיא־מענט האָט געדענקט, האָט ער מיר אויפגעגעבן אייניקע נעמען: יהושע מאלץ איז געשאָסן געוואָרן אין שליבן. אין סקארזשיסק זענען דערמאָרדעט געוואָרן די פאָלגנדיקע גריצער יידן: יהושע „ציבאלאש", מענדל שארבארסקעס אייניקל, די ברידער קאָרנפעלד יצחק און הערשל, יחיאל שקאָפ, אברהם בלאטמאן, מלך ליפשיץ, רבקה ניימאן, אברהם הערשקאָוויטש, בערל לאכמאן, בנימין שיינבוים, משה בעקער, רויטמאן, משה ווינפעלד און איציק וויסקוס. ס'איז אויך דאָרט אומגעקומען דער אין גריצע באוווסטער תלמיד־חכם אביגדור בעקער. צוליב דעם, וואָס ער האָט נישט געקענט שווער ארבעטן, האָט ער די גאנצע צייט געליטן נויט. ער האָט זיך דערנערט פון דעם עסן־אָפפאל, וואָס מ'האָט אריס־געוואָרפן פון דער פאבריקס־קיך. און טאקע אמאָל, בעת ער האָט אויסגעקראצט מיט די הענט א קעסל פון זופ, האָט אים א דייטש געשאָסן.

פון דער גרופע זענען געבליבן לעבן: יעקב ראָזנטאל, יוסף שמידט, דוד דרייער (ווויבט אין בוענאָס־איירעס), מאיר הערשקאָוויטש (ווויבט אין אמעריקע), נטע הערשקאָוויטש (ווויבט אין פוילן), וועלוול קורץ, משה שיינבוים, דוד ברוין, אברהם הערשקאָוויטש טאָכטער, משה שפילמאן, ניסל בערקאָוויטש, יעקב הערשקאָוויטש, אברהם באמבאלסקע, שמחה ביטער, ישראל ביטער, מלכה ראָזנבערג און פנחס וויסקוס.

די לעצטע אויסוידלונג

מיר, די 83 יידן, וואס די דייטשן האָבן דערלויבט צו ווינען אין גריצע, אלס נוצלעכע פאכלייט, האָבן, ווי עס איז, דורכגעלעבט. ארבעט האָט נישט געפעלט. מ׳האָט נישט שלעכט פארדינט. ס׳איז אויך געווען גוט אָפצוענסן, ס׳האָט נאָר געפעלט איין זאך: מנוחה. ס׳איז געווען ממש אומדערטרעגלעך צו לעבן כסדר אין שרעק. שרעק פאר דער געסטאפּאָ, פאָליאקן און נאָך מער האָבן מיר געציטערט פאר א היימישן מסור. טראָץ דעם, וואס זיין גרויסע ראָל אין שטאָטיש יודן־ראט איז שוין געווען פארענדיקט, נאָכדעם ווי מ׳האָט אויסגעזידלט אלע יידן פון גריצע, האָט ער אָבער נישט אויפגעהערט חניפה׳דיק דינגען די דייטשן. ער איז כסדר געקראָכן אין די דייטשע אמטן. מיר האָבן נישט געוווסט, וואס ער האָט דאָרט צו טאָן און דערפאר האָבן מיר מורא געהאט.

אין אלגעמיין האָבן מיר פארהעלטנישמעסיק נישט שלעכט געלעבט, פארגלייכנדיק דאָס גיהנום פון די גריצער יידן אין ווארשעווער געטאָ. מיר האָבן זיך אלע איינגעבילדעט, אז עס וועט אונז געלונגען איבערצולעבן די קריג, זען היטלערס סוף. אָבער ווי א סך אזעלכע „פריווילעגירטע", האָבן אויך מיר זיך אנטוישט.

צום גדליה אינדערפרי (אין יאָר 1942) האָבן מיר פלוצים דערהערט די גוטבאקאנטע היסטעריש געקוויטשן פון די דייטשן: „אין משך פון צען מינוט פארלאָזן די ווינונגען! פערטיק זיין!!!"

„אונזער סוף איז געקומען" — זאָגט אייגער צום צווייטן

נישט אויספירנדיק פינקטלעך דעם באפעל, זענען די דייטשן אריין צו אונז, ארויסגעטריבן אלעמען. מען האָט אונז ארויפגעשליידערט אויף לאסט־אויטאָס און אוועקגעפירט אין ווארשעווער געטאָ.

מיר קומען אָן אויפן טרויעריק־בארימטן אומשלאג־פלאץ. מען יאָגט אונז אריין אין א גאָר גרויס הויז, הויך פארפארקנט מיט שטעכל־דראָט, אלע גרויסע קאזארמע־צימערן זענען פארפולט מיט טויזנטער יידן, וועלכע ליגן מיט הויפנס פעק.

א פאָר טעג זענען מיר דאָרט געווען. עס איז אָנגעקומען א דאָקטוירים־קאָמיסיע, באגלייט מיט געסטאפּאָוצעס. זיי האָבן דורכגעפירט א סעלעקציע. פון אלע דאָרט צונויפגעטריבענע יידן זענען אויסגעקליבן געוואָרן נאָר 400 נאָך ארבעטס־פעאיקע מענער און פרויען. די איבעריקע זענען אָפגעשיקט געוואָרן אין

די פארניכטונגס־קאצעטן.

מיר האָבן זיך, צום גליק, געפונען צווישן דער גרופע ארבעטס־פעאיקע· מען האָט אונז פארלאָדנט אין עטלעכע, שמוציקע, כלאָריק־פאר׳עיפוש׳טע וואגאָנען. די נאציס האָבן געגעבן סיגנאל־צייכנס, מען איז אָפגעפאָרן.

קיינער פון דער גרופע האָט נישט געווסט ווהין מען פארשלעפט אונז.

2

אויף קאטאָרגע אין סמאָלענסק

פון וואַרשעווער אומשלאג־פלאץ זענען מיר געפאָרן טעג און נעכט. אויס־צורוען זיך איז נישט געווען מעגלעך. נישט געווען קיין אָרט ווו אוועקצולייגן די קערפערס. די וואגאָנען זענען געווען איבערפולט מיט צונויפגעפרעסטע מענטשן.

ניין טעג זענען מיר געפאָרן.

די באן האָט זיך אָפגעשטעלט· מיר קוקן אַרויס. די געגנט איז פאר אונז אינגאנצן אומבאקאנט. אויף יעדן איינעם איז געפאלן א פחד: „וואָס וועט דאָ פאסירן?" — האָט איינער געפרעגט דעם צווייטן.

די וואגאָן־טירן האָבן זיך רעשיק צעעפנט.

מען האָט אונז אלע אַרויסגעשליידערט אין דרויסן. אונטער א האָגל קלעפ האָט מען אונז אריינגעיאָגט אין א ווייס געקאלעכט, גרויס הויז, יעדער איינער איז גע־וואָרן רעווידירט. אפשר איז נאָך ביי וועמען געבליבן עפעס געלט אָדער א ווערט־פולער חפץ.

מען האָט אונז צעטיילט אין קליינע גרופן, צו 15 מאן. און גלייך אוועקגע־יאָגט אויף ארבעט. יעדע גרופע האָט געהאט איר רוסישן בריגאדיר־־קאפאָ·

פון די רוסן דערוויסן מיר זיך, אז מען געפינט זיך אין סמאָלענסק.

אויפן ארבעטס־פלאץ האָבן די רוסישע קאפאָס יעדן איינעם צעשלאָגן, נאכהער געהייסן ארבעטן: אריבערטראָגן, פון איין אָרט אויפן צווייטן, אלטע ציגל, פאראָסטעטע אייזנס, לאנגע, דיקע קלעצער. אפילו גאָר שוואכע, אויפן וועג קראנק געוואָרענע, האָבן געמוזט טראָגן שווערע משאות לויפנדיק גאלאָפמעסיק. איז ווער געפאלן אונטער דער לאסט, זענען די רוסן שנעל צוגעלאָפן און יענעם, רצי־חות׳דיק געשלאָגן. פיל זענען געבליבן ליגן באוווסטלאָז, אונטער שטיקער אייזנס און קלעצער.

נאָכן ערשטן ארבעטס־טאָג האָבן מיר מידע, פאראוונדעטע זיך קוים־קוים צו־געשלעפט אין באראק.

ווי אָפגערעדט האָבן זיך אלע אוועקגעזעצט און באווייזנט דעם גורל. מען האָט פארשאָלטן דעם געבוירן־טאָג, מקנא געווען די שוין איבערגעקומענע, אומ־געקומענע·

מען האָט אריינגעברענגט „עסן": יעדן איינעם א ביסל הייס וואסער מיט פעלד־גראָזן. ווי נאָר מען האָט זיך אויסגעצויגן אויף די פּריטשעס, זענען אריינגעלאָפן טומלענדיקע דייטשן מיט רוסן. „אלע מוזן אויפשטיין"! — האָבן זיי געשריגן. יעדער איז זאָפּאָרט אראָפּ פון געלעגער.

פּאָר אונז זענען דורכגעאנגען געזונטע ס. ס.־יונגען. יעדן איינעם אָפּגעמאָסטן פון קאָפּ ביז פּיס. ממש געשפּיזט מיט חיה'ש־צעפּלאמטע, מאָרד־בליקן. זיי האָבן אויסגעקליבן עטלעכע יידן, וועלכע זענען אריסגעטריבן געוואָרן אין נאכטישן דרויסן, ווו מען האָט זיי דערשאָסן.

אָט אָ די קאטאָרגע ארבעט בייטאָג, די גראָז־זופ אלס שפּייז און דאָס שיסן יעדן אָוונט עטלעכע פון אונז, האָט זיך איבערגעחזרט טאָג־טעגלעך. בייטאָג ביי די קאטאָרגע־ארבעט האָבן מיר געווארט אויף זון־אונטערגאנג, און בייגאכט זענען מיר שלאָפלאָז געלעגן אויף די פּריטשעס אָפּוואַרטנדיק מיט ציטער: „וער ווייסט צי מען וועט מיך נישט היינט שיסן".

מיר האָבן שוין געוווסט וועלכע שעהן עס דארפן אריינקומען די דייטשן מיט זייערע רוסישע „קאמעראדן" אריסשלעפּן א פּאָר קרבנות.

אין א געוויסן אָוונט איז אריינגעקומען דער דאָרטיקער ארבעטס־אינספּעקטאָר אָבער־שעף זיידל קאָנטראָלירן וואָס עס הערט זיך. די קאפּאָס, וועלנדיק ווייזן, אז מיר ארבעטן גאָרנישט אזוי שווער, האָבן אלעמען געהייסן מאכן גימנאסטישע איבונגען.

נאכהער האָבן זיי אראָפּגעריסן די קליידער פון פּרויען. ווייענדיקע מיט פּארמאכטע אויגן, פּאר בושה, האָבן די פּרויען זיך צוזאמענגעטוליעט, בכדי נישט וויזן זייערע אנטבלויזטקייט פּאר די אויסגעלאָצטע, תאווה־ברענענדע אויגן פון די נאצי־יונגען.

„לאופן!" — האָבן די דייטשן באפוילן. אזוי ארומגענומען זענען אלע פּרויען ארויס אין פּראָסטיקן דרויסן. דערפילנדיק די קעלט האָבן די פּרויען נאָך ענגער זיך צוזאמענגעטוליעט. אָנקוקנדיק דאָס בילד פון די צוזאמענגעפּרעסטע נאקעטע פּרויען־קערפּערס האָבן זיך די נאצים צעלאכט און באפוילן „לויפן".

יאָמערנדיק זענען די פּרויען, טיילווייז צוזאמענגענומענע, ארומגעלאָפן אין־בערן הויף. נאכהער האָבן זיי די פּרויען גוט צעשלאָגן און אריינגעטריבן אין בארַאק. די דייטשן האָבן אריסגעשלעפּט צוויי יידן, וועלכע מען האָט אינדערפרי געפונען געהאָנגענע.

געווען נאָך א פּאל:

א ס. ס.־יונג האָט געמאָלדן, אז עס איז אָנגעקומען א פּאראָדענונג אונז אָפּצוטראנספּאָרטירן קיין וואַרשע.

דער אָ ס. ס.־מא, האָט אויך געמאָלדן ברוך ליפשיץ'ס טאָכטער, אז עס איז

איר ריי דעם אָונט צו קומען אין ווייסן הויז — דאָס איז געווען דער שטאָב — זי מוז זיין אָנגעטון אין ריינע וועש. וואָס דאָס הייסט קומען אָנגעטון אין ריינע וועש, האָבן מיר גוט געווּוסט. דער פאל פון אייזלאדענען שיינע, יונגע מיידלעך מיט א באפעל צו זיין אָנגעטון אין ריינע וועש, איז אלעמען געווען גוט באקאנט! דאָס האָט זיך איבערגעחזרט פיל מאָל. די ס.ס.־לייט פלעגן אייזאָרדענען אין שטאב בעלער. נאָך שיכורן א פּאָר שעה האָבן זיי מיט די גערופענע יידישע מיידלעך געמאכט תאווה׳דיקע אָרגיעס, זיי געשענדעט און צום סוף דערמאָרדעט.

אין דעם אָונט, וועו עס איז געפונען געוואָרן ליפשיץ׳ס טאָכטער מאניע, האָבן מיר געהערט דאָס ווילדע געלעכטער פון די זיך דאָרט פארווויילנדע. דאן זענען אריינגעלאָפן שיכורע דייטשן און ארויסגעשלעפט 18 יידן צו שיסן.

ברוך ליפשיץ וויסנדיק, אז זיין טאָכטער וועט דאָרט געשענדעט און מען וועט איר נאכהער שיסן, האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן, זיך פשוט געבעטן ביי די דייטשן, מען זאָל אים מיטנעמען צו שיסן. די הענקער האָבן זיך נישט געלאָזט לאנג בעטן. פּאָרן ארויספירן ברוך ליפשיץ׳ן מיט די 18 יידן צום שיסן האָט ער אויסגערופן:

„געדענקט חברים! נעמט נקמה!".

די דערשאָסענע גופים זענען געלעגן פּארן הויז, וואו עס איז פאָרגעקומען דער באל. פלוצים דערזעען מיר: מאניע ליפשיץ איז דאָ אין בארק.

זי האָט אונז דערציילט:

דער באל איז געווען אייזגעאָרדנט מלכות׳דיק. אין א גוט באהייצטן, שטארק באלויכטענעם זאל זענען געשטאנען אויסגעסערווירטע טישן מיט אלעם גוטן: פיינע געטראנקען, געבראָטן פלייש, פרוכטן און רוסישע געבעקסן. די גאנצע צייט האָבן דייטשן מיט רוסן געטרונקען, געגעסן, געזונגען, געטאנצט, זיך גאָר גוט געווויילט. א גלעזל נאָך א גלעזל ביז די געסט האָבן אָנגעהויבן זיך טוליען צו די אייזגעלאדענע מיידלעך, טרייבן מיט זיי ווילדע אָרגיעס. אויך ביי מיר האָט זיך געפּאָרעט א שיכורער דייטש. איך האָב אים נאָכמער אָנגעטרונקען מיט ביר און בראָנפן, דערזעענדיק, אז ער איז פולקאָם שיכור, בין איך אנטלאָפן, אים איבערגעלאָזט אין א באוווסטלאָזן צושטאנד.

מאניע האָט זיך געפרעגט וואו עס איז איר פּאָטער. דערוויסנדיק זיך, אז ער ליגט דערשאָסן אויפן הויף פּארן שטאב־הויז, וואו עס איז פאָרגעקומען דער באל, פאלט זי אוועק אין חלשות.

מיר געדענקען נאָך א פאל:

מען איז איינמאָל געזעסן אין בארק, געשמועסט וועגן אונזער ביטערן גורל, אז עס וואָלט אפשר גלייכער געווען אליין צו פארענדיקן מיט אזא געמוטשעט לעבן, בעסער דער טויט אייידער ווערן אזוי געפּייניקט און סוף כל סוף

אומקומען. טייל זענען נישט מסכים געווען מיט אזא געדאנקען־גאנג. זיי האָבן א ווילן איבערצולעבן און זענען היטלערס סוף.

רעדנדיק אזוי האָבן מיר באמערקט ווי יהודה בער שוחט וועלט בלאס. „עס איז מיר נישט גוט" האָט ער קוים ארויסגעשעפטשעט און געפאלן אויפן דיל. מיר האָבן אים אָנגעהויבן מונטערן.

אין דער רגע איז אריינגעקומען א ס. ס.־מאן. ווי נאָר דער דייטש דערזעט דעם פארחלשטן, הייסט ער יהודה בערן ארויספירן אינדרויסן, ווייל דאָרט וועט ער האָבן מער לופט.

ווי נאָר ער איז ארויסגעפירט געוואָרן האָט אים דער דייטש געגעבן עטלעכע קלעפ אויפן קאָפּ מיט א קלעצל האָלץ.

יהודה בער האָט זיך אויפגעכאפט. דער דייטש שלאָגט אים ווידער מיטן גאנצן כוח. האָט זיך דער ייד געבעטן ביים דייטש: „הער לעבן, האָב רחמנות. שיס מיך".

„נישט אזוי שנעל, פארפלוכטער יודע. זיי זיכער, אז היינט שטארבסטו" — האָט ער אים געטרייסט. ער האָט גענומען דאָס קלעצל און צעבראָכן דעם יידס שאַרבן אויף קרישקעס.

און דאָס אלעס האָבן מיר געמוזט זעען.

אין דעם גהינום־לאגער זענען מיר געווען עלף חדשים.

דערציילט פון די בריידער

יוסף און **אברהם יעקב האמער**

גריצער יידן, וואס זענען אומגעקומען אין סמאלענסק און אומגעגנט

פון די 83 יידן, וואס די דייטשן האבן אוועקגעפירט קיין סמאלענסק און אומגעגנט. זענען געבליבן לעבן בלויז אייניקע: די ברידער יוסף און אברהם האמער וואס האבן עולה געווען קיין ישראל. ח. ש. גראמאן און ח. מ. זילבערשטיין. אומגעקומען זענען די פאלגנדיקע פערזאנען: פישל לענג, וואס איז אריינגעקומען אין בראק זיך ראזירן האבן אים די דייטשן מערדערלעך צעשלאגן פון די קלעפ איז ער געוואָרן קראנק און נאכהער געשטארבן. מלך לענגא — פישלס זון און אויך זיין זון מאליק איז געשאסן געוואָרן. מנחם בעלושיצקע האבן די דייטשן געשאסן. יעקב עקיבא גראמאן מיט זיין טאכטער זענען געשטארבן. געצל ראטבלאט מיט דריי זין און טאכטער — געשאסן. חנה ראטבלאט איז אומגעקומען אויף א מאדנעם אופן. בעתן וואשן די פענצטער אין „ווייסן הויז" איז זי אראפגעפאלן און זיך שטארק צעקלאפט. ביינאכט זענען געקומען ס. ס.-לייט אין באראק און איר געמאלדן, אז מען נעמט איר אין שפיטאל אריין. מען האט איר ארויסגענומען אויפן הויף, ווו מען האט זי געשאסן.

ניסל ברייטמאן מיטן זון זענען געשטארבן פון הונגער און קעלט, אליעזר רייטער איז אויך געשטארבן פון הונגער. פנחס לאכמאן — שלאסער — מיט זיינע דריי זין, יוסף גורנצווייג און יוסף סופרס זון זענען געשאסן געוואָרן. אין סמאלענסק זענען אויך אומגעקומען נח ביטער מיט זיין זון יוסף. נח ביטער האט געהאט א מיאוסן סוף: אין א פראסטיקן אוונט האבן אים די דייטשן ארויסגענומען פון דעם בראק און אוועקגעשטעלט אונטער א קראן פון וועלכן עס איז געפלאסן קאלט וואסער. נאכהער האבן אים די דייטשן געשלאגן. יהודה בעז שוחט האט א דייטש דערהרגעט מיט א קלעצל האלץ. עס זענען אויך געשאסן געוואָרן מאטל שולזינגער מיט צוויי זין: משה און ישראל. נתן פיאסקאווסקע. דער זיידגערמאכער בערקאוויטש האט זיך געסמט. עס זענען אויך אומגעקומען די פאלגנדיקע גריצער יידן: זכריה קאפער, משה פאשלעדניאק, ברוך ליפשיץ מיט זיין טאכטער, משה טראקסבערגער, חיים שאול גראמאן, הערשל קורץ, אייזיק זילבערשטיין, חיים יצחק פרידמאן, אלימלך ביטער מיט זיין זון, געדשענאוויטש מיט זיין פרוי, דוד קליין מיט זיין ברודער און שוועסטער: חנה, ישראליק גראמאן, דוד העכט, משה קליין, אלימלך קליין און הימלשטיין. פון אלע 83 גריצער יידן, וואס זענען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין סמאלענסק, זענען לעבן געבליבן 15 פערזאן, וואס מען האט אפגעשיקט צוזאמען מיט נאך 240 יידן, קיין מינסק. דארט

זענען מיר געווען צוויי וואָכן. מיר האָבן געווינט אין א גרויסן פערד־שטאל. נאכהער האָבן די דייטשן אונז אוועקגעשיקט קיין מיידאנעק. און דעם טויטן־לאגער זענען אומגעקומען: לייבל קורץ מיט דער גאנצער משפחה, שלמה הי־מלשטיינס זון, מענדל האמער מיט דער פרוי, חנה וויאטראק און מלכה קורץ. אָפּזייענדיק אין מיידאנעק א גאָר קורצע צייט, האָט מען די גאנץ קליינע, נאָך לעבנגעבליבענע גרופּע אוועקגעשיקט קיין בלוזשין, וווּ מיר זענען געווען זעקס חדשים. אין בלוזשין זענען געשטאָרבן די גריצער יידן: יצחק לִיפשיץ און שלמה ראָטבארד. פון בלוזשין איז אוועקגעשיקט געוואָרן דער טייערער ייד גרשון קליין, וואָס האָט א סך גריצער יידן געהאָלפן. ביז היינט איז נאָך נישט באַווּסט וווּ ער איז אומגעקומען. פון בלוזשין האָט מען אונז געשיקט קיין פלאשאָוו און פון דאָרט קיין עבענזע, עסטרייך. אין עבענזע איז אומגעקומען יצחק שפּיז־מאן (ידידיה קליין איז אומגעקומען אין לובלין), דאָרט זענען מיר באפרייט געוואָרן.

מיר, די גאנץ קליינע גרופּע יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן זע־נען נאָך דער מלחמה געפאָרן אין אונזער אמאָליק היים־שטעטעלע גריצע, וואָס איז געווען אינגאנצן יידן־ריין.

אין דעם באפרייטן גריצע זענען אומגעקומען נאָך צוויי גריצער יידן: משה יוסף גרינבערג און פייגמאן.

פּארצייכנט: אברהם יעקב און יוסף האמער

רשימה פון גריצער יידן, וואָס זענען געווען אין פראנקרייך אוּן אומגעקומען אויף דעפּאָרטאציע

אמבאראס פייוויש, באס משה מיט זיין פרוי און 2 קינדער, ביטער האַרש־לייב (קאָוואל) מיט זיין זון משה, בלוזשיצקי משה און דינה, העגע ברוֹן׳ס מאן, ד״ר בלאס שרה, דרייער מיניע (אנקערמאן), זוסמאן — גיטל גאָלדענפיין׳ס מאן, זיידמאן משה (היטלמאכער) ביילע פּיקמאן׳ס מאן לאכמאן אברהם — אסתר פּיק־מאן׳ס מאן, לענגא פּנחס (זייגערמאכער) מיט זיין זון יחיאל, ליבער לייב מיט פרוי און קינדער, מאָשער אביגדור, לייביש מילער׳ס פרוי און טאָכטער, פּינט שמואל (כינקעס זון), קאָרנפעלד מאקס, פינקעלשטיין (פאָמיליע „טשארקעס״) פּעסיל און מאן, זשיגעל, טערעז און קלארא (4 שוועסטערן), פּיקמאן בן־ציון מיט פרוי און קינדער, פּיקמאן מענדל׳ס פרוי און 2 קינדער, ראָטבארד אברהם, פרוי און 3 קינדער, ראָמאנדעל רחל (געבוירן ראָכפעלד) און טאָכטער, ראָכפעלד אליהו, שמער זישע, שיימאן אריה, שפילמאן לייב (טויבער לייבל), רחל שפילמאן׳ס מאן, ברייגדל מילשטיין׳ס מאן (אריה שיימאן׳ס שוואָגער), האפענמאן — פייגע ראָטבארד׳ס מאן, שרה שטאבזיב׳ס מאן.

פּארצייכנט: **גאָלדפּאַרב**

200 גריצער יידן, וואָס זענען באגראָבן געווָארן לעבעדיקערהייט

וועגן מען האָט די יידישע אנטוווערקער אוועקגעפירט פון גריצע קיין סמאָלענסק, איז נאָך אין גריצע געבליבן א גרופע פון 200 יידן. דאָס זענען געווען די געזונטסטע. זיי האָבן געארבעט אויפן פלי־פלאץ, וואָס געפינט זיך 4 קילאָמעטער פון שטאָט.

אין דער דאָזיקער גרופע איז געווען דער לייטער פון דער פרץ־ביבליאָטעק, דער פאָטאָגראפיסט יחיאל גאָלדבערג, זכריה זילבערבערג, דער רימער־ארבעטער מלך ביטער מיט זיין פאמיליע און אנדערע. ווי עס גיט איבער א פוילישער אדוואָקאט, האָט אין דער גרופע זיך אויך געפונען דער באקאנטער וואַרשעווער קאָנצערט־מייסטער, דער פידלער גאָלד.

לאנגע חדשים, האָבן די דאָזיקע יידן שווער און ביטער געהאָרעוועט ביז אין א זומערדיקן פארנאכט, אין יאָר 1943 אין יענעם טרויעריקן פארנאכט, ווען די יידן זענען געזעסן אין די בארַאקן, רועגדיק נאָך דעם שווערן ארבעטס־טאָג, זענען פלוצים פארפאָרן לאסט־אויטאָס מיט א גרויסע צאָל ס. ס.־לייט.

צו צווייען האָט מען די קרבנות ארויסגעפירט און זיי געבונדן די הענט מיט דראָט, וועגן אלע זענען שוין געווען געבונדן, האָט מען זיי אזוי ווי קלעצער ארויפגעוואָרפן אויף די לאסט־אויטאָס און אוועקגעפירט צום דאָרף כינאָוו, וואָס ליגט נעבן א וואלד 4 קילאָמעטער פון גער. דאָ איז שוין געווען אויסגעגראָבן א טיפער גרוב.

די געבונדענע יידן האָט מען אראָפגעוואָרפן פון די לאסט־אויטאָס און נאָך דעם ווי מען האָט זיי נאָך אמאָל געבונדן צו 5 מיטאמאָל האָט מען זיי אריינ־געשליידערט אין טיפן גרוב.

ווי עס גיבן איבער די פויערים פון דאָרף, האָבן זיך, בשעת מעשה, אָפ־געשפילט שרעקלעכע סצענעס און די קולות פון די פארצווייפלטע יידן האָט מען געהערט אויף וויִיטע קילאָמעטערס.

געווען אויך א סך, וועלכע האָבן געשטעלט א וויידערשטאנד. די טאָכטער פון מלך ביטער האָט זיך נישט געלאָזט בינדן און זיך געוואָרפן אויף די ס. ס.־לייט. די וואָס האָבן זיך קצגנגעשטעלט האָט מען גלייך דערשאָסן, אָדער דערמאָרדעט מיט די קאָלבעס פון די ביקסן.

וועגן מען האָט די געבונדענע קרבנות אריינגעוואָרפן האָבן די היטלעריסטן אריינגעשליידערט אין גרוב האנט־גראנאטן. באלד דערנאָך זענען די שווערע לאסט־אויטאָס ארויפגעפאָרן אויפן גרוב כדי אויסצוגלייכן די ערד.

נאָך דער מלחמה האָבן די לעבנגעבליבענע גריצער יידן באשלאָסן דורכצופירן די עקסהומאציע פון די 200 קדושים, כדי זיי זו ברענגען צו קבר ישראל. די ארבעט האָט געדויערט א גאנצע וואָך.

עטלע.ע אכציק מענטשלעכע שקעלעטן האָט מען אין 20 אָרונות אוועקגעפירט אויסן גריצער בית־עולם.

ביים אָפּענעם קבר האָבן געזעגנט די קדושים די גריצער יידן דוד בערמאן, משה פּערל, יחיאל בערענט און וועלכער ווינט ביים הייבטיקן טאָג אין גריצע.

די הוצאות פון דער דאָזיקער לוויה האָבן געדעקט דער גריצער קאָמיטעט אין ארגענטינע און אויך די לעבנגעבליבענע יידן אין גריצע.

די גריצער יידן האָבן געפלאנט צו שטעלן אויפן ברודער־קבר א גרויסע מצבה, וואָס זאָל זיין א דענקמאָל פאר דער גאנצער פארשניטענער יידישער קהילה — דאָס וועט זיין די איינציקע מצבה לדורות, וויל די היטלעריסטן האָבן חרוב געמאכט דאָס בית־עלמין און מיט די יידישע מצבות אויסגעפלאסטערט א שאָסיי.

יצחק באָרנשטיין

ברודער־קבר פון די 200 קדושים

מיטוואך, דעם 22 דעצעמבער 1948 י. 12 אויגער בייטאג
וועט אויפן יידישן בית־עולם אין גריצע, פארקומען

די לוויה פון 200 יידישע קדושים-

קרבנות פון נאצישער אכזריות.

וועלכע זיינען אומגעבראכט געווארן הינטער גריצע
דעם 14 יולי 1943 י.

אלע גריצער יידן וועלן גערופן מאסנוויז זיך צו באטיליקן אין דער לוויה.

גריצער לאנדסמאנשאפט

W ŚRODĘ, DN. 22 GRUDNIA B. R. O GODZ. 12 ODBĘDZIE SIĘ
NA CMENTARZU ŻYDOWSKIM W GRÓJCU

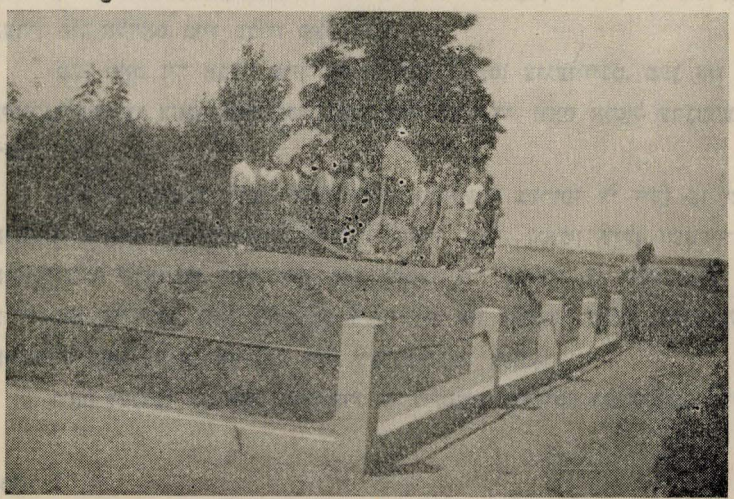
POGRZEB DWUSTU OFIAR

Zamordowanych przez hitlerowców

POD CHINOWEM DN. 4 LIPCA 1943 R.
NA KTÓRY ZAPRASZA
GRÓJECKI KOMITET ŻYDOWSKI

Druk. CKŻwP. Warszawa Tłomackie 5 B-66737

די לוויה פון 200 יידישע קדושים

א גרופע גריצער ביים קבר

די גריצער פויק

צווישן א סך אנדערע ספעציפיש גריצער אייגנארטיקייטן, האָט דאָס שטעטל אויך פארמאָגט אן אייגענע „טעלעגראפן־אגענטור" — אזוי האָט מען אין גריצע געזופן — די מאגיסטראט־פויק. איר טרעגער, דער גריצער „ספיקער" פלעגט פריער גוט אָנפויקן און דערנאָך ארויסלייענען פון א פאפיר די אָרטיקע פאראָר־דענונגען. לויט זיין פויקן האָבן שוין יידן דערקענט צי ברענגט אונז דער „ספיקער" „פארעווע" ידיעות, אָדער ער קומט אָנזאָגן נייע גזירות.

ווי נאָר דער פויקער האָט זיך אין די געסלעך באויזן און מען האָט דער־הערט זיין בים־באָם־רופן, האָבן זיך די שטאָט־איינווינער שוין געריכט אויף נייע „בשורות טובות"...

אין די לעצטע מלחמה־יאָרן, בעת דער דייטשער אכזריות־דיקער הערשאפט איז די גריצער „טעלעגראפן־אגענטור" געוואָרן באזונדערס אקטיוו. דעמאָלט, האָט דער פויקער שוין נישט אָנגעזאָגט אזעלכע קליינע גזירות, ווי יונגע־לייט דארפן זיך שטעלן צום פריזיוו, ליציטאציעס, נייע שטייערן און ד"ג. דער פויקער האָט געמאָלדן וועגן בלוטיקע דייטשע גזירות:

„בים־באָם" — די דייטשע באהערדן פאָדערן 600 יידן אויף ארבעט. די צאָל מוז זיין גרייט מאָרגן אינדערפרי. אין קעגנפאל ווערן 60 יידן דערשאָסן" — „בים־באָם! בים־באאם!" — צוליבן נישט צושטעלן אין דער צייט די געפאָדערטע צאָל יידישע ארבעטער, האָט מען געשאָסן עטלעכע יידן.

„בים־באָם" — יידן ווערן אויפגעפאָדערט צו באצאָלן קאָנטריבוציעס".

אזעלכע און ענלעכע טריעער־ידיעות, האָט דער פויקער פארשפרייט טאָג־טעגלעך. די טעלעגראפן־אגענטורישע פויק איז געוואָרן א ריין־יידישע, אן אָנזאָ־גערין פון אלדאָס בייז בלויז פאר אונז.

מען האָט זיך אָבער אויך צו אזעלכע נייעסן צוגעווויגט. מען איז געוואָרן גלייכגילטיק צו דעם כסדרדיקן „בים־באָם" מיט די, וואָס אמאָל ערגערע גזירות רעות.

אין די ערשטע צייטן האָט דער „ספיקער" געפופן די יידן צו שווארצע ארבעט: גראָבן קאנאליזאציע־גריבער, שארן שניי, וואשן דילן, שאָסיי־ארבעטן און רייניקן קלאָזעטן. אלע יידן, אין עלטער פון 14 ביז 45 יאָר, האָבן געמוזט צוויי טעג אין דער וואָך ארבעטן. דער לוין איז געווען: קלעפ, בלוטיקע וווּנדן און טייל מאָל זענען אייניקע יידן דערמאָרדעט געוואָרן.

וואָס לענגער עס האָט געדויערט די דייטשע בלוטיקע הערשאפט, אלץ גרוי־

לעכער האָט געהילכט דער „בים־באָם" פון דעם פויקער מיט זיינע טרויעריקע ידיעות: „אלע יידן, אויך זקנים מוזן זיך צושטעלן צו דער ארבעט. אָנשטאָט צוויי טעג אין דער וואָך — טאָג־טעגלעך. דער פויקער האָט אָנגעזאָגט איין צרה גרעסער פון דער צווייטער: קאטאָרגע־ארבעט, רויב־קאָנטריבוציעס, דערמאָרדע־טע, גענטאָ, ביז מען האָט דערהערט די לעצטע בים־באָמען — די ליקווידאציע פון דער גריצער קהילה. און געשען איז דאָס אין א ווינטערדיקן פרימאָרגן. מען האָט פלוצים דערהערט:

בים־באאאם, בימ־מ־מ־ם — מאָרגן זעקס פרי מוזן אלע יידן, מענער און פרויען און קינדער זיך צושטעלן אויפן מארק. יעדער האָט רעכט מיט זיך צו נעמען 10 קילא זאכן און עסן אויף צוויי טעג. ווער עס וועט זיך באהאלטן און מען וועט אים געפינען, וועט ווערן דערשאָסן.

בים—בא־א־א־מ־מ־ם!!! — — — — — — — — — — — — — —

א קאלטער פרימאָרגן.

דער באפעל איז געווארן אויסגעפירט: א צוזאמענגעקנוילטע, איינגעהויקער־טע יידישע מאסע האָט ציטערנדיק אָפגעווארט די גריצער קאָלעיקע. עס האָבן זיך געהערט שטילע זיפצן און געווייגען.

און גריצר יידן זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין וואַרשעווער געטא.

פארצייכנט: **דוד דרייער**

חיוליק

די, וואָס זענען פארגאנגען אין פלאמען
צו הייליקן זיין נאָמען,
זאָלן בליען ווי צווייגן, ווי שטאמען.
ברכה פון בלוטן זאָל שטראָמען.

אויפגיין זאָל אין זכרון
דער קלאנג פון זייערס א וואָרט,
הייליק די פארשניטענע יאָרן,
און פון טויט דאָס אָרט.

הייליק זייערע געשטאלטן,
הייליק דער חלום און פארגאנגן,
אין הארץ טיף ליגט באהאלטן
זייער לעצטער געזאנג.

לעצטער שייטער ברענט, פלאקערט
מיט א גסיסה־פלאם.
אויף ערד, פריש צעאקערט
וועט ווידער בליען מיין שטאם.

שוועבן אויף מיט וואָלקנס רויך,
גייען אויף אין די פלאמען,
און דאָרט אין בלויען הויך,
ברענגען צוזאמען קינד מיט מאמען.
ברענגען זון און מאטע
די וונדן זיי היילן
און פון יעדער ברוסט, די געלע לאטע
מיט פייער אויסשיילן.

יזכור, זאָל געדענקט ווערן
זייער טויט, זייערע טרערן.

יזכור

יזכור, פארגעס ניט דאָס בלוט,
פארגעס ניט דעם חורבן.
זע, אויף אַלע וועגן איז ייד געשטאָרבן,
אויף אלע שטייטערס געוועזן דער קרבן.
מיט פלאמען זיין לייב פארגאנגען,
אין פייער געלייטערט געוואָרן.
און פאר דער צייט, ווי זאנגען
פארשניטן זיינע יאָרן.

יזכור, געדענק דעם תפילה־דיקן סוף
פון דעם נע ונד, וואָס האָט זיין גוף
מקדש געווען, צו תליה געגאנגען
מיט פסוקים לויב־געזאנגען
אויף די ליפן, ער האָט פארנומען
דאָס שיינקייט פון יצירה
דורך אויגן פארגלייזטע, שטומע.
א וועלט גייט אויף מיט גרינס, מיט בליטן
און ער, דער געטרייסטער היטער
ווערט פארשניטן.
גאָט, פארנעם זיין תפילה.
פון טרויער, וואָס קרייזלט זיך פון שטילע טעג.
פון אלע אנונגען זאָל דאָס זיין דער וועג,
וואָס פירט צו דער תליה?
פון אלע וועגן איז דאָס דער גאנג,
וואָס ס׳איז אים באשערט,
אז ער זאָל אינמיטן פון פרילינג־געזאנג
פארגיין פון דער ערד.

...יזכור, געדענק אים אין פיבער;
ער, וואָס האָט געמוזט א קרבן ווערן.
אונטער צוואנג פון קנוט גראָבן גרייער

פאר אייגענע ברידער אין צער געמוזט הערן
זייער עלנד פארוואַרלאָזט געוויין,
גראָבן, גראָבן די שווארצע ערד,
באגראָבן זיין ברודערס געביין
נאָכדעם אליין פארשניטן ווערן פון דער שווערד.

יזכור, געדענק זיי און די ברידער־קברים
ווען מ׳האָט זיי אין טויזנטער פארלענדט.
געקומען דער שענדער און געשענדט,
און נאָך קיינמאָל האָט די וועלט
אזא צער ניט געזען אויסגעגאָסן
האָט דער רוצח זיין רציחה, געהעלט
האָט דער האס, ווען מערדערס האנט האָט געשאָסן.

...יזכור, געדענק, שריי אויס הויך
צו דער וועלט אונזער געשריי.
אזא פיין קרייזלט זיך, ווי רויך
פון א מזבח. און ייד און זיין וויי
איז דער גרייטער קרבן.
אזויפיל פיינען געמוזט פארנעמען,
אזויפיל שענדער געקומען אים פארשעמען
אזויפיל מיתות געשטאָרבן.

...די וועגט ברענען און די כרובים שוועבן
ארויף הויך צום כסא הכבוד
דערציילן פון פארפייניקטע לעבנס
וואָס זענען אומגעקומען אין כבוד.
אין פלאמען די בימה, דער אָרון
די וועגט בויגן זיך, פאלן צונויף,
ס׳נידערן מלאכים ווי אויף יעקב׳ס לייטער
קלייבן די פארקוילטע גופים אויף
פון די פלאמיקע שייטערס.

אַ קינה אויף מיין שטעטל

טרויעריק אויף פארוואַרלאָזטע וועגן,
דער ווינט יאָגט א שטרוי, א בלעטל.
מיטן רויך איז אוועק דאָס שטעטל,
און נאָכדעם — קעלט, הארבסטיקער רעגן,
וואָס באגלייט די טריט אויף די וועגן.

א גרוב אין פלעד איז א היים.
דער וואַרצל פון פלאנצן דערנערט.
צו אלעמען איז גוט די ערד,
נאָר רוצחים האָבן הערצער פון שטיין.
און א גרוב אין פעלד איז א היים.

די חורבות שרייען אין דער וועלט אריין,
און די מענטשן זענען שטום.
איז דאָס שווייגן העכער פון חיה׳שן געברום,
אז זיי מוזן פארנעמען אזוי פיל פיין,
חורבות שרייען אין דער וועלט אריין.

ווי א מצבה שטאר ערגעץ א קוימען
און קיין היים איז נישטאָ.
ערגעץ קראקעט וויסט א קראָ,
צעגיסט דעם אומעט אין ווייטע רוימען,
ווי א מצבה שטייט ערגעץ א קוימען.

פלאטערט דאָס געזאנג פון מיין באָבע,
ווי ווייסע פליגל פון א טויב.
— גאָט פון אברהם — געקומען רוצחים מיט שחיטה און רויב
— געקומען קברים פאר אונז גראָבן,
פלאטערט דאָס געזאנג פון מיין באָבע.

ווייגט דאָס תהילימל פון מיין זיידן,
ווייגט איבער אלע פארטרערטע תפילות.
אויף קידוש השם אוועק די קהילות
און דער חלף האָט פארשניטן די פריידן,
ווייגט דאָס תהילימל פון מיין זיידן.

מערב, אויפן קלויסטערל דער צלם גליט.
און די שול ליגט אין קויל,
פון די לוחות שטרעקט דער לייב אן אָפן מויל
קעגן די רוצחישע טריט,
אויפן קלויסטערל דער צלם גליט.

דאָס פלומפל אויפן מארק ווייגט,
מיט זילבערנע טרערן.
געקומען פיינט דעם יום־טוב שטערן
מיט הערצער פארקילט, פארשטיינט.
דאָס פלומפל אויפן מארק ווייגט.

פליסט דאָס טייכל זיין ווייטן וועג,
היינט פונקט ווי אלעמאָל.
טראָגט איוב בשורות צו דעם טאָל
קומט דערציילן פון פארשניטענע טעג.
פליסט דאָס טייכל זיין ווייטן וועג.

פארלאָזן ס׳שטעטל, פוסטע גאסן,
אלץ איז ווייסט און חרוב,
פון ערגעץ וואנדערט נאָך א קרוב
געהילט אין גרויל, געדעקט מיט האסן.
אין פארלאָזן שטעטל, אויף פוסטע גאסן.

קברים, קברים, אומעטום.
דער בית־עולם איז גרעסער געוואָרן.
די פרייד פון אזוי פיל יאָרן
ליגט איצט ווי א לאם געקוילעט שטום.
קברים, קברים אומעטום.

יום־טוב, חתונות, חופה־שטאנגען —
דאָס שטעטל גייט א קאראהאָד.
איצט ווייסן מתים שוין דעם סוד,
אז אלץ איז שוין פארגאנגען —
יום־טוב חתונות, חופה־שטאנגען.

די קינדערשע פרייד, ס׳גלעזעלטער
איז געקומען דער שונא שעכטן.
עס האָט נאָך געבליט ערשט נעכטן
און היינט — גרויע מאמעס, פארשעמטע טעכטער...
שטומט די פרייד, טרערט ס׳גלעזעלטער.

דער שבת איז אוועק, אוועק,
ווי מערב־וואָלקנדלעך מיטן ווינט.
געקומען דער שונא און צינדט
אין שבת־לייכטער די שרעק...
דער שבת איז אוועק, אוועק...

יום־טובים אונזערע, פיל באגערטע,
וואָס האָבן מיט פרייד די טעג גענערט;
וואלגערן זיך איצט אין גריבער,
ווען ס׳לעבן ארום ליגט צעשטערט.
יום־טובים אונזערע פיל באגערטע.

פסח — יום־טוב פון פרייהייט,
די טישן האָבן געפינקלט מיט ווין און ליכט.
אליהו, מיט אַבל׳דיק געזיכט
אין פוסטע שטיבער איצט גייט,
פסח — יום־טוב פון פרייהייט.

שבועות — יום־טוב פון שניט,
דאָס גרינס בליט און העלט אומעטום.
נאָר דער אקדמות־ניגון איז שטום
אווען אויף פארבלוטיקטע טריט...
שבועות — יום־טוב פון שניט.

סוכות — יום־טוב פון איינזאמלען
דאָס געראטענעש פון פעלדער.
און די יידן, ווי חיות אין וועלדער,
אין מנינים אבלים זיך זאמלען —
סוכות — יום־טוב פון איינזאמלען.

שמחת־תורה — פריידיקער טאָג,
שמחה פון וויסן, טאָג פון גייסט.
נאָר ערגעץ א מאמע קריעה רייסט,
און אויף אלע ביימער בליט די פלאָג —
שמחת־תורה — פריידיקער טאָג.

און דער סגי־נהור אויף פוסטע גאסן גייט,
טאפט זיין וועג, פאלט אין גריבער.
ער ווייס ניט, אז אלץ איז שוין פאַראיבער,
א קעלט פון חורבות ווייט,
דער סגי־נהור אויף פוסטע גאסן גייט.

די לבנה שיינט, ס׳לייכטן שטערן,
צעגיסן אויף אלץ א זילבערנעם שיין.
ניטאָ וועט ס׳זאָל מחדש די לבנה זיין,
ניטאָ וועט ס׳זאָל פון בראשית קלערן.
די לבנה שיינט, ס׳לייכטן שטערן.

שאול מאלץ

גריצער יידן אין דער גאָרער וועלט (טעטיקייט פון די לאנדסמאנשאפטן-קאָמיטעטן)

גאָלדפּאַרב/פאריז

די עמיגראציע פון גריצער יידן קיין פראנקרייך

די אויסוואנדערונגען פון גריצער יידן קיין פראנקרייך, זענען פאָרגעקומען אין דריי תקופות: פארן ערשטן וועלט־קריג, און די יאָרן פון נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין דער ערשטער תקופה, איז דער אלגעמיינער עמיגראציע־שטראָם, פון פּוילן קיין אמעריקע און אין די מערב־אייראָפּעאישע לענדער, געווען א גאנץ קליינער. טראָץ דעם, וואָס די יידן האָבן געליטן פון אָפּטע רדיפות און די מער־הייט האָט געלעבט אין אָרעמקייט, האָבן זיי בעסער געוואָלט פארבלייבן אין די אלטע היימען איידער נעמען דעם וואנדער־שטעקן און פרוון זוכן נייע גליקן אין פרעמדע אומבאקאנטע לענדער.

צווישן די, וואָס האָבן אָבער דעצידירט אויסצוואנדערן, זענען געווען א סך, וואָס האָבן געׂחלומ׳ט שנעל רייך צו ווערן און אויך אזעלכע, וואָס פאָליטישע און פערזענלעכע סיבות, האָבן זיי געצוונגען שנעל צו פארלאָזן זייערע היימען. אין דעם פעריאָד זענען סך־הכל אייניקע משפּחות ארויסגעפאָרן פון גריצע קיין פראנקרייך.

אין דער צווייטער תקופה, 39—1918, ספּעציעל ביזן יאָר 1930, האָט זיך פארפילפאכיקט די אויסוואנדערונג פון גריצער יידן קיין פראנקרייך. צוליב פארשידענע סיבות, האָט די יידישע יוגנט דעמאָלט געזוכט נייע היימען. זיי איז שווער געווען צו לעבן אין דעם אנטיסעמיטישן פוילן, ווו עס האָט געהערשט דער פילסודסקי־רעזשים און יידן זענען געדופט געוואָרן. שפּעטער, ווען אין די הויכשולן איז אייניגעפירט געוואָרן דער באווסטער נומערוס־קלאוזוס, איז דעם יידישן סטודענט זייער שווער אָנגעקומען פאָרצוזעצן זיין סטודיום. אויך דער יידישער ארבעטער האָט פיל געליטן. דער ווירטשאפטלעכער באיקאָט האָט גורם געווען צו ארבעטסלאָזיקייט. אָט אָ די און אנדערע גזירות האָט אויך גע־ווירקט אויף דער גריצער יידישער יוגנט, וואָס האָט עמיגרירט אין אנדערע לענדער און אויך קיין פראנקרייך.

די גרעסטע צאָל יידישע עמיגראנטן פון גריצע זענען אָנגעקומען קיין פראנקרייך אין די לעצטע יאָרן פון פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין דער צייט זענען די פּוילישע אנטיסעמיטן געוואָרן שטארק חוצפהדיק. היטלערס הערשאפט אין שכנות׳דיקן דייטשלאנד האָט די פאָליאקן געמוטיקט —

יידן האָבן דעמאָלט כסדר געלעבט אין שרעק. אין דער זעלבער צייט האָבן יידן אין פראנקרייך געגאָסן פון אלע דעמאָקראטישע געזעצן. אויך די לעבנס־באדינגונגען פון די ארבעטנדיקע זענען געווען באדייטנדיק בעסערע ווי אין פוילן. וועגן יידן־רדיפות האָט מען אין דעם לאנד דעמאָלט גאָרנישט גוווסט.

אין דעם פעריאָד זענען 34 יידישע משפחות פון גריצע געקומען קיין פראנקרייך.

— * —

ווי נאָר עס האָט זיך אין פוילן אָנגעהויבן דער צווייטער וועלט־קריג האָבן גריצער יידן אין פראנקרייך פאַרשטאנען, אז זייער גורל איז ענג פארבונדן מיטן גורל פון אלע יידן און מיטן גורל פון גאנצן לאנד.

א סך גריצער יידן האָבן זיך טאקע פרייוויליק אָנגעשלאָסן אין דער פראנצויזישער ארמיי, וואָס האָט אין אָנהויב, אזוי העלדיש געקעמפט קעגן די היטלעריסטישע חיילות. אפילו נאָך פראנקרייך׳ס קאפיטולאציע האָבן גריצער יידן זיך אקטיוו באטייליקט אין דער אונטערגרונט־באוועגונג און אויך אָנטיילגענומען אין די פארטיזאנער־קאמפן, קעגן דעם דייטשן אָקופאנט.

א סך פון גריצער יידן, וואָס זענען דעמאָלט פארשיקט געוואָרן אין פארשידענע ערטער, זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאציס. די גריצער יידן, וואָס זענען לעבן געבליבן, האָבן עס צו פארדאנקען די פריינטלעכע און הומאניטארע מיטהילף פון דער פראנצויזישער באפעלקערונג.

נאָך דייטשלאנדס קאפיטולאציע האָבן די לעבן־פארבליבענע גריצער יידן אויפסניי אָנגעהויבן לעבן. אויך די דעפּארטירטע זענען צוריק אהיימגעקומען. געקומען.

אין דער צייט האָבן זיך אין פראנקרייך באוויזן אייניקע, נאָר־וואָס איינגעוואָרצלטע יידן פון גריצע. צווישן די ניי־אָנגעקומענע עמיגראנטן האָבן זיך געפונען אזעלכע, וואָס האָבן נישט געקאָנט פארבלייבן אין דעם נאָכמלחמהדיקן פוילן, ווו יעדער שפאן ערד איז דורכגעווייקט מיט יידיש בלוט. טייל גריצער זענען געקומען קיין פראנקרייך צו זוכן א פאמיליע־מיטגליד אָדער זיך פאראייניקן מיט דער משפחה.

היינט געפינען זיך אין פראנקרייך אן ערך 45 יידישע משפחות פון אונזער אמאָליקער גריצע.

ל. קוליא

די אויפטוען פון ל. ל.־פאריין אין ארגענטינע אין די יאָרן 45—1953

נאָכן לעצטן חורבן זענען צו אונז דערגאנגען טרויעריקע גרוסן פון אונזער חרוב־געוואָרענער היים גריצע.

דעם צווייטן דעצעמבער 1945 האָבן זיך די גריצער לאנדסלייט פארזאמלט

אין זאל פון דעם פּוילישן פּארבאנד און עס איז אויסגעווייליט געוואָרן א פּאר־ וואלטונג פון די פאָלגנדיקע חברים: ווּ. קוקולקא — פאָרזיצער, זלמן מעסינגער — וויצע־פאָרזיצער, לייבל קוליא — סעקרעטאר, רפאל בראָן, חיים פייערטאָג — קאסירער, און פּארוואלטונגס־מיטגלידער: ל. באָקסער, חיים גאָלדבערג, נ. ארט־ מאן, מ. שולץ, א. פרידמאן און ח. ל. בראָמבערג. די פּארוואלטונג האָט זיך פאר־ פליכטעט אויסצופירן צוויי אויפגאבן: אויפזוכן די געראטעוועטע גריצער יידן און צו העלפן די אלע, וואָס גויטיקן זיך אין פינאנסיעלער אונטערשטיצונג. מיר האָבן זיך דעמאָלט געוואָנדן צו פארשידענע יידישע אינסטיטוציעס, זיי זאָלן אונז צושיקן רשימות פון די אָפּגעראטעוועטע יידן. די ערשטע רשימה האָבן מיר באקומען פון „דזשאָינט". מען האָט זיך טאקע דערוווסט פון עטלעכע גריצער וואָס האָבן געלעבט אין שוועדן און זענען אָפּגעראטעוועט געוואָרן א דאנק דעם אינטערנאציאָנאלן רויטן קרייץ.

מיר האָבן זיי באלד ארויסגעשיקט הונדערט דאָלאר, שפּייז־ און קליידער־ פּעקלעך. אין חודש מערץ 1946, האָבן מיר דערהאלטן דעם ערשטן בריוו פון פוילן. די גריצער יידן האָבן אונז געשילדערט דעם חורבן־גריצע און בייגעלייגט א רשימה פון 200 לעבנגעבליבענע לאנדסלייט. נאָכן דערהאלטן דעם בריוו, האָבן מיר זיי באלד ארויסגעשיקט זעכציק קילאָגראָם שפּייז. דערהאלטנדיק פון זיי א באשטעטיקונג און דאנק־בריוו האָבן מיר אָנגעהויבן קיין גריצע רעגלמעסיק א־ רויסשיקן פּעקלעך מיט שפּייז, קליידער און וועש, נאכהער האָבן מיר זיך דער־ווּוסט, אז די לעבנגעבליבענע גריצער יידן ווּוינען אין פארשידענע פּוילישע שטעט. וועלנדיק האָבן מיט יעדן איינעם באזונדער א בריוולעכן קאָנטאקט, האָבן מיר אנאָנסירט אין דער יידישער צייטונג „דאָס נייע לעבן", וואָס איז דער־ שינען אין לאָדזש. אין דער מודעה האָבן מיר געבעטן אלע גריצער, ווו נאָר זיי געפינען זיך, אז זיי זאָלן זיך וועגדן צו אונזער ל. ל.־פאריין אוו שרייבן אין וואָס זיי נויטיקן זיך.

ווי נאָר די מעלדונג איז פארעפנטלעכט געוואָרן אין דער צייטונג, האָבן זיך א סך גריצער געוואָנדן צו אונז, מען זאָל זיי ארויסהעלפן מיט געלט, שפּייז, קליידונג אוו אויך שאפּן עמיגראציע־מעגלעכקייטן ארויסצופאָרן פון פוילן, ווו טאָג־טעגלעך זענען נאָך די על־פי־נס אָפּגעראטעוועטע שארית־הפליטה־יידן גע־ מאָרדעט געוואָרן אויף די פּוילישע וועגן, באנען, און אין שטובן. די אלע וואָס האָבן געלעבט שטיצע איז ארויסגעשיקט געוואָרן פּעקלעך. אונזער קאָמי־ טעט האָט זיך באמיט צו קאָנען באקומען אריינפאָר־דערלויבענישן פאר אונזערע לאנדסלייט. צום גרויסן באדויערן האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף גאָר גרויסע שוועריקייטן. דאָס עמיגראציע־געזעץ האָט צוגישט־געמאכט אלע אונזערע פּלע־ נער. בלויז פאר צוויי משפּחות איז אונז געלונגען צו באקומען אריינפאָר־ווּיזעס

קיין פאראגוויי. אויך דאָס האָט אונז אָפגעקאָסט א באדייטנדיקע סומע.

וועג מען האָט דערהאלטן א בריוו פון לאָדזש, אז די גריצער יידן ווילן דורכפירן די עקסהומאציע פון די צוויי הונדערט יידישע קדושים, וואָס זענען דורך די נאצישע בעסטיעס באגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט אין דעם דאָרף כינאָוו, נעבן גער, האָבן מיר זיי אַרויסגעשיקט 200 דאָלאר.

— • —

נאָך דער פראָקלאמירונג פון מדינת ישראל, דערוויסן מיר זיך, אז א סך גריצער יידן פון די די. פי.־לאגערן אין דייטשלאנד אוּן פוילן האָבן עולה געווען קיין ישראל. אונזער קאָמיטעט האָט זיך דערוווסט זייערע אדרעסן און יעדן אייַנעם, וואָס האָט נאָר געבעטן הילף (אפילו אזעלכע לאנדסלייט, וואָס ווינענן שוין לאנגע יאָרן אין לאנד). האָט מען אַרויסגעשיקט שפייז־פעקלעך. אויך דער גריצער לאנדסמאנשאפט־קאָמיטעט האָט באקומען 200 פונט צו צעטיילן די נויט־באדארפטיקע יידן פון גריצע.

אונזער ל. ל.־פאריין האָט אויך געזאמלט, ביי גריצער יידן אין ארגענטינע באדייטנדיקע געלט־סומעס, וואָס זענען צעטיילט געוואָרן פאר פארשידענע געזעלשאפטלעכע, קולטורעלע און הילפס־אינסטיטוציעס: יידישע שולן, פארן יזכור־בוך פון די דרוקער־ארבעטער אין פוילן, פארן געטאָ־מאָנומענט אין וואַרשע, פארן זיבן־מיליאָן־קאמפיין, פארן יער הערצל, „מגן דוד אדום" און אנדערע אינסטיטוציעס.

יעדעס יאָר אָרדענען מיר אין אזכרה־אָוונטן ביי דעם מאָנומענט, וואָס אונזער קהילה האָט אויפגעבויט אויפן בית עלמין לזכרון די זעקס מיליאָן קדושים.

אונזער קאָמיטעט האָט אין יאָר 1948 ארויסגעגעבן א ביולעטין אין וועלכן די גריצער לאנדסלייט האָבן פארעפנטלעכט זייערע זכרונות.

מיר אָרדענען אויך איין ארטיסטישע אָוונטן, אויספלוגן (אין דער אָרט ווו עס ווינענן אונזערע לאנדסלייט די ברידער און שוועסטער פרייטאג) קאָלעקטיוּוע באזוכן אין טעאטער און קינאָ. דאָס אלץ ווערט געמאכט בכדי אדורכצופירן די געלט־קאמפיינען, וואָס באצווענקן צו העלפן אונזערע לאנדסלייט.

אין יאָר 1945 האָבן מיר אויף א סילוועסטער־אָוונט געזאמלט 8000 פּעזעס. אין יאָר 1947 ווערט געזאמלט 10 טויזנט פּעזעס. אין יאָר 1950—10 טויזנט פּעזעס.

אין יאָר 1954 זענען מיר געפאָרן אויף אן אויספלוג אין דעם פאָלווארק פון די גריצער יידן: די ברידער און שוועסטער פייערטאג. דעמאָלט איז געזאמלט געוואָרן צען טויזנט פּעזעס. מיר האָבן אויך צונויפגעזאמלט נייע און אלטע קליידער און וועש. דערהאלטנדיק דעם ערשטן גרוס פון אונזער ל. ל. אין ישראל, אז זיי האָבן באשלאָסן ארויסצוגעבן א יזכור־בוך, האָט אונז די ידיעה אלעמען פריידיק איבערראשט. מיר האָבן זיי באלד באגריסט און געגרינדעט א ספעציעלן קאָמי־

טעט, וואָס האָט באלד אָפגעדרוקט אין אויפרוף און צעשיקט צו אלע לאנדסלייט. אונזער קאָמיטעט האָט זיך באשטייערט פארן בוך מיט דער באדייטנדיקער סומע פון טויזנט פונט.

— • —

אין דער פארוואלטונג פון גריצער ל. ל.־פאריין געהערן פאָלגנדיקע פערזאָנען: זלמן מעסינגער — פאָרזיצנדער, אברהם לייבל קולא — וויצע־פאָר־זיצנדער, סעקרעטאר — לייבל קולא, קאסירער — חיים פייערטאג, פארוואלטונגס מיטגלידער: חיים גאָלדבערג, ר. ברוין, ל. באָקסער, דוד שווער און ח. לייזער בראָמבערג.

בוענאָס ריירעס, דעם 5־טן אָקטאָבער 1953

גריצער לאנדסלייט אין בוענאָס איירעס ביים סימבאָלישן קבר פון די זעקס מיליאָן יידן

שאול מאלץ

די גריצער לאנדסמאנשאפט־אָרגאניזאציע אין אמעריקע

די „גריצער לאנדסלייט סאָסייטי", ווי זי וועלט אָנגערופן אין אמעריקע, איז אָרגאניזירט געוואָרן אין 1921 מיט 15 גרינדונגס־מיטגלידער. אין דעם יאָר איז אונזער לאנדסמאן יאנקל גאָלדבערג געפּראָן אויף א באזוך קיין גריצע. וועגן ער איז צוריקגעקומען קיין ניו־יאָרק האָט ער צו זיך פּארבעטן אין רעסטאָראַן, אייניקע גריצער לאנדסלייט, פּאר וועמען ער האָט געשילדערט די גרויסע נויט און אָרעמקייט פון די יידן אין גריצע. ער האָט באטאָנט, אז די גריצער יידן דארפן האָבן אן אדרעס, וווהין זיך צו וועגדן נאָך שטיצע. עס דארף זיין אן אָרגאניזאציע צו וועמען מען זאָל קאָנען שרייבן. אן אָרגאניזאציע קאָן מער אויפּטאָן ווי יחידים.

מען דארף וויסן, אז אין פוילן איז דעמאָלט געווען א גרויסע אינפלאציע. עס איז געווען באלד נאָך דער סאָוויעטיש־פוילישער מלחמה. די מארקן זענען דעוואלואירט געוואָרן. דאָס גועלט האָט נישט געהאט קיין גרויסן ווערט. די נויט און דחקות צוויישן די גריצער יידן איז געווען זייער גרויס. די שטאָט־קאָמיטעטן אין גריצע, ווי: דער „לינת הצדק", „מעות־חיטין", „בית לחם" און אנדערע האָבן אפילו נישט געהאט קיין אדרעס, ווו זיך צו וועגדן נאָך הילף. די 15 „גריצער לאנדסלייט האָבן באשלאָסן צו גרינדן די „גריצער סאָסייטי".

עס האָט נאָך דעמאָלט געלעבט דער ה' קראָנענבערג, וואָס האָט מיט א סך איבערגעבנקייט געהאָלפן אין דער אָרגאניזירונג פון דער סאָסייטי.

די צילן פון דער סאָסייטי זענען געווען: צו שאפן א נויט־פאָנד, בכדי צו שטיצן די יידן אין גריצע און אויך יידישע אינסטיטוציעס אין אמעריקע, אָפּהאלטן רעגולערע זיצונגען צוויי מאָל אין חודש.

פון די ערשטע טעג, פון דער גרינדונג ביז היינטיקן טאָג, זענען פּאָרגעקומען א סך וועלט־געשעענישן. אין דער תקופה פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען אומגעקומען כמעט אלע יידן פון גריצע. די „גריצער סאָסייטי" איז געוואָרן און געבליבן אָן אדרעס פאר די לעבנגעבליבענע גריצער. אין אלע לענדער. אין דער אָרגאניזאציע שליסן זיך אָן מיטגלידער פון צווייטן דור גריצער, וואָס זענען געבוירן אין אמעריקע. און פליטים פון די קאָנצענטראציע־לאגערז וואָס האָבן זיך גערעטעוועט און געקומען קיין אמעריקע. עס האָט זיך דעריבער אָנגעהויבן מערקן א גרויסע אויפלעבונג אין דער ארבעט פון די גרויצער לאנדסלייט.

אין די אלע יאָרן, וואָס די גריצער סאָסייטי עקזיסטירט האָט זי זיך אָפּ־געפון אויף אלע וועגדונגען פון די גריצער הילפס־קאָמיטעטן.

פאר מיר ליגט איצט דער ארכיוו פון אלע בריוו, וואָס די גריצער הילפס־קאָמיטעטן האָבן געשריבן אין משך פון די אלע יאָרן ביז 1939. געזאמלט און אויפגעהאלטן דעם ארכיוו האָט יעקב מאלץ, דער לאנג־יאָריקער סעקרעטאר פון דער גריצער סאָסייטי.

דער ארכיוו קאָן איינגעטיילט ווערן אין די פאָלגנדיקע קאטעגאָריעס:

1) וועגדונגען נאָך הילף פון בית־לחם, לינת הצדק־קאָמיטעטן. זיי בעטן קליידער, שפייז און מעדיקאמענטן פאר אָרעמע, וועגדונגען פון בית יעקב־שול, און פון יחידים, ווי: רבי אונגיסר און אנדערע.

2) קבלות און דאנק־בריוו פאר דער הילף.

3) ליסטעס מיט נעמען פון די מענטשן צו וועלכע מען האָט אויסגעטיילט די הילף. ביי יעדן נאָמען איז דאָ אן אונטערשריפט פון די, וואָס האָבן באקומען די הילף און א פינגער־אָפּדרוק פון די, וואָס האָבן נישט געקאָנט שרייבן.

4) פארבעטונגען, שנה־טובה'ס, אויפרופן און מודעות.

5) יערלעכע פינאנסיעלע באריכטן פון די קאָמיטעטן.

די דאָקומענטן קאָנען אפשר פאר דעם שטרענגן געשיכטע־פאָרשער זיין נישט מער ווי נעמען פון מענטשן און טרוקענע ציפערן. אָבער פאר אונז מיינט דאָס א סך מער. יעדער נאָמען פון א הילפס־אָפּנעמער האָט דערמאָנט אין א מענטש מיט א צעווייטיקט הארץ, מיט פארטרערטע אויגן. און באקומען פון לינת הצדק פאר יעדן קראנקן, וואָס האָט אומזיסטע מעדיצינישע באהאנדלונג און רעצעפטן — איז דאָס געווען ווי א ליכטיקער שטראל אין זייערע האָפענונגס־לאָזע טעג. דאָס זעלבע איז אויך מיט די ליסטעס פון בית לחם. יעדער נאָמען ביי וועלכן עס איז פארצייכנט געוואָרן, אז ער האָט באקומען 50 פונט קארטאָפל און עטלעכע פונט מצה, שרייט דאָס צו אונז מיט דעם יאָמערלעכן געשריי פון נויט און דחקות. און אלע בריוו, וואָס אפעלירן נאָך הילף שרייען אויס די שריי־בער זייערע גרויסע יאָמערלעכע געשרייען פון נויט און וויטיק...

אָט איז אן אויסצוג פון אזא בריוו, ארויסגעשיקט פון גריצער לינת־הצדק דעם 5.1.37 און אונטערגעשריבן פון די פאָלגנדיקע: (אויף לינת הצדק־דרוק־פאפיר און באגלייט מיטן סטעמפל פון לינת הצדק).

פרעזעס: מאיר ירחמיאל מאָלער.

סעקרעטאר: אהרן יודל פרידמאן (דערמאָרדעט דורך די נאצים).

קאסירער: בערל אמבאראס.

פרעזעס פון רעוויזיאָנס־קאָמיסיע שלמה האמער.

און דאָס איז דער נוסח:

...זייט איר דער גוטער משיח, וואָס מיט אייער אויסגעהאַרעוועט געלט, וועט איר ווערן דער מלאָך־רפאל און היילן פופציקער יידישע אָרעמע, קראַנקע קינדער. זאָל אונזער הייס געבעט פאר די אָרעמע, קראַנקע קינדער אריינגיין אין אייערע אויערן.

אין יאָר 1935 האָט זיך, ביי דער סאָסייטי אָרגאַניזירט א פרויען־אָפּטיילונג וואָס האָט מיטגעהאָלפן זאמלען באדייטנדיקע געלט־סכומים. די הילפס־אקציע האָט געדויערט במשך דער גאנצער צייט פון די מלחמה־יאָרן. יעדער אייגער, וואָס האָט זיך געוויטיקט אין הילף, האָט זי באקומען.

אין די יאָרן 39־1938 ווערן די בקשות נאָך שטיצע מער הארצרייסנדיקער און די סיבות זענען אלעמען באקאנט. עס איז געווען דער אויפשוווונג פון היט־לעריזם. און אויך פוילן איז שטארק באאיינפלוסט געוואָרן פון דעם בלוט־דור־שטיקן אַנטיסעמיטיזם. דער פּועל יוצא איז געווען, וואָס די יידן אין פוילן זענען שטארק פאראָרעמט געוואָרן.

די גריצער סאָסייטי האָט זיך אויף די אלע וועגדונגען אָפּגערופן. עס האָט אויך שטארק ארויסגעהאָלפן דער גריצער דאָקטאָר, וואָס האָט זיך אין אָנהויב פון די מלחמה־יאָרן באזעצט אין אמעריקע.

עס דארף אויך דערמאָנט ווערן, אז אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן איז געווען אויף באזוך אין אמעריקע דער חשובער גריצער רב זצ״ל. די גריצער לאנדסלייט האָבן אים אויפגענומען ווי עס פאסט זיך פאר אזא חשובן גאסט.

ווי אזוי האָבן די גריצער לאנדסלייט רעאגירט אויף די אלע בקשות? ביז 1938, ד. ה. ביז משה קליינמאנס טויט, האָט די גריצער סאָסייטי געשטיצט די אלע קאָמיטעטן מיט א סומע פון 3 ביז 4 הונדערט דאָלאָר יערלעך. ווען משה קליינמאן איז געלעגן אויף דעם טויטן־בעט, האָט ער געבעטן פון מאיר רובין, א פארפליכטיקונג, אז די גריצער סאָסייטי וועט ווייטער פאָרזעצן איר הילפס־ארבעט. מאיר רובין האָט דאָס אים הייליק צוגעזאָגט. און די סאָסייטי האָט אויסגעפירט די צוואה פון משה קליינמאן און געזאמלט געלט פאר די נויט־ליי־דנדע אין גריצע. אין ארכיוו זענען דאָ בריוו ביז אינמיטן פון יאָר 1939 און נאָך דעם איז געוואָרן שטיל... אלץ איז אזוי גרויליק פארשניטן געוואָרן.

דער רוב פון די גריצער לאנדסלייט אין אמעריקע זענען ארבעטער. טראָץ דעם האָבן זיי געזאמלט אין יענער צייט ריזיקע סומעס. די גריצער סאָסייטי האָט אָנגעוועגדעט די פאָלגנדיקע מיטלען צו שאפן דאָס געלט:

1) דורך אָנפירן מיט טאטער־בענעפיסן.

2) פארקויפן מתנה־פעקלעך (פעקעדזש פארטיס).

3) באשטייערונגען פון יחידים.

אין 1945, צום סוף פון דער מלחמה, האָט זיך באנייט די רעליף־טעטיקייט

אויף א גאָר גרויסן מאסשטאב. מען האָט באדארפט העלפן די נויטליידנדע לאנדס־לייט אין די לאגערן און אין די טראנזיט־לענדער. מען האָט געשיקט פעקלעך מיט שפייז און קליידער צו יעדן, וואָס האָט עס נאָר פארלאנגט.

מיט ד״ר זאָמערשטיין בראש. אין קאָמיטעט האָט אויך באלאנגט אונזער גריצער לאנדסמאן מארק ביטער.

די גריצער סאָסייטי האָט דעמאָלט פאררופן עטלעכע ספעציעלע זיצונגען, ביי וועלכע עס איז געשאפן גוואָרן א סומע פון ארום 16 הונדערט דאָלאר. מען האָט דאָס געלט מיטגעשיקט מיט מארק ביטער קיין גריצע, ער זאָל העלפן אייני־אָרדענען די געראטעוועטע יידן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט קיין גריצע נאָכן חורבן. אָבער צום באדויערן איז, לויט די לעצטע ידיעות, נישט געלונגען אייני־צואָרדענען אונזערע לאנדסלייט אין גריצע, ווו די רוצחים האָבן אומגעבראכט אונזער ליבע גריצער יידן. זאָל דאָס בוך „מגילת גריצע״ זיין דער מאָנומענט נאָך אונזערע טייערע גריצער יידן, וואָס האָבן מקדש השם געווען. זאָלן זייערע נעמען דערמאָנט ווערן מיט קדושה. ה׳ ינקם דמם.

אין 1946 איז געווען אין אמעריקע דער קאָמיטעט פון די פוילישע יידן

די פארוואלטונג פון גריצער ל. ל.־פאריין אין ארגענטינע

זיצנדיק פון רעכטס אויף לינקס: חיים פייערטאג (קאסירער), לייבל קולא (סעקרעטאר), זלמן מעסינגער (פאָרזיצער), אברהם פרידמאן (וויצע־פאָרזיצער). שטייענדיק פון רעכטס: חיים לייזער בראָמבערג, רפאל בראָן, לייזער באָקסער, דוד שמשר. ס׳פעלט: חיים גאָלדבערג

פון לינקס אויף רעכטס: אברהם גאָלדפארב, רחל לעננא, יהושע ראכפעלד, פערל פינט, דוד מילער, שלמה גאָלדבערג.

א גרופּע פון די מ. ב. ג. ב. פון קענזעס־סיטי, מיזורי
(מאָגעלניצע, בלענדיוו, גריצע, ביאלע)

זיצנדיק פון רעכטס אויף לינקס: מר. און מרס. בען בעקער, חיה ביטנער, יעקב לערנער, אברהם מערקער, מרס. און מר. לואי ווייגטרויב, מרס. סעם ווייגטרויב.
2־טע רייע פון לינקס צו רעכטס: אידי בעקער, שמואל שוואַרץ, בערל ביטנער, טויבע לערנער, פרץ לערנער, אסתר לערנער, מרס. י. פיטעל, סעם ווייגטרויב
3־טע רייע פון רעכטס צו לינקס: מר סקאלקי, יעקב סטאָלאָווער, מר. און מרס. מאָריס קוירץ, בען לערנער, משה לערנער, יעקב פיטעל, מר. אייבראמס.

12־יעריקע טעטיקייט פון „ארגון יוצאי גרוזיי ביישראל״
(פאריין פון גריצער לאנדסלייט אין ישראל)
הילפס־אקציעס פאר מלחמה־פליטים פון גריצע

פאר דער אָפּיציעלער גרינדונג פון אונזער פאריין, האָבן אייניקע לאנדס־לייט, פון צייט צו צייט, געזאמלט קליינע געלט־סכומים פאר גריצער יידן, וואָס זענען אָנגעקומען אין לאנד.

אין די מלחמה־יאָרן 42־1943, האָבן א גרופּע לאנדסלייט אין ארץ־ישראל דערהאלטן בריוו פון גריצער, וואָס האָבן בשעתו געלעבט אין ראטנפארבאנד. אין די בריוו איז געשילדערט געוואָרן דער מצב פון די גריצער פליטים און גע־בעטן הילף פאר זיי. דאָס איז געווען דער ערשטער גורם, אז מיר זאָלן זיך צוזאמענטרעפן און באהאנדלען די טרויעריקע לאגע פון די גריצער פליטים, וואָס געפינען זיך אין פארשידענע לענדער און אויך אין רוסלאנד. אויף דער ערשטער באגעגעניש איז באשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אן אָפּיציעלן אירגון, און אָרגאניזירן א בריי־פארצווייגטע הילפס־אקציע אין ראמען פון די דעמאָלטיקע פארהעלטענישן.

דער דאָזיקער באשלוס איז באלד אנערקענט געוואָרן פון כמעט אלע גריצער אין לאנד אלס גאָר נויטוועندיקער, און עטלעכע געזעלשאפטלעכע און ציוניסטישע עסקנים פון גריצע האָבן זיך אפילו אקטיוו מיטבאטייליקט ביי דער רעאליזירונג פון דעם פלאן.

סך הכל אייניקע וואָכן נאָך דער אויבנדערמאָנטער באגעגעניש, דעם 2־טן אָקטאָבער 1943, איז אין לאָקאל פון „התאחדות עולי פולין״ פאָרגעקומען די ערשטע אָפּיציעלע גרינדונגס־פארזאמלונג פון אונזער לאנדסמאנשאפט. אין דער פארזאמלונג האָבן זיך באטייליקט פאָלגנדיקע גריצער לאנדסלייט: א. גרינפארב, גרינפארב בתיה, ש. מ. קעטלער, י. לענגא, ד. יעקוב, א. רעכטמאן, ש. בראן, וו. קולא, ד. פריידנבערג, ל. הערשבערג, מ. הערשבערג, יעקב רינ־קעוויטש, זיין פרוי גניה רינקעוויטש, א. ראפאָפּארט, ש. גאָדבערג, א. לענגא, ה. צדוק, א. שולזינגער, מ. אייזנבערג, ראָזנבלום־סאשקאָוויטש און אנדערע.

נאָכן באהאנדלען אייניקע אקטועלע פראגן, און דער עיקר די לאגע פון דער גריצער שארית הפליטה, וואָס געפינט זיך אין דער פרעמד, האָבן מיר באשלאָסן צו גרינדן אן אָפּיציעלן „אירגון יוצאי גרוזיי״ מיטן צווועק צו שטיצן אין ערשטער ריי אלע נויטבאדערפטיקע גריצער לאנדסלייט, וואָס געפינען זיך אין פארשידענע לענדער און אפילו אויך אָרעמע גריצער, וואָס ווינען אין ארץ־ישראל. בכדי צו רעאליזירן די אקציע, איז באשלאָסן געוואָרן, אז יעדער ארץ־ישראל־דיקער

לאנדסמאן דארף זיך באשטייערן מיט א גרעסערער שפענדונג. יעדער ארגון־מיטגליד מוז זיך אויך פארפליכטן צו א געוויסן חודש־אָפצאָל פאר דער אָרגאניזאציע.

אויף דער פארזאמלונג איז אויסגעוויילט געוואָרן א פארוואלטונג פון פאָל־גנדיקע פערזאָנען: א. גרינפארב, וו. קולא, ג. רינקעוויטש, א. לענגא און ש. מ. קעטלער, אין דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע זענען אויסגעוויילט געוואָרן: ש. בראון, א. רעכטמאן און ד. פריידנבערג.

די נייַ־אויסגעוויילטע פארוואלטונג האָט דערפאָלגרייך דורכגעפירט אייניקע הילפס־אקציעס. אין דער צייט האָט די פארוואלטונג באשלאָסן צו גרינדן סניפים פון „ארגון יוצאי גרוויץ" אין ירושלים און חיפה. בכדי צו רעאליזירן דעם באשלוס איז דער ה' י. רינקעוויטש דעלעגירט געוואָרן צו פאָרן קיין ירושלים און פרוי געניע רינקעוויטש מיטן ה' ש. מ. קעטלער און בתיה גרינפארב האָבן זיך פארפליכטעט צו אָרגאניזירן דעם סניף אין חיפה. די גריצער לאנדס־לייט אין חיפה האָבן טאקע פאָזיטיוו אויפגענומען דעם פאָרשלאג און אויף דער גרינדונגס־פארזאמלונג איז געזאמלט געוואָרן 15 פונט. אויסער דעם האָבן אלע זיך פארפליכטעט צו צאָלן דעם חודשלעכן מיטגלידס־אָפצאָל.

נאָכן גרינדן פון די סניפים האָט די ארגון־לייטונג נאָך מער אקטיוויזירט איר ארבעט. עס איז דעמאָלט באשלאָסן געוואָרן זיך צו פארבינדן מיט די גריצער יידן אין אויסלאנד. טראָץ דעם, וואָס עס האָט געבושעוועט די שרעקלעכע מלחמה און מען האָט זיך אָנגעשטויסן אויף אומגעהויערע שוועריקייטן, איז נישט געקארגט געוואָרן קיין צייט און מי, בכדי זיך צו דערוויסן וועגן דעם גורל פון די גריצער יידן, וואָס צוליב דער מלחמה און די דייטשע פארפאָלגונגען זענען זיי אנטלאָפן אין פארשידענע לענדער און ספעציעל קיין רוסלאנד. נישט אלע אונזערע באמיאונגען זענען אָבער געווען דערפאָלגלאָז: דעם 15.2.43 האָט די פארוואלטונג ארויסגעשיקט א טעלעגראמע צו דעם רעדאקטאָר פון דער יידישער צייטונג „אייניקייט", וואָס איז דערשינען אין מאָסקווע. דורך דער צייטונג האָבן מיר זיך געוואָנדן צו אלע גריצער פליטים, וואָס לעבן אין ראטנפארבאנד, זיי זאָלן אונז שרייבן אין וואָס זיי נויטיקן זיך. זייענדיק איבערצייגט, אז אלע ענטפערס וועלן זיין, אז זיי דארפן הילף, האָבן מיר אָנגעהויבן זאמלען געלט און דערווייל פאָרגעזעצט די טאָג־טעגלעכע אָרגאניזאציאָנעלע ארבעט. די פארשידנארטיקייט פון דער ארבעט האָט געפאָדערט, אז די פארוואלטונג זאָל זיך אָפיציעל קאָנסטיטואירן: דעם 20־טן נאָוועמבער 1943 איז אויף א פארוואלטונגס־זיצונג געוואָרן באשלאָסן, אז דער ארגון־פאָרזיצער זאָל זיין דער ה' וו. קולא. קאסירער — א. גרינפארב און די סעקרעטאר־ארבעט האָט איבערגענומען דער ה' ש. מ. קעטלער.

אין אָנהויב יאָר 1949 הויבן אָן אָנקומען א סך בריוו פון גריצער יידן, וואָס זענען אין יאָר 1939, אנטלאָפן פון גריצע קיין רוסלאנד. באקענענדיק זיך מער וויניק מיט יעדנס באזונדערן מצב, האָבן מיר יעדן איינעם געענטפערט א טרייסט־בריוו און צוגעשיקט א שפייז־פעקל. עס איז דעמאָלט ארויס געשיקט געוואָרן מער ווי הונדערט פעקלעך מיט שפייז־קליידונג, שיך און אנדערע זאכן. די אָ אקציע איז גאָרנישט געווען קיין לייכטע, די חברים האָבן געארבעט מיט אויסערגעווייניעכער מסירות נפש. זאָל דאָ ספעציעל דערמאָנט ווערן דאָס פאר־וואלטונגס־מיטגליד גענע רינקעוויטש, וואָס האָט זיך באזונדערס אקטיוו בא־טיליקט אין דער אקציע און געזאמלט פראָדוקטן, געלט און קליידער כמעט אלע גריצער יידן האָבן אונז צוריקגעשיקט דאנק־טעלעגראמעס און הארציקע דאנק־בריוו פאר דער שטיצע און נאָך מער פאר אונזער אינטערעסירונג מיט זייער לאגע. דאָס האָט זיי געמוטיקט, געשטארקט, געווען האָפענונגען, אז ערגעץ־ווו געפינען זיך זיערע נאָענטע, וואָס זענען באזאָרגט מיט זייער מצב און זענען גרייט זיי ארויסצוהעלפן.

— * —

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן מיר זיך דערוווסט וועגן דעם גרויסן בראָך: די יידישע קהילה אין גריצע איז לחלוטין ליקווידירט און אלע יידן פון שטעטל, אויסער א קליין הייפעלע האָבן די דייטשן אין פארשידענע לאגערן פאר־פיניקט און פארגאזט. די, וואָס אמאָל מער אָנקומענדיקע ידיעות פון דעם יידישן חורבן האָט אונז אינגאנצן דערשירטערט. צוזאמען מיטן גאנצן ישוב האָבן מיר געטרויערט נאָך אונזערע פארפיניקטע עלטערן, קרובים און נאָענטע און מיר האָבן באשלאָסן צו אקטיוויזירן אלע כוחות, בכדי צו העלפן די, וואָס זענען על־פי־נס אָפגעראטעוועט געוואָרן פון די היטלער־מערדער. מיר זענען טאקע באלד צוגעטרעטן, קודם־כל, אויפזוכן די לעבנגעבליבענע רעשטלעך פון די גריצער יידן. דער ארגון־סעקרעטאריאט האָט צעשיקט בריוו צו גריצער לאנדסלייט אין פארשידענע לענדער און זיי געבעטן מיטהעלפן אויפזוכן די לעבנגעבליבענע גרי־צער יידן, וואָס האָבן דורכגעמאכט דאָס היטלעריסטיש גיהנום און אויך די, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאנד. מיר האָבן סטאביל געזוכט נעמען פון גריצער יידן אין די רשימות, וואָס זענען פארעפנטלעכט געוואָרן אין דער צייטונג פון דער יידישער אגענץ און אויסגעהערט די ראדיא־קאָמוניקאטן פון „קול ירושלים". עס איז אויך דעמאָלט ארויסגעשיקט געוואָרן א וועגדונג צו דעם גריצער מאגיס־טראט און בריוו צו סתם באקאנטע פאָליאקן, ביי וועמען מען האָט געבעטן, זיי זאָלן אונז צושיקן ידיעות פון לעבנגעבליבענע גריצער יידן.

דעם ערשטן גרוס פון אונזערע שטעטלדיקע יידן, האָבן מיר דערהאלטן פון עטלעכע גריצער יידן גופא, וואָס האָבן געווויינט אין גריצע. דערהאלטנדיק

פון זיי דעם ערשטן בריוו, האָבן מיר זיי תיכף ארויסגעשיקט אכט וועדטפולע פּעקלעך (קיין געלט איז דעמאָלט נישט דערלויבט געווען צו שיקן). ווי נאָר מיר האָבן באקומען א תשובה, אז די שטיצע האָבן זיי דערהאלטן אין בעסטן אָרדענונג, האָבן מיר זיי סטאביל געהאָלפן.

אין דער צייט איז אויך דערהאלטן געוואָרן א לעבעדיקער גרוס פון די גריצער יידן. קיין ארץ־ישראל איז דעמאָלט צוריקגעקומען אונזער לאנדסמאן קאָפּל זאנגער — ישראל זאנגערס זון — וואָס האָט געדינט אין דער פרייוויליקער יידישער בריגאדע פון ארץ־ישראל, זייענדיק אין דייטשלאנד, איז ער ספּעציעל געפאָרן קיין גריצע, בכדי צו זען, ווי עס זעט אויס דאָס שטעטעלע אָן יידן: פון זאנגערן האָט מען דאָס ערשטע מאָל געהערט א געניע שילדערונג פון אונזער חורבן אין גריצע וון ער האָט געטראָפן סך הכל אייניקע יידן.

וואָס אמאָל האָבן מיר אלץ מער באקומען בריוו און שריפטלעכע הילפּסבקשות פון גריצער יידן. אויך אין לאנד הויבן אָן אָנקומען עולים, וואָס האָבן זיך באלד געוויטיקט אין דרינגענדע, פינאנסיעלע אונטערשטיצונג. דאָס האָט געפּאָדערט קאָלאָסאלע אָנשטרענגונגען. מען האָט באשלאָסן צו אקטיוויזירן נאָך לאנדסלייט, וואָס זאָלן זיך מיטבאטייליקן אין זאמלען געלטער און בכלל איז געוואָרן נויטוועניק נאָך אמאָל צו רעאָרגאניזירן די גאנצע הויפּט־ארבעט, וואָס זאָל זיין צוגעפּאסט פאר גרעסערע אויפגאבן.

אין יאנואר 1946 איז אייניגעאָרדנט געוואָרן אן אלגעמיינע פארזאמלונג מיט דער באטייליקונג פון א באדייטנדיקער צאָל לאנדסלייט, נאָכן אויסהערן די פינאנס־ און אלגעמיין־טעטיקייטס־באריכטן, איז אויסגעווייולט געוואָרן א נייע פארוואלטונג פון פאָלגנדיקע חברים:

ל. רעכטמאן — פאָרזיצער, ש. מ. קעטלער — וויצע־פאָרזיצער, ל. גרינפּארב — קאסירער, משה אסטווינד — סעקרעטאר, דוד פריידנבערג און האמער — רעוויזיאָנס־קאָמיסיע, שלמה בראון און גענייע רינקעוויטש — קאָמיטעט־מיטגלידערין.

די נייע פארוואלטונג איז ענערגיש צוגעטרעטן אקטיוויזירן די גאנצע אָרגאניזאציע־ארבעט. איינס פון די וויכטיקסטע אויפגאבן איז יענער צייט איז געווען זיך צו שטעלן אין קאָנטאקט מיט גריצער יידן אין אלע לענדער און אָפּענטפערן אויף אלע דערהאלטענע בריוו.

צו אלע גריצער לאנדסלייט־קאָמיטעטן אין פארשידענע לענדער איז געוואָרן ארויסגעשיקט רשימות מיט 150 נעמען פון על־פּי־נס אָפּגעראטעוועטע גריצער יידן. מיר האָבן ביי די קאָמיטעטן געבעטן זיי זאָלן זיך אויך באטייליקן מיט העלפן אונזערע לאנדסלייט.

וואָס אמאָל זענען מיר געשטעלט געוואָרן פאר אלץ גרעסערע אויפגאבן:

אין לאנד הויבן אָן אָנקומען גרעסערע גרופּעס גריצער יידן. אין א גאָר קורצער צייט האָבן עולה געווען איבער הונדערט משפחות.

זייער עקאָנאָמישער מצב, די נויטוועניקייט צו העלפן איינאָרדענען די עולים האָט פון אונז געפאָדערט באלדיקע ענערגישע מעשים. די פארוואלטונג האָט דעמאָלט באשלאָסן, אז ה׳ ש. מ. קעטלער זאָל איבערנעמען די לייטונג פון דעם אירגון. נאָך אומגעהויערע אָנשטרענגונגען זענען געזאמלט געוואָרן באדייטנדיקע געלט־סכומים, וואָס זענען ארויסגעבאָרגט און טיילווייז געשענקט געוואָרן פאר נייע עולים, וואָס האָבן זיך געדארפט איינאָרדענען. גרויס איז געווען די מי. מיר האָבן אָבער אלע אקציעס דורכגעפירט מיט דערפאָלג.

יזכור־בוך „מגילת גריצע״

ווען עס איז אָנגעקומען אין לאנד י. ב. אלטערמאן — אין סעפטעמבער 1949 — האָט ער, אין א געשפּרעך מיטן חבר ש. מ. קעטלער, איבערגעגעבן, אז זייענדיק נאָך דער מלחמה אין די יידישע ד. פּ.־לאגערן, האָט ער אָנגעהויבן זאמלען גבית עדות ביי גריצער יידן, וואָס האָבן געווויינט אין שטוטגארט, מיטן־וואלד און פעלדאפינג. ער האָט אויסגעדריקט זיין וווּנטש ממשיך צו זיין די ארבעט אין ישראל, בכדי עס זאָל לדורות פאראייביקט ווערן דאָס אמאָליקע אזוי שפּרודלדיקע לעבן און דער טראגישער אומקום פון די יידן אין גריצע. גלייך־צייטיק האָט ער געבעטן דעם ה׳ קעטלער, אז דער קאָמיטעט, זאָל איבערנעמען די איניציאטיוו, ארויסצוגעבן דאָס יזכור־בוך.

ה׳ ש. מ. קעטלער האָט דעם פאָרשלאג באהאנדלט אויף א פארוואלטונגס־זיצונג. קעגן דעם גאנצן „פאנטאסטישן״ פלאן האָבן זיך די קאָמיטעט־מיטגלידער ארויסגעזאָגט נעגאטיוו און נישט געגלויבט, אז דאָס קאָן וועט עס איז רעאליזירט ווערן. דער איניציקער, וואָס האָט זיך פאָזיטיוועד באצויגן צו דער זאך, איז געווען דער ה׳ ש. מ. קעטלער, וואָס האָט אין יאָר 1950 אין א געוויסן הארבסט־אָוונט, צוזאמענגערופן אין קאפע „רמב״ם״ (תל־אביב) א ספעציעלע זיצונג פון דער פארוואלטונג, אויף וועלכער עס איז באהאנדלט געוואָרן די פראגע ארויסצוגעבן א יזכור־בוך. ס׳האָבן זיך באטיילקט די פאָלגנדיקע לאנדסלייט: א. רעכט־מאן, ש. מ. קעטלער, האמער, א. לענגא, א. גרינפארב, ש. בראון, י. דרעזנער, ש. זילבערשטיין, י. ב. אלטערמאן און אנדערע.

ה׳ ש. מ. קעטלער האָט רעפעריט וועגן דער נויטוועניקייט ארויסצוגעבן א בוך, וואָס זאָל לדור־דורות פארבלייבן אן אייביקע מצבה נאָך אונזער פארטילי־טער יידישער קהילה אין גריצע.

עס האָט זיך דאן אנטוויקלט א גאָר אינטערעסאנטע דיסקוסיע אין וועלכער

עס האָבן זיך באטייליקט כמעט אלע פארוואלטונגס־מיטגלידער, וואָס האָבן זיך ארויסגעזאָגט פאָזיטיוו פארן פאַרשלאג, טראָץ דעם, וואָס זיי האָבן אויך פאָר־אויסגעזען די אומגעהויערע שווערקייטן.

דער פאַרשלאג ארויסצוגעבן א יזכור־בוך איז מיט א מערהייט שטימען אָנגענומען געוואָרן.

נאָך דעם, ווי מיר האָבן זיך פארפליכטעט ארויסצוגעבן א בוך און אויך די טאָג־טעגלעכע ארבעט, וואָס האָט וואָס אמאָל געפאָדערט אלץ גרעסערע אָנ־שטרענגונגען, איז ווידער געוואָרן נויטוועندיק צו רעאָרגאניזירן אונזער ארגון. דעם 30.10.50 איז אויף אן אלגעמיינער פארזאמלונג אויסגעווייולט געוואָרן א נייע פארוואלטונג: ש. מ. קעטלער — פאָרזיצער, א. גרינפארב — קאסירער, האמער — סעקרעטאר און פארוואלטונגס־מיטגלידער: מ. הימלפארב, א. פריד און לענערמאן פון חיפה, געניע רינקעוויטש און שלמה בראן פון תל־אביב און פון ירושלים איז אריין אין דער פארוואלטונג דער לאנדסמאן ברומער.

די פארוואלטונג האָט אויף אירס א זיצונג באשלאָסן צו אָרגאניזירן א געלט־אקציע, וואָס זאָל האָבן דעם דאָפלטן צוועק: צו פאראייביקן די גריצער יידן, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאצישׂ און אויך געבן קאָנסטרוקטיווע הילף (הלוואות) די אלע גריצער, וואָס ווילן זיך אין דעם נויטיקן.

דער־אָ באשלוס איז אונטערשטיצט געוואָרן פון כמעט אלע גריצער יידן אין לאנד און אין אויסלאנד.

אין דער צייט האָט געווייולט אין ישראל דער ה׳ פרץ לערנער ז״ל, וואָס איז געווען פון מאָגעלניצע (א שטעטל נעבן גריצע) און האָט דעמאָלט געווינט אין קענזעס־סיטי. נאָך דעם ווי דער ה׳ פרץ לערנער האָט זיך באקענט מיט אונ־זער הילפס־טעטיקייט און פלענער, האָט ער געשפענדעט דעם ארגון 333 פונט, וואָס איז געזאמלט געוואָרן פון גריצער לאנדסלייט אין קענזעס־סיטי. זיין באזוך האָט אונז גאָר געמוטיקט און געשטארקט צו רעאליזירן אלע פלענער. א קורצע צייט אָבער נאָך דעם האָבן מיר פון אמעריקע דערהאלטן א גאָר טרוי־ערקע בשורה: פרץ לערנער איז געשטאָרבן. זיין פלוצימדיקער טויט, האָט ביי אונז אלעמען ארויסגערופן טרויער און ווייטיק. מיר האָבן געוווסט, אז עס איז פון אונז אוועקגעריסן געוואָרן אן איבערגעגעבענער פריינט, א טייער יידיש הארץ, יהי זכרו ברוך!

מיר האָבן נאכהער באקומען גאָר איבערגעגעבענע פריינט פון אויסלאנד, וואָס האָבן אונז געמוטיקט אין דער ארבעט.

עס האָט אונז דעמאָלט באזוכט די משפחה הילל פון אמעריקע. באקענע־דיק זיך מיט אונזער הילפס־ארבעט, האָבן זיי א סך מיטגעווירקט, אז אונזערע אקציעס זאָלן געקרוינט ווערן מיט דערפאָלג. עס האָט אונז אויך באזוכט א גאָר

חשובער גאסט: דער פאָרזיצער פון גריצער לאנדסמאנשאפט־פאריין אין ארגענ־
טינע, ה׳ זלמן מעסינגער מיט זיין פרוי.

באקענענדיק זיך מיט אונזער נוצלעכער הילפס־טעטיקייט און מיט דעם
פלאן צו פאראייביקן די יידישע קהילה אין גריצע, האָט ער צוגעזאָגט אונז מיטצו־
העלפן. דער גריצער לאנדסמאנשאפט־פאריין אין ארגענטינע איז טאקע געווען
די ערשטע אָרגאניזאציע, וואָס האָט צוגעשיקט מאטעריאלן און געלט פארן בוך.

אין יאָר 1951 איז דער ארגון צוגעטרעטן אָפיציעל רעאליזירן ארויסצו־
געבן דאָס בוך. אויף א פארוואלטונגס־זיצונג איז אויסגעוויילט געוואָרן א בוך־
קאָמיטעט פון פאָלגנדיקע פערזאָנען: ש. מ. קעטלער, געניע רינקעוויטש, יעקב
רינקעוויטש, א. גרינפארב, א. לענגא, רעכטמאן, י. האמער, ש. זילבערשטיין, י.
דרעזנער, אינזשיניער מ. קעלמאנזאָן פון חיפה און דער רעדאקטאָר פון „מגילת
גריצע״ י. ב. אלטערמאן. בכדי צו פאָפולאריזירן די וויכטיקייט פון ארויסגעבן

ב ו ך ־ ק א ָ מ י ט ע ט

זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס: בתיה און א. גרינפארב, ש. מ. קעטלער (פאָרזיצער),
געניע רינקעוויטש, י. ב. אלטערמאן (רעדאקטאָר). שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס:
י. דרעזנער, י. האמער, א. לענגא, א. רעכטמאן, י. רינקעוויטש,
עס פעלן: אינזשי. מ. קעלמאנזאָן, מ. אסטווינד.

דאָס בוך, האָט דער קאָמיטעט איינגעאָרדנט אן אימפאָזאנטן קולטור־אָוונט, וואָס
איז פאָרגעקומען דעם 8.4.51 אין תל־אביב, אויף רח׳ שיינקין 21 אין קאפע „אשר״.
דעם גאָר פייערלעכן אָוונט האָט געעפנט דער ה׳ ש. מ. קעטלער און בא־

גריסט דעם חשובן גאסט פון אמעריקע, דעם יונגן פעאיקן מאָלער דוד האמער (אברהם משה האמערס זון) און געניע רינקעוויטש, וואָס האָט זיך אומגעקערט פון א באזוך אין אמעריקע און איבערגעגעבן א לעבעדיקן גרוס פון די גריצער לאנדסלייט.

נאָכן פאַרלייענען י. ב. אלטערמאנס א רעפּאָרטאזש א. נ. „פּרימאָרגן אויפן דאנאו" איז פּאנאנדערגעטיילט געוואָרן א ספּעציעלער אויפרוף מיט א וועגדונג צוצושיקן נאָך מאטעריאלן פּארן יזכור־בוך.

דער־אָ קולטור־אָוונט האָט אויך אלע אָנטיילנעמער געמאכט א גוטן רושם און באלד נאָך דעם האָט דער בוך־קאָמיטעט באשלאָסן, אז י. ב. אלטערמאן און אברהם לענגא זאָלן ארומפאָרן צו די גריצער און זאמלען גבית עדות פּארן בוך.

י. ב. אלטערמאן לייענט זיין רעפּאָרטאזש „פּרימאָרגן אויפן דאנאו"

ווי עס האָבן דעמאָלט דערציילט די גבית־עדות זאמלער, זענען געווען א־זעלכע, וואָס האָבן פּשוט נישט געוואָלט, א טייל האָבן נישט געקענט, עפּעס־וואָס דערציילן פון יענער טרויעריקער תקופה. צוליב דעם זאָל דאָ פּארצייכנט ווערן צום שבח, אז די ערשטע לאנדסלייט, וואָס האָבן אונזערע שליחים הארציק און פריינטלעך אויפגענומען זענען געווען ברוידער יוסף און אברהם יעקב האָ־מער און הענדל ווייגנסבערג פון תל־אביב—יפו. פון זיי — האָט דעמאָלט דערציילט י. ב. אלטערמאן — האָב איך זיך דערוווסט גאָר וויכטיקע פאקטן ווי אזוי עס האָבן געלעבט די גריצער יידן אונטער היטלערן, נאָך דעם ווי איך האָב פּארלאָזט דאָס שטעטל אין סוף חודש נאָוועמבער 1939".

נאכהער איז באזוכט געוואָרן דער ה' י. ביטער, וואָס האָט איבערדערציילט

א סך פאקטן פון די אויבנדערמאַנטע און אויך איבערגעגעבן זיינע איבערלעבונגען פון דער ערשטער אָבלאווע, וואָס איז פאַרגעקומען בשעת מען האָט די גרויסע יידן ארויסגעטריבן פון דעם שטעטל, מיטוואָך, דעם דרייצנטן סעפטעמבער 1939 און מען האָט זיי גרופנווייז געטריבן און אָפטראנספאַרטירט קיין דייטשלאנד. גאָר וויכטיקע עפיזאָדן און איבערלעבונגען האָבן דערציילט די לאנדסלייט:

י. דרעזנער און ישראל דיאמאנט ז"ל.

אויפן סמך פון פערזענלעכע איבערלעבונגען און גבית עדות, האָט י. ב. אלטערמאן אָנגעשריבן דעם „אומקום"-טייל פון דעם יזכור-בוך „מגילת גריצע". נאָכן פארטיק ווערן מיט דער ארבעט, האָט י. ב. אלטערמאן פארלאנגט פון דעם בוך-קאָמיטעט, אז עס זאָל צוזאמענגערופן ווערן אן אָפיציעלע פארזאמלונג פון דעם בוך-קאָמיטעט, און אלע לאנדסלייט, וואָס האָבן דערציילט פאקטן און אי-בערלעבונגען. די סיבה פון אלטערמאַנס פארלאנג איז געווען: היות ווי אייניקע לאנדסלייט האָבן געצווייפלט אין דער ריכטיקייט פון געווייסע פאקטן, איז נויט-ווענדיק, אז דאָס גאנצע מאטעריאל זאָל פאַרגעלייענט ווערן בכדי אין אלעמענס אָנווועזנהייט פעסטצושטעלן יעדן פאקט און געשעעניש, וואָס זענען באשריבן אין די קאפיטלעך פון „אומקום".

דער קאָמיטעט איז מסכים געווען מיט דעם פאַרשלאג און שבת, דעם 13.12.52 איז אין דער ווינונג פון יוסף האמער אין יפו אייגעאָרדנט געוואָרן דער ערשטער „יום-עיון" אין וועלכן עס האָבן זיך באטייליקט: אייניקע פאַרשטייער פון קאָמיטעט „ארגון יוצאי גרוייץ", בוך-קאָמיטעט און פערזאָנען, וואָס האָבן געלעבט אין גריצע אין דער תקופה ווען עס האָט געהערשט דער נאצישער רעזשים. און גלייכצייטיק דערציילט זייערע איבערלעבונגען. פאר די פארזאמלטע האָט י. ב. אלטערמאן פאַרגעלייענט די קאפיטלעך, וואָס ער האָט אָנגעשריבן אויפן סמך פון גבית עדות און אייגענע איבערלעבונגען בשעת ער איז געווען אין גריצע. מיט גרויס אויפמערקזאמקייט איז אויסגעהערט געוואָרן די טרויעריקע כראָניקעס, ווי אזוי די דייטשן האָבן אונזערע עלטערן, קרובים און נאָענטע געשענדעט, געפייניקט און פארטריבן פון דעם שטעטל. יעדער פאקט אָדער געשעניש, וואָס עס איז געווען א חשד, אז ער איז נישט ריכטיק, איז יעדן איינעם אויסגעפרעגט געוואָרן און צום סוף איז אָנגעשריבן געוואָרן אן אָפיציעלער באשטעטיקונגס-פראָטאָקאָל, אז אלע פאקטן, איבערלעבונגען און שילדערונגען זענען אויטענטישע.

דעם פראָטאָקאָל האָבן אונטערגעשריבן פאַלגנדיקע גריצער לאנדסלייט:

ישראל דיאמענט ז"ל, יוסף האמער, יעקב האמער און יהושע בלאנקע.

נאָך דעם יום-עיון, האָט דער בוך-קאָמיטעט באשלאָסן אָפצודרוקן דאָס בוך. מיר האָבן זיך אָבער אָנגעשטויסן אויף גרויסע שוועריקייטן. דער עיקר איז

שווער געווען אין ישראל צונויפצוזאמלען די נויטיקע סומע, וואָס עס האָט גע־
דארפט קאָסטן אזא אויסגאבע. מיר האָבן זיך געמוזט צייטווייליק אָפהאלטן און
אָפּווארטן. פון דעמאָלט אָן ביזן פאקטישן ארויסגעבן דאָס בוך זענען דערהאלטן
געווארן א סך וויכטיקע דאָקומענטן, מאטעריאלן און בילדער, וואָס שפּיגלען אָפּ
דאָס יידישע לעבן אין גריצע אין דער צייט פון דער ערשטער און צווייטער
וועלט־מלחמה.

ערשטע אזכרה־פארזאמלונג אין יאָר 1953

ערשטע רייַ פון רעכטס: ד. פרידנבערג, ש. מ. קעטלער, א. גרינפארב. ג. רינקעוויטש, וו. קוליא, א. רעכטמאן, ש. בראון

פרעזידיום פון דער אזכרה־פארזאמלונג אין תל־אביב

דער פאָרזיצער לייענט די נעמען פון די אומגעקומענע גריצער יידן אין סמאָלענסק. פון רעכטס צו לינקס: א. רעכטמאן, י. דרעזנער, י. האמער, ש. בראון, א. גרינפארב, ש. מ. קעטלער, י. ב. אלטערמאן, ה' צינצינאטוס (פאָרשטייער פון קק"ל), ש. זילבערשטיין, געניע רינקעוויטש.

אזכרה-פארזאמלונגען

אונזער ארגון איז געווען איינער פון די ערשטע לאנדסמאנשאפט־אָרגאניזאציעס אין לאנד, וואָס האָט איינגעפירט דעם מנהג, איינצואָרדענען יערלעכע אזכרה־פארזאמלונגען. פון דעם יאָר 1945 היטן מיר אָפּ די טראדיציע. יעדעס יאָר אָרדענען מיר איין אזעלכע פארזאמלונגען אויף וועלכע די ש"ה רעשטלעך פון יידישן ישוב אין גריכע קומען זיך צוזאמען און טרויערן נאָך די אומגעבראכטע קדושים פון גריכע. די־אָ צוזאמענטרעפען דינען אויך זיך צו דערמאָנען אין דעם אמאָליקן יוגנט־לעבן. מען זעט זיך מיט אמאָליקע חברים, פריינט און בכלל דער־מאָנט מען זיך אין דעם יידישן לעבן, וואָס די דייטשע מערדער האָבן אזוי ברוטאל ליקווידירט.

אלגעמיינע הילפס־ארבעט

זינט עס עקזיסטירט דער „ארגון יוצאי גרוייץ", האָט די פארוואלטונג זיך כסדר באשעפטיקט מיט אריוסהעלפן די נויטבאדארפטיקטע גריכער לאנדסלייט. זעלבסטפארשטענדלעך, אז נישט תמיד האָבן מיר געהאט די פינאנסיעלע מעגלעכקייטן צו באפרידיקן אלע ווונטשן, וואָס זענען טיילמאָל געווען א ביסל גוזמא'דיק. מיר האָבן אָבער תמיד געמאכט די מאקסימאלסטע אָנשטרענגונגען קיינעם נישט אָפּצוזאָגן אפילו די, וואָס האָבן באקעמפט אונזער טעטיקייט. מיר וואָלטן געוויס איבערגעגעבן נאָך מער פרטים, וואָס זאָלן אָפּשפיגלען אונזער בריט־פארצווייגטער הילפס־ארבעט. ליידער איז דאָס א ביסל שווערלעך. די ראמען פון דעם באריכט דערלויבן דאָס נישט. עס איז אָבער כדאי אונטערצושטרייכן, אז זינט דער „ארגון יוצאי גרוייץ בישראל" איז טעטיק, האָבן מיר אריוסגעגעבן הילף און הלוואות, אויסער די פעקלעך קיין רוסלאנד מער ווי דריי טויזנט פונט. לעצטנס זינט מיר האָבן באשלאָסן אלע אונזערע איינקונפטן צו פארווענדן פארן יזכור־בוך, באמיען מיר זיך דאָך צו העלפן אויך אונזערע לאנדסלייט מיט הלוואות אין סארשידענע בענק. מיר האָפן, אז נאָכן פארענדיקן דאָס בוך, וועט די הילפס־ארבעט אויפסניי פארשטארקט ווערן.

דער סעקרעטאריאט

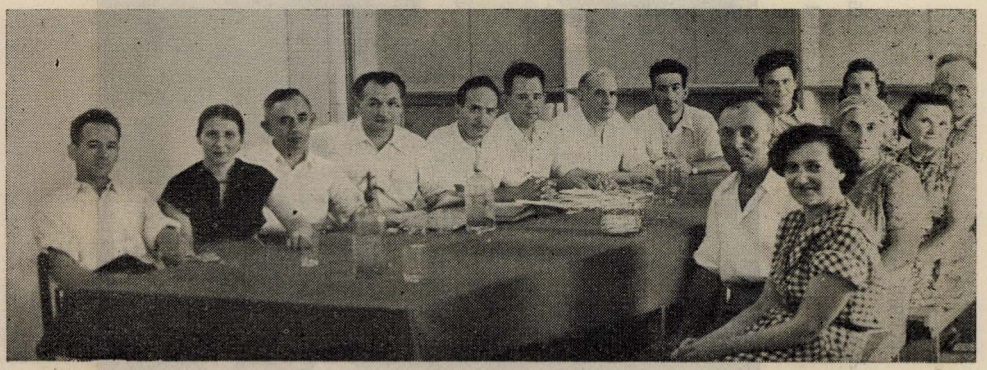
גריצער לאנדסלייט אויף אזכרה־פארזאמלונגען אין ישראל

פארוואלטונג פון ארגון יוצאי גרוייץ מיטן ה׳ פרץ לערנער ז״ל, וואָס האָט באזוכט ארץ־ישראל אין יאָר 1950

זיצנדיק פון רעכטס אויף לינקס: געניע רינקעוויטש, ש. מ. קעטלער, פרץ לערנער ז״ל, אריה און בתיה גרינפארב. שטייענדיק: י. רינקעוויטש, ש. בראון,

מ. אסטווינד, א. לענגא, א. רעכטמאן, י. דרעזנער, פ. האמער.

יום-עיון

פֿאַרגעקומען דעם 15-טן אויגוסט 1953

פון לינקס אויף רעכטס: א. הערשבערג, מרים שלאמבערג-מרגלית, א. גרינפאַרב, ש. מ. קעטלער, י. ב. אלטערמאן, יוסף האמער, א. רעכטמאן, י. דרעזנער, ווײַנבערג, פרוי אלטערמאן, דוד און פרוי פרײַדענבערג, פרוי פינקעלשטײַן, א. לעננא, ראמה ליפשיץ-אלבערג. עס פעלן: מאיר הימעלפארב און י. דיאמאנט ז"ל

א זיצונג פון גריצער לאנדסלייט אין חיפה לטובת דעם בוך

באטייליקטע פון רעכטס : יהושע פריד, פנחס ויסקוס, אריה רויטהייזער, אומבאוווסט, צבי פריד, ניאיר האפנבערג, הימלשטיין, זהבה שטערן, ש. מ. קעטלער, א. פריד, א. גרינפארב, זיה וויערזשביצקע (ברוך) בערל נפתל, חנה הימלשטיין, חנה גרינבוים און יאיר הימלשטיין.

גריצער סאסיטי (לאנדסליט) קאנגרעס אין ניו־יארק.

עס שטייען פון לינקס : אבע גאלדבערג, סעם גאלאמבעק, יוסף שאץ, אבע באראנשטיין און רעכט ראפמאן. עס זיצן פון לינקס : העדרי סילווער — פיואנס סעקרעטער ; אזוי בעהנער — פרעזעס, מאיר רובין — סיקרעטאר און סעם היגבערג.

الرئيس بورقيبة في لقاء مع أعضاء الوفد الأمريكي الذي زار تونس في أواخر شهر أفريل 1961

פּאָרזיצער פון גריצער (סאָסייטי) קאָמיטעט אין אמעריקע יודל פאסטערנאק,
לאנג יעריקער עסקן און איבערגעגעבענער כלל־טוער.

שאול מאלץ, גריצער לאנדסמאן, מחבר פון אייניקע ביכער לידער, טיכטיקער
קולטור־טוער אין אמעריקע. ער האָט אסך געלייסטעט לטובת דעם בוך.

א רושם מיד־ראשון

דערציילט אויך מרת דבורה ווייסבערג, וואס אירע עלטערן, ווען זיי זענען אין אמעריקע אנגעקומען, האבן אויך נישט גלייך געוווסט וווהין זיך צו וועגן. אין דעם ערשטן מאמענט האבן זיי נאר געוואלט אנקומען אין א פלאץ, וווּ עס וואוינען שוין יידן, וווּ מען קען שוין רעדן יידיש, וווּ מען קען שוין קריגן יידישע עסן.

א גרופע ציוניסטישע אקטיוויסטן

ערשטע רייִ פון רעכטס — שטייענדיק: שמואל לייב הילזון;

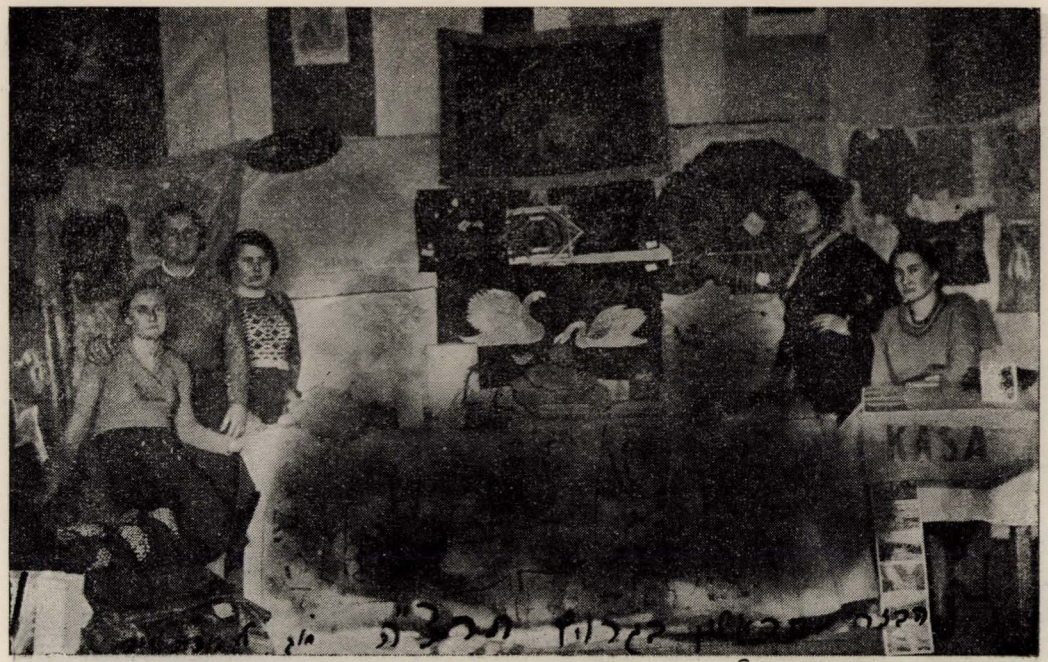
זיצנדיק: שלמה ראטבארד, נתן צוקערמאן, בעקער, יעקב לעננא, רבקה ביטער, הערשל בעקער, און יהושע ראטמאן

צווייטע שורה: זיצנדיק פון רעכטס: שיינדל אסטווינד, משה אסטווינד, שרה ברוטמאן, צבי פריד דבורה פריד, יהושע פריד, אליעזר ברוין.

ערשטע שטייענדיק פון רעכטס: צבי שוסטאק, יוסף אפאטאווסקע, ששכר בראן, וואנכאצקא, אהרון וויסמאן, זאכאראוויטש, אליעזר ראטמאן, אבא קליין.

צווייטע רייִ שטייענדיקע פון רעכטס: קירשנבוים, פנחס רעכטמאן, חיים ראזנבלום, יוסף בריסטמאן, עקיבא בריסטמאן און קלמן שפיצמאן

1939 ТЕР. ГЛ. ШКОЛА-ТОЛСТОВЦЫ ГЛ. ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

באזאר פון קרן קימת לישראל, אין יאר 1935

פון רעכטס : אסתר קעטלער, חיה ווירזשביצקע (בארוק) חוה עלק, אייזנבערג און שרה שטערן

יזכור

עקיבא לאופער*

אונזער בן־עיר עקיבא לאופער האָט זיך תמיד אויסגעצייכנט מיט זיין אומבויגזאמען עקשנות און מוסטערהאפטער מוטיקייט.

וועז די דייטשע הארדעס האָבן די גריצער יידן אויסגעזידלט פון דעם שטעטל און אוועקגעשיקט אין ווארשעווער געטאָ, איז עקיבא לאופער אנטלאָפן אין די וועלדער. ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין א פארטיזאנער־גרופע און געקעמפט מיטן היטלעריסטישן שונא ביז סוף מלחמה.

אדורכמאכנדיק אלע שבעה מדורי גיהנום, פארשטייט עקיבא לאופער, אז זיין אייניציקער וועג איז עולה צו זיין קיין ישראל. ער רעאליזירט טאקע זיין פלאן, פונקט דעמאָלט וועז ער דערוויסט זיך, אז אלע אראבישע ארמייען זענען באפאלן אונזער נאָר וואָס פראָקלאמירטע מדינת־ישראל.

ווי ס׳איז אונז באוווסט ווערט עקיבא לאופער מאָבילזירט אין צ.ה.ל. ווי נאָר ער האָט באטרעטן די ישראל־ערד ביים אויסשטייגן פון דער שיף. אויך מיט די אראבער קעמפט ער העלדיש. עקיבא לאופער האָט אנטייל גענומען אין 28 מיליטעריש אקציעס, ביי דער 29־טער אקציע איז ער געפאלן ווי א העלד, פארטיידיקנדיק אונזער פאטערלאנד.

כבוד זיין אנדענק.

יפה הר־זהב בורגר, תל־אביב

---

* צוליב געוויסע סיבות קומען די געשטאלטן אריין אין דעם יזכור־טייל.

משה ניסל טייטלבוים

איינער פון די אינטערעסאנטסטע און איידלסטע געשטאלטן אין יידישן גריצע איז געווען משה ניסל טייטלבוים (ישראל סטאלארס זון און שלמה עסיגמאכערס אן אייניקל).

ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט ענינות׳דיקייט, הארציקע און דרך־ארצדיקע באציאונג צו מענטשן בכלל און בפרט צו נאָענטע און פריינט. וועז עס האָט זיך וועז עס איז געהאנדלט, אז מען דארף וועמען ארויסהעלפן אָדער זאמלען געלט לטובת ווילטעטיקייטס־צוועקן איז משה ניסל געווען פון די ערשטע שפענדער און אָפטמאָל דער הויפט־אָרגאניזאטאָר פון א סך הילפס־אקציעס. נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועז די גריצער לאנדסלייט אין ניו־יאָרק האָבן געזאמלט געלט ארויסצוהעלפן די על־פי־נס אָפגעראטעוועטע יידן פון גריצע, האָט ער דער ערשטער געגעבן 500 דאָלאר. דאָס האָט משפיע געווען, אז אויך אנדערע לאנדסלייט זאָלן זיך באטייליקן אין דער גאָר וויכטיקער אקציע.

ווער עס האָט אים געקענט, וויסט, אז משה ניסל איז געווען א הארציקער ייד, וואָס האָט פיינט געהאט כבוד. א סך נדבות האָט ער געגעבן געהיים. קיינער זאָל זיך נישט דערוויסן וויפל ער האָט געשפענדעט און וועמען ער האָט געהאָלפן. במשך פון זיין לעבן האָט ער זיך באטייליקט אין פארשידענע הילפס־אינסטיטוציעס. אומעטום איז ער גוט באקאנט געווארן און איבעראל געווארן געשאצט אלס גוטמוטיקער און פיינער מענטש.

אין חודש אב, 18־טער אויגוסט 1953, איז משה ניסל טייטלבוים געשטאָרבן אין ניו־יאָרק. מיט זיין פריצייטיקן טויט איז אוועק דער אייביק טייערער און באליבטער פריינט, וועמען איך האָב געקענט פון געבוירן ביזן טויט.

ער האָט איבערגעלאָזט א פרוי רבקה און א טאָכטער מינדל.

אין נאָמען פון א גרופע נאָענטע פריינט, גריצער לאנדסלייט, דריק איך אויס מיין טיפן טרויער און צער אויף דעם פריצייטיקן טויט פון משה ניסל טייטלבוים.

פאָרזיצער פון גריצער לאנדסמאנשאפט

יודל פאסטערנאק

ערע זיין אָנדענק

קאָמיטעט אין אמעריקע

אסתר בינע קייזער־ראכפעלד

אין יאָר 1932, בעת זי איז געקומען אין א״י

איינע פון די אינטערעסאנטסטע פרויען־געשטאלטן פון דעם אמאליקן יידישן שטעטעלע מאגעלניצע, נעבן גריצע, איז געווען די דארט גוט־באקאנטע אסתר בינע קייזער־ראכפעלד (געבוירן אין גריצע אין יאר 1876), אָדער ווי טייל האָבן זי גערופן: אסתר בינע אברהם יידעס.

נאָך זייענדיק יונג, האָט זי זיך שוין אויסגעצייכנט מיט חכמה און רואיקייט. צוליב די אָ ביידע מעלות איז זי באלד באוווסט געוואָרן אין מאגעלניצע, ווי נאָר זי איז דאָרט אָנגעקומען. אָפט פלעגט מען זי פרעגן עצות, וועגן פארשידענע קאָמפליצירטע משפחה־ און געשעפטס־ענינים. און אדאנק אירע גוטע עצות האָט מען איר א נאָמען געגעבן: „די קלוגע אסתר בינע".

אויך איר מאן, יוסף ראכפעלד איז גוט באוווסט געווען אין שטעטל, ווו ער האָט אין געזעלשאפטלעכן לעבן גשפילט א באדייטנדיקע ראָל: איבערגעבענער מיזרחי־עסקן, לאנג־יעריקער פארזיצער פון דער האנטווערקער־אָרגאניזאציע, ראטמאן און קהילה־דאזאר אין מאגעלניצע. זייער הויז אין שטעטל, וו זיי האָבן געלעבט 30 יאָר, איז גוט באקאנט געווען אלס צונויפטרעף־אָרט פון די אקטיווסטע ציוניסטישע טוער. כמעט אלע וויכטיקסטע באשלוסן פון דער דאָרטיקער ציוניסטישער אָרגאניזאציע זענען אין זייער שטוב דעבאטירט און באהאנדלט געוואָרן.

זייערע דריי קינדער, באקומענדיק א נאציאָנאל יידישע דערציאונג, זענען

אויך טעטיק געווען אין חֲעֶר ציוניסטישער אָרגאניזאציע, זיך אקטיוו באטייליקט אין אלע זאמל־ און פאָליטישע אקציעס.

אין יאָר 1932 האָט דאָס פארפאלק ראכפעלד באשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. זיי האָבן דעמאָלט פארקויפט זייערע הייזער אין מאגעלניצע און אין גריצע און זענען אָפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. אין דִי ערשטע יאָרן האָבן זיי געווויינט אין חיפה. זייענדיק אָבער דורכגעדרונגען מיט חלוצישן גייסט און נישט קוקנדיק אויף זייער עלטער, באשליסן זיי צו גיין אין דאָרף, ווערן לאנדווירטן. יוסף ראכפעלד רעאָליזירט טאָקע גאָנץ שנעל זיין פלאָן: ער, זיין זון איטשע בער און נאָך אייניקע איניציאטאָרן זענען די ערשטע בויער — אין יאָר 1936 — און גרינדער פון דעם דאָרף חבצלת־השרון, נעבן נתניה, ווו די משפחה ראכפעלד האט זיך באזעצט.

* * *

אסתר בינע האָט זוכה געווען צו דערציען דריי דורות יידישע לאנדווירטן. אלע אירע קינדער האָט זי געגעבן א חלוצישע דערציאונג. זי האָט אין זיי איינגעפלאנצט ליבע צום יידישן פאָלק, ליבע צו ארץ־ישראל און דער עיקר ליבע צו ערד־ארבעט. זי האָט זיי תמיד געלערנט, אז דאָ מוז מען איבערריסן מיטן גלות־לעבן און ווערן א נאָרמאל פראָדוקטיוו פאָלק, וואָס דארף זיך זעלבשטענדיק אויסהאלטן פון דער לאנדווירטשאפט און אייגענער אינדוסטריע. ווערנדיק דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט, האָבן אלע אירע קינדער נאָכגעטאָן דעם ביישפיל פון זייערע עלטערן: (אפילו אירע טעכטער זענען געווארן לאנדווירטינס און באארבעטן דעם ישראל באָדן) סעריל חיימאָוויטש אין עין־מירון, איטשע בער און שורקע אין חבצלת השרון.

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען איר זעכצניעריק אייניקל מרדכי (דער עלטסטער זון פון איטשע בער) וואָס האָט זיך, אין יאָר 1941, לויטן רוף פון דער סוכנות, מאָביליזירט אין דער ענגלישער ארמיי און געדינט אין בריטישן פלי־פלאָט ביזן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיין מיליטערישע אויסבילדונג און דערפארונג, האָט ער גוט אויסגענוצט, ווען די אראבישע ארמייען זענען באפאלן אונזער יונגע מדינה און ער איז איינגעטרעטן אין פלמ"ח, ווו ער האָט געדינט בלב ובנפש.

מרדכי האָט ארויסגעוויזן גרויס העלדישקייט בעת ער האָט אנטייל גענומען אין גדוד "הפורצים" אין מלחמה־אקציעס, אויף פארשידענע פראָנט־אפשניטן און ספעציעל ביים באפרייען די שכונה קטמון אין רושלים. נאָך די קאמפן האָט טאָקע דער ירושלימער שטאָט־פרעזידענט אים געגעבן אַ מיליטערישע אויסצייכענונג פאר זיין מוטיק קעמפן מיטן אראבישן לעגיאָן.

דער אָ טעמפעראמענטפולער, קאמפס־לוסטיקער, 27 יעריקער מרדכי ראכפעלד איז טראגיש אומגעקומען אין זייער פרדס. ער האָט איבערגעלאָזט א פרוי און א קינד.

דער אָ טראגישער פאל האָט גאָר שווער געווירקט אויפן דעמאָלט שוין שוואכן געזונט־צושטאנד פון אסתר בינע, וואָס איז געוואָרן נאָך מער צעבראָכן. איך פלעג זי אָפטמאָל באזוכן, בכדי צו הערן אירע אינטערעסאנטע זכרונות פון דעם אמאָליקן יידישן לעבן אין גריצע. דאָס לעצטע מאָל האָב איך מיט איר געהאט אייניקע מאנאטן פארן טויט. טראָץ איר שוואכן שוין געזונט־צושטאנד, האָט זי געהאָפט נאָך צו לעבן א סך יאָר.

תמיד פלעגט זי מיך פרעגן, ווען ס׳דערשיינט שוין דאָס יזכור־בוך — זי האָט מיט אומגעדולד געווארט צו דערזעען דאָס בוך.

און פלוצים, צום גדליהו 1954, האָבן מיר זיך דערוווסט א טרויעריקע בשורה: אסתר בינע האָט אויסגעהויכט איר נשמה.

זי איז באערדיקט געוואָרן אין חבצלת השרון. ביי איר קבורה האָבן זי מספיד געווען: ישראל זאנדער און משה מרגלית אין נאָמען פון די מאגעלניצער לאנדסלייט אין ישראל; אין נאָמען פון דער משפחה — איר איידעם חיימאָוויטש און ש. מ. קעטלָער אין נאָמען פון „ארגון יוצאי גרויין בישראל".

ערע איר אנדענק.

ש. מ. קעטלָער

ישראל דיאמנט

ישראל דיאמנט, יליד גרויץ (פולין), שריד אחרון למשפחה יהודית ענפה, שנכרתה על ידי הצורר הנאצי. עבר דרך היסורים בימי השואה ועלה לארץ. נחלץ למח"ל והיה בין כובשי לוד ורמלה ובין פורצי הדרך לירושלים. ובשוך הקרבות חיפש לו דרך להכות שורש בארץ על ידי חיי עמל ישרים. בנה מחדש את ביתו שנהרס על ידי השטן הנאצי. מלא יזמה,מרץ ושמחה על אשר סוף־סוף שפר עליו חלקו, עד — שחלה בשפעת ובעקבותיה במחלת לב קשה. נדד מביתו לבית־חולים וחוזר חלילה. כולו מדוים ויסורים והוא נשאם גבורה כאשר הסכין מאז. ובאחד הערבים, כשחזר כרגיל מעבודתו — היא הותרה לו בתנאי הגבלה חמורים — התקפה אשר לא קם עוד ממנה.

ישראל נפרד מאשתו האהובה ומשכניו במבט של הכרת תודה ולא יסף! וכאיש מסורת סיים את פרשת חייו בשמע ישראל!

צ. בן־דוד

גרשון קליין מיט דער פרוי

גרשון קליין איז אין שטעטל באקאנט געווען אלס פשוטער, עניוותדיקער פאלקס־ייד, וואס איז תמיד גרייט געווען יעדן איינעם צו טון א טובה.

אין דער צייט פון דער היטלער־הערשאפט איז אים געלונגען זיך צו באקענען מיט אייניקע העכערע, דייטשישע באאמטע, און אפילו מיטן לייטער פון דעם ארטיקן לאנד־ראט. די א באקאנטשאפט האָט ער בלויז אויסגענוצט לטובת די פארפאלגטע יידן. אויב ס׳איז באוווסט געווארן פון א נייער פארארדענונג קעגן יידן, האָט שוין

גרשון נישט געהאט קיין מנוחה. ער האָט אינטערוועניִרט, נישט געקארגט קיין געלט־מיטלען, מתנות, ביז ער האָט געפועלט עטוואָס צו לינדערן די גזרה־רעה און טייל מאָל זי אָפצורופן.

אסך גריצער יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין שווערער נויט, אין זיך געוואנדן צו אים נאָך הילף, האָט ער תמיד רעזיגנירט פון זיינע פערזענלעכע באשעפטיקונגען און זיך באמיט יעדן איינעם צו העלפן.

נאָך דער אויסזידלונג פון די גריצער יידן אין וואַרשאַווער געטאָ איז אויך גרשון קליין פארבליבן אין שטעטל צווישן די 83 יידן.

אין יענער צייט זענען, טאָג־טעגלעך, ארעסטירט געוואָרן יידן, וואָס האָבן זיך ארומגעבלאנקעט אין גריצער געגנט. וועָן גרשון האָט זיך דערוווסט פון אזא ארעסט־פאל, האָט ער זיך ממש מוסר־נפש געוועָן, ביז ער האָט געפועלט צו באפרייען די ארעסטירטע. געוועָן א מאל א פאל: די דייטשן האָבן געכאפט א ייד מיט זיינע דריי קינדער. די ארעסטירטע האָט געדראָט טויט־שטראָף. גרשון האָט דעמאָלט אסך זיך באמיט ביז דער פאָטער מיט די קינדער זענען געוואָרן באפרייט און אָפגעשיקט אין וואַרשעווער געטאָ.

לויט — יוסף און אברהם האמער

* * *

ווי ס׳איז אונז באוווסט, האָט אויך גרשון קליין אסך אויפגעטון אין דער אין גריצע בארימטער פסח־אקציע, אין יאָר 1942.

דער דעמאָלט ספעציעל געגרינדעטער קאָמיטעט (אליהו וואסערמאן, חיים שיואל גראמאן, ש. מ. ראזנטאל און געצל ראטבלאט) האט זיך אנגעטראָפן אויף אומגעהויערע שווריקייטן. ס׳האָט געדראָט, אז גריצער יידן זאָלן בלייבן אָן מצות אויף פסח. מ׳האָט זיך דעמאָלט געוואנדן צו גרשון קליין, ער זאָל אויסנוצן זיין באקאנטשאפט אין לאנד־ראט.

גרשון האָט טאקע אויסגענוצט זיין גאנצע ענערגיע און לעבנס־דערפארונג ביז ער האָט ביים אָרטיקן אפראָויזאציע־לייטער, נאסטייסקע, וואָס האָט, פארשטייט זיך, געמוסן כאבאר — מתנות און געלט, אויסגעפועלט א דערלויבעניש צו באקן מצות. אויסער דעם האָט גרשון באקומען 150 זעק מעל פארן דעמאלטדיקן אפיציעלן רעגירונגס־פריזיז: 60 גראָשן א קילאָ. פון דעם מעל איז אויסגעבאקן געוואָרן מצות, וואָס זענען פארקויפט געוואָרן פאר ביליקע פרייזן. דאָס פארדינסט פון די מצות איז פונאנדערגעטיילט געוואָרן פאר אָרעמע לייט, וואָס האָבן אויך באקומען מצות אָן געלט. פון די 150 זעק מעל זענען איבערגעבליבן עלף זעק. דער פסח־קאָמיטעט האָט באשלאָסן דאָס מעל איבערצוגעבן דער שטאטישער „דזשאינט"־קוך, וואָס האָט יעדן טאָג פארטיילט טויזנט פינפהונדערט מיטאָגן.

עס איז כדאי צו דערמאנען, אז די אָ „דזשאינט"־קוך איז אין גריצע געגרינדעט געוואָרן דורך דעם דזשאָינט־טוער ד"ר שאלאמאן און איז געפירט געוואָרן פון פאָלגענדיקע פערזאָנען: יחיאל מארגאלעס — פארזיצער, ו. א. ראפאפארט — מאגאזינער, זכריה זילבערבערג, יוסף בראמבערג, מענדל גרינצווייג, ש. מ. ראָזענטאָל — ווירטשאָפטס־לייטער און פ. ל. ראָזענטאָל אָלס אויפזעערין.

דער דזשאָינט, וואָס האָט אויסגעהאלטן די קוך, האָט אויך דאָרט געגרינדעט א מעדיצין־אָפטיילונג און געשיקט קליידער, וועש, קאצן און שיך. דאָס אלץ האָט אסך בייגעשטייערט צו לינדערן די נויט פון די אָרעמע יידן.

וועגן גרשון קליין וועלן נאָך דערציילט אסך אויפטוען.

אין אלגעמיין האָט אָ דער פשוטער פאָלקס־ייד אסך געלייסטעט פאר א באדייטנדיקער צאָל נויט־באדערפטיקע יידן.

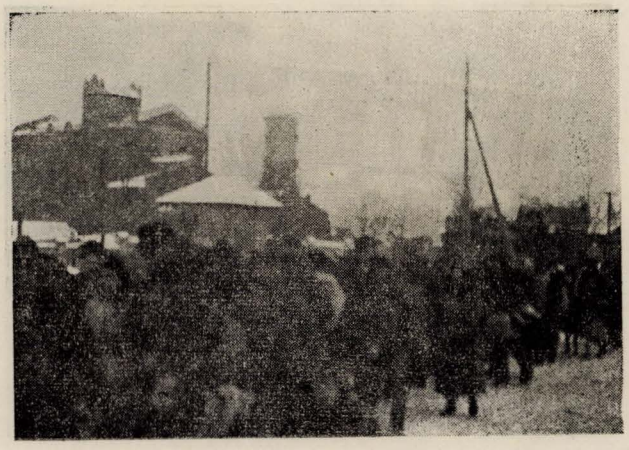
ערע זיין אָנדענק.

דאָס געטאָ־הויז אויף עק קאשטשעלנע־רינעק

אויסזידלונג פון גריצער יידן

אויסזידלתג פון גריצער יידן

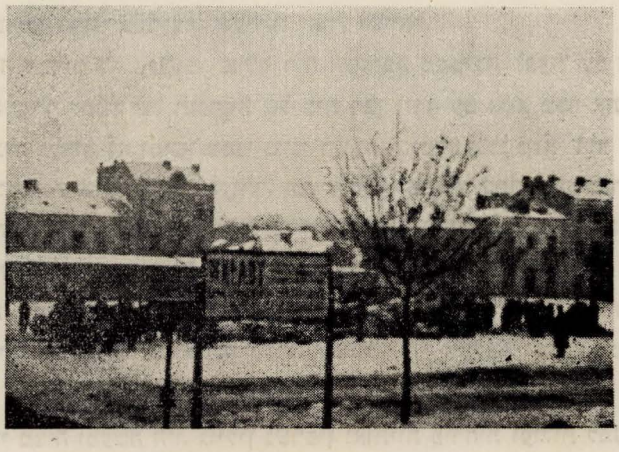
אויסזידלונג פון גריצער יידן

אויסזידלונג פון גריצער יידן

דייטשע סאדיסטן שפאטן פון די יידן

דער גריצער מארק

את אלה אזכרה ואהמיה

אבי מורי ר' יעקב ב"ר אליהו, תלמיד חכם ואיש מעשה ישר עם אלוקים ואנשים, קיים בגופו ובנפשו תורה ועבודה וגמילות חסדים. סביבתו — סביבתנו הרוחנית היתה במנין הקטן של חסידי סקירניביץ בגריצא. מנין זה היה מתאסף לפרקים בביתו של אברהם יצחק דרזנר (דרעזנער) בשבתות השנה, אבל במיוחד בימי חג ומועד. שלטה שם אוירה של יראת שמים, אחוה ורעות. זכורים לי ימי שמיני עצרת ושמחת תורה על כל הודם.

מאנשי מעשה היה אבא, אך על אף כל טרדותיו בחיי יום יום לא מנע את עצמו מן המדרש, אלא השכים והעריב על דף גמרא, ספר תנ"ך, פוסקים, דרוש, מחקר וכו', למד ולמד.

לבו וידיו היו פתוחים לכל אדם, לבן ברית ואף לשאינו בן ברית. יהודי רוכל או בעל מלאכה כי יזדקק לגמילות חסד, היה מתאמץ לבוא לעזרתו, והיה עושה זאת בהצנע לכת ובסבר פנים יפות.

עיניו היו נשואות לתורה לחכמה ולישוב ארץ ישראל. הוא ארגן קבוצה לרכישת קרקע לשם התישבות חקלאית בארץ ישראל והשקיע בה מהונו ומאונו. התענין בתמידות בנעשה בארץ ובתנועה הציונית, וזוכר אני מימי ילדותי, שהייתי שליחו הקבוע להביא לו את השבועון "המזרחי" מביתו של יבלח"ט ר' אלימלך בן־פורת נ"י, מראשוני העולים מעירתנו, היושב כיום אתנו בעיה"ק ירושלים. זכורה לי ההתענינות וההשתתפות הנפשית, בה עקבנו את ראשית צעדיה של משפחת רוגאטקא (קרובי משפחת דרזנר מגריצה) שעלתה לארץ ישראל.

הרבה דברים לא נתגשמו, אולם רוח השאיפה ממשיכה לפעול עד היום הזה.

אבא עורר לחנוך של תינוקות של בית רבן ויחד עם אמא מסר את נפשו על חנוך והשכלת ילדיו. לא ימושו ממני נגוני השבת והגמרא שלו מלאי הוד שבגבורה. הוא היה בבחינת אריה שואג ומעורר. זכורני את הפרידה בתחנת הרכבת הוינאית בורשה, בחשון תרצ"ז. האוירה כבר היתה דחוסה עד למחנק מהרגשת שואה מתקרבת. בעיניו דמעה: "העיקר לשמור את השבת ודף גמרא והשאר יבא מאליו".

חברתו לחיים, אמי מורתי חיה שרה בת ר' מרדכי לנגא, אמיצה, מסורה, צופיה הליכות ביתה ואם בישראל. נדבה מכחה לטובת ילדי ישראל ופעלה במטבח בית הספר.

אנשי מצוה ומעשה היו. גוילין נשרפין ואותיות פורחות ועולות למעלה.

אחותי המשכילה, טובה ואמיצה בימי שלום ומלחמה — בינה בת ר' יעקב.

אחי חנוך ב"ר יעקב, איכה איש הפעולה, עם הופעת הצוררים אחזת במקל נדודים, עד קובנה הגעת ונעלמת.

אחי יוסף ב"ר יעקב, ילד קטן וזך בנפלו בידי צר.

אבי זקני ר׳ אליהו ב״ר משה מאיר קלמנזון, ידע עמל ותלאה וגם הצלחה. נשאר בזכרוני אותו ספור על אחד מאבות המשפחה אשר מנע בהשתדלותו פרעות מצד הקוזקים בעיר סמיטיטש בזמן מרד הפולנים.

נפטר מרוב יגון ותלאה בימי השואה בוויעושבניק ע״י ראדום.

אמי זקנתי טובה קלמנזון, שלוה ומשפיעה טובה גם בשכבה על ערש דוי. נפטרה בימי השואה בוויעזשבניק ע״י ראדום.

אבי זקני ר׳ מרדכי ב״ר חיים לנגא, מגדולי גריצא, איש עסקים, צנוע בהלכותיו. רבים הסתופפו בצלו ונהנו ממנו עצה ותושיה. מחסידי גור היה.

אמי זקנתי אסתר לנגא, כפה פרשה לעני. בתבונה כלכלה ביתה.

דודי שמואל ב״ר מרדכי לנגא ודודתי רבקה לאה

בנם: מאיר

בתם: איטא, בוגרת סמינר בית יעקב בקראקא, עדינת נפש עד למאד.

בתם: מלכה.

דודי יעקב אופטובסקי (מזדונסקא וולא), ודודתי מלכה דינה לבית לנגא.

בניהם: יוסף הרחיק נדוד יחד עם אחי חנוך.

חיים

מיכאל..

דודי אברהם ב״ר מרדכי לנגא ודודתי זלטא לבית מינצברג מראדום.

דודי יעקב ב״ר מרדכי לנגא.

דודי יהודה ב״ר מרדכי לנגא ודודתי לינה לבית פוליץ (מזדונסקא וולא) וילדיהם.

דודי זלמן פזשיגודא ודודתי חנה לבית לנגא וילדיהם.

דודי שמעון ציפיס ודודתי בלהה לבית קלמנזון, נרצחה אחרי המלחמה בידי צוררים בוויעזשבניק ע״י ראדום.

בניהם: זאב וזלמן.

דודתי גיטל קזשימירסקי לבית קלמנזון ובעלה.

אזכיר את ר׳ מנדיל ליבריך, איש תם, תלמיד חכם מגזע של אדמורים — ומשפחתו. נגון ״יה רבון״ מלא כמיהה שהשמיע בליל שבת ליד שולחנו ביער זלישה, בדירת קיץ של משפחת שמחה בינם גיסר, עדיין מהדהד באזני.

עולים בזכרוני חסידים ואנשי מעשה:

יעקב מ״ינרלסקא״, חקלאי, איש ענו, תלמיד חכם מחסידי גור המובהקים.

אנשי המנין של חסידי סקירנביץ:

האחים אברהם יצחק ומרדכי מנדל דרזנר.

חתנו של אברהם יצחק — נחמן יכימוביטש, עסקן, חניך הישיבות הגדולות. יוסף סופר סת״ם.

קופיל ברון.

ראובה'לה „שנקר" ועוד.

שכנים אשר כמשפחה היו לנו בשבתנו בצל הסכה המשותפת:

מנדל קון („פחצ'וש") החיט, הולצמן, זילברברג, קורץ, ליכט, גרינברג, וינטרויב ועוד.

דודי ודודותי, קרובי וקרובותי לבית קלמנזון, לנגא, ישראל ומאיר לנגא, כולם שהזכרתי ושלא הזכרתי, מורי ורבותי, אנשי „תחכמוני" מורשה, ידידינו לבית חסידי סקירנביץ וגור, שכנינו, מכרינו וכל ידידינו תמימי הדרך.

ה' ינקום דמם.

יהא זכרם ברוך.

מבנם מ. מ. קלמנזון

כלתם מרים קלמנזון—רבינוביץ'

נכדיהם יעקב ובינה.

רשם: מ. מ. קלמזון.

שמחה יום טוב

בעת די נאציס האָבן פארשפארט די גריצער יידן אין ווארשעווער געטאָ, האָט שמחה יום־טוב זיך אויסבאהאלטן אין דערפער ארום גריצע און אָנגעהאלטן קאָנטאקט מיט זיינע פוילישע חברים, וועלכע האָבן געווויינט אין גריצע, געהאָלפן זיי אויספירן אונטערערדישע ארבעטן. א לענגערע צייט האָט שמחה זיך אויפגעהאלטן אויפן גריצער בית־עולם, אינעם קבר־שטיבל פון רבין ר' משהלה ע"ה. נאָכער האָבן זיינע פוילישע חברים געמוזט פארלאָזן גריצע, מיטנעמענדיק שמחהן אונטער א פרעמדן נאָמען. אלע האָבן זיך באזעצט אין ווארשע אויף דער כלאָדנע גאס, ווו די באפעלקערונג איז געווען א קליינע, און פון דאָרט אויס ווייטער געפירט זייער ארבעט.

אזוי ווי שמחה האָט געהאט א פאריסן נעזל און באהערשט פערפעקט די פוילישע שפראך, איז אים געווען לייכטער אויסצופירן שליחותן. געווען געלעגנהייטן, ווען שמחה האָט זיך אריינבאקומען אין געטאָ און אהין אריינגעשמוגלט פולווער־שטויב, פון וועלכן מ'האָט אויסגעארבעט אויפרייס־מאטעריאל.

אין א טאָג איז שמחה'ן איבערגעגעבן געווארן א שליחות קיין זשיראדאָף, אן אינדוסטריעלער צענטער, צו איינעם מיטן נאָמען סטאך קאוזשימיעזש, א באן

ארבעטער, און פון דאָרט, האָט ער געדארפט נעמען דירעקטיוון צו פאָרן קיין לאדזש. קומענדיק קיין זשיראדאָף האָט ער באמערקט, ווי אייגער שפיאָנירט אים נאָך. שמחה האָט זיך פארנומען אויף א זייטיקער גאס, כדי צו פארווישן קאזשימיעשס אדרעס, און איז אריין אין א פינצטערן הויף, ווו דער געהיים־אגענט איז אים נאָכגעגאנגען. א קאמף איז אויסגעראָכן צווישן שמחהן מיטן געהיים־אגענט, און ווען דער לעצטער האָט זיך געכאפט פארן רעווָאלווער, האָבן זיך ביידע גערָאנגלט אויף לעבן און טויט, ביז דער געהיים־אגענט איז באזיגט געוואָרן און געבליבן ליגן אין א באוווסטלאָזן צושטאנד.

פון דאָרט איז שמחה אוועק צו קאזשימעשן, ווו ער האָט זיך איבערגעטאָן אין באבסקע קליידער, באהאָנגען מיט שווארצע און רויטע קרעלן, מיט א קוישל אויף דער האנט. אזוי איז ער אוועק קיין לאָדזש, צו דער חברטע יאדוויגא, וועלכע האָט אים באגליים צו א קרייז חברים, צו וועלכע ער האָט באדארפט איבערגעבן און פון זיי נעמען באריכטן.

צוריקקומענדיק קיין זשיראדאָף, בעת ער האָט זיך דערנענטערט צו סטאך קאזשימיעשס הויז, האָט אים ארומגענומען א ציטער, ער האָט דעזען אז די שטוב, ווו קאזשימעש האָט געווויינט, שטייט אין פלאמען — ריזיקע פייער־צונגען שפארן זיך צום הימל. שמחה האָט אויף שנעל פארלאָזט זשיראדאָף און זיך געלאָזט מיטן שאָסיי קיין אמשטשענאָוו, א שטאָט וואָס געפונט זיך 9 קילאָמעטער פון זשיראדאָף, און פון דאָרט אוועק קיין גריצע, וועלנדיק אויסמיידן באן־פארבינדונגען אויף וועלכע עס זיינען געווען אסך געהיים־אגענטן.

פארנאכט איז שמחה אָנגעקומען קיין גריצע, אוועק אויפן בית־עולם, אריין אין זעלבן קבר־שטיבל פון רבין ר׳ משהלה. נאָכדעם ווי די זון איז פארגאנגען, האָט שמחה זיך געלאָזט מיט זייטיקע וועגן צום ווארשעווער שאָסיי, האָפנדיק דאָרט אויף א געלעגנהייט זיך אריינצוכאפן קיין ווארשע. צוקומענדיק צו די קרייץ־וועגן ווארשע־גער, איז שמחה באמערקט געוואָרן פון גריצער אנטיסעמיטן און אין אייניקע מינוטן ארום איז ער ארומגערינגלט געוואָרן דורך פאָליציי און געהיים־אגענטן. שמחה איז אריין אין קירכע־הויף ווו ער האָט זיך געשיצט צווישן די געדיכטע ביימער. עס הערן זיך עטלעכע לופט־שאָסן און עס קומט א באפעל, אז אין צוויי מינוט ארום זאָל זיך שמחה איבערגעבן: שמחה האָט געענטפערט מיט פייער פון זיינע צוויי רעוואָלווערן, אויסשרייענדיק: „א לעבעדיקער גיב איך זיך נישט איבער״. וועז די שיסעריין האָבן אָנגעהאלטן עטלעכע מינוט, האָט שמחה געזען אז ער איז פארלוירן און די לעצטע קויל זיך אריינגעשאָסן אין הארץ.

אזוי איז געפאלן א גריצער קדוש און גיבור.

ערע זיין אָנדענק!

אברהם פרידמן

פייוויל ארטמאן

פייוויל ארטמאן איז געווען א כאראקטעריסטישער טיפ פון א יידישן פאלקס־מענטש און געזעלשאפטלעכן עסקן: מיטגרינדער פון דער יידישער פאלקס־ביבליאָטעק און ערשטער קאנדידאט אויף דער בונדישער ליסטע צום ערשטן שטאט־ראט אין גריצע. שפעטער טעטיק אין דער האנטווערקער ארגאניזאציע, וועלכע וויילט אים אויס אויף פארשידענע וויכטיקע אמטן: פאָרזיצער פון ראט אין דער יידישער ליי און שפאר קאסע (1930—1924) און ביי די וואלן צום שטאט־ראט אין יאָר 1925 ווערט ער ווידער געוויילט דורך דער סאציאליסטישער האנדווערקער גרופע. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שיינעם נאטירלעכן, פוילישן אקצענט, וואָס האָט ארויסגערופן גרויס אכטונג אפילו ביי די פוילעשע ראטמענער.

דער שרייבער פון די שורות איז געווען מיט אים אין נאענטע געזעלשאפטלעכע באציאונגען און מיט אים מיטגעארבעט אין פארשידענע אינסטיטוציעס, ווי אין דער האנטווערקער ארגאניזאציע און אין דער פאלקס־באנק. טראץ געוויסע אידעאישע מיינונגס־פארשידנהייטן האָבן מיר אלע אין אים תמיד געשעצט זיין פיינע רואיקע האלטונג און לאָגיש טראכטן. ער האָט זיך תמיד באמיט צו געפינען א פשרה אויסוועג לויט זיין כאַראַקטער: איוסערלעך־באַלעבאַטיש רואיק מיט אַן אינערלעכן דראַנג צו ראדיקאליזם.

ש. מ. קעטלער

אמעריקע

משה קליינמאן,

דער גרינדער פון דער גריצער לאנדסמאנשאפט ארגאניזאציע (סאסייטי) אין ניו־יאָרק

זאָל קיינמאָל נישט פארגעסן ווערן דער טייערער ייד, מיין הארציקער פרייַנט משה קליינמאן, וועלכער האָט געגרינדעט די גריצער לאנדסמאנשאפט־ארגאניזאציע אין אמעריקע, געווען גאָר אקטיוו אין איר און זיך באטייליקט אין אלע הילפס־אקציעס. אין 20־טן נאָוועמבער 1938 יאָר, איז ער פלוצים געשטאָרבן אין ניו־יאָרק. ערע זיין אָנדענק!

יודל פאסטערנאק

אין די גאז־קאמערן האָבן די דייטשן פארפיניקט מיין טייערע און הייס־געליבטע משפחה. קיינמאָל וועל איך זיי נישט פארגעסן:

מייגע טייערע עלטערן קלמן און רבקה רחל ראזענטאל, מיין ליבע פרוי מאלטשע מיט אונזער טייערן זון.

יעקב ראָזנטאל

איך טרויער נאָך מיין אומפארגעסלעכער משפחה, וואָס איז אומגעקומען אין ווארשעווער געטאָ:

דעם זיידן **אבא גלאָכאָווער**, באָבען **אסתר גלאָכאָווער**, זייערע איניקלעך: **אברהם יוסף, חנה, רחל** און **סענדער צימערמאן**.

שיינדל לאנגער (באביאצקי), ניו־יארק

טיף איז מיין צער נאָך מיין אומפארגעסלעכן ברודער **מאיר יחיאל מאשער** און שוועסטער **רחל לאה בעקער**, וואָס זענען מיט זייערע משפחות אכזריות'דיק פארפיניקט געוואָרן דורך די היטלער־דייטשן.

מרים באלטשע

אייזיק רינקעוויטש

אין פיר און דרייסיקסטן ארבעטער־רינג, ווו אייזיק רינקעוויטש האָט געהערט, האָט ער אויף מיין נאָמען אויסגעשריבן 200 דאָלאָר. פון דער סומע איז פאַרבליבן 170 דאָלאָר, וועלכע איך האָב אוועקגעגעבן דעם גריצער קאָמיטעט אין ניו־יאָרק און געבעטן, אז דאָס געלט זאָל זיין פארן יזכור־בוך, לזכרון פאר מיין ליבן פריינט

גאסי ביטער פאסטערנאק

שטענדיק וועל איך טרויערן נאָך מיין משפחה, וואָס איז פארפייניקט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער:

מיין ליבן ברודער **ישעיהו שיפקאוויטש**, זיין פרוי **פייגע** און משפחה, מיין טייערע שוועסטער **דאבע** מיט איר מאַן, **ישראל דרייער** און משפחה און די אייביק אומפארגעסלעכע שוועסטער **חיה** מיט איר מאן **משה דרייער** און משפחה

אבע שיפקאָוויטש (טשיקאגא)

צוזאמען מיט די זעקס מיליאָן יידן וועמען היטלער און זיינע דייטשע נאציסטישע חיילות האָבן פארטיליקט, זענען אויך אומגעקומען מיינע אומפארגעסלעכע:

. שוועסטער **פייגל** — געבוירן בריקמאן, מאן **משה סאנקאָוויטש**, אירע טעכטער — **חיה׳לה האפארטשיק** און **שרה׳לע**, אלע געלעבט אין ראדאָם.

יוכבד — געבוירן בריקמאן, די אלמנה נאָך ד״ר **יחיאל קאשער**, אליין א דענטיסט, געלעבט אין ווארשע.

פערל-איטע — געבוירן בריקמאן, איר מאן **דוד**, געלעבט אין גריצע.

ברודער: **יוסף יעקב בריקמאן** — רב אין טלושטש, זיין פרוי, פינף טעכטער און צוויי איידעמס, רבנים אין ראדזין און אין ביאלע־פּאָדלאסקי און דריי אייניקלעך.

זייער אָנדענק, דער אָנדענק פון די זין, טעכטער, אייניקלעך און אור־אייניקלעך פון **שיע** און **שרה־הינדע בריקמאן**, וועט קיינמאָל נישט פארגעסן ווערן.

לאה בריקמאן — אלער

לזכרון־נצח זאלן פארצייכנט ווערן אונזערע עלטערן, ברודער און שוועסטער, וועלכע זענען אומגעקומען על קדוש השם והעם.

פעני און פילים טשעלעמער

איך באקלאג מיין ליבן מאן און לעבנס־חבר **חנינא קראמארסקע**, וואס איז אזוי אומגעריכט און פלוצים געשטארבן.

די אין אייביקן טרויער פארבליבענע **מרים—נאדיא**

צום אייביקן אנדענק פון אונזערע ליבע און אומפארגעסלעכע עלטערן **דוד** און **נעטי שווארץ**

הערי און **פעם שווארץ, מענדל מארגאלעם**

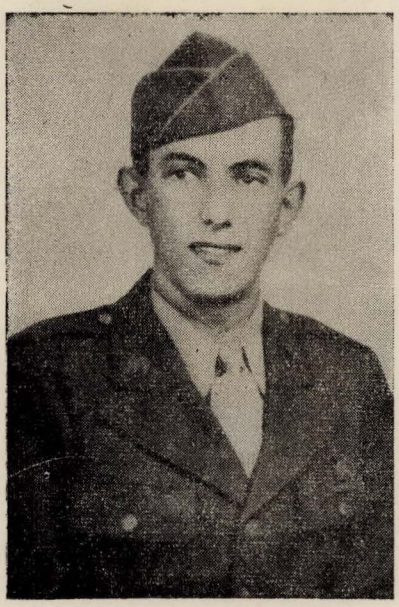

הערש לייב גארעניץ

מיט צעווייטיקטע הערצער און אייביק פאר׳צער׳טע, באווויינען מיר די פרי־צייטיק־געשטאַרבענע פאָטער און זון **הערש־ליב** און **האַרביט גאָרעניץ**.

האַרביט גאָרעניץ איז געבוירן דעם 3טן נאָוועמבער 1922. אין מלחמה־צייט איז ער פרייוויליק אריין אין דער אמעריקאנער ארמיי, וואָס האָט דעמאָלט געקעמפט מיט די דייטשן; זייענדיק אויף די מאנעווערס איז ער פאַרוווּנדעט געוואָרן. ער האָט

רעמאלט געהאט א מעגלעכקייט צוריק אהיימצופאָרן. הארביט האָט זיך אָבער אָפגעזאָגט אויסצונוצן די פריוויילעגיע און געבעטן, אז מען זאָל אים, צוזאמען מיט אנדערע זעלנער, אָפשיקן אויפן פראָנט, בכדי צו קעמפן מיט די היטלער־מערדער. אין אפריל 1944, האָט ער זיך שוין געפונען אויפן איטאליענישן פראָנט־אָפשניט, ווו ער איז דעם 14־טן סעפטעמבער 1944 העלדיש געפאלן. דער פאָטער, דערוויסנדיק זיך, אז זיין זון געפינט זיך פנים אל פנים מיטן שונא, האָט באקומען

הארביט גארענץ

א הארץ־אטאק און דעם 29־טן מערץ 1944 איז ער געשטאָרבן אין עלטער פון 51. יאָר.

ביידע קברים ווו עס זענען באערדיקט געוואָרן פאָטער און זון, געפינען זיך אויפן ניו־יאָרקער בית עלמין, א קוואַרטאל פון די גריצער־לאנדסלייט. איין מצבה פאראיניקט און פאראייביקט ביידע טראגיש־אומגעקומענע קרבנות, טאטע און זון:

הערש לייב און הארביט גאָרענץ.

די אין אייביקן טרויער פארבליבענע

מאמע, פרוי, טאָכטער און שוועסטער

בעסי, רחל גאָרענץ

פראנקרייך

שמואל פינט

מיר באווייגען אונזער טייערן **שמואל פינט**, וואס איז דעפאָרטיטרט געוואָרן פון פאריז און אין יאר 1942 דערמארדעט געוואָרן דורך די נאצישע פארברעכער.

פרוי פערל פינט און טאָכטער

מיין גאנץ לעבן וועל איך קלאגן נאך מיינע טייערע, וואס זענען דערמארדעט געוואָרן דורך די היטלער־רוצחים.

מיינע ברידער:

הערשל רויטקאפ מיט פרוי און קינדער

לייביש רויטקאפ מיט פרוי און קינדער

ישראל רויטקאפ מיט פרוי און קינדער

מיינע שוועסטער:

רחל קליין—רויטקאפ מיט מאן און קינדער

מיינע שוואגערס:

יוסף פינט און **בערל פינט**

מיין שוויגער־מוטער:

כינקע פינט

פערל פינט

פנחס לענגא

יחיאל לענגא

קיינמאל וועל איך נישט פארגעסן מיין ליבן און טייערן מאן **פנחס לענגא** און זון **יחיאל לענגא** (מעדיצין־סטודענט) וואס איז אומגעקומען דורך די נאצי־בעסטיעס אין זיין בליענדיקן עלטער. מיין הארץ וועט אייביק זיין צעווייטיקט און תמיד וועל איך נאך זיי קלאגן

מאמע און פרוי : **פערל לענגא**

אברהם לאכמאן

יעקב פיקמאן

בן ציון פיקמאן

צום אנדענק פון מיין ליבן מאן **אברהם לאכמאן**, מיינע אומפארגעסלעכע עלטערן **שיינדל** און **יעקב פיקמאן**, מיינע ברודער : **בן ציון פיקמאן** מיט זיין פרוי **רבקה** און קינדער **מרים** און **מארסעל**, **מיכאל פיקמאן** מיט פרוי און זון, מיינע שוועסטער : **מאניע** און **דבורה** מיט מאן און טאכטער.

אסתר לאכמאן און טאכטער זשיזעל

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן די נאצישע רוצחים וואס האבן דערמארדעט מיין ליבע מוטער **פעסל אמבאראס** און מיין טייערן ברודער: **פייוויש אמבאראס**, וואס איז פון פראנקרייך דעפארטירט געווארן אין א טויטן־לאגער וווּ ער איז אומגעקומען.

גוטשע גאלדפארב

רחל ראמאנדעל מיט איר טאכטערל

איך טרויער נאך מיין פארפיניקטע משפחה: פרוי **רחל** (געבוירן ראכפעלד) און מיין קינד **מארי**, וואס זענען דעפארטירט געווארן פון פאריז קיין אוישוויץ און דארט פארפיניקט געווארן. מיינע אומפארגעסעלעכע עלטערן: **שיינדל** און **מרדכי ראמאנדעל**, מיין שוועסטער **פייגה**, איר מאן, **אברהם גורנצווייג** און קינדער: **יוסף**, **חנה'טשע** און **דבורה**. מיין שוועסטער **מאניע ראמאנדעל** און מיין ברודער **שמואל** — אלע אומגעקומען אין פוילן.

איך וועל קיינמאל זיי נישט פארגעסן

זכריה ראמאנדעל

מיר באווייגען דעם טראגישן אומקום פון אונדזער טייערע משפחה. מוטער: צפורה האלצמאן, ברודער און שוועסטער: מענדיל מיט זיין פרוי פרגדע, רבקה מיט איר מאן און קינדער, משה מיט זיין פרוי רוזשקה אייזנבערג, שיע, יחיאל, זעליג, לייבא, ביילע-זירל

מיר וועלן אייביק טרויערן נאך זיי.

חיה און הערשיל האלצמאן

מיין אומפארגעסלעכן מאן ברוך שטאבזוך וואס איז אין יאר 1943 דעפארטירט געווארן און אומגעקומען דורך די דייטשישע מערדער.

די אין טרויער פאברליבענע פרוי

שרה שטאבזוך

מיר בעווייגען דאס אומקומען פון אונדזער מוטער דבורה און שוועסטער רבקה. אייביק וועלן מיר זי געדענקען.

חיה און שלמה גאלדבערג

קאנאדע

מיר טרויערן נאך אונזער משפחה: לייבל, חנה, משה, מאטל, חיה-שרה אליהו פוקער, ברוך, רחל-לאה, משה, יעקב, מאיר, אביגדור, רבקה בעקער.

מיר וועלן זיי קיינמאל נישט פארגעסן

אברהם פוקער און ביילע בעקער

מיר פאראייביקן דעם אָנדענק פון אונזער משפחה: מאלע לעמבערגער, מענדל, שיינדל, בעלא, רבקה, משה מילער.

דבורה מילער און דוד לעמבערגער

נישטא קיין טרייסט פאר אונז צוליבן טויט פון אונזער משפחה: שלום, רבקה-רחל, שרה, ישראל, מרים, גבריאל, ראזא און חוה ברומער.

ברוך ברומער

מיר פאראייביקן אונזער משפחה: סאניע, שיינדל, רפאל, פישעל, שייקע און אסתר ליבער

שלמה ליבער

איך פאראייביק מיינע נאענטע: יעקב, רחל, איטקע, שעיה, חוה יאכע און **דוד האמער**

פישל האמער

ארגענטינע

שטענדיק וועלן מיר געדענקען אונזערע משפחה: ברודער: **איטשע דוד** מיט פרוי און קינדער: **אליהו** מיט פרוי און קינדער, **אברהמטשע** מיט פרוי און קינדער, **בענדיט** מיט פרוי און קינדער. שוועסטער: **ראזע** מיט מאן **מנשה** און קינדער, **פייגה פעסי** מיטן מאן און קינדער, לאה׳טשע מיט מאן און קינדער.

איטע און זלמן מעפינגער

בוענאס איירעס

מיר וועלן תמיד טרויערן נאך אונזערע ליבע עלטערן, שוועסטער און ברידער וואס זענען אומגעקומען דורך די היטלער־רוצחים: **ישראל, שפחה,** און **בלימע פרידמאן, פריידע** און **מענדל האלצמאן, חיים** און **גיטל שעפשאוויטש** מיט די קינדער, **משה דרייער** מיט די קינדער, **חיים** און **אסתר זייפמאן** מיט די קינדער, **יעקב משה** און **חנה דרייער** מיט די קינדער, **אברהם לייביש** און **קאלטשע דרייער** מיט די קינדער.

ערע זייער אַנדענק. מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן

אברהם, טיבלע, יצחק און **יחזקיאל פריידמאן**

איך באקלאג מיינע ליבע עלטערן: **אברהם** און **חיה קאפער**, מיינע טייערע ברידער: **יוסף** און **קלמן קאפער** און שוועסטער **פייגה קאפער**

חנה קאפער (יורקעוויטש)

צום אייביקן אנדענק — מיינע עלטערן: **פייוויל** און **חיה שרה בראון** און זייער אייניקל **דרעזל**

רפאל בראון

נ׳ ע.

מרדכי נטע, מרים ביילע, דבורה, רחל און **אברהם דרייער** —

אלע אומגעקומען דורך די היטלער־רוצחים.

דוד דרייער

מיר וועלן תמיד טרויערן נאך אונזערע אומפארגעסלעכע: זון, שניר, ברודער און שוועגערין **ישראלקע** און **דבורה פייערטאג** מיט זייערע קינדער

מוטער: שרה, ברידער: חיים און **שמואל פייערטאק, שוועסטער: רעגינע** און **מאניע**

צום אנדענק: מיין פרוי **חנה**, קינדער: **מאיר** און **מלכה**

מאן און **פאטער: לייבל קוליא**

לזכרון נצח: אונזערע ברידער, שוועגערינס און קינדער: **נחה, ציפה**, מיט קינדער **משה** מיט זיין פרוי און קינדער, **שלמה** מיט זיין פרוי, שוועסטער **מלכה בעלזבערג** מיט די קינדער

מיטה און **לייזער באקסער אין משפחה** — בוענאס איירעס

זאל פאראייביקט ווערן אונזער משפחה: **אברהם** און **צפורה קראמער** מיט זייערע פיר קינדער, **יעקב יצחק** און **חנה רבקה צימערמאן** מיט צוויי קינדער, ברודער: **מאיר יחיאל ארטמאן**, אונזערע פעטערס, מומעס, קוזינען און קוזינקעס

נחמיה ארטמאן — בוענאס איירעס

צום אנדענק פון אונזערע עלטערן: **יחיאל** און **חנה רויטקאפ** שוועסטער און שוואגער: **חיים** און **רחל קליין** מיט די קינדער, שוועסטער: **רייזל** און קינד, ברודער און שוועגערין: **הערשל** און **מאטל רויטקאפ** מיט די קינדער: **לייביש** און **חיה רויטקאפ** מיט די קינדער **ישראל** און **פערל רויטקאפ** מיט די קינדער און **שמואל פונט**

ערע זייער אנדענק

יעקב רויטקאפ און שוועסטער פערל

אביגדור און חנה זייפמאן מיט זייערע צוויי טעכטער

מיר פאראייביקן דעם אנדענק פון אונזער משפחה. עלטערן: **אביגדור** און **חנה זייפמאן** (**גראשקעוויטש**) ברודער: **חיים** און זיין פרוי **אסתר** (פון דער היים **דרייער**) מיט זייערע 6 קינדער, ברודער: **מנשה** און זיין פרוי **חיה ייטע** פון דער היים **טויבער**) מיט זייערע 3 קינדער. ברודער: **ישראל משה** און זיין פרוי **חוה** (פון דער היים **זייפמאן**) מיט זייערע צוויי קינדער. שוועסטער: **פרימעט** און **דינה** — די פרוי פון **סאלעק זאלצמאן** — אלע זענען רוצחיש דערמארדעט געוואָרן דורך די נאצי־באנדיטן. זאל דער שאנד־פלעק פון דעם דייטשן פאָלק קיינמאל נישט אפגעמעקט ווערן.

שוועסטער:

שרה גאלדבערג און פייגע לאה

ראזנטאל, פון דער היים זייפמאן

מיר פאראייביקן דעם אנדענק פון אונזערע שוועסטער און ברידער, וואס זענען אומגעקומען דורך די היטלער־רוצחים: רבקה גאלדבערג, איר מאן יעקב בראן מיט פיר קינדער, לייביש גאלדבערג, זיין פרוי שיינדל און פיר קינדער, משה גאלדבערג, זיין פרוי לאה מאנדל און צווי קינדער, מרים גאלדבערג, איר מאן איטשע מאנעל און צווי קינדער

ערע זייער אנדענק:

חיים גאלדבערג
שמחה גאלדבערג
שלמה גאלדבערג

מיר טרויערן נאך אונזערע עלטערן: יעקב דניאל און ציפה פרידמאן ברודער און שוועגערין: שואל און רחל מיט די קינדער, חיים און חנה שרה מיט די קינדער, שוואגער און שוועסטער: אברהם בייטל, שיינדל און קינדער

רחל לאה און משה פרידמאן

מיט צעוויטיקטע הערצער קלאגן מיר נאך אונזערע עלטערן: פאטער מענדל שמער, מוטער חיה־אסתר, ברודער זיסשע, זיין פרוי פערל און קינדער, אברהם לייביש און פרימעט

דוד און אליחו שמער
געניע און קינד (מאדסעל)

לזכרון נצח — אונזערע עלטערן: קלמן און פייגה בראמבערג ברודער און שוועסטערין: יוסף און יהודית בראמבערג מיט די קינדער, ברודער: איטשע, זיין פרוי מיט די קינדער, שוועסטער און שוואגער: דבורה, איר מאן מיט קינדער

חיים בראמבערג

מיר באקלאגן אונזער משפחה: עלטערן: פייוול און שפחה דאלמאן, שוועסטער און שוואגער: אברהם און שרה גיבערשטיין מיט זייערע קינדער, ברודער און שוועגערין: ישראל און זיסל דאלמאן מיט קינדער, ברודער און שוועגערין: משה און בינע דאלמאן מיט די קינדער, ברודער און שוועגערין: יוסל דאלמאן, זיין פרוי און קינדער

רייזע און ישעיה דאלמאן

מיר באַקלאָגן אונדזערע עלטערן: יאסל און הינדע וואלדמאן און אויך אונזערע שוועסטער און ברידער

פריידע, ברוך און פייוול וואלדמאן

איך פאראייביק דעם אנדענק פון מיינע ליבע עלטערן, ברידער, שוועסטער מיט זייערע ליבע קינדערלעך, ווערמען די דייטשע רוצחים האבן פארפיניקט און אומגעבראכט

זאב דב קוקולקא

לזכרון נצח: מיינע ליבע עלטערן, ברידער, שוועסטער מיט זייערע קינדער ויאס זענען אומגעקומען און נאצי־גיהנום

קאראלא, הערשקאוויטש קוקולקא

צוזאמען מיט די זעקס מיליאן קדושים וועלכע זענען דערמארדעט געווארן דורך די דייטשע מערדער, זענען אויך אומגעקומען מיינע אומפארגעסלעכע: פאטער און מוטער: **יצחק אהרון** און **חיה עלקע ראזנטאל** (פון דער היים **פעלערמאן**, די טאכטער פון **שמחה בינעם** און **רייזל פעלערמאן**) שוועסטער: **יהודית**, (די פרוי פון **יולטרויקס**) מיט 5 קינדער: **חנטשע**, **איטשע**, **לייביש** פערל און **גיטל**. **פערל הנה** (די פרוי פון **מאיר גארנצייג**) מיט דריי קינדער: **חיה עלקע**, **אברהם חיים** און **שמחה בינעם**, **בינע** (די פרוי פון **מאיר שעוואטץ**, מיט אין קינד **אברהמלע**, **בלימע** (די פרוי פון **גרשון ראזנהאלץ**) מיט 5 קינדער, ברודער **חנן** וואס איז געשטארבן און רוסלאנד. מיין פעטער **קלמן ראזנטאל**, זיין פרוי **זיסל** מיט 5 קינדער, מיין פעטער **יצחק וואקס** (**יצחק קלעזמער**) און זיין פרוי **רחל**. **חנה רבקה** און **יוסף פעלערמאן** מיט זיינע דריי קינדער: **מאניע**, **עקיבא** און **גיטל** די אלע אויבנאויסגערעכנטע קדושים זענען אכזריותדיק אומגעקומען אין מאידאנעק, אויסער מיין פאטער וואס איז געשטארבן אין וואַרשאווער געטא און מיין ברודער וואס איז געשטארבען אין ראטן־פארבאנד. אייביק זייער אנדענק

שלמה מאיר ראזנטאל

בוענאס איירעס — ארגענטינע

לזכרון נצח: מיין מוטער **שרה רייספוס**, שוועסטער **איטע**, ברודער **אברהמטשע** און **משה**. ערע זייער אנדענק.

מענדל רייספוס

ארגענטינע

ישראל

איך טרויער נאָך מיינע עלטערן: פאטער יוסף ראובן אוּן מוטער מאשלע עפשטיין פון דער היים מארמעל, שוועסטער: רעגינע, בלומטשע און איטע, וואס זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע אין די יארן 41—1943

באר שבע, מספרה עפשטיין

אייביק וועל איך קלאגן נאָך מיין אומגעקומענער משפחה:
חנה דאבראשקלאנקע, מרדכי דאבראשקלאנקע, מאטל שולזינגער, משה דוד שולזינגער, גיטעלע שולזינגער, ישראל יעקב שולזינגער און יענטע שולזינגער

אפתר אבי ישראל (שולזינגער)

בצער רב וביגון קודר אנו מבכים את אבינו: דוד בן יצחק ליפשיץ (בעל צדקה ומכניס אורחים), אמנו: אסתר בת פיבל (לבית פרל) — צדקנית, טובת־לב ופעילה בעניני צדקה, ואחינו: פיבל, משה שמחה, גודל, ברוך, חיים ושמואל ליפשיץ

טובה נוימן
זהבה אביטוב

צום אייביקן אָנדענק: יעקב דוד בן שמחה פייוול ווינשנאבעל זיין פרוי: יהודית שרה, קינדער: שפחה—רייזל, הנדל, מרים—רבקה, אברהם ירחמיאל, ישראל און יצחק

מלכה אדלער ווינשנאבעל

לזכרון נצח. אבינו שמעון הרמלין ורעיתו מרים ואחותנו מאטיל הרמלין וחיה רחל בת ישראל ברון. ובעלה חיים לעסר וצאצאיהם, ודודנו דוד המר ורעיתו צינה וצאצאיהם, אשר נהרגו בידי הצורר ימ"ש. ת. נ. צ. צ. ה.

גיטל וישלמה ברון

איך באווייז מיינע עלטערן: קלמן און רבקה-רחל בראמבערג ברודער און שוועסטער: חיים און חנה-פייגע, זיידע-באבע: יוסף און ביילע בראמבערג („ציפציפ")

משה באבערמאן—בראמבערג

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע עלטערן: פאָטער: מרדכי און מוטער חנה בלאנקער, שוועסטער: פייגע און גאלדע וואָס זענען אין פוילן דער־מאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער

זון און ברודער:
יהושע בלאנקער

בן ציון און פייגע וויערזביצקי

אנו מבכים את משפחתנו הבלתי־נשכחת: בן-ציון וויערזביצקי, אמה: פייגה (לבית גייער), אח: ישראל, אחות: ליובא וויערזביצקי

חיה בריך ואהרון וויעזשביצקי

אייביק וועלן מיר געדענקען אונזערע טייערע און ליבע עלטערן, ברידער, שוועסטער און קרובים, וואס זענען אומגעקומען על קדוש־השם דורך די נאצי־מערדער. פאטער: יעקב (משה הימלשטיינס זון), מוטער: רבקה (פנחס זעליג לאכמאנס טאכטער), ברידער: סאנע, פנחס, זעליג, שוועסטער: ביילע און חנה און אלע קרובים.

זון און ברודער:

מאיר הימלשטיין (יעצט האפנבערג)
יאיר הימלשטיין

מיר באקלאגן אונזער משפחה: פאטער: חיים אייזיק האמער, מוטער: פריינדל, שוועסטער: פייגה־לאה, איר מאן איטשע טשעקאנויסקע און דריי קינדער, שוועסטער רבקה, איר מאן מאטל טשעקאנויסקע און קינד, ברודער און שוועגערין מענדל און חנה האמער

העריש יוסף און אברהם יעקב האמער

זאלן פאראייביקט ווערן אונזערע ליבע עלטערן: פאטער: יהושע וויגנסבערג, מוטער: שרה מרים

גיטל חנה און יעקב וויגנסבערג

לעילוי נשמת אבי יוסף, אמי מייטה, אחי ישראל-יצחק, איזיק, אברהם-חיים, אפרים זילברשטיין היקרים, אשר ניספו בידי זדים. קודי תבל לדם אשר הרקיע!

משפחת שמואל זילברשטיין

גבעתיים

לזכר אבי היקר מנדל וולף, אחי: אהרון ואשתו נכה ובניהם. אחי: אייזשע וולף, אשתו רייזל וילדיהם. אחי: חיים וולף, אשתו ובניהם. אחותי: גיטל, בעלה זעליג זיברמן ובניהם. אחותי: זיסל, בעלה מוטל הוכברג וילדיהם

אברהם יעקב וולף

גבעתיים

מיר באקלאגן אונזער פאטער פייוויל ארטמאן, געבוירן אין דארף קורצאווא וויעש נעבן גריצע אין יאר 1888. ביזן 18־טן אפריל 1943 געווען אין ווארשעווער געטא; אוועקגעשיקט געוואָרן קיין לובלין, פון דארט קיין טראוניקע, ווו ער איז פארפיניקט געוואָרן.

מאנע ארטמן / ישראל

שרה ארטמאן / ארגענטינע

יזכור לנצח, הנוקם נקמת דם הקדושים הנשפך על מזבח האומה בידי מרצחי ופושעי האנושות, את נשמותיהם הזכות של אבי **מרדכי מנחם דרזנר** ז"ל אמי **פסה לאה**, אחי **אליהו צבי** ומשפחתו **וחיים יצחק**, אחיותי **חנה פרל, הנה מרים ורחל**. האדמה שספגה דמם הטהור של טף וזקן אל תהיה עוד לנחלה ולתקומה למפירי ברית אנוש עם אלוהיו לעומי עד.

יעקב דרזנר

יזכור, הווכר את נשמת דודי שנגדע ברשעת הנצים **אברהם יצחק דרזנר** ז"ל אשתו **רוחמה** ובתו **חנה סרל** בעלה **נחמן יכימוביץ**, ובנה **הירש מנדל** תהיה נשמתם צרורה בצרור חיי עולם.

יעקב דרזנר

לזכר משפחתי היקרה שנרצחו בידי גרמנים בפולניה, בזמן מלחמת עולם השניה: אבא, **יהודה הופנינג** אמא, **שרה**, אחי ואחיותי: **משה צירל** (צשה), **פעסיה**, **דוד ומנחם**

בנם ואחיהם טוביה הופנונג

לזכר הורינו היקרים, אבינו: הרב **יצחק-ניסן** (איטשל) בן הרב ר"ב אלי' **ליפשיץ** ז"צל, אמנו **הינדה**, אחינו: **מרדכי, משה, אלימלך, אברהם**, אחיותינו: **חוה, סוניה, רחל, פרל, חנה, קלצ'ה**

רוחמה אלברג (ליפשיץ) / חיפה
שלום ליפשיץ / יבניאל

צום אייביקן אנדענק: אונזער ליבן פאטער און מוטער — **שלמה** און **רבקה הימלשטיין** און אלע אונזערע קרובים

חנה, פריידל און שמואל בער הימלשטיין

צום אייביקן אנדענק: מיינע ליבע עלטערן **יידל**, אונזער מוטער אין אלע אונזערע קרובים

הינדע הימלשטיין–מארדנפעלד / שוועדן

מיר באקלאגן אונזער ליבע משפחה וואס איז דערמארדעט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער: פאטער: **ישראל זאנגער**, מוטער: **שפעטל** (פון דער היים אלעקסאנדראווסקע), שוועסטער: **רחל**, ברידער: **אהרון** און **אליעזר זאנגער**. אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער אין די יארן 41—1943

יעקב, קאפל און געניע זאנגער

צום אנדענק: מיין פאטער: **ישראל לענגער**, מוטער: **אסתר**, שוועסטער: **מלכה-דינה**, איר מאן **מיכאל ברוין**, **ביילע**, **צעטיל**, **רחל**, **שרה** און **לאה**. ברודער: **בערל** — אומגעקומען אין די יארן 41—1943

לעננא אברהם

זאל לדור דורות פאראייביקט ווערן דער מארטירער־טויט פון מיין ליבע און טייערע מוטער, פרוי, ברודער און שוועסטער מיט זייערע קינדער

מרייטל יוסף ליפשיץ

יוסף ראזנבלום, זיין פרוי און קינדער

צום אָנדענק פון אונזערע עלטערן: **יוסף** און **גיטל ראזנבלום** ברודער און שוועסטער: **יאנקיל, שרה** און **טשארנע**

ראזענבלום ישראל — פאריז
ראזענבלום אליעזר — ארגענטינע
ראזענבלום מרים — ישראל
ראזענבלום משה — ארגענטינע

לזכרון הורינו ואחיותינו היקרים ז״ל: **צבי** (הרשיל) **ואסתר רחל מינץ** ז״ל ואחיוניתו **הינדה**, **טובה-לאה**, **רבקה ריזל**, ישרי אדם וטוב לב אהוב על אנשים, אשר נספו בידי הנאצים המרצחים, בימי השוא בפולין. אבינו מורי **צבי בן אליעזר** ז״ל נפטר בגיטו ורשה ב-י״א סיון תש״א 1941. אמנו מורתי **אסתר רחל** בת **טובה לאה נתן דוד** ואחותינו הצעירה **רבקה רייזל** ז״ל נספו בגטו ורשה בתאריך בלתי ידוע, אחותינו **טובה-לאה** ז״ל נספה בגיטו ראדום בתאריך בלתי ידוע, אחותינו הבכירה **הינדה** ז״ל נפטרה בגיטו ורשא בשנת תש״א 1941 בעלה **חיים רויטמן** ז״ל נרצח במחנה רכוז מיידאנק ובניהם הבכור **משה רויטמן** נרצח במחנה סקרז׳יסקי במיננו יהא זכרם ברוך.

ישראל י״ט אלול תשט״ו 1955 **אליעזר ויוסף מינץ**

חנה רחל פינקלשטיין

לזכרון נצח: מיינע עלטערן: **קלמן** און **פייגע רויזע בראמבערג**, וואס זענען באקאנט געווען אין שטאט אלס צדקה־געבער, מיינע ברידער **יוסף** און **איטשע** מיט זייגע משפחות, מיינע שוועסטער **דבורה** און **טובה** און מיין טייערע און אומפארגעסלעכע, זיבצען יעריקע טאכטער **חנה־רחל פינקלשטיין**

ערע זייער אנדענק. **משה** און **עטע פינקלשטיין**

לזכר הורינו היקרים: יצחק דוד (בן חיים) פריד דבורה (בת אליעזר, לבית פלכטר) פריד, ואחינו אלימלך פריד שנספו בזמן השואה בגטו וורשא.

מזכירים אותם בניהם ואחיהם

אליעזר, צבי, יהושע פריד

צום אייביקן אנדענק: מיינע געשטארבענע עלטערן: ר' מאיר-אשר בן משה, חנה בת שמואל הלוי מיינע שוועסטער: מלכה און אסתר — און אלע מיינע נאענטע און ווייטע קרובים, וואס זענען פארפייניקט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער הי"ד

ש. מ. קעטלער

איך וויין נאך מיינע שוועסטער, ברידער מיט זייערע משפחות, וואס זענען אומגעקומענע דורך די נאצים אין פוילן.

לויבים רעכטמאן

שטענדיק וועל איך טרויערן נאך מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער וואס זענען אומגעקומען דורך די היטלער־מערדער. עלטערן: ר׳ מנדל בן ר׳ מאיר פריידנבערג, מרים בת ר׳ יוסף אמבערג, ברידער: הערשל, שמחה און יוסף, שוועסטער: שרה־רחל, איר מאן אברהם בן ר׳ מיכאל בעקער און צוויי קינדער: צירל און וויטיל. ערע זייער אנדענק.

זין און ברודער דוד (דובטשע) פריידנבערג
און זיין משפחה

לזכרון נצח: גרשון בן משה מאיר הכהן פרידנרייך, רחל בת אליעזר ולאה פרידנרייך מבית פלכטר, אברהם בן גרשון ורחל פרידנרייך אשתו צביה בת ירחמיאל, בניהם: פרץ ואהרון בן אברהם וצביה ירחמיאל מלך בן גרשון הכהן ורחל פרידנרייך, חנה בת גרשון ורחל, זיסל בת גרשון ורחל, חיה בת גרשון ורחל, שינדל בת אליעזר ולאה ברגר (מבית פלזטר), רייזל בת יחיאל ושיינדל בערגר, מאיר בן אליעזר ולאה פלכטר עם ילדיהם פריל ורחל פלכטר.

מזכירים אותם בתם וחתנם חוה ויצחק פרישבלט

פייוויל וואסערמאן און זיין פרוי

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן מיין אומפארגעסלכען פאטער **בענדיט רינקעוויטש** וואס איז נפטר געוואָרן אין יאר 1938. מיין מוטער **באשע**, שוועסטער: **טובה-לאה**, שוואגער: **פייוול וואסערמאן** און זייער קינד, וואס זענען אומגעקומען דורך די נאצי־מערדער

יעקב רינקעוויטש

תמיד וועלן מיר געדענקן אונזערע טייערע חברים און פרייַנד: **יוסף אממער** זיין טאכטער **זאשא**, זין און פרוי **פעלא ליפשיץ**, איר שוועסטער **פערל** און ברודער **אליעזר** — אלע דערמארדעט געווירן דורך די היטלער־בעסטיעס. כבוד זייער אנדענק.

געניע און יעקב רינקעוויטש

כ׳וועל תמיד געדענקען מיינע עלטערן: פאטער: **אברהם בן מתתיהו אלטערמאן**, מוטער: **רויזע** (פון דער היים **דרייער**), שוועסטער: **גיטל** און **פעסל**, ברודער: **יאסל**. אלע אומגעקומענע דורך די נאצי־מערדער.

חנה אלטערמאן

צום אייביקן אנדענק — אונזערע עלטערן און משפחה: **אברהם אייזיק** און **טאבע געלבארדט**, **מלך** און **שיינדל אספערשטיין** און קינדער **סמואל** און **חנה יוזעפאוויטש** מיט זייערע זין **יוסף**, **חיים**, **מרדכי** און **שרה ניימאן**, **משה געלבארדט** און זון **יוסף**.

טאכטער פרימעט און איידעם דוד בערמאן

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן אונזערע פארשטארבענע עלטערן: פאטער: **יעקב מנדל זעלצער**, מוטער: **חיה מלכה**

זייערע זין

נתן זעלצער / אוסטראליע — מעלבורן.
צבי זעלצער / ישראל

לזכרון נצח: הורי: **יעקב בן יצחק ולאה** (**בת מנדל**) **ויסקוס**. אחי **יצחק**, **משה** ו**מנדל** ומשפחותיהם, אשתו: **שרה בת יוסף** ו**בנו מנדל**

פנחס ויסקוס

לזכר משפחתנו ז"ל שנספתה: — אבא: משה בן יהודה לייב שלאמבערג — איש ישר וירא שמים. אמא: דבורה בת אברהם חיים לבית זילברשטיין — אם מסורה לילדיה, נדיבת הלב ושוחרת טוב לכל נצרך. אחים: אליהו, דוד מרדכי-מנדל, ואחות מלכה — היו עם ההורים בגיטו ורשא ונספו עם כל אהב"י בגיא ההרגה. האח: ישראל — היה בגיטו רדום עם משפחתו ונספו. אחות: זלטא — שהתחבאה בגריצא, נתפסה בסוף ע"י הגרמנים, שרצחוה. האח: שמחה — נקבר חיים עם עוד מ"ב (42) בחורים בקצוי העיר גריצא. ה' ינקום דמם!

בגי המשפחה השרידים

מרים שלאמבערג (מרגלית)

שרה שלאמבערג (קלופוט)

אברהם שלאמבערג

לזכר הורי היקרים: — שמואל (בן-יצחק) רוטהייזר, נולד בשנת 1888, חינקה (בת-יחיאל) רוטהייזר, נולדה בשנת 1898, אחותי רחל (בת-חינקה) פרידמן (לבית רוטהייזר) נולדה בשנת 1915 ומשפחתה (בעלה אברהם וילדה אסתר), שנספו בזמן השואה בגיטו ורשא

מזכיר אותם

בנם ואח אריה רוטהייזר

איך באוויין מיין משפחה: פאטער: ירחמיאל יוסף בן מתתיהו אלטערמאן, מוטער: חיה שרה, פון דער היים דאנציקער, שוועסטער: חנה דינה און שוואגער יוסף, מרים רחל, הנה זיסל און לאה אסתר, ברודער: איטשל. אלע אומגעקומען דורך די נאצי־מערדער

ישראל בער אלטערמאן

מיר באווייגען אלע גריצער יידן
וואס זענען אכזריותדיק פארפייניקט
געוואָרן דורך די דייטשע מענטשן־
מערדער.

גריצער לאנדסמאנשאפט ארגאניזאציע אין אמעריקע
ארגון יוצאי גרויץ בישראל
גריצער ל. ל. פאריין אין ארגענטינע
גריצער פארבאנד אין פראנקרייך

„ויאמר ד׳ אל משה: כתב זאת

בספר ושים באזני יהושע, כי

מחה-אמחה את זכר עמלק —

מתחת השמים״ — — —

(שמות — בשלח י״ז—14)

א י נ ה א ל ט

י. ב. אלטערמאן	ה ק ד מ ה	
ש. מ. קטלר	קהילת גריצה שנכרתה	5
ש. מ. קעטלער	די פארשניטענע גריצער קהילה	18
אינג׳ דוד דובוביץ	בית הכנסת הבנוי עץ	38
אינזש. דוד דאוויד‌אוויטש	די אלטע גריצער שול	42

דאס יידיש-געזעלשאפטלעכע לעבן אין גריצע

י. ב. אלטערמאן און ש.מ. קעטלער	ציוניסטישע באוועגונג	51
א. גרינפארב	די טעטיקייט פון פועלי־ציון (צ. ס.)	79
★ ★ ★	די אגודה און אירע אינסטיטוציעס	83
★ ★ ★	בית־יעקב־שול און בנות־אגודת־ישראל	86
ל. קולא	די טעטיקייט פון „בונד״ אין גריצע	89
לעאן אלער (פראפעס)	די גריצער בונדישע באוועגונג	
	און אירע פירער	101
רפאל ברוין	דער פראָפעסיאָנעלער ארבעטער פאריין	111
יעקב קריסטאַל	די גרינדונג פון דער האנטווערקער	
	אַרגאניזאציע	113
★ ★ ★	הילף פאר יידישע קינדער	115
★ ★ ★	דער ווירטשאפטלעכער אנטיסעמיטישער	
	קאמף קעגן יידן	118

טיפן און גֶעשטאלטן

יוסף העפטמאן	דאָס שטעטעלע גריצע	125
י. מאסטבוים	גריצע פון אמאל	129
הרב שמחה אלברג	הרב מגריצה	131
הרבה שמחה עלבערג	דער גריצער רב	143

י. ב. אלטערמאן — אייניקלעך — 159
געניא רינקעוויטש — בענדיט רינקעוויטש — 165
י. ב. אלטערמאן — מיין תורה־רבי — 169
לייבל קולא — אשר זעליג — 172
א. פרידמאן — די גריצער מאמע — 175
ש. מ. קעטלער — ישראל קלעפפיש — 178
א. פרידמאן — אייניקע קולטור־טוער — 180
א. גאלדפארב — די פארפייניקטע טוער פון דער יידישע פאלקסביבליאטעק — 185
ע. — חנינא קראמארסקע — 187
* * * — אברהם דרייער — 190
י. ב. א. — יוסף דרייער — 192

עפיזאדן און בילדלעך

אברהם בארנשטיין — די ערשטע יידישע ארבעטער־ארגאניזאציע — 201
מאיר רובין — די ערשטע רעוואלויציאנערן — 203
יעקב רינקעוויטש — דער קליינער בונד — 205
ה. גאלדבערג — זיבן „שפיאנען" — 208
דוד דרייער — די גריצער תפיסה — 212
אברהם פרידמאן — אין גריצער געפלעך — 214
ש. מ. קעטלער — ערב יום כפור — 217
וו. קולא — מיינע חדר־יארן — 222
אליעזר באקסער — קינדער־יארן — 225
רפאל ברוין — נישט צום פארגעסן — 227
הנה קאפער — ד. יורקעוויטש — מיין אמאליקע היים — 229
י. ב. אלטערמאן — מיין פארשוונדענע וועלט — 231

אומקום פון דער יידישער קהילה

(פערזענלעכע איבערלעבונגען, גבית עדות און לויט פארצייכנטע פאקטן)

י. ב. אלטערמאן — פארן חורבן — 239
מלחמה — 243
גריצע וועלט אקופירט — 247

	די ערשטע אבלאווע	248
	פוילעשע געפאנגענע	252
	מ׳יאָגט אונז קיין דייטשלאנד	254
	אין יעזאוו	259
	אין זיבעטן פאל (לויט א פארצייכענונג	
	און דערציילט: אברהם האמער)	262
	פראָוואָקאציעס	265
	די הערשאפט פון יודן־ראט	269
	גרינדונג און טעטיקייט פון יודן־ראט	
	(לויט א פארצייכענונג פון ש.מ. ראזנטאל)	275
	א קאָנטריבוציע	279
	דאָס לעבן אין געטאָ	281
	די ערשטע אויסזידלונג	282
	די צווייטע אויסזידלונג	283
	אין וואַרשאווער געטאָ	287
	איך אנטלויף פון געטאָ	288
	גריצער יידן אין ביאלאברזשעג	290
	אויסזידלונג פון די יידן אין ביאלאבזשעג	292
	אין סקארזשיסק	292
	די לעצטע אויסזידלונג	294
	אויף קאטארגע אין סמאָלענסק	295

★ ★ ★

יוסף און אברהם יעקב האמער	גריצער יידן, וואָס זענען אומגעקומען	
	אין סמאָלענסק	299
א. גאלדפארב	גריצער יידן וואָס זענען אומגעקומען	
	אין פראנקרייך	300
יצחק בארנשטיין	200 גריצער יידן וואָס זענען באגראָבן	
	געוואָרן לעבעדיקערהייט	301

לידער

שאול מאלץ	הייליק	306
	יזכור	307
	א קינה אויף מיין שטעטל	309

גריצער יידן אין דער גארע רוועלט

(טעטיקייט פון די לאנדסמאנשאפט-קאָמיטעטן)

א. גאלדפארב	די עמיגראציע פון גריצער יידן קיין פראנקרייך	313
לייבל קולא	די אויפטוען פון ל. ל.־פאריין אין ארגענטינע אין די יאָרן 45—1953	314
שאול מאלץ	גריצער לאנדסמאנשאפט אָרגאניזאציע אין אמעריקע	318
★ ★ ★	12 יעריקע טעטיקייט פון „ארגון יוצאי גרוויץ בישראל"	323

יזכור-טייל

יפו הר זהב בורגער	עקיבא לאופער	349
יודל פאסטערנאק	משה ניסל טייטלבוים	350
ש. מ. קעטלער	אסתר בינע קייזער־ראכפעלד	351
צ. בן־דוד	ישראל דיאמנט	354
יוסף און אברהם האמער	גרשון קליין	354
מ. מ. קלמנזון	את אלה אזכרה ואהמיה	350
אברהם פרידמן	שמחה יום־טוב	362
ש. מ. קעטלער	פייבל ארטמאן	362

דרוק פעלערן און אומפינקלעכקייטן

זײט שורה (פון אויבן)

33 נאך אהרן יידל פרידמאן איז ה׳ בעקער פון קענזעס־סיטי.

43 דאָס בילד איז אָפגעדרוקט פארקערט.

51 ביים נאָמען פון מחבר י. ב. אלטערמאן פעלט דער נאָמען ש. מ. קעטלער.

53 צום סוף פון דעם קאפיטל: „די ערשטע משכילים" פעלט די באמערקונג: א טייל פאקטן פון לייבל קולאס א פארצייכענונג.

54 6 אנשטאט פלינק פלינט.

74 5 צום סוף פון דער נאָטיץ „בית״ר" פעלט די באמערקונג: לויט א פארצייכענונג פון משה אסטווינד.

74 23 אנשטאט: שלמה ווייסבוים, דארף זיין: שמעון.

78 ביים וואָרט יחיאל פעהלט דער נאָמען בראון

78 אנשטאט: קאריס דארף זיין קאריק

82 אנשטאט: באמברסקי דארף זיין באמבאלסקי־גרינפארב.

89 14 אנשטאט: האָבן זיי, דארף זיין: האָבן א טייל פון זיי.

89 16 אנשטאט: די רעשט בונדיסטן, דארף זיין: די לינקע משכילים.

92 23 אנשטאט: נאָך דער שפאלטונג, דארף זיין: פאר דער שפאלטונג.

93 22 אנשטאט: ס׳איז געגרינדעט געוואָרן א ספאָרט־קלוב, דארף זיין: ס׳איז רעאָרגאניזירט געוואָרן דער ספאָרט־קלוב.

105 16 אנשטאט: דער בונד האָט געהאט א גרויסן נצחון, דארף זיין: דער בונד האָט געווינען אכט מאנדאטן.

115 10 אנשטאט: שיעלע געלבראדט, דארף זיין: ייטעלע געלבראדט.

159 4 אנשטאט: פארפאקנטן הייפל, דארף זיין: פארפארקנטן הייפל.

172 1 דער נאָמען פון מחבר איז: לייבל קולא, בוענאָס־איירעס.

185 פארן פאמיליען נאָמען פון דעם מחבר פעלט זיין פאָרנאָמען: אברהם.

191 צום סוף פון דער פארצייכענונג „אברהם דרייער" זענען איבעריק די איניציאלן י. ב. א.

229 אנשטאט: הייס, דארף זיין: הימס.

229 1 אנשטאט: מיט דעם בוך „מגילת גריצע" דארף זיין: מיט אונזערע זכרונות.

234 31 אנשטאט: האָבן אלע אַנגעהויבן צביעותדיק זינגען, דארף זיין: דבקות׳דיק זינגען.

239 1 אנשטאט: געווען איז דאָס אין יאָר טויזנט נייַן הונדערט און אין דרייסיק, דאַרף זיין: טויזנט נייַן הונדערט נייַן און דרייסיק.

243 18 אנשטאט: ווייַז זיין וועג, דארף זיין: ווערן זיין וועג־ווייַזער.

254 18 אנשטאט: מיטוואָך דעם 9־טן סעפטעמבער, דארף זיין דעם דרייצנטן סעפטעמבער.

255 15 דער פאקט אז אליהו מארגאלעס איז געשטאָרבן בעת דער טאנק האָט אים געשלעפט, איז אַפּגעלייקנט געוואָרן דורך דער פרוי קרישטאַל, גם—ים.

268 1 אנשטאט: מיכאל ביטער וואָס איז דערשאָסן געוואָרן, דארף זיין: צעשלאָגן געוואָרן.

268 21 אנשטאט: ווי ס׳האָט זיך נאָכער ארויסגעוויזן, דארף זיין: ווי מ׳האָט געשמועסט אין שטעטל — דער גאנצער פאקט איז צווייפלהאפט.

287 14 אנשטאט: טויטע פנימער, וואָס ס׳האָבן געטראָגן די נאַך דערווייל לעבדיקע גופים, דארף זיין: טויטע פנימער פאר די נאַך דערווייל לעבדיקע געטאָ־יידן.

286 4 אנשטאט מיין פאטער שלמה דוד, דארף זיין: מיין פעטער שלמה דוד.

286 20 אנשטאט: ביים אלטן שכן, דארף זיין: ביים אלטן שכנה.

290 27 דאָס וואָרט גרוקע איז א דרוק־פעלער. עס דארף זיין גריצע.

299 4 אנשטאט: לענג דארף זיין: לענגא.

229 20 אנשטאט: יהודה בעז, דארף זיין: יהודה בער.

300 אין דער פארצייכענונג: רשימה פון גריצער יידן וואָס זענען געווען אין פראנקרייך, זענען על פי טעות אַפּגעדרוקט געוואָרן אלע פאמיליען־נעמען פאר די פאַרנעמען.

300 אין דער זעלבער פארצייכענונג דריטע שורה: אנשטאט בלוזשיצקי דארף זיין בעלזשיצקי.

אין דערזעלבער שורה איז דאָס וואָרט ד״ר איבעריק.

דאָרט, שורה אכט. אנשטאט זשיגל דארף זיין זשיזעל.

309 7 אנשטאט: א גרוב אין פעדל, דארף זיין: אין פעלד.

313 3 פעלט דער נאָמען אברהם.

313 6 עס פעלן די וועריטער און ציפערן: אין די יאָרן 1918/19 און אין....

314 21 דאָס וואָרט „געקומען" איז איבעריק.

314 23 אנשטאט: נאָר וואָס איינגעוואָרצלטע יידן, דארף זיין: אויסגעוואָרצלטע יידן פון גריצע.

316 25 אנשטאט: פרייטאָג, דארף זיין דער פאמיליען נאָמען פייערטאג און ביי ישראל ליכטנשטיין.

316 30 עס דארף זיין: אין יאָר 1951.

317 6 אנשטאט: אברהם לייבל קולא, דארף זיין אברהם פרידמאן.

317 8 אנשטאט: שווער דארף זיין: שמער.

318 5 אנשטאט: געפראן, דארף זיין: געפארן.

318 28 אנשטאט: אין דער ארגאניזאציע שליסן זיך אָן, דארף זיין: שליסן זיך אויך אָן.

319 21 אנשטאט: אין באקומען פון לינת הצדק פאר יעדן קראנקן, וואָס האָט אומזיסטע מעדיצינישע באהאנדלונג, דארף זיין: יעדער קראנקער וואָס האָט באקומען פון לינת הצדק אומזיסטע מעדיצינישע באהאנדלונג און רעצעפטן — איז דאָס געווען.

15 אנשטאט: פארבעטונגען, דארף זיין איינלאדונגען.

31 נישט: יחמיאל מאלור, נאָר: ירחמיאל מאשער.

320 5 עס דארף זיין: אין יאָר 1939.

321 15 „אין 1946 איז געווען אין אמעריקע דער קאָמיטעט פון די פולישע יידן" איז צום סוף פון דעם קאפיטל איבעריק און פעלט נאָך דער דריטער שורה.

321 די צווייטע שורה אונטערן בילד דארף זיין: עס זיצן פון רעכטס.

322 אונטערן בילד דארף זיין: עס שטייען פון לינקס.

322 די ערשטע שורה אונטערן צווייטן בילד דארף זיין: עס זיצן פון רעכטס.

325 1 עס דארף זיין: אין אָנהויב יאָר 1944.

332 די אויפשריפט איבערן בילד ערשטע אזכרה־פארזאמלונג אין יאָר 1953 דארף זיין: 1945.

354 די באָמערקונג אויף סוף עמוד 100 דאָרף קומען ביים סוף פון דער פאָרצייכענונג „גרשון קליין מיט דער פרוי".

MEGILAT GRITZE

Edited by:

I. B. ALTERMAN

כל הזכויות שמורות
All rights reserved

Published by
GRITZER ASSOCIATION IN ISRAEL

150— LIP